DERTLİ ŞECERE

Şerli Şecire

Prof. Dr. Rahmankul BERDİBAY

Ahmet Yesevi Ü. Öğr. Üyesi

Edebiyat araştırmacılarının Türk halklarının ve onlardan birisi olan Kazak halkının eski edebiyatının 1500 yıl önceki Orhon yazıtlarıyla başladığını kabul ettikleri bilinmektedir.

Ders kitapları da artık buna göre yazılmaktadır. Fakat tarih ilmi diğer içtimai ilimlerin ve özellikle Kazak tarihinin Türk (Göktürk) Hanlığı ile başladığını söylemeye hala cesaret edemediği de bir gerçektir. O bir yana XIV. asırda merkezi Sırderya şehri olan ve Orıs Han'ın kurduğu devletin bizim kurduğumuz bir devlet olduğunu sözde kabul edilmekle beraber "bu doğrudur" diye kesin hükümler verilememektedir. Hatta yıllar içinde tarihi eserlerde kalıplaşmış olan "Kazak" adıyla XV. asrın ortalarında kurulan devletimizin temellerinin atıldığı da söylenmektedir. Son bir yılda Kazak devletinin kuruluşunun 540. Yılının kutlanması için büyük çalışmalar vardır. Devletimizin önde gelen kurumları tarafından bu meseleye o kadar ehemmiyet verilmemiştir. Bütün bir halkın kaderinin söz konusu olduğu çok büyük ve önemli bir olaya ilgi duyulmaması, kendi öz tarihimizi bilmeme, ona hürmet göstermeme değil de nedir?

Buna bilmem kimler düşmanca engel olmaktadır. Bize göre mesele, genel Kazak tarihini yarım yamalak bilmemizden ve onu öğrenme gayretinin azlığındandır. Kazak devletinin kuruluşunun üzerinden birkaç asır geçmiş olsa da, geçmişimizi ele alıp inceleme ve gerçek neticeler çıkarma imkanımızın olmadığı da doğrudur. Açıkça ifade edecek olursak, yurdumuz asırlarca düşman elinde kaldığı, halkımız rüzgarın önünde sürüklenir bir halde hayat sürdüğü için, milletimizin kendine gelebildiği bir devir olmamıştır. Kazak Hanlığı kurulduktan sonra her yönden saldıran düşmanlar bize düşünme fırsatı vermedi desek abartmış olmayız. Halkımız büyük cesaret örneği göstererek her türlü düşmanı yenilgiye uğratıp bağımsızlığımızı ve toprağımızı koruyabilmiştir. En büyük düşmanımız olan Kalmak işgalcilerini uzun mücadelelerden sonra topraklarımızdan kovmuştur. Kazakları Kalmaklar vasıtasıyla yok etmek isteyen komşu emperyalist devletlerin zalimce düşüncesi de gerçekleşmemiştir. Abılay Han zamanında halkımız yine hürriyet havasını tenefüs etme, barış içinde yaşama, büyüme ve gelişme imkanına kavuşur. Ne çare ki başkaları-

nın topraklarını işgal etmeye alışmış insanlara zulüm yapan, hıyanet eden, insanlıktan mahrum Rus emperyalizminin derin tuzağına yakalandık.

Bu olay, kısaca söyleyecek olursak Kazakların hazin tarihinin başlangıcıydı. Bunun için son 250 yıllık tarihimizde bağımsızlıktan mahrum başkalarının altında yaşadık.

Halkımızın tutsaklığı kendi istekleriyle kabul ettiğine dair söylene gelen sözlerin gerçekten uzak olduğunu yeni yeni söyleyebiliyoruz. Yurdumuzun kahraman evlatları, hürriyet uğranda yılmadan savaştılar. Sırım, Eset, Jankoja (Cankoca), İsatay gibi erlerin başlattığı ayaklanma aslında sömürgeciliğe karşı yapılmıştır. XIX. asrın ortalarında Kenesarı liderliğinde yürütülen, uzun yıllar süren Kazak halkının eşitlik ve şeref için bir araya gelerek başlattığı hareket ebedi olarak sönmeyecek olan ruhumuzun bir görünüşüdür. 1916 yılındaki milli bağımsızlık ayaklanmasına güç veren bu bitmeyen ümit tükenmeyen gayrettir. Bu ayaklanmanın liderleri Abdiganar, Amangeldilerin bu hareketiyle eski kahramanlık bayrağını yeniden dalgalandırmışlardır. Yine bu hareket içteki öfkenin dışa vurmasıdır. Halkın tutsaklık elbisesini çıkarıp atmak istemesinin ifadesi olan gösteriler ve ayaklanmalara daha birçok örnekler verilebilir. Onun parlak bir misali ve devamı olan Kazak öğrencilerin 1986 yılı Aralık ayında sömürgeci gücün sultasına karşı yaptıkları ayaklanmadır. Tarihi olaylar, devirler, meşhur şahsiyetler hakkında son zamana kadar yanlış fikirlerin yer almasının esas sebepleri bellidir. Bunun birinci sebebi öz tarihimizi kendi görüşlerimize göre araştırma imkanımızın olmamasıdır. Son iki, üç asır içinde Rusça ve diğer Avrupa dillerinde çıkan eserlerde çoğunlukla Kazakistan'daki tarihi olaylar saptırılarak Avrupa'nın bakış açısıyla ele alınmış, öyle değerlendirilmiştir. Hangi seyyah, gözlemci, tarihçi etnolog, müsteşrik olursa olsun araştırmalarını Kazak yurdunun zenginliğini ve toprağını sahiplenmek için yapmışlardır. Elbette, misyonerlik ve ajanlık için gelenlerden başka bir şey beklemek de saflık olur. Kazakistan'ın gerçek tarihini yazmayı amaçlayanlar dediğimiz eserleri tenkit gözüyle incelemeli, bunlardan öyle faydalanmalıdır.

Avrupa'nın bakış açısıyla yazılan birçok eserde kalıplaşmış kavramların, Kazak aydınları üstündeki tesirin "meyvesini" görmekteyiz. Bütünüyle Rusça kitapları okumuş Kazak'ın kendi şecerelerini okumaktan mahrum olan vatandaşlarımızın bazıları milli tarihimizi, kaderimizi başkalarının bakış açısıyla yazmaya meyil gösteriyor. Kazak'ın ninnisini duymayan, şecere okumayan, destanlarını, hikayelerini, halk türküleriyle ezgilerini dinleyip, onlardan lezzet almayan, Kazakça yayınların bir sayfasını bile açıp okumayan, böyle çok bilmişlerin zararı az da değildir. Başka dinlere girerek, Kazak'ın kendi medeniyetini "Kazak adına" tenkit eden, böyle yarım yamalak Kazaklardır. "Avrupa'nın tesiri olmasaydı, Kazakistan bağımsız bir devlet derecesine yükselemezdi.", diyen, zalimce, hıyanet kokan sözleri yayanlar da "kendi içimizden çıkmış", kendimize yabancı karakterlerdir. Kazakistan'ın bağımsız devlet olarak gelişebileceğine şüpheyle bakanlar da, adı Kazak olup, yine özüne yabancı olanlardır. Hazindir ki, böyleleri bütün bir halkın büyük eserler vermiş kabiliyetine değer vermiyorlar, yurdumuzun bağımsızlığı için yürütülen büyük mücadelelerden habersizler. Kazak halkının dünya uygarlığına büyük katkıda bulunduğunu, Kazak dilinin dünyadaki en zengin dillerden birisi olduğunu, halkımızın dahilik kabiliyetiyle ortaya çıkarılan destanlarımızın beş yüzü aştığını bilmiyorlar ve acı tarafı bilmek de istemiyorlar. Buna rağmen onlar Kazak halkının geleceği hakkında kehanette bulunuyorlar. Milli kültürümüze ve milli psikolojik yapımıza bakmıyorlar. Onların, Kazak halkının geçmiş ve geleceğinden söz ederken, dile getirdikleri ölçü kendilerinin tek taraflı anlayışla kabul ettikleri yalan yanlış şeylerdir. Bunu eserlerini Rusça yazan Kazak'ın "kehanetçileri" olmak isteyen Masanov ile Amirekulovların makalelerinden anlayabiliriz. Her halkın medeniyeti, öz toprağında öncellikle kendi adetlerine dayanarak geliştirdiğini kabul etmeyip, bizi başkalarının tesirine girmeye çağıranlar topluma doğru yol gösteremezler. Son yıllarda birden zenginleşen işadamlarının bir grubu ve Kazakastanskaya Pravda gazetesinde "Kazak toprağını satalım, milletimizi telaffuz etmeyelim" demeleri ters, yanlış, cahil anlayışın tezahürüdür. Bizim sevindiğimiz bir nokta, tarihimizin silinmeye yüz tutmuş veya sisli kalmış, karanlık yönlerini aydınlatmaya çalışan ve bu sahada güzel eserler ortaya koyan araştırmacıların da, tarih araştırmalarının

da metadolojik meselelerinin hallinde büyük payı olan M. Kozıbayev'in, Kazakistan'daki milli bağımsızlık mücadeleleri hakkında yeni neticeler ortaya koyan J. Kasımbayev'in "Alaşorda" hareketini yeni bir anlayışla ele alan M. Koygeldiyev ile K. Nurpeyisov'un araştırma, inceleme eserleri, Kazak halkının (s. 192) otuzlu yılların başında yokluk ve açlığa uğrama sebeplerini geniş bir biçimde araştırarak ele alan T. Omarbekov'un çalışmalarını iyi bir başlangıç olarak kabul ediyoruz. Kazakistan'ı "Kıpçak Araştırma Merkezi"ne dönüştürmeyi amaçlayan ve bu yönde uzun yıllardan beri çalışan B.Kömekov'un araştırmaları da önemlidir. Geçmiş tarihimizin sırlarını yeni bakış açısıyla ele alan kitapların yayınlanması da güzel gelişmelerden biridir. Bu ve daha başka eserler Kazak tarihi ve medeniyetini araştırma, inceleme, bilme konusunda daha iyiye doğru gidileceğine olan güvenimizi artırıyor. Avrupa merkezli fikirlerin zararlı tesirlerinden arınma, kurtulma en önemli görevimiz olmalıdır. Kazakistan'da geçmişte şehir olmamıştır, yerleşik hayat gelişmemiştir, bozkır halkı bütünüyle göçebe hayatı sürmüştür gibi fikirlerin tesirinde olanlar hala çoktur. Eski Kazak şehirleri hakkında A. Margulan, K. Akışev, K. Baybakov gibi arkeologların güzel eserlerine gerekli değer verilmemiştir. Kazakistan'ın tarihi ve etnoloji müzelerinde hakkında toplanan bilgiler de çok yetersizdir. Türk halklarının ve onlardan biri olan Kazak halkının dünya medeniyetine kazandırdığı muhteşem buluşlar, eski Türk alfabesi hakkında bilgisi yok denecek kadar azdır. Birçok tarihi malumatın taşlara kazınarak kaydedildiği kitabeler Türklerden başka millette yoktur. İşte bu büyük hazine hakkında halkımız birkaç kelime söyleyecek kadar bile bilgi sahibi değildir. Orhon kitabeleri hakkında birçok önemli eser yayımlayan G. Aydarov'un araştırmalarına ehemmiyet veren ilmi merkez olduğunu söyleyemeyiz. Vaktiyle şark dünyasının ikinci Aristo'su diye adlandırılan ansiklopedist alim, büyük filozof, vatandaşımız Farabi'nin eserlerini bugün halkımıza sürekli anlatmakla meşgul olan ve bu konuda kitap, makale yazmış olan profesör A. Maşanov'un çalışmalarını hatırlayan idari makamlar var mı acaba? Kazakistan arkeoloji ilmine birçok yenilikler getiren, bu konuda birçok monografi yayımlayan akademik A. Margulan'ın eserlerini tam olarak anlayabildiğimizi söyleyemeyiz herhalde. Orta Kazakistan Bölgesinin zengin bir medeniyete sahip olduğunu, bu bölgede geçmişte bakır işleme sanatının geliştiğini kesin misallerle gösteren Margulan'dır. Bu gibi eserler tanıtılmadığı için hala bazı araştırmacılar eski Sarıkaya'yı sadece hayvancılıkla uğraşan göçebelerin mekanı olarak nitelendirmektedir. Doğrusu Kazak tarihinden ayrı olarak düşünemeyeceğimiz Altın Ordu devleti hakkında bilgimiz de çok az. Araştırmacılar Altın Ordu devletinin 110 şehri olduğunu söylüyor, bizse bunların hiç olmazsa birisi hakkında yeterli bir malumata sahip değiliz. Tarihimizin çok sathi olarak söz edilegelmesinin bir sebebi de geçmiş asırlardaki olayları sadece sınıflar arası mücadelelerin tarihi olarak görmemizdir. Bütün bir tarihi, zenginler sınıfı ile fakirler sınıfının kavgasından ibaret görmek çok büyük hatalara yol açmıştır. Bu bakış açısı sebebiyle üst tabakaya mensup birçok şahsiyetimizden hiç bahsedilmemiştir. Eğer bahsedilmiş ise tenkit etmek kastıyla bahsedilmiştir.

XX. asır başında Kazak halkının durumunu inceleyen eserler yazan düşünürlerin kitapları uzun yıllar saklı kaldı. Edebiyatımızın çok büyük kabiliyetlerin eserleri zenginlerin ideolojisini destekledi bahanesiyle kötülendi, bu yüzden yayınlanmadı. Asrımızın başında halkın tarihi, kaderi, gelecekteki durumu, içtimai hali, milli ideali hakkında fikri eserler ile hiçbir zaman ehemmiyetini kaybetmeyecek olan bedii eserler, ders kitapları yazan, sözlükler hazırlayan, tercümeler yapan A. Bökenhanoğlu, Ş. Kudayberdioğlu, H. Dosmuhammedoğlu, J. Aymatıvoğlu gibi büyüklerimizin eserlerinde asrın sonuna kadar habersiz kalmamız, onları okuyamamız telafi edilmesi çok zor olan bir eksikliğimizdir. Bu ve emsali diğer aydınlarımızın eserlerinde yer alan halkımızın trajedisinden, milli ideoloji olabilecek hayati öneme sahip fikirlerden bir iki nesil Kazak aydını habersiz olarak büyüdü. Bizler milli gelişme sürecimizi, örf ve adetlerimizi esas alarak pedagoji ve psikoloji kitapları yazmayı ancak bugün ele almaktayız. Bu gibi eserler ana dilimizde 20. asır başında yazılmıştı. Profesör E. Ermekoğlu yüksek matematik ders kitabını otuzlu yılların başında yazmıştır. Bunun gibi H. Dosmuhhamedoğlu'nun tıp, S. Asfendiyarov ve M. Tınışbayev'in Kazak tarihi sahasındaki araştırmalarını da burada zik-

retmeliyiz. Bunlar gibi kamil düşünceli şahsiyetlerin eserlerinin halktan saklı tutulması bir yana bu şahsiyetlere hakaret etme, onlar hakkında kötü söz söyleme de hiç durmamıştır. Bunlardan sonraki nesil içinden çıkan ilim sahibi aydınlar da tutuklanarak yok edilmişlerdir. Bütün bunları düşünürsek, XX. asrın Kazak halkının milli gelişmesini engelleyen trajediler asrı olduğunu söyleyebiliriz. Orta dereceli ve yüksek okullardaki ders programlarının milli karakterimizi yok ederek, soysuz, mankurtlaşmış uzmanlar yetiştirmeye yönelik hazırlanmıştır.

Tarih araştırmalarının çok geri kalmasının bir başka sebebini de burada söylememiz gerekir. Dünyada birbiriyle ilişkiye girmeyen, etkileşim içinde olmayan ülke yoktur. Fakat Sovyetler Birliği zamanında bu prensip bozulmuştur. Kazakların Rus edebiyatı ve kültürüyle tanışması için çok büyük imkanlar hazırlanmış; fakat tarihi, kaderi, dili, dini ortak ülkelerle olan ilişkiler bütünüyle azaltılmıştır. Orta Asya cumhuriyetleri sınırlarının "resmi" olarak belirlenmesi, bu ülkelerin birbirinden daha da uzaklaşmasına yol açmıştır. Özellikle Türk halklarının işbirliğini karşılıklı olarak sağlayan bağlar koptu. Açık olarak söyleyecek olursak Kazak, Özbek, Tatar, Kırgız, Türkmen edebiyatlarının eserleri, hepimizin ortak kıymetleridir denmemiş; bunların her halkın "öz " hazinesi olduğu kabul edilmiştir. Türk halkları arasına yayılan epik motiflerin Dede Korkut Kitabında bir araya toplandığından söz edilmemiştir. Yusuf Hac Hacib'in Kutadgu Bilig, Mahmud Kaşkarî'nin Divan-ı Lügat-it-Türk adlı sözlüğü gibi eserlerin ehemmiyetinden söz edilmedi. Türk halkları şiirinde tasavvuf motifinin esaslarını belirleyen Ahmet Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet" adlı kitabının adı bile anılmadı. Asırlarca Orta Asya Türk dilinde pek çok kültürel eser ortaya konulduğu malumdur. İşte bu mirası biz şu ana kadar öğrenebilmiş değiliz. İstanbul, Taşkent, Kazan, Bakü kütüphanelerinde korunan el yazmalarını incelemek bir yana, onların sayfasını açıp bakan kişi çok azdır. Çünkü mektepler ile yüksek okullarda Arap, Fars , Türk dilleri ve tarihi hiç okutulmuyordu. Doğu tarihi ve medeniyetini iyi bilen aydınlarımızın tamamına yakını yok edildi. Böylece, tarihinden habersiz nesiller ortaya çıktı. Biz ata babalarımızın bize bıraktığı ilmi, kültürel mirasa sahip çıkamadık. X. asırlarda Orta Asya medeniyeti ve ilminin Batı Avrupa'dan ileri olduğunu hayal bile edemedik. Matematiğin atası Harezmi, eşsiz filozof Ebu Ali İbni Sina, ansiklopedist meşhur alim Biruni gibi şahsiyetlerin bizim vatandaşımız, Turan evlatları olduklarını çok sonradan duyduk. Türk halklarının insanlığın kültürüne büyük katkısı olduğunu maalesef bugüne kadar tam olarak anlayıp, anlatamadık. Meşhur şarkiyatçı A. Derbisaliev'in Kazak Bozkırının Yıldızları (1995) adlı kitabında bugüne kadar adları tam olarak bilinmeyen, elliden fazla alimin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vermiştir. O bu malumatın çoğunu Orta Asya'da şehirlerindeki doğu el yazmalarında ve menkıbelerin arasından bulmuştur. Bu bizim kendi topraklarımızdaki ilmi ve ilimler tarihini ne kadar geç öğrendiğimizin delilidir. Şarkiyatçı yetiştirmeye son zamanlarda önem verilmesi de böylece meyvesini verdi. Bunun bir örneği kabiliyetli araştırmacı A. Derbisaliyev'in bu önemli eseridir. Türk halklarının bin yıldan fazla kullandığı Arap alfabesinin terk edilmesinin neye mal olduğunu bu kitapta söz edilen alimleri yeni yeni tanıyıp bilince görmekteyiz. Böyle misallerin onlarcasını, yüzlercesini zikretmek mümkündür. Sovyetler Birliği zamanında İslam'ı kötülüme, silme fikrinin onların ileriye dönük siyaseti olduğunu hala çoğunluk bilmiyor. Halkı dinden uzaklaştırma bütün Müslüman alemine yapılmış bir hıyanettir diyebiliriz. Toplumdaki azgınlığın, imansızlığın, terbiyesizliğin yayılması da doğrudan "dinsizliğin" övülmesine bağlıdır. Bunun asıl maksatı dünya uygarlığına İslam'ın yaptığı katkıyı, tesiri unutturma, silme niyetleriydi. Dini konulardan bahseden binlerce eser unutturuldu, onlar cahilliğin ve geri kalmışlığın delilleri, örnekleri diye tamamıyla kötülendi. Kendi tarihimizi bilmemenin, geçmişin güzel misallerinden bütünüyle kopmanın, bağımsızlık idealiyle yanıp tutuşmanın, namus ve şeref ruhunun azalmasının örnekleri, bizim yukarıda saydıklarımızdan daha çoktur. Rus halkının büyük düşünürlerinden N. Dobrolyubov bir eserinde "Hangi millet olursa olsun, onun karakterinde büyük değişiklikler yapmak için iki neslin ömrü yeter." demiştir. Kazaklar hürriyetini kaybettikten sonra, onlarca neslin değiştiğini hatırlarsak, şu anki yok olmaya yüz tutmuş karakterimizin tabiatı açığa çıkmaktadır. Hangi millet olursa olsun kay-

bolan inancını ve kendine has özelliklerini tekrar kazanmak için tarihini iyi bilmelidir.

*

Türlü sebepler ve imkansızlıklardan ötürü Kazak halkının üçte birinin başka ülkelere göçmesi, bizim tarihimizin acı taraflarındandır. Bunların çoğu Çin, Rusya, Özbekistan, Moğolistan, Türkiye ve başka memleketlerde ömür sürmektedirler. Kandaşlarımızın ne gibi zorluklarla karşılaştığım, acı kaderlerini ancak son zamanlarda az da olsa öğrenmeye başladık. Hatta ana yurdumuzda kalan Kazakların geçmişini, onların çektiği eziyet ve zorlukları bile tam olarak bilmiyoruz. Birçok hadisenin ve meselenin gerçek yüzleri siyasi iradenin görüşü doğrultusunda çarpıtılmıştır. Şu anda bir araya toplanmamış halkın durumunu tam olarak, gerçek yönleriyle ortaya koymak çok zordur. İşin doğrusu, Kazak göçü bugün de sona ermemiştir, hala devam etmektedir ve edecektir.

Kazakların kendi topraklarından ayrılmak zorunda kalmasının sebeplerinden bazı eserlerde söz edilmiştir. Buna otuzlu yıllarda rejim kurbanı olan büyük kabiliyet sahibi, Kazak alimi ve gazetecisi Tolcan Şonanoğlu'nun tekrar basılan "Yer Kaderi-El Kader" (1995) adlı kitabını; tanınmış gazeteci yazar, edebiyatçı C. Asip'in "Kazak Kasireti" (Kazakların Trajedisi) adlı eserini (1994); tarihçi Tardıhan Kinayatoğlu'nun "Ağlayan Yollar Şeceresi" (1995) ve son zamandaki "Türkistan" ve "Kazak Eli" kitabını gazetelerinde yayımlanan bazı makaleleri misal olarak gösterebiliriz.

Öz toprağından ayrılma, yabancı yerlere göç etme ağır şartlar sebebiyle olmaktadır. Bunları, işte her zaman sadece tarihçiler değil, her yurt sever vatandaşımız bilmek zorundadır. Biz, bazen "Halkımızın kendi içinde ilişkisi az, birlik, kardeşlik duygusu zayıf, bunun için diğer milletler bizim milli hasletlerimize, dilimize, geleneğimize hürmet etmiyorlar. Kazakistan'da uzun yıllar yaşamış olmakla beraber, on tane Kazakça söz öğrenemeyenler var" diye üzülüyoruz. Fakat bu duruma nasıl düştüğümüzü düşünmüyoruz. Doğrusunu söylemek gerekirse göçmen kuşlar gibi bir o yana bir bu yana gitmesi katliama, cebre bir değil, birçok defa maruz kalması halkımıza eski yiğitliğini, yüksek karakterliliğini, namus, şeref gibi kavramları unutturup, onun kendine saygı duymayan bir topluluk haline getirdiğini görmüyoruz. Hastalığa yakalanmış birisini tedavi etmek için doktorlar önce hastalığın sebebini tespit ederler, sonra teşhis koyarlar. Bunun gibi, halkımız büyüsün, gelişsin, güzelleşsin, başkalarıyla aynı derecede olsun dileğinde olan her bir aydınımız yapılan zulümleri ortaya çıkararak, mazlumların kendilerine gelmesine yardım etmelidir.

Çoğumuz, bugüne kadar hürriyetimizi kaybederek, verimli topraklardan ayrılarak, çaresizce dört bir yana göç tarihimizi yarım yamalak biliyoruz. Bu acı halimizin esas sebebinin, bu meseleye bağlı olduğundan habersiz. O halde tarihimizi tanıyıp, ondan gerekli neticeleri çıkarmak mecburiyetindeyiz.

Kazakların halinden bahsederken coşkulu, heyecanlı sözler yerine dertli, kaygılı pişmanlık dolu sözlerin çok olması objektif hakikatin görüntüsüdür diyebiliriz. Kazakların düştüğü durumu çok iyi anlayan Abay'ın eserlerinde, ülke tarihinin şaşalı devirlerinden bahsederek, Kazak toplumu ve insanların karakterlerindeki kusurları, hataları, eksik yönleri dile getirmesi tesadüfi değildir.

Abay kendi halkını sevmedi, halkına hürmet göstermedi demeye hiç kimsenin dili varmaz. Büyük ve yüce değerdeki eserleri, milli duyguların yükseldiği veya ona olan hasretin arttığı dönemlerde ortaya çıkar. Fakat Abay'ın ömür sürdüğü zaman ve ortam Kazakların milli idealinin yok olduğu, yüksek duygularının zayıfladığı, hayallerinin unutulduğu, eski karakterinden uzaklaştığı, sömürgeci güçlerin kölesi olduğu devirdi. Şairin çevresinde bağımsızlık, hürriyet, egemenlik gibi fikirlerden eserde kalmamıştı. Şairin yavaş yavaş parçalanarak yabancılaşan halkımızın kusurlarını dile getirip halkını doğruya, güzele çağırmaktan başka çaresi yoktu. Genel olarak son asırlarda Kazak halkı hakkında övgü dolu sözlerinin çok az oluşu, Kazakların başkalarına olan bağımlılığından ve halkın kendine olan inancını yitirmesindendir. Kazak halkı bencil, başkalarının kusurlarıyla uğraşan, başkalarını suçlayıcı dilekçeler veren, gevşek tabiatlı bir halk değildir. Onun tabiatında kahramanlık da, namus da, feraset de vardır. Maalesef boynuna tutsaklık kemendi geçi-

rildikten sonra bu özelliklerini kaybetmeye başladı. Açıkçası gücü elinde tutan devlet, sayısız hile ve aldatmacalarla, güç kullanarak bir zamanlar kahraman olan bu halkı, korkak bir halk haline getirmeyi amaçlamış ve sonunda da bunu başarmıştır.

Kazak bağımsızlığını kabul etmek istemeyenler, her zaman "Ülkede yerli halkın sayısı fazla değil. Onun için, Kazaklar da onlarca milletten sadece birisidir." demektedirler. Bu zamana kadar hiç gerçekleşmemiş plan karışık bir ortak devlet hayali kuruyorlar. Milli demokratik devlet terimine karşı çıkıyorlar. Kazakların kendi ülkesinde sesinin duyulmamasının tek sebebi demek ki, nüfusunun azlığı. "Uzun ömrün ortaya koyduğu gerçek" seksen yıl boyunca büyüdük, geliştik, güzelleştik, kemale erdik sözleriyle ifade edilir. Geçen asrın sonlarındaki nüfus sayımının neticelerine göre Kazakistan'da Kazakların oranı yüzde seksenden fazladır. Kazakların, içinde bulunduğumuz asrın altmışlı yıllarında bu oranın yüzde otuza düşmesinden kimin sorumlu olduğunu emperyalist fikirde olanlar düşünmüyorlar. Onlar "Azsınız, onun için gücünüzü bilin, milli devlet olmayı, olacağız demeyi aklınızdan çıkarın" demeye getiriyorlar. Fakat, "Karışık bir cemiyet kuracağız." dan maksat, Kazakların milli bağımsızlığını yok ederek bütünüyle Rusça konuşan bir halk kitlesi oluşturmaktır. Irkçılar ile kozmopolit bir toplum hasreti çekenler hükümet başındakileri etkilemekte ustalaştılar. "Eğer Rus diline devlet dili statüsü verilmezse, dünya karışır", diye gürültü çıkarıyorlar. Fakat, Kazak dilinin devlet dili olmasından dolayı, Rus diline bir zarar gelmediği gibi resmi birimlerde Rus dilinin daha çok kullanıldığı herkesçe bilinmektedir. "Rus dili baskı görüyor", diye halktan olan bir Rus, şu ana kadar şikayette bulunmuş değildir. Çünkü bu dil (Rusça) uzun yıllar boyu nasıl kullanıldıysa, şu anda da aynen kullanılmaktadır. Karışıklık çıkarmak isteyenler, sadece küçük bir ırkçı gruptur. Yüksek tirajlı "Karavan" benzeri gazeteler "Rusça konuşan halkın hukukuna zarar verildiğinden dolayı Kazakistan'ın başına felaketler geliyor", diye mızmızlanmaktan usanmıyorlar. Hiçbir yerde mevcut olmayan "Rusça konuşanlar" problemini hayali olarak ortaya atanlar da, Kazakların bağımsızlığının ve hürriyetinin düşmanlarıdır. Onlar hatta Özbek, Tatar, Başkurt, Kırgız, Uygur, Azeri vatandaşlarımızı da "Rusça konuşanlar" sınıfına kolayca sokabiliyorlar. Bu milletlerin dünyaca bilinen edebiyatları olduğunu da gözden ırak tutuyorlar. Sonunda da bu patırtıyı, gürültüyü çıkaranlar amaçlarına ulaştı gibi. Bunlara kendimizi beğendirelim diye, anayasamıza "Kazak Halkı" ifadesini yazmadık. Bu meselede Kazak halkının beklentileri ve hayalleri dikkate alınmış değildir. Bu durum neye mal olur, nereye varır zaman gösterecektir. Kazak halkı, kendi toprağımızda azınlık durumuna düşmüştür. Biz bunun objektif sebepleri üzerinde kısaca durmayı uygun görüyoruz.

Tarihin acılarla dolu sayfalarını çevirmek, geçmişi yeniden canlandırmak değildir. Bu, halkı fikir yönünden uyandırma, tarihten yeni neticeler çıkarabilmek, hatalardan ders almak, bugünkü ve gelecekteki topluma büyük idealler verebilmek, yol göstermek için gereklidir. Öncelikle, Kazakların dünyanın dört bir yanına dağılmasına, dışarıdan gelmiş işgalci güçlerin sebep olduğunu söylememiz gerekir. Araştırmacılar, Kazakların bu göç etme tarihini birkaç devreye bölüyorlar.

Bunun ilk devresi XVIII. asrın birinci yarısında Kalmak saldırıları sonucu gerçekleşen göç olduğu bilinmektedir. Bu konuda yazılmış birçok kaynak eser vardır. Fakat Kazak ve Kalmak Hanlıklarının arasındaki ilişkileri, mücadeleleri, anlaşmazlıktan bütün yönleriyle ortaya koyan eserlerimizin olmaması bu meselenin tek taraflı ele alındığını göstermektedir. Bu konuda, Rus araştırmacılar çok şeyler yazmakla ve eserlerinde birçok ilginç, önemli malumat vermekle beraber, bu eserlerin çoğu esasında Rus emperyalizminin emellerine hizmet etmek maksadıyla kaleme a-lınmıştır. Bu meselenin üzerinde çok durmadan önce bir şeye dikkat edersek hakikat ortaya çıkacaktır.

Kazaklar ile Kalmaklar arasındaki savaşlarda Oyrat vahşilerinin önceleri üstün gelmesinin sebebi Kalmakların elinde bulunan toplara bağlana gelmiştir. Fakat bu topu nereden aldıkları sorusuna ise sıkılarak, çekinerek cevap verilmiştir. "Rus ordusu subayı olan mühendis Renat, bir savaşta Kalmaklara tutsak düşmüş, daha sonra onlara top imal etmeyi öğretmiştir." masalına bugüne kadar kendimizi inandırdık. Hakikaten

Renat ve onun yanındaki askeri uzmanlar Kalmaklara tutsak düştü mü? Yoksa gizlice yapılan antlaşmayla mı Kalmaklara gönderildiler? Bunu kesin olarak ortaya çıkarmak zorundayız. Rus çarının her zaman Kazaklarla değil de, Kalmaklarla birlik kurduğunu ve antlaşmalar yaptığını hatırlayacak olursak, Kazak ülkesine karşı düşünülmüş olan gizli düşmanlığın sırrı ortaya çıkacaktır. Elbette tarih geriye döndürülemez, ama gerçeği bilmek, birilerini suçlamak değil, tarihi hadiseleri doğru anlamak için gereklidir. Her ne şekilde olursa olsun Kazakların topraklarını bırakıp, komşu ülkelere göçmeye başlaması ilk olarak, Kalmak saldırıları sonucunda olmuştur. Bu hususta tarihçiler İ. Kabışoğlu ile Z. Kinayatoğlu'nun eserlerinde açık ve kesin malumat verilmiştir.

Şu ana kadar Özbekistan ile Tacikistan'ın bazı vilayetlerinde 1723 yılında Kalmakların Kazak topraklarına saldırması sonucunda Kazaksitan'dan göç etmiş Kazaklar mevcuttur. Rusya'ya göçenlerin bir kısmı da vatanından o vahşet ve acı yıllarının da Kazaksitan'dan ayrılmış oldukları bilinmektedir. "Karatavdın basman köşkeledi" (Karadağ'ın başından göç gelir. 1723 yılı olan acıklı olayın şiire dökülmesi ve bu şiire verilen ad) şeklinde başlayan kaygılı, dertli şiirin babadan oğula geçerek asırlarca unutulmadan gelmesi yapılan vahşetin, çekilen acının çok büyük olduğunun göstergesidir. Congar saldırılarının zararı Kalmak düşmanlığından, onların saldırılarından daha ağır olmuştur. 1731 yılında Kişi Cüz (Küçük Boy) hanı Abilhayır kendi isteğiyle Rusya'nın himayesine girdi. Bu tarihten itibaren Kazakistan türlü yollarla ele geçirme süreci başladı. Kazak edebiyatında yerden, topraktan ayrılığın verdiği acıklı haykırışlar silinmez izler bırakmıştır. İdil ve Yayık nehirleri kıyılarındaki bakmaya kıyamayacağımız güzel, ekmeye elverişli, verimli topraklardan ayrılma birçok şiire konu olmuştur. Halkın gerçek hasreti ile kaygısı böyle eserlerde açıkça görülmektedir. Sarıarka'nın verimli topraklarından mahrum kalış, eskiden beri burada yaşayan halkın düzeninin bozulmasından duyulan acı, üzüntü, kaygı şiirlerde işlenmiştir. Kazak sınırlarını kuşatan kalelerin inşa edilişi, onların çevresindeki yerlerin sahiplenilmesi ve buralara Rus göçmenlerin getirilip yerleştirilmesi, göçmenlere en verimli toprakların verilmesi, halkın topraklarının ise Rus çarının mülkü sayılan Kazakların elinden alınması, halkın taciz edilerek topraklarından kovulması, zavallı durumuna düşen yerli halka kendi toprağının parayla kiraya verilmesi, "ekim alanlarımızı hayvanlarınız ezdi" bahanesiyle Kazaklara ceza verilmesi gibi trajik olayların hepsi Telcan Şonanoğlu'nun "Yer Kade-ri-El Kaderi " adlı eserinde delilleriyle ortaya konulmuştur.

1916 yılındaki milli bağımsızlık ayaklanmasının anlam ve öneminden söz eden eserler de az değildir. Bu gibi araştırma eserlerinde halkın Rus idaresine karşı çıkması ve silahlı mücadeleye başlamasının sebepleri ve sonuçları gösterilmekte, ayrıca ayaklanmayı bastırmak için gelen askerlerin acımasız, vahşi hareketlerinden kaçan halkın bir kısmının dış ülkelere gittikleri de belirtilmektedir. Bunu T.Rıskulov ve A.Astendiyarov'un uzun yıllar önce kaleme aldıkları eserlerinde görmekteyiz. Yedisu çevresinde, Alban boyunun ayaklanmasını belgelerle yazan T. Jurtbayoğlu ile S.Tanekeyev'in çalışmaları tarihi hadiseleri yeni yönleriyle tanımamıza yardımcı olmaktadır. Bu eserlerde Rus idarecilerin Kazak halkını kırıp yok ederek Kazak topraklarını tamamıyla sahiplenme hedefleri ve bir memlekete olan düşmanca, zalimce siyasetleri gün yüzüne çıkarılmıştır.

Sömürgeci Rusya'nın Kazakların verimli topraklarını işgal etmesi tesadüfi değildir. Bu Rus İmparatorluğu'nun önceden inceden inceye düşünerek uygulamaya koyduğu bir siyasettir. I. Petro gelecekteki işgal hareketinin nasıl olması gerektiğini işgalcilerin görevlerinin ne olduğunu vasiyetinde belirtmiştir. O "İdil'in doğusunda Kazak elinin büyük geniş toprakları bulunmaktadır. Bu çevreyi Rus idaresine almak için hiçbir masraftan kaçınmamak gerekir. Bütün yolları amacımıza ulaşmak için kullanmalıyız, ısrarla bu yolda çalışmalıyız, denmiştir. II. Katerina'nın fikri ondan daha ileridir. O; "Kırgız - Kazak topraklarını yavaş yavaş etkili bir biçimde girme yoluyla ele geçirmemiz gerekir. Onları birbirleriyle kavga ettirerek hanlarını ve sultanlarını bütünüyle zayıflatarak karşı çıkmaya gücü kalmayacak hale düşürerek topraklarını sahiplenmemiz gerekir. Ve yapılan masraflarda yabancılardan (yani yerleri işgal edilen Kazaklar vb.) alınmalıdır" demiştir.

(Egemen Kazakistan Gazetesi, 1996. Ocak 21) Bu gibi emirler ile sömürgecilik planları bir araya toplansa, bilmem kaç cilt kitap olurdu. Bugün Kazakistan'ın her tarafında Rusların yerleşmiş olduğu yerlerin, bu siyasetin neticesi olduğu herkesçe bilinmektedir. Böyle gerçek belgelere dayanmadan bazı ırkçıların Kazakistan'ın kuzeyi ve doğu bölgesi Rusya'nın çok eskiden beri toprağıdır, gibi arsızca sözler sarf ettiklerim görmekteyiz. Ayıp, ar, utanma gibi kavramların olmadığı bir yerde adaletten bahsedilemeyeceğini bu misalden anlayabiliriz. Kazakların hürriyet, bağımsızlık, verimli yerlerden mahrum kalışının tarihini yazmak için ciltler dolusu kitap yazılması gerekir. Bu konuda Kazak aydınlarının değişik zamanlarda yazdıkları eserler incelenerek onlardan netice çıkarılmalıdır. Kazakistan'la ilgili Rusya'nın gerçek siyasetini kaleme alan Rus yazarlarının eserlerinde konu bütün gerçekliğiyle ortaya konmuştur. Bunların çoğu bugüne kadar arşivlerde saklandı ve kamuoyunca bilinmedi. Rusya'nın özel müesseselerinde saklanan sömürgecilik faaliyetleri hakkındaki belgelerin büyük çoğunluğu yayımlanmış değildir. Kitap olarak basılan bazı incelemelerse, Rus çarlığının Kazak halkına verdiği zararın, yaptığı zulmün ne kadar büyük olduğunu göstermektedir. Bu eserlerin birisi Prof. F. Orazay'ın bazı belgeleri bir araya getirerek yayımladığı "Tsarskaya Kolonizatsiya vı Kazahstane" (Kazakistan'daki Ravan Yayınevi, 1995) adlı eseridir. Öncelikle dikkati çeken, Rusya idarecilerinin başka ülkelerin topraklarını işgal etme iştahı güç kullanmayı adet haline getirmesi. Rus idareciler ve uzmanların yapılanları soğukkanlılıkla yazıya geçirmeleri başkalarına yaptıkları zulümlerden zerre kadar sıkılmadıklarını göstermektedir. Kazakların işe yarayan topraklarını ellerinden çekinmeden almalarını, "Kazaklar yurtlarından ayrılmak zorundaydılar" şeklinde ifade etmekte ustalaştılar. Halk zulüm görmese, davetsiz gelen bu misafirlere(?) yıllardır üzerinde yaşadığı toprağı kendi isteğiyle verir mi? Fakat, silahla topla gelen ve insan öldürme "sanatına" (!), ustalaşan Rus askerine silahsız yerli halk nasıl karşı koyabilsin? Kazaklardan alınan topraklar suçsuz, savunmasız insanların gözyaşıyla, kanıyla sulanmıştır. Rus idarecileri ile askerlerinden, özellikle acımasız, kana doymayan Rus-Kazaklarından zulüm görmemiş Kazak köyü yoktur. Bazı Rus yazarlarının eserlerinden buraya misalleri aktaralım. A.İvanov, "Russkaya kolonizatsiya vı Turkestanskom Kraya" (Türkistan'daki Rus Kolonileri) eserlerinde askeri valinin "Kazakların otluklarının dörtte biri ekim alanı haline getirilmelidir.", diye emir verdiğini dile getirir, (s. 15.) Yine bir başka araştırmacı E.Smurlo "Russkiye Kirgizı vı doline Verhney Buhtarmı" (Yukarı Buktırma Bölgesindeki Rus Kırgızları) makalesinde "Rus Coğrafya Cemiyetinin" belgelerine dayanarak, Doğu Kazakistan'daki sulak, verimli arazilerin Rus-Kazakları ve göçmenlerine ne zaman ve nasıl zorla alınıp verildiğini anlatmaktadır. Bu çevreye Ruslar, XIX. asrın atmışlı yıllarında ayak basmışlardır (s. 22.). Ruslar gelir gelmez, Kazakları ana yurtlarından kovarlar, karşı çıkanları cezalandırırlar. Gitmek istemeyen köyleri ve otlaklarını yakarlar, sonra da göçmenleri isteklerine göre yerleştirirler. Rus hükümetinin esas maksadı bu ülkeyi, tamamıyla Ruslaştırmaktadır. Kazakları, Ruslardan arta kalan yerlere yerleşmek zorunda kalır. Askeri vali Poltaratskiy'in "Kazakları yerleşik hayata geçireceğim" fikrinin bile Rus çarının topraklarına göz dikmek olarak değerlendirilmiştir (s. 51.). Bu zulümler neticesinde Kazaklar, Buktarma nehrinin kıyısında Rus-Kazaklardan geriye kalan çok dar bir alana ancak yerleşebilmişlerdir. Hiçbir masraflarını karşılamadan Kazakların evleri yakıp yıkılmış, otlakları ateşe verilmiştir. Kışlaklarını korumak isteyenler cezaya çarptırılmış, hapse atılmıştır. Bunlar ancak para cezası ödeyerek hapisten kurtulabilmişlerdir. Öz toprakları için mücadele ettiklerinden dolayı dayak yiyen, zulme maruz kalan, o da azmış gibi "para cezası" ödemeye mecbur kalan yerli halkın ne kadar zor duruma düştüğünü anlamak zor değildir. Zulmün başka bir şekli ise, ele geçirilen yerlerin, Kazaklara tekrar kiraya verilişi, onların bir kere daha sömürülüşüdür. Sömürgeciler vebal, ayıp, utanma, adalet gibi kavramlara o kadar sadık (!) kalkmışlar ki, Kazakları kendi topraklarında her şeye muhtaç hale getirmişlerdir.

Toprakları işgal etme, yerli halkın hayat damarlarını kurutma, yok etme, yerleşmiş düzenlerini bozma, inceden inceye düşünülmüş zalim siyasetin neticesi idi. Onların siyaseti müslümanlığı, yani halkın İslami inancını zayıf-

latmak; Ortodoks Hıristiyanlığını yaymak, güçlendirmek, mümkün olursa idareleri altındaki halkı Hıristiyanlaştırmaktı. Bu konuda Hıristiyan din liderinin emri açık idi. O emrinde şöyle denilmişti: "Kazakları yerleşik hayata geçirirken ayrı köyler kurmayın. Kazaklar Ruslarla komşu olsun, Rusların sayısı Kazaklardan çok olsun. Rus sayısı her köyde en az iki kat fazla olsun. Ancak o zaman "idari kuruldaki" bir mesele ele alındığında Rusların oyu üstün olur ve Ortodoks düşüncesi Kazaklara etki eder. Böylece Kazaklar çabucak din değiştirir" (Özet. T. Şonanoğlu'nun "Yer kaderi-El Kaderi" isimli kitabında alındı, s. 158.). Hıristiyanlaştırma siyaseti inceden inceye hesaplanarak yürütülmekle beraber, netice Rus idarecilerinin düşündüğü gibi gerçekleşmez. Kazakistan'ın Rusya'ya sınır olan kesimlerinde, hayat şartlarının çok olumsuz olmasından dolayı çok az sayıda Kazak misyonerlerin oltasına takılmıştır. Genel olarak, bu konu özel araştırmayı gerektiren, hiç ele alınmamış ve az bilinen bir konudur. Hıristiyanlaşma oranının çok olduğu Kazak bölgesi, bugün Altay Özerk Cumhuriyeti'ne bağlı olan Ust-Kan civarıdır. Burada, bundan bir asır önce çaresizlikten Hıristiyanlaşmış Kazakların torunları yaşamaktadır. Bunların iyi bir tarafı, Hıristiyanlaşmış veya Hıristiyan Kazak olarak tanınmakla birlikte günlük hayatlarında eski Kazak adetlerini yaşatmalarıdır. Sadece adları ve soy adları Rusçalaşmıştır. Bunlar Hıristiyanlığa ait dini merasimlerini yakın zamanlara kadar devam ettirmişlerdir. Bunların soy adları Rusça olmakla beraber adları hem Kazakça, hem Rusça olabilmektedir. Hıristiyanlaşmış Kazakların içinde faşist Almanya 'ya karşı yapıla savaşta "Sovyetler Birliği Kahramanı" ünvanını alanlar da vardır. Bunlardan birisinin Yuriy Ugryumov adlı Kazak olduğunu öğrendik.

Rus Çarlığı'nın Kazakları Hıristiyanlaştırmanın başarıya ulaşmadığını anlayarak, başka bir siyaset güttüğü malumdur. Bu ise yeni açılan mekteplerde Avrupacılık ideolojisini yayacak programlar yapmaktır. Bu, sömürgecilerin uzun vadeli hedeflerine uygun olarak yapılmş stratejik bir programdı. Bu mekteplerde okuyanların çoğunun siyasetinin yürütücüleri olduğu malumdur. "Çarlık Kolonileri" adlı kitapta, çok eski tarihlerden beri kendi topraklarında yaşayan Kazakların Rusya ile Çin'in arasında yapılan anlaşmayla (1864) ikiye bölünüp, bu iki devletin sömürgesi haline gelmesiyle ilgili kesin ve açık bilgiler verilmiştir. Güçlülerin demir ağları içinde çaresiz kalan Kazak köyleri arasındaki bağlantıları da kesilir. Böylece eskiden beri Altay dağlarını kendilerine mekan edinen Kazak halkının bir kısmı Çin ve Rusya'nın bir kısmı da sonradan Moğolların idaresine girdi. Bu durum tanınmış yazar, K. Jumadilov'un "Kader" romanında, tarihçi Z. Kinayatoğlu'nun "Kederli Yıllar Şeceresi" gibi araştırmalarında delilleriyle açıkça ortaya konulmuştur.

Kazakların hayatta kalmak için, tekrar doğduğu yerleri bırakarak göçmesi otuzlu yılların başındaki açlık yıllarında olmuştur. Bu yıllarda Goloşekin ve yandaşlarının düşmanca siyaseti neticesinde halkın yarısına yakınının açlıktan ölmesi acı bir hakikattir. Kazak halkına yapılan bu düşmanlığın bütün bir milleti, ne hale getirdiğini gösteren kaynak "Nevbet" ("Jalın" Yayınevi, 1990) adlı eseridir. Burada ortaya konulan hadiseler, otuzlu yıllardaki trajedinin sadece bir kısımdır. Maalesef, halka yapılan bu büyük hıyaneti halka hatırlatacak, unutturamayacak bir abide dikilmemiştir. Bunun sebeplerinden birisi, bugünkü Kazak halkının, özellikle Rusça okumuş Kazakların ana dilimizde basılan kitap, dergi ve gazetelerdeki malumattan habersiz olmasıdır.

En büyük talihsizlik ise, milletini düşünenlerin azlığıdır. Aydın olarak tanınan bazı kişiler, öz halkının tarihini bilmemenin büyük bir zillet olduğunu fark edemiyorlar. Bu da yıllarca sürdürülen misyonerlik faaliyetlerinin bir neticesidir. Fakat, halkın tamamını geçmişten koparmak, geçmişi onun hafızasından silmek asla mümkün değildir. Son zamanlarda geçmişte yaşamış kahramanlar, şairlere (şeşenlere), bilge kişilere, beylere, kadılara gösterilen hürmet, halkın ruhunun tamamıyla sönmediğinin, yok olmadığının işaretidir. Açlık yıllarında (1931-1932-1933) Orta Asya Cumhuriyetleri ile Rusya'ya göçenlerin sayısını ve bunlarla ilgili kesin bilgileri hiç kimse aydınlığa kavuşturamamıştır. Kazak gazetelerinde, bundan atmış yıl önce birbirini kaybedenlerin, birbirini arayan akrabaların ilanları yayımlanmaktadır. O yıllarda Afganistan, Çin ve İran'a göçenlerden ancak son yıllarda az da olsa bahsedilmeye baş-

landı. Fakat 1917, 1921 yıllarındaki açlıktan hiç bahsedilmemiştir. Verdiğimiz bu kısa bilgilerden kendi topraklarında Kazaklara "üvey" evlat muamelesi yapıla geldiği anlaşılmaktadır. Halkın gerçek tarihini yazmak için, unutulan ve gizlenmiş bulunan daha birçok belge ve bilgileri yeniden gözden geçirmeli, meselelerin gerçek yüzünü ortaya koymalıdır. Öyle yapılmadığı taktirde tarihimizi bildiğimizi iddia etmemiz yanlış olacaktır.

*

Dünyada milletlerin eski ve yeni tarihini çok iyi bilen ve bu konuda çok iddialı olan ilim adamlarımızın üzerinde durup, araştırmadığı konulardan biri Kazak halkının verimli topraklarından nasıl ayrıldığı meselesidir. Elbbette bu mesele hiç ele alınmadı, bu nedenle bahsedilmedi demiyoruz. Ta Çarlık Rusyası devrinde düşünen aydınlarımız, Kazakların topraklarının alınmasına karşı çıkmışlar, elinden idarecilerden adaletli olmalarım istemişlerdir ve çekirge sürüsü gibi gelen göçmenlerin artık durdurulmasını talep etmişlerdir. Fakat eskiden beri başkalarının ülkesini yakıp yıkmayı, merhametsizlik yapmayı meslek edinmiş olan, karnı doysa da gözü doymayan Rus emperyalizmi acıma, kanaat gibi kavramlardan nasibini almamıştır.

Sovyet hükümetinin kurulduğu ilk yıllarda, Kazakların ellerinden alman yerlerin geriye verilmesi konusu gündeme getirilmiş, fakat o da sözde kalmıştır. O yıllarda yayımlanmış tarihi eserlerin çoğunda Çarlık Rusyasının sömürgecilik siyaseti, işgal hareketinden söz edilmemiş değildir. Fakat, o eserlerde "'Toprağımız gitmiş de olsa, sonuçta hayırlı oldu, Rusya'ya olan bağımlılığımız faydalı" gibi hezeyanlarla zulüm hareketlerini temize çıkarma düşüncesi daha güçlüydü. Çünkü Rusya'nın sömürgesi olduktan sonra halkın çektiği sıkıntıları, gördüğü hıyaneti söz konusu edenler ya öldürülüyor ya da Sibirya'ya gönderiliyordu. Neticede bu konu içte bir yara olarak kalmış, dışa vurulamamıştır. Aslında yerimizin kaderi, hayatımızın, ömrümüzün kaderi olduğunda halkın bugünü ile geleceğinin en mühim meselesi olduğunda şüphe yoktur. Bağımsızlık bayrağını dalgalandırdığımız bugünlerde, bu meselenin esasına göz atarak, ata topraklarımızın halini tahlil etmemek, bu konuyu ele almamak, bunlardan gerekli dersleri çıkarmamak hainlik olurdu.

Yazar, gazeteci, dilci Sanabek Acin'in "Kazak Kasireti" (Kazakların Trajedisi, Kazakistan Yayınevi, 1994) adlı kitabı, bizim bu konudaki eksikliğimizi biraz da olsa gideriyor. Bu eser, toprağımızın tarihi hakkında malumatı az olan halka birçok hakikati gösteren, değerli bir eserdir. Bu kitapta yazarın son yıllarda araştırma ve inceleme makaleleri toplanmıştır. Tür olarak deneme gibi görünmekle beraber, "Kazak Kasiret" verilen bilgilerin çokluğu, meselelerin sistemli olarak ortaya konulması, tahlillerin açıklığı gibi özellikleriyle ilmi yönü ağır basan bir eserdir. Yazar bazen geçmişteki şair ve cıravların (ozan, halk şairi vb.) eserlerini, bazen belgelerini, tarihi araştırmaları esas alarak, konuyu Kazak halkının güzel ve verimli topraklarının elinden nasıl, niçin ve ne zaman alındığına, bunun o günden bugüne ne gibi zararları olduğuna getirmektedir. Yazarın geniş düşünce ufku, akıcı dili, cesur tavrı da eklendiğinde, eser bir solukta yazılmış etkisi bırakıyor.

Kitabın "Ejderhanın Ağzında", "İşgal Şeceresi", "Saf Alaş Bildi mi Aldandığını", "Kanun Sistemi ve Kutsallığı" adlı dört bölümünde, Abilhayır Han'ın "Rusya'ya bağlanıyorum, yani Rus himayesini kabul ediyorum" demesiyle milli menfaatleri bir tarafa ittiği zamandan başlayan tarihimizi çok güzel açıklamaktadır. Buna halkın dertli şeceresi de diyebiliriz. Yazar halkın çiğnenen şerefini, kaybettiklerini, dökülen gözyaşını, içler acısı halini çok güzel şekilde dile getirebilmiştir.

Kazak Kasireti'nin her bölümünde yer alan fikirler ve onların işlenişinden, ele alınışından tekrar söz etmek istemiyoruz. Bu kitabı, halkımın tarihine, yani geçmişine ilgi duyan herkesin okuması gerekir. Bir de bu eser Rusça'ya çevrilip basılırsa, başka milletler, yani Kazakistan'da yaşayan başka halklar da Kazakistan'ın istilasını, sömürgeleştirilmesini, tarihin bilinmeyen yönlerini öğrenmiş olurlar. Çarlık Rusya 'sının hiçbir şeyi Kazak halkının kendi iradesine, ihtiyarına bırakmamış, sadece onun yerini, toprağını ele geçirmeyi amaçlamıştır. Yerli halkı suyu az, bitki yönünden fakir, çöl ve kurak yerlere kovarak onların yok olmasını, hayat düzeninin bozulmasını bi-

linçli olarak gerçekleştirmesi, bunun sonucunda suçsuz halkın büyük zorluklarla karşılaşması, bütün gerçekliğiyle C. Asip'in kitabında ortaya konulmuştur.

Sömürgeci Rusya'nın Kazaklara yaptığı ilk büyük düşmanlık, Kazakların Yayık nehrinin karşısına geçmesini, onların hayvanlarını buralarda otlatmasını yasaklamasıdır. Bu yasağı bozanların hayvanlarının ellerinden alınması ve hayvan sahiplerinin sürgün edilmesi veya göçe tabi tutulması doğrultusunda emir verilmiştir. Kazakların eski yerlerine, otlaklarına geçmesine bu yasak da engel olamayınca, Rus hükümeti 11 Mayıs 1747 yılı İdil ile Yayık ırmakları arasındaki geniş arazinin her yıl sonbaharda tamamıyla ateşe verilmesini emreder. Görülmemiş bu vahşet şöyle anlatılmaktadır: "O yıl güzün Yayık nehrinin sağ yakası, ta Atırav'a kadar olan bölge özel askeri birlikler çıkarılarak yakıldı. Bütün yaz boyu hiçbir hayvanın ayak basmamış olduğu otlar yandı; kara dumanlar gökyüzünü kapladı. Dümdüz ova, geceleyin yanan otların ateşiyle aydınlanmıştı. Bu aydınlık, bir günlük mesafeden de görünüyordu. Bu civarda yaşayan canlıları hayvanlar yanarak veya dumanda boğularak öldüler. Bu yangın afeti, hayatta kalan hayvan ve kuşları da hayattan bezdirdi. Daha önce yemyeşil güzelliğiyle göz alıcı bir halı gibi görünen yerler, bundan sonra rüzgarın, kasırganın küllerini göklere savurduğu bir yer haline geldi." (Kazak Kasireti: 4). Çok geçmeden sömürgeci Rusya'nın idarecileri Kazakları sömürmenin yeni bir yolunu daha buldular: Bozkırı kendi isteklerine göre böldüler. Kazakların kendi yerlerini, yine kendilerine kiraya verip, kolay kazanç elde etmeye başladılar.

Rusya'nın Kazaklara olan acımasız hareketi yavaş yavaş büyümeye, artmaya başladı. Bu hal, bozkır sınır boylarına kaleler inşa edilmeye başlanmasıyla iyice işkilendirir. Bunlar, Kazakları demir çember içine almanın ilk adımlarıydı. Yayık nehrinin sol yakasına kısa zaman içinde 14 kale inşa edilir. Bu kaleler bir zincirin halkaları gibi yavaş yavaş Kazakistan'ın kuzeydoğu bölgesine doğru uzadı. Esil nehri boyunca 540 kilometrelik kaleler zinciri "Novoişimskaya ", diye adlandırıldı. Yine Ertis nehri boyunca 930 kilometrelik bir yay üzerinde Omskaya, Jelezinskaya, Semipalatinskaya, Yamışevskaya, Ust Kamenogorskaya kaleleri inşa edildi. Sözünü ettiğimiz kalelerin civarındaki otu, suyu bol yerlere Kazaklar yaklaştırılmamış; bozkır halkı eski çöl ve kurak yerlere kovulmuştur. (a.g.e: 13). XVII. yüzyılın ilk yarısından itibaren başlayan askeri kale inşaatı, XX. yüzyılın başına kadar devam etmiştir. Çarlık Rusya'sı geleceğe yönelik siyasetini sağlam yürütür. Fakat Kazak halkını eski yerlerinden güç kullanarak kovarken, suçsuz halkın elinden suyu ve otu bol, verimli yerleri zorla ellerinden alırken halkın zorluklarla karşılaştığım da hiç düşünmüş değildir. Bundan dolayı, toprak için mücadele, Kazak halkının hayatı pahasına da olsa tek hedefi oldu. Kazak bozkırındaki ayaklanmalar toprağını düşmana vermek istemeyen halkın, hayat damarlarım korumak için yaptığı ayaklanmalardır. Başkaları bir yana, XIX. asrın ortasına doğru, Kenesarı'nın başlattığı bağımsızlık hareketi Rusya'nın Kazak topraklarına kaleler yapımını hızlandırması, otlakları, yerleşim alanlarını halkın elinden zorla alınması üzerine yapıldığı bilinmektedir.

Doymak bilmeyen Rus hükümeti, bundan sonra Kazak topraklarını, özel olarak getirilen Rus göçmenlerine vermeye başladı. Kuvvete dayalı bu halin Kazak halkına çok acı ve ağır geldiğini şairlerin eserlerinde görmek mümkün değildir. Meşhur şairler Murat Şortanbayev ve Duvlat şiirlerinde halkın işgalcilerden gördüğü zulüm ve işkence çok acı şekilde gösterilmiştir. İdil, Yayık ve Sarıarka'nın düşmanlarca işgal edildiğini ifade eden halk şarkıları işgalcilerin ve halkın durumunu belgelendiren şahitlerdir. Bağımsızlık için ayaklananların, Rus hükümeti ağır toplar kullanıp kan dökerek bastırır. Bu durum halkın başına gelen bir trajediydi. Şair Narmanbet'in aşağıdaki şiiri bu çaresizliği dile getirmektedir:

Hey gidi San arka senin çekici bir yanın Jcalmadı,
Güzel dağı, sarı ülkeyi göçmenler aldı.
Yapabileceğin hiçbir hünerin yok, çaren de yok.
Zavallı Kazak oğlu çaresiz lialdın.

Kazak topraklarım almaya alışan Rus idarecileri bundan sonra Kazak kışlaklarına saldırırlar ve buraları yakıp yıkarlar, Kazakları köylerden kovarlar. Ruslar, "Göçmenleri yerleştirmek ve onlara şehir inşa etmek için sadece ekilen alanları

ve meraları almakla yetinmemişlerdir. Kışlakları (Köyleri) yıkarak, güç kullanarak Kazakları göçe mecbur eder. Yüzlerce, binlerce çiftçi Rus idarecilerin belirlediği susuz, otsuz, kuru, elverişsiz yerlere ağlaya ağlaya gitmişler, yeniden kendilerine kışlak yapmak zorunda kalmışlardır" (a.g.e:. 34). Ruslar, toprağın sahibi olduğunu, toprağın mukaddesliğini hiç düşünmemişlerdir. Neticede işgalciler istedikleri yeri almışlardır. Bu durumu yazar, "Ruslar, Kazak bozkırını dört yandan kuşatan kaleleri inşa etmek için bir kere işgal etti. Rus - Kazakların payı diye ikinci defa işgal etti. Hazinenin malı, orman, dinlenme yeri diye üçüncü defa işgal etti. Göçmen fonu için dördüncü defa işgal etti." (a.g.e:. 101), şeklinde dile getirir.

Böylece, Ruslar işgalden sonra 60 milyon hektar verimli Kazak toprağını Kazakların elinden alırlar. Buralar Kazakların en güzel, verimli topraklarıydı. Bundan sonra eskiden beri süre gelen göçüp konma (göçebelik) adeti, düzeni bozulmuş, hayvanların otlayacağı otlaklar ve ekime elverişli sulak arazileri azaltmıştır. Bu halin Kazak halkına çok ağır geldiğini S. Asip kitabında etraflıca ele almıştır. "Topraktan mahrum kalışın kötü yanı, halkın rızkı, gelirini hızla azaltmıştır. Halkın hayatım devam ettirmek için çektiği meşekkati, döktüğü ter ne kadar çok olsa da bunlarrın meyvesi, karşılığı da o kadar az oluyordu. Kuraklık yıllarından önce dereleri, ırmakları, gölleri kurumuş, sonra otlar kurumuştur. Bundan sonra ise ne olacağı malumdur. Önce ot bulamayan, su bulamayan hayvanlar kırılır, hayvanları ölen halk ecelin eline düşer. Bütün halkın, milletin yok olması söz konusu olur. Ekmeye ve yayılıma elverişsiz yerlerin kötü tarafı, verilen emeğin karşılığının almamamasıdır. Bunun sonucunda insanlar ümitsizliğe düşer, isteksizlik ve boş vermişlik havası içine girer; ilim ve sanattan uzak kalır. Kısacası, milletin başına gelecek talihsizliğin en ağırı yerinden ayrılmak olmuştur. (Kazak Kasireti:. 37).

Bu devirde Kazaklar o kadar ümitsizliğe düşmüştür ki, halk kimsenin kimseye zarar vermediği, herkesin barış içinde yaşadığı, "koyunun üstüne serçenin yuva yapıp, yumurtladığı, dul kadının bin tane koyunu güttüğü zamanı" yaşayan hayali ülke olan "İğdeli-Bayın"ı başlamıştır. Bunu devrin şiirlerinde görmek mümkündür. Bu durumun ancak halkın çok ağır hayat şartlarıyla karşılaştığında çıkmaza düştüğünde, ne yapacağını şaşırdığında ortaya çıktığı malumdur.

Bahsettiğimiz kitabın tamamında verilen misaller, ortaya konulan düşünceler, dertli bir hava içinde yazılmıştır. "Şurası abartılmış" denebilecek yerini bulmak zor. Bunlar babadan oğula, torunlara böylece söylenip emanet edilen sır gibi unutulmadan gelmiştir. Toprak meselesi sadece geçmişte sorun değil, bugün de hayatımızı yakından ilgilendiren bir sorundur. Şöyle bir düşünecek olursak, Kazakların adeta müzmin bir hastalığı haline gelen, her on, on beş yılda tekrarlanan ve neticede halkın belini büken kıtlığın sebebi de susuz, otsuz, çıplak araziler üzerinde yaşamak zorunda kalmasıdır. Uzun kış süresince binlerce hayvanın ölmesi daha düne kadar sürmüştür. Çünkü, kupkuru olan çölde hiçbir bitkinin yetişmeyeceği malumdur. Su kıyılarındaki verimli yerlere ve otlaklara yerleşenler kıtlıkla karşılaşmazdı. Demek, kıtlık sadece verimli yerlerinden çıkarılıp kurak arazilere kovulmuş Kazakların alın yazısı olmuş bir felakettir.

Kazak halkının üçte birinin ana yurdumuzdan uzakta türlü memleketlerde yaşadığını biliyoruz. Maalesef, bu mesele üzerinde de hususi araştırma yapılmamıştır. Hiç kimse baskı ve zorluğa maruz kalmadan doğduğu yerinden, mekanından kendi isteğiyle ayrılmaz herhalde. Kazak halkının en büyük derdi yaşadıkları yerlerin hayata elverişsizliği, uygun hayat şartlarının olmaması, sık sık kıtlıkla karşı karşıya kalmalarıdır. Böylece halkın açlık felaketine uğramasıdır. Atalarından miras kalan yerleri başkaları sahiplenince, Kazak halkı mülteci ve göçmen olmasın da ne yapsın?

"Güçlünün bir adı da zorbalıktır, şiddettir." Bir zamanlar Rusya güçlüydü. Buna dayanarak, doğru yanlış, günah, vebal gibi kavramları göz ardı ederek Kazakların hayat damarı, dayanağı, direği olan verimli, güzel yerleri zorla aldı. Şu anda Cumhuriyetimizdeki en geri kalmış seksene yakın ilçede yaşayanlar da o zamanki dedelerin torunları. Elbette, yerimizi sahiplenenler normal, basit Ruslar değildi. Esas suçlu sömürgeciliği meslekleri haline getiren Rusya'dır. Bununla birlikte Kazak halkının durumuyla ilgilenen, onlara yardımcı olmak isteyen, adil davranan bazı Rus aydınlarının iyiliğini hiçbir zaman unutamayız. Mesela, Rusya Meclisi'nin milletvekili olan

T. Sedelnikov, 1907 yılında yazdığı "Borba za zemlyu vı Kirgizskoy Stepi" (Kırgız 'Kazak' Bozkırında Toprak Mücadelesi) adlı kitabında ezilmiş olan halkımızı destekleyici, hakların savunucusu sözler söylemiştir. O, Rusların Kazak topraklarını ele geçirdikçe iştahının kabardığını ortaya koyarak şöyle demektedir: "Kazak topraklarına öncellikle Kazak halkını yerleştirerek, onların bütün isteklerini yerine getirip, onları razı etmeden 'fazla' yer aramanın, toprağı gasp etmenin kendisi kanunsuzluktur. Diğer bir ifadeyle, bozkırı planladığını iddia edip, buralara Kazakları yerleştirme bahanesiyle toprağı sahiplenip, sonra gasp etme hiçbir kanuni esası olmayan bir harekettir. Bu sadece bahanedir. Bunun için de bu iş, başından sonuna kadar kanunsuzdur" (a.g.e.: 148)

Yine böyle bir Rus yazarının eserini burada zikretmek zorundayız. Bu kişi Çarlık Rusya'sının Türkistan'ı işgalini objektif olarak ele alıp araştıran P.G.Galuzo'dur. Yazar "Voorujeniye Russkih Pereselentsev Sredney Aziyi" (1926, Orta Asya'daki Rus Göçmenlerin Silahlanması) adlı eserinde, Rusların halkları birbirine düşürdüğünü, bunu siyaset haline getirdiğini birçok misalleriyle ortaya koymaktadır. T. Sedelnikov ve P.Galuzo'nun kitaplarının yeniden yayımlanması, Rusça konuşan insanların, işgalcilerin kötü, acımasız, korkunç yüzünü tanımasına yardımcı olacaktır.

S. Asip, kitabının son bölümünde "Tarihteki adaletsizlikleri nasıl ortadan kaldırabiliriz şeklinde bir soru" soruyor. Yazarın fikirleri ve teklifleri gerçekten ilgi çekici. Müellif Kazak aydınlarını, bilhassa halk adına konuşan milletvekillerini ve halkın geleceğini düşünen şahısları, "Halkımızın bundan sonraki durumunu nasıl iyileştirebiliriz" sorusuna ortak cevap vermeye çağırıyor. Yazar, sözü çöllerde ve kurak arazilerde, ekolojik afet bölgelerinde zor durumda hayat süren Kazakları, daha uygun, elverişli yerlere yavaş yavaş yerleştirmek mecburiyetine getiriyor. Ancak o zaman, tarihte yapılmış adaletsizlik az da olsa ortadan kaldırılabilir, diyor. Kazak halkına yapılmış bu hıyanetten dolayı, Çarlık da, Sovyet hükümeti de halktan özür dilememiş ve bozkır halkının durumunu iyileştirmeye yönelik yeni adımlar maalesef atılmamıştır.

Yazarın, Kazakların hayat sürdüğü çöl ve kurak bölgeleri "toplama kampları" olarak değerlendirmesi, önce kulağa hoş gelmemekle beraber bunun bir gerçeğin ifadesi olduğunu kabul etmemek elde değil. Böyle yerlerde yaşayanların durumlarını düzeltmek için, türlü işler yapmanın gerekliliğini yazar sistemli ve güvenilir bir şekilde ispatlamaktadır. Hayat, çöl alanlarında yaşayanların içler acısı halini düşünmeye teklif ediyor. "Düşene bir de sen vur" ata sözü Sovyet hükümeti zamanında Kazakların yaşadığı kurak, çöl ilçe ve bölgelerin askeri nükleer deneme sahalarına dönüştüğünü, halka ve toprağa yapılan hıyanetin, zararın evvelkilerden kat kat fazla olduğunu biliyoruz. Bu mesele hala bütün yönleriyle ortaya konup incelenmemiş, gereğince ele alınmamıştır. Kazak torağında yapılan denemelerin havayı, suları kirlettiğini, tabiatı zehirleyerek bitki ve hayvanlar üzerinde telafisi mümkün olmayan tahribat yaptığını ortaya koyan da maalesef yok gibidir. Eski Sovyetler Birliğinin bütün zenginliklerini sadece kendisi sahiplenen Rusya Fedarasyonu, Kazak topraklarına verdiği korkunç zararları üstlenerek bunların bedelini ödemeye hiç de niyetli görünmüyor. Askeri sanayi için milyonlarca hektar yerin ayrıldığı ve Kazakistan'ın hiçbir menfaatinin hiç düşünülmediği halkın hafızasında silinmemiştir. İnsanlığın düşmanı olan silahlar topraklarımızdan çekilmiştir, Ancak kirlenen çevrenin, tahrip olan tabiatın eski haline gelebilmesi için yüzlerce yıl gerekmektedir. Bağımsız ülkeyiz desek de, Baykonır Uzay Üssü'nü Rusya'ya kira vermemiz halkı endişelendirmektedir. Baykonır Uzay Üssü'nün bu zaman içinde Kazakistan'ın ekolojik yönden ne kadar zarara uğratacağını akıldan çıkarmak mümkün değildir. Topraklarımızın büyük bölümünde Rusya idaresinin hakim olduğunu düşünerek toprak meselesinin hala köklü bir şekilde çözümlenmediğini anlayabiliriz. Kuruyan nehirler, göller, bulaklar yok olmaya doğru giden Aral çölü;her yıl çölleşen binlerce hektar yer, içme suyundaki ve havadaki radyasyon oranının normalin çok üstünde olması bizi endişelendirmektedir. S. Asip kitabının orjinalliği, tarihi hadiselere bilinçli bir şekilde bakarak, onları fikir terazisinde tartması; bunları milli menfaatlerimiz açısından ele alıp değerlendirmesi, halkın milli bilincini uyandırmaya gayret etmesindedir. Yıllardan beri yarım yamalak sözü edilen, fakat hakikatine inmeye birçok araştırma-

cinin cesaret edemediği meseleyi, her yönüyle ele alıp inceleyen bu eser, araştırmacı yazarın büyük aşkla, şevkle, idealle araştırıp yazdığı mektep öğrencilerinden tutun da, devlet müesseselerinde çalışan büyük idarecilerimize kadar herkesin okuyacağı bir kitaptır.

*

Çin'deki Kazakların bir kısmının baskıya, hakir görülmeye, acımasız hareketlere dayanamayarak, özgürlük, barış, rahat bir hayat için yeni mekan arayışı bu yolda büyük zorluklarla karşılaşmaları ve bu arayışın tarihi din alimi Halife Altay'ın " Ata Yurttan Anadolu'ya Kadar " isimli kitabının (1995) esas konusunu teşkil ediyor. Yıllarca süren ve büyük fedakarlıklarla dolu göçe neler sebep oldu? Bu konu eserde etraflıca yer almıştır. Çin idarecileri Kazak köylerini her zaman basarak, köylünün malına mülküne el koymuş; insanları öldürmüşler, hayatta kalanlarını da esir etmişlerdir. Bu tahkire karşı küçücük bir hareket olsa, onu yapanların peşini bırakmayarak bunları mutlaka yok etmişlerdir. İşte bu durumdaki Kazak köylerinin beladan kaçması normaldir. Hiç kimseye zararı olmayan, hayvanlarının bakımıyla meşgul, bozkırda yaşayan Kazaklarla Çin idarecilerinin kin ve nefret dolu hareketlerini anlamak mümkün değil. Böyle karakterdekilerin hareketim esasında bütün milleti kendinden üstün gören ırkçılığı yatmaktadır. İdareciler, tehcire maruz kalan Kazak halkı gibi halklara, topluluklara çok acımasız davranmışlardır. "Ana yurdundan ayrılmış olan Kazaklara ne yaparsak yapalım, bizden hesap soracak kimse yoktur." anlayışı bu hareketlere esas teşkil etmiştir. Kazaklar böyle ölçüyü aşan hareketlere razı olmazlar, Çin idarecileri de bunların halleriyle ilgilenemezler. İşte zıtlaşmanın başlangıç noktası budur.

H. Altay, Kazak köylerinin otuzlu yılların ortasından ellili yılların başına kadar ne gibi zorluklarla karşılaştığını kronolojik olarak vermiştir. Bunun için bu eser Kazak halkının başına gelen felaketlerden bir kesit olması yönüyle üstümüzde büyük bir tesir bırakıyor. Yazarın "Dünyada insanın yurdunun ve toprağının kendine sığınak olmamasından daha acı bir şey var mıdır?" şeklindeki ifadeleri kitabın başlıca konusunun ne olduğunu bize sezdirmektedir. Eserde tarih sırasına göre ele alınan olaylar tabii halleriyle kahramanların ağzından canlı tarih gibi veriliyor.

Kitabın "Altaydan Başlayan Göç", "Efishanın Başlattığı Milli bağımsızlık Hareketi", "Zayıb İdaresindeki Üçüncü Göç", "Başarısızlık", "Batik Olayı", "İniz dağındaki Savaş", "Barkölden Başlayan Göç", "Könkekak'ta Bekleyen Düşman", "Gansu, Şmhay'daki Ağır Durum", "Elishan'ın Hindistan'a Göçü", "Sınırdaki Düşman", "Tibet Toprağında", "Kabılkoca'nın Gelişi", "Zayıb'ın Ölümü", "Gök Nehir", "Bitimbay'ın Çıkmazı", "Kanri Ülkesi", "Hindistan Toprağında", "Muzaharabad Şehri", "Tarnavadaki Durum", "Bopıl'a Göç", "Kalan İl, Kaygılı Ölüm", "Kanpor Şehri", "Özgürlük İçin Ayaklanma", "Pakistan'da Kurulan Teşkilat", "Karışık Günler", "Ayaklanma", "Kalibek Hakim ile Hamza Göçü", "Osman Tayci", "Vadide Sayısı, Kumda İzi", "Çıkmazda", "Soltanşerif'in Durumu", "Kahraman Böke", "Er Yunus", "Kahraman Böke ile Kahraman Osman", "Türkiye'ye Göç Hareketi" gibi konular ile göç halindeki halkın yol alışı, ilerleyişi ve bu göçü başlatarak idare eden, şerefle şehit olan erlerden bahsedilir. Kitapta Kazak göçünün Çin'de karşılaştığı zorluklar; Tibet ve Himalaya'dan geçerek Hindistan ve Pakistan'a geçiş; Pakistan'da biraz kalış, halkın sağ kalabilen çok az bir bölümünün Türkiye'ye göçüşü çok güzel analtılmıştır. "Atayurttan Anadolu'ya Kadar" adlı eser, bütün gerçeklerden en ince ayrıntısına kadar söz etmesi, verdiği bilgilerle, genel olarak alırsak-Kazak edebiyatının az karşılaştığımız önemli kitaplardan birisidir. Burada bağımsızlık ve özgürlük hasretiyle, tehlikeli ve sonucu belli olmayan bir yolculuğa çıkan Kazaklardan, yirmi bine yakın halkın yaşadığı zorluklar, gözyaşı, kaygı, onları takip eden sert, acımasız düşmanlardan gördükleri zulüm; nesiller boyunca hafızalardan silinmeyecek acı hatıralar yazıya geçirilmiştir. Bunun yanında bu eserde, Kazak halkının şerefi, namusu, erliği, kahramanlığı dile getirilmiştir. Göçerler, askerlerin ve haydutların da saldırılarına karşı koyabilmiş, malını mülkünü kaybetmesine, arkadaşlarını yitirmesine, yakalanmasına, yolda bin türlü belaya uğramasına rağmen kurtuluş ışığı görebiliriz ümitlerinin yitirmemişler, her şeye sabırla göğüs germişlerdir. Halkın özgürlüğe olan

inancını yitirmemiş olması, akla hayale gelmeyen zorlukları yenerek "canım, iffetimin sadakasıdır", sözü uyarınca sağ kalabilmiş olması hayret vericidir.

Kazaklar göç sırasında yırtıcı hayvanlardan daha tehlikeli ve insafsız dar iki ayaklı yırtıcılarla karşılaşır; babasını, oğlunu, anasını, kızını kaybeder. Buna rağmen, göç durmaz, yola devam edilir. Çevresini kuşatan dilsiz düşmanların engelini aşarak yol alır Kazaklar. Bunlar akla hayale gelmeyecek öyle olaylarla karşılaşırlar ki, bu olaylar eski devirlerdeki masalları hatırlatır. Eski masallarda, yola çıkan, masal kahramanı gencin karşısına çıkan cadılar, ejderhalar, periler, cinler, tek gözlü devlerdir. Neticede korkusuz genç bütün engelleri aşarak varmak istediği yere ulaşır, muradına ererdi. Fakat bu kitapta sözü edilen masal değil, hakikat.

Çin'den Hindistan'a doğru yola çıkan kazaklar her türlü düşmana rast gelir, malını mülkünü kaybederler. Dini, dili, örf ve adeti tamamıyla başka olan milletlerin içinde zor durumlar yaşayan Kazaklar kardeş Türkiye'nin koruyuculuğunun, yardımının neticesinde ancak rahat nefes alabilir. Hindistan ve Pakistan topraklarında artık nereye gideceklerini şaşıran Kazak köylülerine yardım elini sadece Türkler uzatırlar. Türk hükümeti yabancı halkların arasında kalarak yok olmaya yüz tutmuş yüzlerce Kazak'ı yurduna götürmüş, onlara yer vermiştir. Kardeşlerimizin bu kardeşliğini, dili, dini bir, ortak olan bu insanların yardımını kazaklar asla unutamazlar.

Tarihi şecere sayabileceğimiz bu eserin özelliği budur. Eser, Kazakların adeta sırat köprüsünden geçerek gerçekleştirdiği göçün gerçek yüzünü verebilmektedir. 1931 yılında, Barköl'de Kocaniyaz ile Ayimbetin liderliğinde Çin'e karşı milli ayaklanma olur. Bu ayaklanmayı Elis Hanın babası Alip Camsibay da destekler. Bunu anlayan Çin hükümeti Alip'e tehlikeli adam gözüyle bakar. Aynı yılın 25Eylül'ünde Urumçi'den asker gönderilerek, Hazandağ denilen yerde yaşayan Alip'in köyü basılır, Alip'in başı kesilir. Askerler, kadın çocuk demeden beş yüz kişiyi öldürerek, köyü yağmalarlar. Alip'in hanımı ve iki oğlunu alıp götürürler. Alp'in kardeşi Kocakın ile büyük oğlu Elishan köyde bulunmadıklarından hayatta kalırlar. Askerler, Kocakın'ın hamile olan hanımının karnını yarmışlardır. (s. 9) Bu kadar acımasız düşmanlığı gördükten sonra öç almak için ant içen Elishan mücadeleye karar verir. Çin idarecilerden uzaklaşarak, rahat edebileceği bir yer araması da tabii bir harekettir. Doğu Türkistan'ın diğer yerlerindeki büyük göçün sebebi de bu söz edilen olaylara benzer şekilde cereyan etmiştir.

Yine kitaptan bir misal verelim. "Altay ile Barköl'ün arasında halkın yaşadığı dağın adı Baytik. Dağın yüksek yerleri kışlak, etekleri de yayladır. Yerleşim yerlerine çok uzak yaşayan bu köyler 1938'de, bir gün içinde darmadağın edilir. Düzen bozulur; çünkü düşman saldırısına uğrarlar. Bir taraftan Moğollar, bir yandan Çinliler saldırırlar. Erkekler hemen harekete geçer; ihtiyarları, çoluk çocuklarını ve evlerini bırakarak Kaptık dağına doğru yola koyulurlar" (s. 12). Böylece Barköl'de yaşayan halk iki yönde bölünerek göçer. Göç halindeki halk Ölgey'e gelindiğinde uçakların bombalı saldırısına uğrar. Kar ve buz üzerinde zorluklarla hayat mücadelesi veren halkı sürekli bombalanmaya devam edilir.

Onlar ya göçü durdurmayı ya da bütün halkı yok etmeyi planlıyorlardı. Bu yüzden uçakla sürekli bomba yağdırırlar. Gündüz yol almak tehlikeli olduğundan, biz de geceleri yürümeye başladık, (s. 15) Dıştan bakan tarafsız birine "bu soğuk" ifade tarzı olarak görülebilir. Fakat bu olayların ardında ne kaygılar, acılar bıraktığını anlamak zor değildir. Bu ve buna benzer olayları kitabın her yerinde bulmak mümkündür.

Hayatta kalabilmek için göçen Kazaklar, aksiliklerle, engellerle karşılaşır. Bunlar genel durumu itibariyle ele alındığında halkın hafızasından silinmeyen 1723 yılındaki Kalmak istilası sırasındaki trajediyi akla getirmektedir. Olaylarda tekrarlanan bir benzerlik vardır. Uzun yoldan yorulan, susayan, aç kalan, zorluklarla karşılaşan kazaklara karşı silahlı Çin askerleri de ansızın saldırarak zavallı halkı öldürür. Ele geçirdiklerini tutuklar, her şeyini yağma eder. Bazen de Kazakları yağmalayarak kolayca zengin olmak isteyen yerli yol kesiciler, haydutlar sahneye çıkar. Bazen, hiç kimsenin kışlağına, köyüne, şehrine göz dikmeyen; yerleşim alanlarından uzak bozkırda, elverişsiz yerlerden geçerek yol alan Kazaklar, bunlar yetmiyormuş gibi başka belalarla da karşılaşırlar. Kazakların hali, masallardaki "Uçanı yel

bilir, konanı ova bilir" sözünün manasına çok uygundur.

Düşmanların eline düşen diğer milletlerin kölesi olanlar, düşman kuşatması sırasında birbirinden ayrı düşenler, akrabalar, dili, dini, örf ve adeti benzemeyen vahşilerin elinde kalmışlardır. Bu durumu halife Altay sadece nesirle değil, şiirle de bir şekilde dile getirmiştir.

Kimisinin çocuğu kaldı,
Gözünün akı, karası
Birisinin anası Icaldı
Koruyan kol Icanadı
Birisinin babası Icaldı,
Birinin ablası kaldı,
Ailesi, çoluk çocuğundan ayrılarak
Aklını kaybetmiştir.
Birisinin kaldı ağası
Yırtılmıştır yalcası,
Birisinin Icaldı kardeşi
Böylece daraldı nefesi.
Birisinin Icaldı hanımı
Kalmadı başında aklı.
Hanımın kaldı kocası
dayandığı, direği
Birisinin kaldı yaşıtı
Beraber büyüdüğü sırdaşı
Birisinin evi kaldı
Bir başını zor kurtardı.

Olaylar çok yakın tarihte gerçekleşmiş olmakla beraber bu mısraların kulağa gerçek tarihi cırlar (destanler) gibi gelmektedir. XV. asrın ortasında kurulan Kazak Hanlığı' ndan bu yana kurtulamadığımız aksilik, sürekli düşmanlığı gösteren, kana doymayan komşularımızın saldırılarına maruz kalmamızdır. Topraklarının genişliği, kendi halinde yaşaması, Kazakların kendi içinde bir birliğin olmayışı her zaman kendine zarar vermiş, ayak bağı olmuştur. Kazak tarihindeki acı sayfalardan biri olan Çin topraklarındaki zulüm ve işkenceyi bu eser tarihi araştırma diyebileceğimiz bir üslupla ele almıştır. "Anayurttan Anadolu'ya Kadar" adlı kitabın orijinalliği, sadece Kazak halkının bir kısmının başından geçen korkunç ve acı olayları gerçek yönleriyle sıralayarak anlatmasında değil, aynı zamanda belirsiz, karışık, acı günlerde bile hürriyet sever halkın hürriyet mücadelesi için yaptıklarını, düşmana baş eğmeyişini anlatmasındadır. Kazak göçünü engellemek isteyen, bunun için birçok hileye başvuran, acıma, merhamet hissinden mahrum düşmanların saldırıları karşılıksız kalmaz. Kazaklar Çin askerleriyle, onlardan aldıkları silahlarla savaşmışlar, çoğu kere de düşmanı yenilgiye uğratmış veya geri çekilmeye mecbur etmiştir. Bu, kiminle çarpışırsa çarpışsın, ölmeyi kendine şeref sayan, Eski Türk Hanlıklarından kalan savaşçı ruhun yok olmadığını gösteriyor. Atalarından miras kalan vatanda yaşayan Kazakların çoğu eskiden beri devam ede gelen erlik, cesaret, kahramanlık, namus kavramlarından uzaklaştığı, güçlü olanın elinde oyuncak durumuna geldiği zamanda bile Çin'deki Kazakların bu cesareti, kahramanlığını kaybetmemesi şaşılacak bir durum. Yenilgiye uğrattıkları düşmanların hepsini öldürmeyip, sağ bırakmaları bazılarım salıvermeleri yakın tarihte hiçbir ülkede göremeyeceğimiz bir merhamet örneğidir. "Anayurttan Anadolu'ya Kadar " dan aldığımız bu örnekler, bu fikrimizi ispatlamaktadır: "...Her bakımdan yetişmiş, dört dörtlük yiğitler çekinmeden savaşıyorlar. Gecenin karanlığında olan bitenden habersiz yatan askerler gafil avlanır, çoğu ölür, sağ kalanların bir kısmı da ele geçirilir. Düşman tarafı yenilgiyi kabullenerek beyaz bayrak sallar. Elis Han ile arkadaşları zafere ulaşınca sevinirler...Elis Han batır düşmanın sağ kalan askerlerini bir yere toplayarak onlardan bilgi alır, sonra yiyecek, içecek vererek onları saliverir. Silahlarım alır. Göç kervanı böylece biraz rahatlayarak, dinlenme imkanı bulur..." (s. 10)

Kıtlık yedi başlı dev gibidir, çok tehlikelidir. Kazakların değişmez düşmanı olan kıtlık, vebal, sorumluluk gibi kavramları bilmez, anlamaz da. Halk da, hayvanlar da hastalıktan, elverişsiz hava şartlarından dolayı aç kalarak kırılır. Tibet'ten, Himalaya Dağları'nın eteklerinden, kışın taşan nehirlerden, çöllerden geçen, neticede malını, mülkünü, insanlarının çoğunu kaybeden Kazaklar, Pakistan ve Hindistan'a ulaşınca rahat bir nefes alır. Fakat dindaşımız olan Pakistan devleti az çok yardım etmekle beraber, buranın da kala-

bileceğimiz bir yer olmadığı anlaşılır. Bunun üzerine, Kazak liderleri Türkiye elçiliğine giderek başlarından geçenleri anlatırlar. Kendi iradeleriyle göçerek, yurtsuz kalan halka iyilik yapan, elinden gelen her şeyi yapmaya hazır tek ülke Türkiye'dir. Bu durum kitapta şöyle anlatılır: "Bir hafta gibi kısa bir süre içinde Bombay'dan Basra'ya giden gemiye bindik. Tarih 6 Ocak 1953 idi... Basra'dan Bağdat'a trenle geldik. Burada beş gün kaldık. Bağdat'tan, bizim için hazırlanmış vagonlarla Türkiye'nin Irak sınırındaki Nusaybin kasabasının Talköşek denilen küçük köyüne geldik. Burada bizi Türk yetkililer karşıladı. Özel vagonların masraflarını da karşılayarak yiyecek içecek temin ettiler. Böylece Urfa, Adana yoluyla üç gün içinde İstanbul' a ulaştık. Türkiye'ye geldikten sonra yeniden doğmuş gibi olduk. Havası güzeldi, yakıcı sıcağı da yoktu. Halimiz de düzelmeye başladı. Bize karşılıksız ev ve yiyecek verildi. Dokumacılık, ustalık, terzilik gibi meslekleri öğrenmeye başladık. Herkes kendi istediği mesleği seçti." (s: 66-67)

"Anayurttan Anadolu'ya" isimli kitap; nice mücadele ve kahramanlıklarla dolu Kazak tarihinin bir kısmını oluşturan, geniş olarak ele alacak olursak, bir zamanlar karşılaşılan zor şartlar neticesinde Çin'e göçen ve orada da uygun hayat şartlarını bulamayınca başka ülkelere göçmek zorunda kalan Kazak halkının yaşadığı zor olayları bizzat gözüyle görüp yaşayan canlı bir şahidin gördüklerini olduğu gibi, gerçekleri abartmadan anlatmasıyla, değerli bir eserdir. Eser ayrıca özgürlük ve eşitlik, örf ve adetini, dinini kaybetmeden yaşamayı arzu eden; sadece midesi için değil, namusu ve şerefi için mücadele eden, soyunu, milletim düşünen insanların her zaman hedeflerine ulaşacaklarını canlı örneklerle göstermesi bakımından da değerlidir. Zor günlerinde Kazakların elinden tutan, onları destekleyen, onlara yardım ederek dünyanın ta bir ucunu diğer ucuna getirip onlara toprak veren Türk kardeşlerimizin; gerçek kardeşlik örneğini dile getirmesi eserin diğer önemli, beğenilir yanı. Yakın zaman içinde, ülkeleri, hayali bir komünizm idealiyle aldatan, göz boyayan ve her şeyi ortak kardeş, akraba halkların, özellikle birbirinden uzaklaştırıldığı, birbirine düşman edildiği bir dönemde, resmi ideolojinin "Türk Birliğini" "öcü" gibi gösterdiği malum. Bu kitabı okuyan kişi, Türk devletlerinin karşılıklı ilişkilerinin gelişmesi neticesinde ülkemizin büyüyüp, millet olarak kendimizi koruyabileceğimizi, ancak o zaman devletimizin sağlam temeller üzerinde oturabileceğini görecektir. Gelecekten ümidini kesmiş Kazaklara yardım elini uzatarak, onları selamete ulaştıran Türk kardeşlerimize ne kadar teşekkür etsek azdır.

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER ÖRGÜTÜNÜN TÜRK DIŞ POLİTİKASINA ETKİLERİ

Prof. Dr. A. MEHMET KOCAOĞLU

Kırıkkale Ü. Hukuk Fakültesi

I. GİRİŞ

1997 Ekim ayında İstanbul'da yapılacak Altıncı Askeri Tarih Seminerinde İkinci Dünya Harbinin öncesinde, devamında ve sonrasında meydana gelen askeri ve politik olayların Türkiye Cumhuriyetinin Ülkesine, Silahlı Kuvvetlerine, ekonomisine, sosyal yaşamına ve dış politikasına etkilerinin incelenmesi ve bu incelemelerin, Türkiye'nin bugünkü ve gelecekteki sorunlarına ışık tutarak çözüm getirmesi amaçlanmıştır.

Böyle bir konuyu seçmelerinden dolayı öncelikle Genelkurmay Başkanlığımızı ve ATAŞE'nin başta komutanı olmak üzere tüm yetkili ve emeği geçen personelini kutlarım. Çünkü, geçmişini bilmeyen milletler ve toplumlar, geleceklerini doğru bir biçimde planlayamazlar ve uygulama alanına koyamazlar.

Bizde bu tespitten hareketle, İkinci Dünya Savaşından sonra Türk Dış Politikasında önemli bir yer tutmuş olan Birleşmiş Milletler/BM ve onun bir organı olan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi/GK'nin karar ve tutumlarım ve bunların etkilerini incelemeyi uygun bulduk.

Çünkü, 20.nci Yüzyıl, yerinde bir deyimle bir örgütler çağı olmuştur. Saylan yüzleri hatta binleri aşan bu örgütler içinde başta BM olmak üzere, Avrupa Birliği/AB, Avrupa Konseyi/AK, NATO, WHO, FAO, IMF, ILO, IBRD, ECO, KEİB, İSADAK, OECD, OPEC, IKO ve daha bir çokları (i) (KOCAOĞLU, 1993; 177) gerek Türk toplumunu, gerekse Türk Devletini ve hatta bireylerini yakından ilgilendiren kararlar alıp uygulama alanına koymaktadırlar.

Alınan bu kararlar, başta Türk dış politikasında olmak üzere, iç politikada ve bireylerin yaşamında çok önemli etki ve değişikliklere sebep olmaktadır. İşte bu etkileri ortaya çıkarmak için konunun başlığında belirtildiği gibi önce BM'yi kısaca ortaya koyup, Türk dış politikasının temel eğilimlerini de belirttikten sonra, BM'nin bir çeşit anası sayılan Cemiyet-i Akvam'ın Musul Meselesindeki tutumundan başlayarak, başta Kıbrıs sorunundaki tutum ve davranışı, Körfez krizi nedeniyle ortaya çıkan Kuzey Irak'taki tutum ve kararlar nedeniyle ortaya çıkan problemler ve Türkiye'ye getirdiği sıkıntılar, Somali ve Bosna-Hersek'e asker göndermekten, Azeri-Ermeni çatışmalarındaki kararları sebebiyle BM'nin Türk

dış politikasını yakından etkileyen tutumu panoromik bir biçimde incelemeye çalıştık.

II. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER NEDİR? NE DEĞİLDİR?

1. Birleşmiş Milletler Neden Kuruldu?

Bazı devletlerin güç ve egemenliklerini keyfi bir biçimde kullanması sonucu, dünya 25 yıl ara ile iki büyük savaşa sebep oldu. Bu iki savaşın ortaya koyduğu tahribat ve insanlığa verdiği acı, uluslararası ilişkilerin her alanda artmaya başlaması, tahrip gücü yüksek silahların inanılmaz ölçüde gelişmesi ve genişlemesi, uluslararası ilişkilerde herkesin başkalarının hakkına saygı göstererek, uyuşmazlıkları hakkaniyet ölçüleri içinde çözümlenmesi gerektiği yönündeki istekleri artmıştır.

İşte bu istekler, uluslararası alanda bir düzenin kurulmasını ve kurulan bu düzeni yürütecek etkin uluslararası örgütlerin kurulmasını gerektirmiştir. Böylece, düşüncel alanda başlayan örgütlenme faaliyetleri, uygulama alanına geçerek, 20. nci Yüzyılı, yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi neredeyse bir uluslararası örgütler Yüzyılı haline getirmiştir. Bunun sonucu, ulusal düzeyde olduğu gibi, uluslararası alanda da belirli ortak amaçları gerçekleştirecek devletler ya da hükümetler arası ve dışı, evrensel veya bölgesel nitelikli, genel ya da özel amaçlı, devletlerle eşgüdümlü veyahut devletler üstü (Supranational Organization) nitelikli sayısız uluslararası örgüt kurulmuştur.

Keşifler, sanayii ve teknik gelişmeler, teknolojideki baş döndürücü ilerlemeler, kısa süre içinde iki Dünya Savaşı olması, 20.nci Yüzyıldaki uluslararası ilişkilere örgütsel müdahaleleri bir zorunluluk haline getirdi. 19.ncu Yüzyılın sonundan itibaren imparatorlukların dağılması sömürgecilik faaliyetlerinin dünyada tepki toplaması, bir çok toplumun bağımsızlığını kazanarak ulus devletleri sayısının artmasını sağladı. Bu durum, bir yandan uluslararası toplumu parçalarken, öte yandan ulusların felaketlere karşı birleşmesini, aralarındaki dayanışmayı artırarak, uluslararası örgütler içinde birleşmelerini sağladı.

Fikirsel düzeydeki gelişmeler, 19.ncu Yüzyıla kadar, uygulama alanına pek konamadı. Bu Yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle devletlerin düzenlenmesi, sağlık sorunlarının halli, posta işletmeleri gibi teknik, ekonomik ve yönetsel alanda örgütler kurulmuştur. Avrupa devletlerinin zaman zaman yaptıkları ortak toplantılar, egemenlikten taviz vermemek ve günlük çıkarların korunması arasında kaybolup gitmiştir (KOCAOĞLU).

Ancak, bazı olaylar veya felaketler, insanları birbirlerine yaklaştırdığı gibi, uluslarında birbirlerine bağlanmalarım ve ortak çıkarlarını birlikte halletmelerini kolaylaştırır. İşte bundan dolayı, ciddi nitelikte siyasal ve evrensel kapsamlı bir örgütlenme denemesinin yapılabilmesi için, insanlığın ve uluslararası toplumun Birinci Dünya Savaşının acı ve ızdırablarını görmesi gerekmiştir. Bu savaştan sonra uluslar bir araya gelerek bugünkü BM'nin kurulması fikrinin temelini oluşturan Milletler Cemiyetini kurmuşlardır.

2. Cemiyet-i Akvam ya da Milletler Cemiyeti

Birinci Dünya Savaşı 1914 ile 1918 arasında dört yıl sürdü. Savaşın sonunda dünya haritasında, özellikle Avrupa'da büyük değişiklikler oldu. Toplumların ve rejimlerin yapısı da önemli ölçüde değişti. Almanya, Avusturya, Osmanlı ve Bulgaristan devletleri teslim olmak zorunda kaldı (1918). Ve İtilaf devletleri ile ayrı ayrı antlaşmalar yapmak zorunda kaldılar.

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu dağıldı. Rusya'da Çarlık rejimi yıkıldı. Avrupa'da Çekoslovakya, Estonya, Letonya, Litvanya gibi yeni devletler kuruldu. Osmanlı Devleti parçalanarak, yerine Kurtuluş Savaşı sonucu Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Rusya'da Çarlık rejimi yerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği/SSCB oluştu.

Cemiyet-i Akvam ya da Milletler Cemiyeti işte bu karışık ve karmakarışık dönemde kabul edilen 1918 tarihli VERSAİLLES ANTLAŞMASI ile uluslararası uyuşmazlıkları barış yolu ile çözümlemek suretiyle evrensel boyutlarda dünya barışım sürekli korumak amacıyla kurulmuştur.

Saldırıya karşı uluslararası güvenceyi ve ilişkileri geliştirmeyi de görev olarak üstlenen bu cemiyet, 1920'de resmen ve fiilen göreve başladı.

ABD Başkanı Wilson'un çabaları ile kurulan Cemiyetin Merkezi, İsviçre'nin Cenevre kentindeydi.

Kuruluşunun zirvesinde en çok altmış devleti bünyesinde toplayabilmiş olan bu Cemiyet, silahların sınırlandırılmasını sağlamak, saldırıya uğrayan devletlere yardım etmek, saldırgan devletlere karşı da önleyici ve engelleyici önlemler almak gibi geniş kapsamlı görevleri üstlenip, prensip olarak savaşı yasaklarken YETKİSİNİ sadece .TAVSİYELERLE sınırlı tutmuştur.

Ekonomik, sosyal ve siyasal alanlarda hiçbir önlem alma hakkını eline almayan ve hiçbir yaptırım gücü bulunmayan Cemiyet, bilhassa büyük devletlere karşı etkisiz kaldı. Devletler arasında çıkan uyuşmazlıkları adalet ölçülerinde çözümleyemedi ya da Musul Meselesinde görüldüğü gibi kurucularının çıkarları yönünde kararlar almıştır (ii) (KOCAOĞLU-ÖKE; 158).

Cemiyetle birlikte Uluslararası Adalet Divanının kurulmuş olması da, uluslararası uyuşmazlıkların giderek büyümesini önleyemedi. İkinci Dünya Savaşının çıkmasını önleyemeyen Milletler Cemiyeti, 8-18 Nisan 1946'da yapılan tarihi bir toplantı sonunda görevini BM örgütüne bırakarak 31 Temmuz 1946'da hukuken de ortadan kalktı (KOCAOĞLU).

3. Cemiyet-i Akvam'dan Birleşmiş Milletler Örgütüne Varış

Milletler Cemiyetinin İkinci Dünya Savaşını önleyememiş olması, barışı sağlamak için uluslararası alanda örgütlenme fikrinin geliştirilmesini önleyememiştir. MC'nin esas amacı, savaşı önlemekti. Ancak, tüm devletlerin çıkarlarını bağdaştırmak ve aynı zamanda güvenliği sağlamak örgütün olanaklarını aşmıştır. Üstelik devletler arasında güç kullanılmasını yasaklayan ilk kuruluş olması bakımından, özellikle güçlü devletler tarafından egemenliği kısıtlayıcı bir kuruluş olarak fazlaca desteklenmemiştir. önemli bazı uyuşmazlıklan çözmekle birlikte, güçlü devletlerin zayıflara karşı giriştikleri saldırılarda başarısız kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşının acı sonuçları, MC'nin kurulmasıyla yeni bir ideolojinin doğmasına neden olmuştur. Bu ideoloji, MC'nin başarısızlığına rağmen sürekli bir işbirliğinin sağlanması ve ulusal egemenliklerin belli ölçülerde sınırlandırılması ve bunu yapacak evrensel nitelikli ve MC'den daha etkili ve yetkili bir örgütün kurulmasını öngörmekteydi. MC'nin başarısızlığı dahi bu öngörüyü zayıflatmadı.

1939'da Almanya'nın SSCB ile ortaklaşa Polonya'yı işgal etmeleri, Almanya'nın 1941'den itibaren ' Sovyetler'e, Japonya'nın da 07.12.1941'de **Pearl Harbour'a** saldırmaları, kısacası, **Alman Nazizmi, İtalya Faşizmi** ve, **Japon Militarizmi'nin** dünyayı bir anda kana bulaması, yukarıdaki ideolojinin gerçekleşmesinde ne kadar geç kalındığını göstermiştir. Böylece, MC'ye işlerlik kazandırmaktan vazgeçilerek, yeni bir örgüt olarak BMO'nün çalışmalarına başlandı.

ABD Başkanı Roosvelt, İngiltere Başbakanı **Churchil,** 14 Ağustos 1941'de yayımladıkları **Atlantik Bildirisi'nde** evrensel nitelikli bir örgütün kurulmasını istemişlerdir. BM adı, yukarıda adı geçen saldırgan üç devlete karşı savaş ilan etmiş olan 26 devletin imzaladıkları 01 Ocak 1942 tarihli bildiride ilk defa yer almıştır. 26 devletin imzaladığı **Deklarasyon** 24 Şubat 1945'te Türkiye tarafından da imzalanmıştır.

Adı geçen bildiri, savaştan soma evrensel nitelikli barışı koruyucu bir örgütün kurulmasının gerekliliğini öngörüyordu. Bu konudaki kesin karar, 01 Kasım 1943'te ABD, SSCB, Çin ve İngiltere'nin Moskova'da imzaladıkları **Dört-Ülke** Bildirisiyle alınmış oldu (iii) (KOCAOĞLU).

Dipnot 5'te açıkladığımız ve BM'i kuran **Dumbarton Oaks Projesi,** yayımlandığı zaman acı tenkitlere uğradı. Çünkü, proje MC'ye kıyasla büyük devletlerin örgüte hakimiyetini artırmıştı. Adalet ve uluslararası hukukun temel ilkelerine atıf (yollama) 1ar da çok azdı. En önemlisi yeni sistemin işlemesi tamamen büyük devletlerin takdirine bırakılmıştı. Yapılan tenkitlerin çok şiddetli olmasına rağmen, mevcut projeyi bir yana iterek, yeni baştan ele almak mümkün olmamıştır. Böyle bir davranış, BMÖ'nün kurulmasını süresiz erteleyebilirdi.

Projede önemli bir boşluk bırakılmıştı. Barışı korumakla görevli olan Güvenlik Konseyindeki oylama yöntemi saptanmamıştı (iv) (KOCAOĞLU)/(BELİK; 5)/(AKAT). Bu durum, Churchil, Roosvelt ve Stalin arasında Kırım Yarımadasında bulunan YALTA kentinde yapılan 4-

11 Şubat 1945 tarihli meşhur Yalta Konferansı'nda çözüme bağlandı. Beş büyük devlete "VETO" hakkı tanıyan sistem kabul edildi. BMÖ'ne son şeklini verecek konferansın ABD'nin San Francisco kentinde toplanması ve bu toplantıya 01 Mart 1945'e kadar ortak düşmana karşı savaş ilan etmiş olan devletlerin kabul edilmeleri de öngörülmüştür. Konferans, 25 Nisan 1945'te San Francisco'da toplanmıştır. BM Anayasası/Charte Türkiye'nin de dahil olduğu 46 devlet tarafından tartışılmıştır. Konferans, küçük devletlerin büyüklerin hegomanyasını birazcık hafifletmek için verilen çetin mücadelelerle geçmiştir. Özellikle büyükleri veto konusunda yumuşatmak mümkün olmamıştır. 25. 06. 1945'e kadar süren konferans sonunda 110 maddelik BM Antlaşması/Şartı ile Uluslararası Adalet Divanı'mn/UAD statüsünü oluşturan 70 maddelik Ek'i oybirliğiyle kabul edilerek, 26 Haziran 1945'te 50 devletin temsilcisi tarafından imzalanmıştır. Büyük devletlerin tümü ve imzacı ülkelerin çoğu tarafından onaylanan Şart (Chart) 24 Ekim 1945 tarihinde yürürlüğe girmiştir, (v)

4. Birleşmiş Milletler Örgütünün Amaçları, İlkeleri Ve Faaliyetleri

BMÖ'nün amaçları, kuruluş yasasında belirtilmiştir (m. 1). Buna göre örgüt, uluslararası barış ve güvenliği koruyacak; dostça ilişkileri koruyacak ve geliştirecek; ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel alanlarda işbirliğini sağlayacak ve sorunları barışçı yoldan çözümlemek için devletlerin dış politikalarını uyumlaştırmak için gayret sarf edecektir.

Barış ve güvenliği korumak için kabul ettiği ilkeler şunlardır (m. 2): Egemenliklerin eşitliği, yükümlüklerin iyi niyetle yerine getirilmesi, u-yuşmazlıkların barışçı yollardan çözümlenmesi, kuvvet kullanmak veya kuvvet kullanma tehdidinde bulunmamak, her devletin BM Antlaşması hükümlerine uygun davranmak, BMÖ'ce alınacak zorlama tedbirleri dışında ulusal egemenlik konularına karışmamak BM'nin temel ilkeleri olarak kabul edilmiştir.

Bu amaç ve ilkeleri çerçevesinde uluslararası barış ve güvenliğin sağlanması, bozulan barış ve güvenliğin tekrar sağlanması, hukuk ve adalete saygı, hoşgörü ve iyi komşuluk, hukukun temel ilkelerinin ve insan haklarının geliştirilmesi ve yerleştirilmesi, ekonomik ve sosyal problemlerde işbirliği, bilim ve teknolojik gelişmelerden insanlığın faydalandırılması BMÖ'nün çeşitli organlarının uğraştıkları faaliyet alanlarını oluşturmaktadır (KOCAOĞLU)/(ARI).

BMÖ'nün kişilik ve yetkileri kuruluş amaçları ile sınırlıdır ve BM Yasasında belirtilmiştir. BM üye olmak için barışsever olmak şarttır (m. 4) ve BM'ye üye olmak için Genel Kurul'un 2/3 oy çoğunluğu ile kabulü gerekir. BM'de ki üyelerin eşitliği ilkesi geçerli olmakla birlikte, evrensel nitelik taşıyan ve 182 devleti bünyesinde toplayan dünyanın en çok üyeli bu kuruluşunda eşitlik ilkesi baştan bozulmuştur.

Barış ve güvenliği korumakta birinci derecede sorumlu olan Güvenlik Konseyinde beş büyük devlete **daimi** üye **statüsü** tanımakla eşitliği bozmuştur. Bu üyelere tanınan **"Veto Hakkı"** eşitliği bozan ikinci unsurdur. GK'nnin aldığı kararlara uyma zorunluluğunu da dikkate alırsak, BMÖ'de eşitlikten bahsetmek mümkün olmaz. Eşit olmayan statüdeki üyelerin oluşturduğu bir kuruluştan çıkan kararların da adil ve uygulanabilirliğinden bahsetmek de mümkün olmaz. Nitekim BMÖ, inanılmaz zaaflar içinde felç olurken, çoğu kararlarda karar alamayan hantal kuruluşlardan biri haline gelmiştir (vi) (KOCAOĞLU).

Güvenlik Konseyindeki "veto sistemi" sürekli üyeler arasında çoğu zaman bir güç gösterisi haline dönüşmüştür. Barışı gerektiren en önemli konularda bile ABD, Rusya, İngiltere, Fransa ve Çin istemedikçe Güvenlik Konseyinden karar çıkartmak mümkün olmamaktadır. Öncelikle bu veto adaletsizliği ortadan kalkmalı, örgüt güçlerin değil, hak ve adaletin istediği gerçekten evrensel değerlere sahip ve BM adına lâyık kuruluş haline dönüştürülmelidir.

İşte bu nedenlerden BM Genel Kurulu veya GK tarafından alınan kararları, hiç bir devlet çoğu zaman adil bulmamış ve çıkarlarıyla da çatıştığı sürece uygulamamıştır. Sonunda yaptırım ve müeyyidelerin çoğu kağıt üstünde kalmıştır. Yaptırımın uygulanması genellikle güçlü devletlerin, bilhassa ABD'nin isteklerinle bağlı kalmıştır. Nitekim, 1950'lerde Kore'ye, 1991'de Körfez'e, 1996'da Bosna-Hersek'e yapılan müdahaleler, hep ABD'nin teşviki, gücü ve isteğiyle olmuştur. 2000 Ti yılları görmeye 900 günden az kaldığı şu

günlerde, ABD istemeden BM kararlarının uygulama şansı pek yoktur.

Bununla beraber, BM kararları uluslararası kamuoyunun oluşmasında çok önemli rol oynamaktadırlar. ABD gibi süper güç bile, BM Genel Kurulundan kendi aleyhine bir karar çıkmamasına özen göstermektedir. Yapacağı tüm faaliyetlerde BM Genel Kurulundan bir karar çıkartarak, kendi ve dünya kamuoyuna haklılığı imajını vermektedir. Uluslararası ilişkilerde de önemli olan haklı olmak değil, haklı olduğuna kamuoylarını inandırmaktadır.

İşte bu şartlar altında da alınmış olsa Birleşmiş Milletlerin Genel Kurul ve Güvenlik Konseyi kararları, Türk dış politikalarını yakından etkilemiştir. Bu nedenle önce Türk dış politikasının temel prensiplerini kısaca belirttikten sonra, BM kararlarının etkilerine geçeceğiz. Çünkü, dış politikanın temel nitelikleri bilinmeden BM kararlarının dış politika üzerindeki etkileri doğru olarak anlaşılamaz.

III. CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASINI BELİRLEYEN TEMEL ETKENLER

1. Dış Politika Kavramı ve Bu Politikayı Belirleyen Temel İlkeler

Her ulusun ya da her devlerin kendine has gelenekselleşmiş ulusal politikaları olduğu gibi, zaman içinde gelişmiş ve olgunlaşmış uluslararası politikaları da vardır. Uluslararası politika, hem bir güç mücadelesi ve hem de uluslararası belli konularda bir seri politik etkinlikler olarak algılanmaktadır.

Dolayısıyla uluslararası politika, devletlerarası çeşitli ilişkilerde bir üstünlük ve çıkar sağlamaya yönelik bir mücadele aracı olarak görülmektedir. Böylece, bir taraftan kendi ulusal güvenliklerini sağlarken, öte yandan da uluslararası etkinliklerini genişletmek istemektedirler (COPLİN).

. Uluslararası ilişkiler alanında en temel öge güç ve çıkardır. Ancak, tüm tarihsel süreç içinde aslında güce dayalı olan davranış biçimleri etik ve uluslararası hukuk değerleri arkasına saklanarak dünya kamuoyuna yansıtılmıştır (vii) (ERGİN; 24)/(MORGENTHAU;2). H. J. MORGENTHAU'mm belirtmiş olduğu gibi, sonuçta uluslararası politikanın temel aracı, **"bir güç ve iktidar mücadelesidir"** (MORGENTHAU). Bu nedenle her devlet, uluslararası politikasını, uluslararası alandaki güç ve olanaklarıyla orantılı ve uyumlu olarak saptar. Böylece, dış politikada **idealizmin** yerini **realizm** yani politik gerçekçilik almıştır. Dolayısıyla, dış politika üreticileri, rasyonel çıktı elde edebilmek için mevcut alternatifleri ve bu alternatiflerden hangisini seçmesi gerektiğini güç ve olanaklarıyla uyumlu bir biçimde yapmak zorundadır.

Bu nedenle, her çeşit zaaflar, önyargılar, kamuoyu baskısı gibi veriler, rasyonel bir dış politikayı etkiler. Ülke çıkarlarını azami derecede korumak, dış politikanın özüdür. Politik kültür, duygusallıktan uzak ve objektif olmayı gerektirir. Ulusal varlığı ve bütünlüğü tehlikeye düşürmemek, politika alanında üstün bir erdemdir. Uluslararası ilişkilerde gerçek ile **gerçek yerine konan** şeyler farklıdır. Tüm devletler, kendi özel istek ve eylemlerini, dünyanın moral ve hukuksal amaçlarına uygun olduğunu ileri sürerek ve yoğun propaganda vasıtasıyla bunu kabul ettirmeye çalışırlar. Sonuçta, devletlerin dış politikalarını geçici arzular değil, akıl, hesap ve ulusal çıkarlar belirler ve uygulamaya koyar.

2. Dış Politikada Amaçlar Ve Bu Amacı Belirleyen Vasıtalar

Dış politikanın temel amacı, ulusal varlığı sürdürmek ve ulusal çıkarları korumaktır. Bu da siyasal, sosyal, toplumsal ve ekonomik sistemiyle, egemenlik ve bağımsızlığını korumakla olur. Toplumsal gelişme ve ekonomik kalkınmasını sağlayarak, **"Çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak"** dış politika amaçlarına ulaşmayı kolaylaştırır (KOCAOĞLU)/(GÖNLÜBOL; 60).

Dış politika amaçlarını gerçekleştirmek için her devlet, uluslararası ilişkilerde ve dış politikada bir yol izler. İşte bu genel tutum ve davranışlara dış politika stratejisi denir.

Bu strateji ile ülkenin dünyadaki prestiji artırılmaya çalışılır. Prestij politikasının amacı, bir ulusun ya da devletin gerçekten sahip olduğuna inandığı ya da öteki devletlerin veya ulusların öyle sanmalarını istedikleri gücüyle, onları **etki altın-**

da bırakmaktır (viii) (KOCAOĞLU; KEYNES, 1919:6).

Dış politikanın temel araçları olarak diplomasi, propaganda, ekonomik yöntemler, içişlerine karışma ve savaş kullanılmaktadır. Savaş, maliyet, risk ve kazanç hesaplarının çok dikkatli yapılmasını gerektiren bir olgudur. Rasyonel kazançlar sağlayacağından emin olmadan kullanmak, akıllıca bir iş olmaz ve çok pahalı bir risktir. Kazanmak kadar kaybetmekte mümkündür. Bu nedenle en son başvurulan bir vasıtadır. Diğerleri ayrı ayrı ya da hep birlikte kullanılabilir (KOCAOĞLU).

Devletlerin dış politikasını oluşturan hükümetler olmakla birlikte, aslında hükümetler gelip geçicidir. Uluslararası politikanın yürütülmesinde diplomasi beyindir (ix) (KOCAOĞLU). Diplomaside ehliyetsizlik ülke hesabına felaketle eş anlamlı sayılmaktadır. Bugün ABD yönetici ve diplomatları, uluslararası ilişkilerde fiili güç kullanmaktan çok "ABD'nin karşı konulmaz bir güç olduğunu göstermeye çahşmakta"dırlar. Böylece, ülkelerin ve toplumların düşünce ve eylemleri üzerinde egemenlik kurmayı amaçlamaktadırlar.

Sonuçta, hem kendi uluslarında devletine karşı bir güven ve hem de ulusta bu politikanın bedeline katlanacak bir heyecan ve azim yaratmak amacı güdülür. Bu amaca erişmek için sürekli propaganda yapılır. Hıristiyan kültürüyle yetişmiş insanların oluşturduğu Batı ülkeleri, tarihin her döneminde ve özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerin ve dış politikanın aracı olarak propagandanın amacını anlayarak, etkin bir biçimde kullanmaktadırlar (x) (KOCAOĞLU)/ (ARMAOĞLU).

Dış Politikada propagandanın amacı, dünyada kamuoyu yaratmaktır. Ancak, uluslararası sorunların hepsinde aynı duyarlılığın gösteren adil bir kamuoyu yoktur. Özellikle güçlü devletler, dünya kamuoyunun etkisiyle ulusal çıkarlarından ve politikasından vazgeçmemektedirler. Bu durum Ortadoğu'da, Kafkasya'da, Çeçenya'da, Doğu Türkistan'da, Balkanlar'da AB'de hep gözlenmektedir. Zaten dış politikada bir konunun doğru ve adil olması önemli değildir. Önemli olan onun algılanması ve yansıtılma biçimidir.

3. Türk Dış Politikasını Belirleyen Temel Etkenler

Dış politikanın belirlenmesinde bir ülkedeki sosyo-psikolojik durumlar, uluslararası yapının özellikleri, ulusal ve uluslararası düzeydeki ideo lojiler, ulusal ve dünya kamuoyları ile toplumsal ve hukuksal yapı çok önemli rol oynar (KOCAOĞLU)/(GÖNLÜBOL)/(CLAUDE, 1965)/ (KAPANİ, 1978)/(MORGENTHAU, 1968; 251)/ (FRANKEL, 1963)/ (SPANIER, 1965; 8)/(SOYSAL, 1964). Bunlardan biri ya da birkaçı veya hepsi dış politikayı biçimlendirir.

Devletin siyasal, sosyal, hukuki ve ekonomik yapılarına göre, çeşitli organ, baskı ve çıkar gruplarım, i. ve dış odaklar ve bunların işbirlikçileri, değişen ölçülerde dış politikanın belirlenmesinde rol oynarlar ve bu konuda alınacak kararların belirlenmesine katılırlar.

Türkiye'nin dış politikasını belirleyen etkenlerin başında, O'nun stratejik konumu yani coğrafyası, güvenliğinin sağlanması, ekonomik ve sosyal zorlukları, kalkınma arzusu ile yöneticilerin felsefesi önemli rol oynamıştır.

Öncelikle şunu belirtmek zorundayım. Türkiye'nin dış politikası 1960'lara gelinceye kadar, askeri konularda olduğu gibi ve ona paralel bir biçimde Türk kamuoyunda özgürce tartışılmaya açılmamış ve buna fırsat verilmemiştir (xi) (İLHAN, 1992)/(ARMAOĞLU, 1991; 426). Dış politika konularının tartışılması, bu konularda yapılacak hataları önler. 1990'lar gelinceye kadar askeri konular da hiç tartışılmamıştır. Dış politikadaki askeri konuların önemi inkar edilemez. Çünkü savaş, diplomasinin başaramadığını en son başarma vasıtası olarak kullanılır.

Türkiye'nin coğrafyası, O'nu dünyanın en güçlü ve emperyalist emeller besleyen (KOCAOĞLU) SSCB ile komşuluğu zorunlu kılmakla kalmamış, bu ülkenin sıcak denizlere çıkışını sağlayan Boğazların da elinde olması nedeniyle sürekli Sovyet tehdidine maruz bırakmıştır. Çekişen kutupların ve çeşitli çıkarların çarpıştığı Ortadoğu, Kafkasya ve Balkan üçgenindeki bir Türkiye, kendisini sürekli tehdit altında hissetmiştir. Kuzey komşusuna karşı kendini güvenlikte hissetmeyen Türkiye, NATO'ya katılmak zorunda kalmış ve katıldığı tarihten somada Batının ileri karakol görevini üstlenmiş ve durum Türkiye'yi özellikle Müslüman ülkeler nezdinde, Bati emperyalizminin Ortadoğu'daki aracı durumuna sokmuştur (ÜLMAN, 1966; c.3, s.4/337).

Sovyetlerin sıcak denizlere inme ve 1946'larda da tekrarlanan toprak istemek biçimindeki geleneksel tutumu, Türkiye'yi hep güvenlik endişesine sokmuştur. Bu korku, Türkiye'nin Batı Dünyası içindeki ve uluslararası sisteme ters düşmeyecek, dengeci, ürkek ve pasif politika izlemesine sebep olmuştur. Egemenlik ve bağımsızlığım korumak endişesi, güvenliğini sağlamak felsefesi ile birleşince, Batı ittifakı içinde yer almaktan başka çare olmadığı noktasına getirmiştir. Bu nokta, bu korku, dış politikada Türkiye'yi çoğu zaman haklının ya da haklıların yanında değil, Batının çizdiği sınırlar içinde kalmaya zorlamıştır.

Ulusal karakter, bir ülkenin en önemli güç kaynağıdır. Her ulusun bireylerinin ve toplumun sahip olduğu nitelikler, maddi ve manevi değer ulusal karakterin oluşmasında önemli rol oynar. Ülkeyi yönetenlerin kişiliği, karakteri, kısaca yöneticilerin hayat felsefeleri dış politikayı etkileyen önemli faktörlerdir.

Türkiye Cumhuriyetini kuran Atatürk ve arkadaşlarının kişilik, karakter ve amaçları Türk dış politikasının belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Atatürk ve yakın arkadaşları, Batı tipi liberal ve demokratik bir devlet yapısına ulaşmayı benimseyerek, ilk günden itibaren bunu gerçekleştirecek politikalar üretmeye çalışmışlardır. Batıya karşı duyulan bu yakınlık zaman içinde işbirliğine dönüştürme gayretlerine girişilmiştir. Ancak, bu işbirliği Batılı devletlerin isteklerinden ve çıkarlarının gerektirdiğinden daha fazla olamamıştır. Tüm çabalarına rağmen 1960' tan beri AB'ye alınmamıştır (xii) (BARRACLOUGH, 1966; 157).

Modernleşmek ve Batılılaşmak isteyen Türkiye'nin önünde en büyük engel, ekonomideki bozukluklar ve kaynak kıtlığı idi. 1945'lerden itibaren uygulama alanına konulan çok partili demokratik hayatın temelinde Batı tipi bir toplum yaratmanın yanında, Sovyet yayılmacılığına karşı ABD ve Avrupa'nın desteğini kazanmak arzusunun yattığını söylemek yanıltıcı olmaz.

Ayrıca, Truman Doktrini ve Marshall Yardımı çerçevesinde ABD'nin ekonomik ve askeri yardımlarından yararlanmak arzusu da vardı. Bu arzu ile Türkiye, tüm çevresine sırtını çevirerek, **"Batılı devletlerin ne şekilde hareket edeceğini önceden tahmin edip, onlardan önce davranmak** ve geri **kalmamak"** politikasını, dış politikasının mihenk taşı haline getirmiştir (LEVİS, 1955; 145).

Batı demokrasisi ve savunması dışında kalmak istemeyen Türkiye, **Kore** Savaşına 4500 kişilik bir Türk Birliği yollayarak NATO'ya alınmasını kabul ettirebilmiştir. Ancak, Sovyetlerin emperyalist amacından korkan Türk yöneticileri, Türkiye'yi NATO'nun ileri karakolu durumuna getiren konumundan kurtaramamışlardır.

Türk dış politikasını yönetenler, Batıya olan bağlılıktan vazgeçemedikleri için, gerek Batılı devletlerin ve gerekse onların denetimindeki başta BMÖ olmak üzere çeşitli uluslararası kuruluşların çerçevesi dışında Kıbrıs konusunda açık, net ve bağımsız bir politika üretememişlerdir (GÖNLÜBOL-SANDER-ESMER-SAR-ÜLMAN-BİLGE-SEZER-KÜRKÇÜOĞLU, 1989; 338/385).

IV. BİRLEŞMİŞ MİLLETLER KARARLARI VE TÜRK DIŞ POLİTİKASI

1. Musul Meselesinde Milletler Cemiyeti, Taraflı ve Türkiye'nin A-leyhine Bir Tutum Takınarak Musul Vilayetinin Elimizden Çıkmasına Sebep ve Alet Olmuştur.

Lozan Barış Antlaşmasının çözümlemeden bıraktığı üç temel mesele vardı: Bunlar İngiltere ile Musul anlaşmazlığı, Fransa ile Osmanlı borçları meselesi ve Yunanistan'la ahali değişimi konusu idi. Musul meselesi, Kurtuluş Savaşından sonra yalnız Türkiye ile İngiltere arasında değil, aynı zamanda Türkiye ile diğer Batılı devletler arasındaki ilişkilerin seyrinde ve gelişmesinde çok önemli rol oynadı. Hatta Şeyh Sait isyanının çıkartılmasında önemi inkar edilemez (xiii) (KALAFAT/ (KOYAN, 946y(ÖKEy(KÜRKÇÜOĞLU,1978; 198).

İngilizler 15 Kasım 1918'de Mondros Mütarekesinin 7. maddesine dayanarak Musul'u işgal ettiler. Sevr Antlaşması Musul'u kurulması düşünülen **Kürdistan** devletine terk ediyordu (m.64). Musul, Misak-ı Milli'de tespit edilen sınırlar içinde kalıyordu. Fakat, Milli mücadelede Musul düşmandan kurtulmadan Mondros Mütarekesi imzalanmıştır.

Lozan Antlaşması, Irak'la Türkiye arasında hududun 9 ay içerisinde Türkiye ile İngiltere arasında müzakere yolu ile saptanmasını, mesele bu yolla halledilemezse, itilafın Cemiyet-i Akvam tarafından karara bağlanmasını öngörmüştü (m. 3/2).

İngilizler, Musul vilayetinin Misak-ı Milli hudutları içinde kaldığını, ahalisinin Türk ve Müslüman olduğunu, plebisit yapılmasını kabul etmedikleri gibi, Hakkari Vilayeti üzerinde de haklar ileri sürmeye başladılar. Karşılıklı müzakerelerde sonuç alınmayınca, mesele, Milletler Cemiyetine intikal etti.

Cemiyet, Musul Meselesi hakkında inceleme yapıp, rapor vermek üzere bir Komisyon kurdu. Komisyonun raporu 25 Eylül 1925'de MC'ye sunuldu. Rapor, Musul'un Irak'a katılması gerektiğini ve ayrıca Kürtlerin haklarının garanti alınmasını tavsiye ediyordu. İngiltere'nin kontrolünde olan MC Konseyi, tavsiyeye uyarak Musul'u Irak'a bıraktı ve zaten bizim olan Hakkari'nin de Türkiye'ye bırakılmış olduğunu teyit etti.

Şeyh Sait isyanı ile uğraşan Türkiye'nin Irak'a karşı askeri bir harekâta girişemeyeceğini iyi hesaplayan İngiltere, Musul meselesinde direnmesini sürdürmüş ve sonunda resmen Türkiye'den ayrılmasını MC Konseyi'nin kararıyla hukukileştirmiştir(xiv)(KOCAOĞLU)/(ARMAOĞL) / (ÜNAL).

Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararları Türkiye'de büyük bir tepki yarattı. Hatta Türk-İngiliz savaşından bile bahsedilmeye başlandı. Ancak, o günkü şartlar altında Türkiye'nin imkânları buna fırsat vermeyecek kadar yetersizdi.

Nitekim, dokuz yıllık bir savaştan çıktığımızı vurgulayan Dışişleri Bakanı T. Rüştü **ARAŞ "Musul'un muallâkta kalan arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık. Musul hakkında alınan kararı tanımamak, bizi ister istemez savaşa sürükleyecekti. Buna takâtimiz yoktu. Faşist İtalya aleyhimize yürümeye hazırdı. Atatürk ve hükümet bunu çok iyi biliyordu. Bunun içindir ki, bağrımıza taş basarak, Musul'u bırakmaya razı olduk"** diyerek, acı gerçeği ifade etmiş olduk (KOCAOĞLU)/ (AKŞİN, 1969;9)/(ÖKE)/ (LONGRİGG,1986)/ (LUCE, 1935)/ (MONREO, 1963).

M. Kemal ATATÜRK de, son C.H.P Kurultayında Milletler Cemiyeti ile ilgili olarak özetle şunları söylemiştir: **"İlk bakışta mesele bir hudut ve petrol meselesi olarak gözükmüştür. Halbuki, meselenin yeni ve önemli bir boyutu vardır. Bu da, Musul Meselesi dolayısıyla Avrupa devletlerinin Şark milletlerini ezmek arzusundan vazgeçmediklerinin açıkça belli olmasıdır. Şark'ı Avrupa'nın baskısından korumak için, Doğu milletlerinin Batı'nın kendi menfaatlerine alet ettiği Milletler Cemiyeti yerine, bir araya gelmesidir. Bazıları, Doğu milletlerinin bu işe hazır olmadığını ileri sürebilir. Ancak, son yıllarda Şark milletlerinin başına gelenler, onlara bir asırlık tecrübe kazandırmıştır."**

Atatürk'ün bu çağrısı Londra'da propaganda olarak nitelendirilecek ve küçümseyici bir tavırla, "Türkler, şu anda Şark'ı peşlerinden sürükleyebilecek milletler içinde sonuncusudur." denecektir. Rize Milletvekili Ekrem Bey, Milletler Cemiyetinin Birinci Dünya Savaşından galip çıkan devletlerin teşkil ettiğini ve **uluslararası bir sorunu, "siper alarak, mümkün olan her şeyi aralarında pay etmek istediklerini"** ifade edecektir (xv) (KOCAOĞLU)/(ÖKE).

İngiltere'nin emperyalist oyunu, Şeyh Sait gibi çıkarcı yerli işbirlikçilerin hareketiyle bütünleşince, MC gibi güçlülerin çıkarlarını hukukileştirmek için kurulmuş olan örgütçe de desteklenince Musul elimizden kayıp gitmiştir. Atatürk gibi bir lidere rağmen Türk dış politikası da emperyalist oyun karşısında başarısız kalmıştır (xvi) (ÜNAL).

2. Kore Savaşı, Türk Askeri Ve Türkiye'nin Nato'ya Kabulü

II. Dünya Savaşından sonra Sovyetler, Rus emperyalizmini canlandırarak Avrupa, Ortadoğu ve Uzakdoğu Asya istikametinde faaliyetlere geçti. Tüm, bu faaliyetleri sürdürürken İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinde de korku ve oyunlara girişerek, bir yandan Akdeniz'e, öte yandan da Basra Körfezi ve Hint Okyanusuna inme çabalarına girişti. Önce İran'a yerleşme çabalarını sürdürdü. Potsdam Konferansından beri ileri sürdüğü Boğazlardan üs istekleriyle, Kars ve Ardahan bölgelerinin Rusya'ya terki arzusunu bir tehdit haline

dönüştürdü (xvii) (ARMAOĞLU).

Sovyet emperyalizminin canlanması ve Moskova'nın direktifleriyle 25 Haziran 1950'den itibaren Kuzey Kore, Güney'e karşı saldırıya geçti. Rusya bu saldırıyı plânlı bir biçimde, tüm sınır boyunca yaptırtmaktaydı. Bu saldırı, ABD'nin Asya'dan atılması için plânlanmıştı ve harekete geçmek için de Çin'de kurulan komünist rejimin pekişmesi beklenmiştir.

Bu direkt saldırganlık karşısında ABD derhal BM harekete geçirdi. 1945'te kurulmuş olan BMÖ Güvenlik Konseyi, BM Antlaşması hükümlerine uygun olarak, Güney Kore'nin yardımına asker göndererek katılma kararı aldı. Bilindiği gibi GK, uyuşmazlıkların barışçı yoldan çözümlenmemesi halinde saldırının ve savaşın önlenmesi ve bastırılması ile ilgili olarak askeri harekât veya ekonomik müeyyideler için karar alarak uygulayabilir (m. 28-51).

Üye devletlerin vereceği silahlı kuvvetlerle, GK saldırgana karşı zorlama önlemleri de alabilir. Bu cümleden olarak, özellikle ABD'nin öncülüğünde bir **Birleşmiş Milletler Kuvveti** teşkil edildi. Başına da ABD Ti general McArthur getirildi.

Türkiye bu kuvvete, 4500 kişilik bir tugayla katıldı. Kore savaşında Türk askeri destanlar yazdı. Kahramanlık örnekleri verdi. Yüzlerce gencimiz şehit oldu. Kore de akan Türk kanı ve kahramanlığı karşısında Avrupalılar, biraz da ABD'nin zorlamasıyla NATO'ya aldılar (ARMAOĞLU).

Türk kamuoyunun ve yöneticilerinin Sovyet tehlikesi karşısında duydukları güvenlik endişesi, 4 Nisan 1949'da Washington'da kurulan NATO'ya bir an önce girme isteğini doğurmuştu. Mayıs 1950'de CHP'li Dışilişkiler Bakanı **Necmettin SADAK** ilk başvuruyu yaptı. Kabul edilmedi. Daha sonra DP'li **Fuat KÖPRÜLÜ**'nün çabaları ve Kore Savaşına katılan Türk Tugayının başarılarının dünya kamuoyunda yarattığı olumlu hava, 18 Şubat 1952'de Türkiye'nin Yunanistan'la beraber NATO'ya kabulünü sağladı. Kore Savaşı ile Sovyetler ABD'yi Kore'den atamadılarsa da, bu vesile ile Türkiye GK kararlarına uyarak Kore'ye asker gönderdi. Tüm bu olayların sonunda Türkiye NATO'ya girdi ve Türkiye'nin NATO'ya girişi, bu tarihten itibaren Türk dış politikasının temel unsurlarından biri haline geldi. Türkiye NATO tarafından alınan tüm kararlara, çok önemsiz birkaç istisna dışında uydu ve onları uyguladı. Bu sayede de Sovyet tehdidinin direkt etkisinden uzaklaşmış oldu. NATO sayesinde tüm dünya ve Türkiye, bir bakıma uzun bir barış dönemi yaşamıştır. Bunun aksini söylemek ispatı oldukça zor olan bir iddiadan ileri gidemez.

3.Kıbrıs Uyuşmazlığı ve BM Kararları

a. Kıbrıs'ın Kısa Tarihi

Bilindiği gibi Kıbrıs Adası, 1571'den 1878'e kadar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Rusların Balkanlara, Doğu Anadolu'dan da İskenderun Körfezine sarkarak "Yakındoğu ve Hindistan"ı tehdit etmesine karşı, Osmanlı'nın hükümranlık hakları saklı kalmak ve Osmanlı üzerindeki Rus tehlikesi kalktığı zaman tekrar Osmanlı'ya iade edilmek üzere yapılan gizli bir anlaşma ile Kıbrıs Adası, İngilizlere geçici olarak terk edildi (xviii) (KOCAOĞLU)/(ÜNAL)/(SANDER, 1987; 152).

Kıbrıs 1950'lerden itibaren, özellikle 1954'te uluslararası bir sorun niteliğini kazanarak BM'nin gündemine girdi. Bu tarihten itibaren her zaman siyasi niteliği ağır basan bir uyuşmazlık haline geldi: Çünkü, Kıbrıs Rum tarafı ve Yunanistan Kıbrıs adasının mevcut ve geçerli hukuki statüsünü değiştirerek, Enosis'i gerçekleştirmek çabaları içine girmişlerdir (xix) (GÜREL, 1993; 53-98/111-126).

1963 'te Makarios'un Türk toplumunu azınlık durumuna düşüren ve hatta kısa yoldan Türk toplumunu yok etmek isteyen uygulamaları ve kurulan Kıbrıs Devletini müşterek devlet niteliğinden sadece Rumların devleti durumuna sokan davranışlarıyla başlayan mücadele, 1974 Barış Harekâtı ve Kıbrıs Türk toplumunun katliamdan kurtulması ile yeni bir boyut kazandı ve dünyanın gündemine oturdu.

13 Şubat 1975'te Türk toplumu, gelecekte oluşturulacak bağımsız Federal Kıbrıs Cumhuriyetine esas olmak üzere **Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni** ilan etti. 1974 Harekâtı Turk toplumunu Jenositle yok edilmekten kurtarıştı. Ancak, ekonomik bakımdan sıkışmış ve dünyadan soyutlanmış Kıbrıs Türk halkı, 1983'te Kuzy Kıbrıs

Türk Cumhuriyetini/KKTC ilân etmek zorunda kalmıştı (KOCAÖĞLU)/(TOLUNER, 1977; 53-98/111-126)/(ÖNEN). O tarihten bu yana KKTC," dünyaca tanınmış ve BM'ce kabul edilmiş olmamasına rağmen bağımsız bir devletin tüm fonksiyonlarım ifa edecek biçimde faaliyetlerini sürdürmektedir.

b.Kıbrıs'ın Birleşmiş Milletlerin Gündemine Girmesi

Bilindiği gibi Lozan Barış Antlaşması ile Kıbrıs üzerindeki haklarımız İngiltere'ye bırakılmıştır. 1950'lerde Yunanistan'ın Kıbrıs'ı uluslararası alana çıkarmasına kadar, Türkiye Ada'nın statüsü ve durumu ile siyasi olarak hiç ilgilenmedi. Bu durum dahi, Türk dış politikasının belli hedeflerinin olmadığını, hep olaylar ortaya çıktıktan sonra, yine fazla olay çıkarmadan sorunlara tavizkâr bir biçimde çözümleme genel tutumuna uygundur. Ancak şunu da belirtmemek pek dürüstlük kuralına uygun düşmez. Türliye'nin en tavizkâr dış politika konusu hangisi dersek, bunun en tipik örneği de Kıbrıs hakkındaki Türk dış politikasıdır.

1950'lerden itibaren Türk kamuoyu da Kıbrıs ile ilgilenmeye başlamıştır. Ancak, bu dönemin soğuk savaş koşulları, ülke çıkarlarının Batı bloku içinde kalınarak güvenliğin sağlanmasını gerektirdiğinden, özellikle İngiltere ile sorun yaratmak istemeyen Türk hükümetleri, konunun üzerine fazla gitmemiştir.

Ancak Yunanistan 1950'lerden itibaren Kıbrıs'la ilgileneceğini her haliyle belli etmiştir. 1951'de Ankara'ya gelen Yunan Başbakanı Sofakles VENIZELOS'a, Menderes'in, **"Kıbrıs konusunu, Türk-Yunan dostluğu içinde çözümleneceğini"** belirtmesi, ABD'nin de Yunanistan'a Kıbrıs konusunda BM'de açıkça destek vereceğini beyan etmesi üzerine, Yunanistan konuyu 1954'te BM Genel Kuruluna götürdü (xx) (GÜREL)/(TOLUNER).

Yunanistan **"self-determination"** prensibine dayanarak, Ada'nın kendi ülkesine, katılması ve böylece, Anadolu'daki Türk toplumunu rızası hilâfına, İngiltere egemenliği yerine Yunanistan egemenliğine bağlamak çabalarına girişmiştir. 1954-1958 yılları arasında Yunanistan, Kıbrıs sorununu BM Genel Kurulu'nun her oturumuna getirmiştir.

BM üyeleri, 9-13 Genel Kurul toplantılarında her defasında Kıbrıs konusu görüşmüştür. Ancak, Kıbrıs sorununun belirli bir biçimde çözümlenmesi konusunda bir görüş birliği içine girememiştir. Sonuçta, Kıbrıs sorununun çözümü ilgili tarafların uzlaşmalarına bırakmak yolunu seçmişlerdir. Bu cümleden olarak, Kıbrıs çok taraflı anlaşmaların öngördüğü çerçevede bağımsız bir devlet olmuştur (xxi) (GÜREL)/(TOLUNER).

Kıbrıs'ta bağımsız bir Cumhuriyetin kurulması başta Makarios, Rum toplumu ve Yunanistan'ı memnun etmedi. Bunlar ENOSİS'i gerçekleştirmek, yani Ada'yi Yunanistan'a bağlamak için harekete geçtiler. Makarios, önce Anayasayı değiştirmek istedi. Arkasından 24 Aralık 1963 'te Rumlar, Türklere saldırarak, 24 Türk'ü şehit ettiler ve 40 Türk'ü yaraladılar (ARMAOĞLU). 1963-1964 bunalımı çıktı. Türk toplumunun temsilcileri, Temsilciler Meclisi, Hükümet ve tüm kamu görevlerinden dışlandılar. Müşterek olarak yönetilmesi gereken Kıbrıs Cumhuriyeti bir Rum yönetimine dönüştü (LEİGH, 1985)/ERTEKÜN, 1985). Türkler, Rumlar tarafından acımasız bir ambargoya maruz bırakıldı. Böylece, Kıbrıs sorunları daha da büyüyerek uluslararası alana tekrar çıkmış oldu.

Kıbrıs'ta Rumların Türklere saldırılara devam etmesi üzerine, Şubat 1964'te Türkiye Kıbrıs'a **Garanti Anlaşması** çerçevesinde müdahale etmeyi hissettirmiştir. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi, 4 Mart 1964'te görüşerek, Kıbrıs'taki mevcut durumun uluslararası barış ve güvenliği tehdit edebileceğini, barışın ve kalıcı bir çözümün sağlanması için derhal önlemler alınması gerektiği kanaatına vararak, 8 maddelik bir karar kabul etmiştir. Kararda, taraflara barış Ve huzuru bozacak hareketlerden kaçınılması çağrısı yapıldıktan sonra, barışı sağlamak için bir **BARIŞ** GÜCÜ kuruluyordu. Ayrıca, barıcı çözüm bulunması amacıyla Genel Sekreterin bir **arabulucu** ataması tavsiye ediliyordu.

27 Mart 1964'te BM Barış Gücü Kıbrısta görev yapmaya başladı. Ancak, 1 Ocakta Garanti ve İttifak antlaşmalarım feshettiğini ilân etmiş olan, Makarios'u ve Rumları, **Barış Gücü,** Türklere saldırmaktan alıkoyamadı. Bunun üzerine Türk hükümeti, Kıbrıs'a müdahale kararı aldı. Başbakan İsmet İNÖNÜ durumu 4 Haziran 1964'te ABD'ye bildirdi. 5 Haziran 1964'te Başkan meş-

hur **o, "Johnson Mektubunu"** (xxii) (GÜREL)/(ARMAOĞLU) göndererek müdahaleyi önledi. Bu durum, hem ABDTürkiye hem de Türk dış politikasında kökten sarsıntılar ve değişiklikler yarattı.

Bu mektup, şu gerçeklerin de ortaya çıkmasına yaradı. Batı ve ABD yardımının ancak, Batı'nm çıkarları için kullanabileceğini, ulusal çıkarları için ulusal savunma sanayiinin kurulması gerekliliği ortaya çıktı. NATO garantisinin ancak, Batının genel ve özel çıkarları söz konusu olduğu zaman geçerli olduğu anlaşılmıştır.

1967'de Yunanistan'daki iç istikrarsızlık ve ihtilâl, Kıbrıs'ta buhran yarattı. 21 Nisan 1967'de bir grup albay, Yunanistan'da darbe yaparak yönetimi ele aldı. Albaylar cuntasına, Kıbrıs'ın statüsünü değiştirerek, ENOSİS'i gerçekleştirmek isteyen Makarios'a destek verince, Kıbrıs sorunu iyice alevlendi. Türkiye'nin Ada'ya müdahelesinin durdurulması karşılığında 12.000 kişilik Grivas güçleri çekilmek zorunda kaldı. 15 Temmuz 1974'te Albaylar Cuntası, Kıbrıs'ta bir darbe ile Makaroios'u devirerek, Türkleri yok etmek için Ada'nın her yerinde saldırıya geçti. 20 Temmuz 1974'te Türkiye, Türk toplumunu yok edilmekten kurtarmak için BARIŞ HAREKÂTINI başlatt (xxiii) (GÜREL)/(ARMAOĞLU)/(TOLUNER).

Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi, BM ve dolayısıyla GK', birden bire hareketlendirmiştir. Çünkü, Yunanistan'la Türkiye her av bir savaşa girebilirdi (xxiv) (ARMAOĞLU). Güvenlik Konseyi, Barış Harekâtının ilk günü olan 20 Temmuz 1974'te aldığı 353 sayılı kararla, Kıbrıs Cumhuriyetine vaki yabancı askeri müdahaleye son verilmesi çağrısında bulunmuş, tarafları ateşkese çağırarak, yabancı kuvvetlerin Ada'dan çekilmesini istemiş, tarafları Kıbrıs'ın egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygıya davet etmiştir (xxv) (ARMAOĞU)/(TOLUNER). Türkiye 22 Temmuz 1974 saat 17.00'den itibaren ateşi kesti.

İkinci Barış Harekâtının başlaması ile GK 14 Ağustos 1974 tarihli 357 sayılı kararıyla ateşkes çağrısında bulundu. 15.08.1974 ce 358 sayılı kararla 357 sayılı kararın uygulanmamasını kınayarak yeniden ateşkes çağrısı yaptı. Aynı gün 359 sayılı kararı çıkartarak Kıbrıs'taki BM Barış Gücü mensuplarının öldürülmesi ve yaralanmasını kınayarak BM Barış Gücü askerlerinin güvenliğini tehlikeye düşürecek hareketlerden kaçınma çağrısı yaptı (ARMAOĞLU). 16 Ağustos'ta 360 sayılı kararla GK Kıbrıs Cumhuriyetine karşı yürütülen tek yanlı askeri harekâtları onaylamadığını, yabancı askeri personelin geri çekilmesini ve görüşmelerin derhal başlatılmasını belirterek, 30.08.1974 tarih ve 361 sayılı kararla da mülteciler ve tüm yerlerinden edilmiş kişilerin durumlarına çözüm getirilmesini istedi.

Kıbrıs Barış Harekâtlarından sonra, en büyük darbeyi Türkiye, müttefiki olduğu zannettiği ABD'den yemiştir. ABD Kongresinin 5 Şubat 1975'ten itibaren Türkiye'ye uyguladığı Silah Ambargosu Türk toplumunda ve Türk Devletinde büyük infial uyandırdı (ARMAOĞLU)/(FEROZ, 514-525). Çünkü, bu ambargo ile sadece Türkiye'ye yapılan yardım şeklindeki silahların teslimi durdurulmuyordu. O tarihte parası ödenmiş, fakat henüz sevk edilmemiş 200 milyon dolarlık askeri malzeme de verilmiyordu (xxvi) (ARMAOĞLU).

1970'lerin ortalarından itibaren Türkiye dış politikasında yapısal değişikliklere yöneldi, fakat dış politikasının temellerinde ve özde değişim olmadı. Avrupa'ya yönelmeye başlayan Türkiye, eşit bir ortak olarak Avrupa'ya kabul edilmesinin son derece güç olduğunu da fark etmeye başladı. Ancak, bu gereklilik sadece söylemde kaldı.

31 Ağustos 1971'de Peru'nun başkenti LIMA'da toplanan bağlantısız ülkeler konferansında Kıbrıs'ta bütün yabancı birliklerin (Türk askeri birlikleri kastediliyordu) geri çekilmesini öngören bir karar alındı. Bu Türkiye'nin bir yalnızlık dönemine girdiğini göstermekteydi. (xxvii) Bağlantısızların önerisi Kasım 1974'teki BM Genel Kurulunda kendini gösterdi ve 1 Kasım 1974 tarihli Genel Kurul toplantısında 3212 (xxviii) sayılı karar alındı. Kara, Türk askerinin Kıbrıs'tan çekilmesini istiyor ve Ada'daki her iki toplumu da **eşitlik esası** üzerine görüşmelere davet ediyordu (TOLUNER).

Karar Kıbrıs Cumhuriyetinin varlığını sür dürmesinden hareketle 15 Temmuz Barış Harekâtından önceki duruma dönülmesini öngörmekteydi. GK 13 Aralık 1974 tarih ve 365 sayılı kararıyla, GK'nun 3212 sayılı kararını onayarak, kararın uygulanmasını istemiş ve GenelSekreterden/GS uygulama ile ilgili görüşmelere dair rapor vermesini istemiştir.

bilig-6/Yaz'97

13 Şubat 1975'te bir bildiri ile, Kıbrıs Türk Federe Devletinin kurulması ile BMGK, 20 Kasım 1975 tarihli ve 3396 sayılı kararı alarak, 3212 sayılı karardaki esasların uygulanmasını istiyordu. Ancak Kıbrıs Türk Federe Devletinin kuruluşu, toplumlararası görüşmelerin başlatılmasında vesile olmuştur. GK, 12 Mart 1975 tarih ve 367 sayılı kararıyla Kıbrıs Türk Federe Devletinin kurulmasını üzüntüyle karşılamakla, iki toplumu **EŞİTLİK İÇİNDE** en kısa zamanda görüşmelere çağırıyordu (xxviii) (ARMAOĞLU)/(TOLUNER).

12 Şubat 1977 **Makarios-Denktaş Anlaşmasıyla** Kıbrıs'ta İKİ TOPLUMLU ve İKİ BÖLGELİ Federal bir devlet sistemi kabul edilmekteydi. 19 Mayıs 1979 tarihli **Denktaş-Kyprianu Anlaşması**'yla Makarios'la yapılan anlaşma esas alınıyor ve Kıbrıs Cumhuriyeti'nin bağımsızlık, egemenlik, toprak bütünlüğü ve bağlantısızlığı vurgulanmaktaydı. GK'nin 365 sayılı kararı ile Güvenlik Kurulu'nun 3212 sayılı kararları, iki toplumun eşitliğini kabul etmekle beraber, TSK'nin Kıbrıs'tan çekilmesini istiyordu. Halbuki **Denktaş-Kyprianu** Anlaşması, Kıbrıs Cumhuriyetinin askerden arındırılmasını istiyordu. Bu Türk tarafı lehine idi. GK, Denktaş-Kyprianu Anlaşmasını memnunyitle karşıladı ve 15.06.1979'daki 451 sayılı kararı ile 19.05.1979 Anlaşması çerçevesinde toplumlararası görüşmelerin sürdürülmesini istiyordu.

Toplumlararası görüşmeler, Rumların Kıbrıs Cumhuriyetini tamamen sahiplenmeleri nedeniyle bir sonuca ulaşamıyordu. BM Genel Kurulu, 20.11.1979'da beş karşı oya (Türkiye, Pakistan, Bangladeş, Cibuti ve S. Arabistan) ve 35 çekimser oya karşılık, 99 oyla aldığı 34/30 sayılı bir kararla Güvenlik Kurulu'nun 3212 ve GK'in 365 sayılı kararlarını atıf yaparak bu kararların uygulanmasını istiyordu. Ancak, Güney Kıbrıs'ta 13 Şubat 1983'ta başkanlık seçimleri oldu. Başkan seçilen Kpyrianu, Kıbrıs meselesini bir **gerginlik içine soktu.** Yunanistan meseleyi uluslararası alana taşımak için harekete geçti. Kıbrıs Federe Türk Devleti'nin bağımsızlık ilân haberleri dolaşmaya başladı. Bunun üzerine BM Genel Kurulu, 13 Kasım 1983 günü, Türkiye, Pakistan, Bangladeş, Malaysia ve Somali'nin aleyhte oy verdiği 37/253 sayılı kararıyla, Kıbrıs Cumhuriyetinin egemenlik, bağımsızlık, toprak bütünlüğü, bağlantısızlığını tekrar vurgulayarak, bu hakların ihlâlini kabul etmiyordu. (xxix) Yani Türkiye'nin Ada'da asker bulundurmasını kabul etmiyordu. Böylece, Türkiye ve Kıbrıs Türk Federe Devleti üzerinde baskı kurulmak isteniyordu. Ancak, kararı Türk tarafı ve Türkiye reddetti.

13 Mayıs 1983 tarihli Genel Kurul karan, Kıbrıs'ta durumu iyice gerginleştirdi. Bunun üzerine Türk tarafı, **15 Kasım 1983 'te Kuzey Türk Cumhuriyeti/KKTC'nin kurulduğunu ilân etti.** Buna en büyük tepkiyi İngiltere, Yunanistan ve Rum tarafı gösterdi. Bu devletlerin başvurusu üzerine Güvenlik Konseyi 18 Kasım 1983'te 541 sayılı kararla KKTC'nin geçersiz sayılmasını kabul etti. Aynı karar, 29 Mart 1984'te AET'de aynen kabul edildi. KKTC'yi Türkiye dışında hiç kimse tanımadı. Bunda başta ABD ile Batının baskısı önemli rol oynamıştır (xxx) (ARMAOĞLU). GK; 11 Mayıs 1984 tarihli ve 550 sayılı kararı ile Maraş'ın BM denetimine verilmesi ve KKTC'nin tanınmaması çağrısı yaptı: Tüm bunlar, Kıbrıs konusunda Türk tarafına ve Türkiye'ye baskıdan başka bir şey değildi.

1988'de Kpyrianu seçimi kaybetti. Vasiliu'nun Güney Kıbrıs lideri olması, toplumlararası temas ve müzakerelerde somut bir durum ortaya çıkarmadı. Rum tarafı, işleri hep çıkmaza sokarak Türk tarafını sürekli taviz vermeye zorlamak yolunu seçti. Üstelik Temmuz 1990'da KKTC'yi dikkate almayan AT'ye tam üyelik başvurusunda bulundu. Türk tarafının ve Türkiye'nin itirazına rağmen AT, başvuruyu incelemeye aldı.

Bu arada GK, 12 Mart 1990 tarih ve 649 sayılı kararıyla 1977 ve 1979 Doruk anlaşmaları doğrultusunda, toprak açısından İKİ KESİMLİ, anayasal açıdan İKİ TOPLUMLU bir federasyon kurulmasına, iki toplum liderinin özgür iradeleri ile ulaşabilmeleri için işbirliği çağrısı yapıldıktan sonra, Genel Sekreterin de öneriler de bulunarak bu işbirliğine yardımcı olmak istemekteydi. Böylece, GK bir ölçüde iki toplum arasında bir denge kurmaya çalışmıştır. GS'ye iyi niyet kuralları, hilâfına, taraflara teklif sunma yetkisi vermiştir. Bu karardan itibaren, bir hareketlilik başlaması bir yana, bundan sonraki kararlarda adım adım bir baskı mekanizması oluşturularak, her sonre gelen kararda bu baskı mekanizması daha ağırlaştırılmıştır. 11 Ekim 1991 tarihli ve 716 sayılı kararla GK, Türk tarafının başından beri karşı olduğu ve tamamen 1991 sona ermeden önce gerçekleştiril-

mesi için Genel Sekretere çalışmalara başlama talimatı vermiştir. Bu talimat, Genel Sekreterin Türk tarafını yeterince anlamadan ve dinlemeden, ürettiği **fikirler demetinin** de ortaya çıkmasına neden oldu. GK, uluslararası bir toplantının yapılması ile ilgili olarak yeterince ilerleme sağlanamaması durumunda Genel Sekreterin hazırlayacağı Fikirler dizisinin Konsey[5]e sunulmasını istemiştir.

9 Nisan 1992 tarih ve 750 sayılı GK kararı, baskıları artırarak, Türk tarafının savunduğu federe devletlerin ayrı egemenliği konusu, görüşme masasından kaldırılmış ve tek vatandaşlık fikri ortaya atılmıştır. 750 sayılı karar, GALİ FİKİRLER DİZİSİNİ onaylayarak, GS'yı **"iyi niyet"** misyonu görevinden ayrılarak taraflara teklif sunabilme ve hatta GK'yı arkasına alarak taraflara, özellikle Türk tarafına **görüşler empoze etmeye** çalışan bir arabulucu haline getirmiştir. (xxxi)

26 Ağustos 1992 tarih ve 774 sayılı GK kararı, **Gali Fikirler Dizisini** onaylamakla kalmayıp **Gali Haritasının** getireceği toprak ayarlamalarını tasvip ve tasdik etmek suretiyle tek yanlı ve Rum görüşmeleri doğrultusunda bir anlaşmaya zemin hazırlamıştır. Bu karar, Fikirler dizisini, **"Kıbrıs'ta bir anlaşmaya yol açabilecek derecede tekamül etmiştir."** iddiasında bulunarak Türk tarafına bu anlaşmayı empoze etmeye yönelmiştir (xxxii) (GÜREL).

Tüm bu görüşmelerde GS gali, taraf tutmuştur. Kıbrıs Rum liderinden tüm yazışmalarında **"Kıbrıs Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı"** derken, Denktaş'a benzer bir sıfat vermiyordu. Ayrıca, son belgesinde BM'ıiin Kıbrıs'la ilgili tüm kararlarını eklerken, Kıbrıs Türk toplumunun **siyasal eşitliğinden bahseden** GK'nın **649** sayılı kararma yer vermiyordu. Bütün bunlar, Rum tarafının federal bir çözüme yanaşmaktan kaçınmasına yol açtı. Ve Türk tarafı ile Türkiye, Rum tarafının federal bir çözüm istemediğinin anlaşıldığı hem Denktaş ve hem de Dışişleri Bakanı Hikmet Çetin'in beyanatıyla değerlendirilmiştir. (xxxiii)

25 Kasım 1992'de BM Güvenlik Konseyi 789 sayılı kararryla, Genel Sekreter Gali'nin tavsiyesine uyarak, daha önce resmi belge olmadığını belirterek sunmuş olduğu haritayı resmileştirerek, toprak ayarlamaları dahil fikirler dizisini onayladı. Mevcut statükonun kabul edilemez olduğunu belirterek, **Güven Artırıcı önlemlerin (GAÖ),** Mart 1993'e kadar uygulamaya konulmasını karara bağlamıştır.

789 sayılı karara Türk taraftarı açık tepkiler göstermiştir. Denktaş etkin Türk garantisini içermeyen bir rejimi tartışmayız, derken **"Batı'nın niyeti Kıbrıs'ı bir savaşa sürüklemek"** demekten de kendini alamamıştır. Yine Denktaş, halkımızı 1974 öncesine götüren bir anlaşmaya imza atmayız, demiştir. Başbakan Demirel, **"Denktaş'tan teslim olması istenemez"** derken, KKTC Başkanı Eroğlu, bu şartlar altında tekrar bir arada yaşamayı deneme, Kıbrıs'ta Türk varlığının ortadan kalkması anlamım taşır demiştir. Ayrıca, Denktaş, anlaşma empoze edilemez diyerek, baskılara boyun eğilemeyeceğini vurgulamıştır. (xxxiv) BM Güvenlik Konseyi, 15 Aralık 1993 tarih ve 889 sayılı kararı ile Rumlardan Genel Sekreter **B. GALİ'nin** fikirler dizisini açık bir şekilde kabul etmeleri istenirken, Rumlar tarafından ortaya atılan alternatif çözüm önerileri tümden reddedildi. Ayrıca, Yunanistan'dan da BM önerdiği **Güven Artırıcı Önlemleri** desteklediğini açıklaması da istendi (xxxv)

GAÖ paketinde BMGS, sürekli Türk tara fından taviz istemiştir (xxxvi) (BİRAND)/(KOHEN) ve Denktaş'a da baskı ya pılmıştır. GAÖ paketinde neler vardı? Maraş BM denetimine verilecek ve serbest bölge olacak, iki tarafa kullanabilecektir. Lefkoşe Uluslar arası Havaalanı iki topluma da hizmet verecektir. KKTC hava yolları LUH alanında direkt uçabile ceklerdir. BM'nin Temmuz 1993 'te hazırladığı GAÖ paketi, Türklerle Rumlar arasında değil, taraflarla BM arasında da **Güven Azaltıcı Ön lemler** haline geldi (KOHEN)/(SERTOĞLU).

GAÖ paketim kabul etmesi için R. DENKTAŞ'a yapılan baskıların artması üzerine, Denktaş **"Maraş'ın verilmesini halkımıza anlatamam"** diyerek restini çekti ve Batının Rumlara **"AB'ye alırız"** tavrına karşı da **"Türkiye'ye katılırız"** cevabını verdi (ÇANDAR)/(BATUR).

Aslında BM tüm faaliyetlerinde ve çözüm ö-nerilerinde Rumları esas alıp ve onları Kıbrıs Devleti kabul ederek, KKTC'nin varlığını ortadan kaldırmak istemektedirler. KKTC'yi bir devlet

veya uyuşmazlığın **eşit iki tarafından biri** olduğunu kabul etmeden, Rum yönetimini devlet olarak kabul ederek, Türk tarafını bir topluluk veya azınlık statüsüne sokmak suretiyle, KKTC'nin Fiili hükümranlığın ortadan kaldırmak için zemin hazırlamak gayreti içine girmişlerdir. AB ile ABD de bu tutumu sürekli desteklemiştir. Dolayısıyla, BM; ABD, AB ve RF dahil tüm dış odaklar, Kıbrıs'ı bir Rum adası olarak görmekte ve Türkleri de özel statüdeki bir azınlık olarak Rum Devleti içine yerleştirmek istemektedirler. ABD, AB ve BM, **"Ada'da fiili durum kabul edilmez"** derken, kastettikleri anlam budur ve KKTC'nin varlık ve hükümranlık hakkını yok etmek istemektedirler (MANİSALI)/(MANİZADE)/(KILIÇ).

889 sayılı karardan sonra GK, muhtelif tarihlerle 8 karar daha almıştır. (xxxvii) Bu makalenin yayınlandığı tarihe kadar belki birçok karar daha almış olacaktır. Ancak, iki tarafın içine sindirebileceği bir çözüm bulmak pek mümkün gözükmemektedir. Bunun için iki siyasal gücün **KKTC** ile **GKYR'nin** kendi özgür iradeleriyle kuracakları ve yine tarafların siyasal eşitliğine dayalı bir yapı kesinlikle düşünülmelidir. Eşitlik olmadıkça barış olmaz, anlaşma olmaz.

Egemenlik hakkı Türk toplumu için vazgeçilmez bir şarttır. Halbuki, gerek Rum tarafı ve gerekse BM ve Batı bunu anlamaktan uzaktır (xxxviii) (MANİZADE)/(ERGİN). Bugün Kıbrıs'ta iki ayrı halkın varlığı ve yönetimi meşrulaşmış ve **de facto** bir biçimde sürdürülmektedir. Eşitlik kabul görürse, eşitler arasında işbirliği en kısa sürede başlayabilir. BM, AB ve ABD ve hatta tüm dünya **GKYR'ni** Kıbrıs'ın meşru hükümeti gördükçe, KKTC ve halkı da geçmiş tecrübe ve acılarını unutmadıkça uzlaşma oldukça zordur. Dışardan yapılan zorlamalar, tüm BM kararlarında göze çarpan empoze ve çözüm yolları, işin esasını kavramamaktan başka bir anlam taşımaz. İşin esası, **siyasal eşitliğe dayanan iki toplumlu, iki bölgeli federatif bir yapıdan** geçer. Siyasal eşitlik sağlanıp kabul edildikten sonra, iki toplum federal olması şart değil, başka bir siyasal yapı içinde ama birlikte bir yapı oluşturarak yan yana ya da iç içe yaşamasını bileceklerdir. Bu nedenle Türkiye BM kararlarının arkasından değil önünden gitmelidir. Bu karaların oluşmasına ve bu esaslar çerçevesinde gelişmesinde yol gösterici ve yönlendirici rol oynamalıdır (EVRAN, 1996; 30).

4. Körfez Savaşı, BM ve Türkiye

Bilindiği gibi Irak, 1 Ağustos 1990'da 100. 000 kişilik kuvvetle Kuveyt'e girerek işgaİ etti. İşgal tüm dünyada tepkiyle karşılandı. BM Güvenlik Konseyi, 660 sayılı kararıyla Irak'ın kayıtsız şartsız derhal Kuveyt'ten çekilmesini öngörürken, 6 Ağustos'taki bu karar aynı zamanda Irak'a kapsamlı bir ambargo koydu.

Ambargo kararına en büyük etkiyi Türkiye yaparak, Irak'a büyük bir darbe vurdu. 06.08.1990'da Kerkük-Yumurtalık hattından birini kapatmış ve diğerini de %30 kapasiteye düşürmüştü. 7 Ağustos'ta ambargo kararma katıldığını resmen ilân eden Türkiye, boru hattını tamamen kapattı. Ancak, petrol boru hattından ihtiyacının %40'nı sağlayan Türkiye, en büyük ekonomik zararı kendisi gördü.

Fakat Türkiye, petrol boru hattının kapatılması ile Irak'la birlikte en büyük ekonomik darbeyi yemekle kalmadı. Körfez Savaşı sırasında İncirlik Üssü'nün ABD uçaklarınca kullanılması ve daha sonra oluşturulan Kuzey Irak'ı kontrol altında tutan **Çekiç Güç** vasıtasıyla ve onun Kuzey Irak'ta konuşlandırılması sebebiyle en büyük zararı yine Türkiye gördü. Çekiç Güç'ün Kuzey Irak'ta yarattığı otorite boşluğu nedeniyle PKK terör örgütü bu bölgede yerleşme olanaklarına ve olanaklar dolayısıyla da Türkiye'de eylem yapma imkânlarına kavuştu.

GK, 30.11.1990 tarih ve 678 sayılı kararı ile, Kuveyt'ten çekilmeyen Irak'a karşı güç kullanma kararı aldı. 17 Ocak 1991'den itibaren de müttefiklerce oluşturulan birleşik güç Irak'ı bombalamaya başladı. Türkiye'nin Körfez Krizi sınavında takındığı tavır, yeniden **"bölgenin değil, ABD ve Batı'nın uzantısı imajını",** haklı veya haksız da olsa gündeme getirdi.(KOCAOĞLU)

Körfez Krizi sırasında ve daha sonra Çekiç Güç vasıtasıyla bölgede görev üstlenmiş olan Türkiye'ye BM, ABD, AB tarafından dış yardım, AB'ye üyelik ve kriz nedeniyle uğranılan zararların karşılanması konusunda verilmiş olan mavi boncuk ve yapılan tüm vaatler daha sonra hemen unutulmuştur.

Üstelik kriz sonrası PKK'nın zararı ve faaliyetleri Güneydoğu'da daha da artmış ve bu terörist örgüte karşı Türkiye'nin yapmak zorunda kaldığı operasyonlar dahi çeşitli bahanelerle sor-

gulanmaya başlanmış ve Türkiye köşeye sıkıştırılmaya çalışılmıştır.

Kriz çıkar çıkmaz, Batı'nın Türkiye'ye arka çıkar görünmesi geçici bir süreçti. Batılılar Irak'ı en kolay yoldan halledince, Türkiye sadece unutulmakla kalmadı, önünün kesilmesi için her metot denendi. Daha önce Türk-Yunan ilişkilerinde, Kıbrıs'ta, Ermeni **asılsız** iddialarında sergiledikleri tutumlarını aynen sürdürdüler. Ab üyesi ülkelerin yetkilileri ise, SSCB'nin dağılmasından önce ve sonraki siyasi, askeri, ekonomik forumlarda ve her düzeyde Türkiye'nin Avrupa'da yerinin olamayacağını bazen açık ve net bir biçimde, bazen de üstü kapalı olarak ortaya koymuşlardır.

Türkiye Irak ambargosuna ilk günden itibaren katılmakla milyarlarca lira gelir kaybına uğramıştır. Kriz, Türk ekonomisine darbe vurmuştur (xxxix) (MANÎSALI)/(KOCAOĞLU). Türkiye'nin Körfez Savaşında Batı ittifakına katılmakla büyük hata ettiğini söyleyen Saddam'ın sağ kolu Tarık Aziz bile, **"Savaşın faturasını Irak kadar Türkiye de ödüyor"** demekten kendini alamamıştır. (xl)

Ambargonun uygulandığı günden 1997'ye gelindiğinde Türkiye'nin kaybının 30 milyar doların üstünde olduğu Başbakan ve Dışişleri Bakanları tarafından çeşitli defalar açıklanmıştır. Sadece petrol boru hattının kapalı tutulmasından Türkiye günde 750 bin dolar kaybetmiştir. Ambargodan sonra Türkiye'de ekonomik kriz doğmuştur ve IMF'nin kapısı çalınmak zorunda kalınmıştır. Uluslararası finans kuruluşlarından kredi istenmiştir. Halbuki, Türkiye'nin yıllık 3.5 milyar dolar civarındaki Irak ve Araplara olan ihracat potansiyeli, ambargo nedeniyle ortadan kalkmıştır. Ambargo bizzat ABD ve Ürdün gibi ülkeler tarafından fiilen delinmiştir. Türkiye 1997 biterken bile ambargonun bekçiliğini yapmaya ve zararlarını çekmeye devam etmektedir. Tüm bunları BM kararlarına uyma adına yapmaktadır ve zararı sineye çekmektedir (KOCAOGLU).

Gönüllü olarak desteklediğimiz Körfez Savaşının sonunda sadece ambargo nedeniyle zarara uğratılmadı, Çekiç Güç nedeniyle Kuzey Irak'ta meydana gelen oluşumu da sineye çekmek zorunda kaldık. Çekiç Güç'ün Türkiye'ye gelerek Kuzey Irak'ta konuşlanmasının amacı, Kürtlere karşı Saddam Hüseyin tarafından yapılacak saldırı sonunda bölgedeki insanların yeni baştan bir göç hareketine zorlanacak biçimde insan hakları ihlâllerine karşı korumaktı. Körfez Savaşından sonra **"de facto"** bir biçimde Kuzrey Irak'ta özerk bir bölgenin oluşması, parlamento seçimlerinin yapılarak, bir federe devlet kurulduğunun ilân edilmesi ve tüm unsurları ile bu devletin faaliyetlerini sürdürmeye başlaması, hep Çekiç Güç'ün şemsiyesi altında oluşmuştur.

Bu nedenle, eğer günü birinde Kuzey Irak'ta bağımsız bir Kürt Devleti kurulur ve ilân edilirse, Çekiç Güce her türlü kolaylığı sağlamış olan Türkiye, bağımsız Kürt Devletinin kurulmasına da dolaylı yoldan katkıda bulunmuş duruma gelmiştir ve hatta bu devletin oluşmasına katkısı en fazla olan ülkelerden birisi olmuş olacaktır (xli) (KOCAOGLU). Ancak, işin sevindirici yanı, kişisel çıkarlar peşinde koşan Kuzey Irak'taki ayrılıkçı güçlerin yani Kürtlerin bir devlet kurma, bu kurulsa bile Batı desteğine rağmen yaşatmaları zordur ve hatta mümkün değildir. 1930'lardan beri devam eden tarihsel süreç buna tanıklık yapmaktadır.

Ancak Ortadoğu'da en çok istismar edilen insan gruplarından biri de Kürt olduklarını iddia edenlerdir. Bunları en çok istismar edenler ise, bizzat Kürt olduklarını iddia eden kendi lideridir. Şeyh Saitler, Seyyid Abdulkâdirler, Molla Mustafa Barzaniler, Mesut Barzaniler, Talabanilerdir. İkincisi bu insanları Batı ve tüm emperyalist güçler istismar etmiş ve etmeye de devam etmektedirler. Üçüncü bölge ülkeleri de, Kürtleri birbirlerine karşı istismar etmekte ve kışkırtmaktadırlar. Habur sınır kapısından elde edilen gümrük gelirlerini bile paylaşamayan insanların bağımsız bir Kürt devleti kurmaları zor görünmekteyse de, Batı'nın Sevr plânını asla unutmamak gerekir (xlii) (KOCAOĞLU)/(ÖZTÜRK, 1996; 22-25). Şark meselesi daha halledilememiştir.

BMGK, 1991 yılında 688 sayılı kararı ile uluslararası toplumun Kuzey Irak'ta zor durumda bulunan insanlara **"insani yardım"** yapmasını benimsemiştir. Ancak zaman içinde bu yardım, ABD, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, İsveçli, Danimarkalı, İsviçreli, Norveçli hükümet dışı kuruluşlar olan /NGO'ca ve hatta BM'e bağlı çeşitli kuruluşlarca insani yardım niteliğinden çıkarılarak, Kuzey Irak'taki Kürt grupları kültü-

rel, ekonomik, sosyal, siyasi her alanda kalkındırmak ve bilinçlendirmek biçimine dönüştürülmüştür.

Bunun tek nedeni, bölgede bağımsız bir Kürt devleti kurulmasını sağlayacak alt yapının oluşturulmasıdır. NGOTar bölgedeki hizmet ve yardımları verirken, BM ile yapılan bir anlaşmaya dayandıklarından ve bu yardımları, ambargo dışında kaldığından Irak'a her türlü malzemeyi sokmakta hiç zorlanmamışlardır.

Bölgede her türlü istihbarat faaliyetlerine de büyük önem veren NGOTar, belli ülkeler tarafından milyonlarca dolar harcayarak kendi ulusal çıkarları doğrultusunda kısa vadede bölge Kürtlerini bilinçlendirmek, kalkındırmak ve uzun vadede bölgede bağımsız bir Kürt Devletinin kurulmasına destek olmak istemişlerdir (xliii) (KOCAOĞLU)/(YILMAZ,1996; 289-300). Dolayısıyla Irak'ta BM ve Batılılarca izlenen bu durum, insani yardım adı altında kendi amaçları doğrultusunda bir ülkeyi nüfuz ederek belli toplulukları istedikleri yöne doğru yönlendirdiklerini ortaya sermiştir.

BMGK'nin 14 Nisan 1995 tarihli ve 986 sayılı kararı (Oil For Food) ile, Irak'ın ilaç, sağlık malzemesi, gıda maddeleri ve sivil ihtiyaçlara gerekli malzeme ve araçların alınması için iki milyar dolarlık petrol satışına müsaade edilmiştir. Bu müsaade ancak, 1997 yılının Şubat ayında yürürlüğe girmiştir. Ancak, buradan elde edilen gelirin büyük kısmı, BM kararlarında üç kuzey vilayeti olarak adlandırılan Arbil, Dihauk ve Süleymaniye'ye öngörülmüştür.

Yukarıda NGOTar ve ilgili devletler ile BM'nin tutumu ve izlediği amaç dikkate alınarak yine Kuzey Irak'ta kendi çıkarları doğrultusunda bir oluşumu hazırlamak amacını taşıdıklarından hiç kimsenin şüphesi olmasın. Petrol Irak'ındır. Tüm Irak halkı perişandır. Ancak, Kürtlerin yoğun olduğu bölgeye özellikle yardımın şart koşulması ve bu yardımı kendi kontrollerinde yapılmasını nasıl izah edebiliriz?

Sonuç olarak şunu vurgulamak mümkündür. Körfez Krizi nedeniyle Türkiye'nin BM kararları doğmltusunda hareket etmesi, Türk dış politikasında parlak bir sayfa olmamıştır. Türk milli çıkarları zarar görmüştür. Körfez Savaşı Güneydoğu'da PKK terörünü azdırmıştır. Buradaki müca-dele için yapılan gerçek maliyeti hesaplamak çok zordur. Bölgedeki üretim düşüklüğü, turizm, göçler ve tahribat dikkate alınırsa yıllık 7 milyar dolarlık bir zarar tahmin edilmektedir (OLSON, 1996; 216). Körfez Krizi, Güneydoğu'daki PKK ile mücadele, 1994-1995'te Türkiye'nin bir dizi ekonomik krize girmesine sebep olmuştur. Türkiye'nin iç politikasında derin etkilere sahip olmuş, 1994'te IMF'nin uyum programını kabul etmek zorunda kalmıştır.

Bölgedeki gelişmeler, Irak, İran, Suriye ile sürtüşmelere vesile teşkil etmiş, AB ve AP ile, insan hakları ihlâlleri ileri sürülerek, Türk dış politikasında hassasiyetler yaratmıştır. Tüm bu sorunlar nedeniyle, Türkiye, dış politikada pasif kalmış, Balkanlarda, Kafkaslarda ve Orta Asya'da etkili olamamıştır. Bir bakıma kendine bağlanan ümitleri de karşılayamaz duruma düşmüştür.

5. Birleşmiş Milletler Kararları Çerçevesinde Uluslararası Askeri Güç/Barış Gücüne Türkiye'nin Katkısı

a. Somali Umut Harekâtı

BM kararları çerçevesinde Somali'ye asker gönderen ülkeler arasında Türkiye de vardı. Barış Gücü Komutanlığına bir Türk Korgeneralin tayin edilmesi konuyu Türk kamuoyu ve dış politikası bakımından daha ilginç hale getirmiştir. Çapul culaın, yağmacıların Somali insanını açlıkla ölüme mahkûm ettiği bir dönemde, bu ülkedeki siyasal boşluk ve karmaşayı sona erdirmek ve gönderilen yardımları adil biçimde dağıtmak için gönderilen barış gücüne Türk askerlerinin de katılması, Türk milleti için övünç vesilesi olmuş tur.

Güvenlik Konseyi'nin 794 sayılı kararı çer-çevesinde Somali'ye insani yardımı ulaştırmak amacıyla TBMM, 09.12.1992'de ve 204 sayılı kararı ile uluslararası askeri güce Türkiye'nin de katılması kararını almıştır. 28. Mekanize Tugay'ından teşkil edilen 300 kişilik **"Somali Müfreze Birliği",** 19 Aralık 1992 günü Mersin'den hareketle Somali'ye uğrulanmıştır
(ERÎM)/(ÇAYCI)/(PEHLİVANLI,1993;
316)/(KOHEN, 1993). Görevini tamamlayan birlik yurda dönmüştür.

b. Bosna-Hersek Dramı ve Türkiye'nin Barışa Katkısı

Kuvvetin hak, kuvvetlinin haklı sayıldığı bir dünyada insan haklarından bahsetmenin **"bir ideal"** olmaktan öte geçmemiş olduğunu, 1992'de başlayan ve 44 ay süren Sırp Katliamı dünya kamuoyuna ispatlanmıştır.

1992 Mart'ında başlayan Bosna-Hersek krizi ve Sırp katliamı 44 ay içinde BM kararlarının yetersizliği ve etkisizliği, BM-NATO işbirliğini gündeme getirdi. BM Genel Sekreterinden NATO'ya yetki devri yapıldı.

Sırpların **Saraybosna Pazar yeri katliamına** karşı NATO, **Operation delibrate force** /ihtiyatlı vuruş operasyonunu gerçekleştirdi. NATO tarafından iki hafta devam eden harekât, 14 Eylül 1995'e kadar sürdü. Bu harekâtın amacı, kuvvet yoluyla Sırpları durdurmaktır. Aralarında Türk jetlerinin de bulunduğu 60 kadar savaş uçağı zaman zaman askeri Sırp hedeflerim bombaladı. Böylece Sırpların BM'e (KOHEN, 1995)/(GİRİTLİ; 1995) meydan okumasının acısını NATO'dan görebildi.

05 Ekim 1995 'te Başkan Clinton, tarafların anlaşmaları sonunda 60 günlük ateşkesin başladığını ilân etti. 12 Ekim 1995'te Bosna-Hersek hudutları içinde ateşkes etkin bir biçimde uygulanmaya başlandı. Bu aşamada **Peace Implementation** Force/Barış Uygulama Gücü tesis ederek NATO komutasına verildi.

01 Kasım 1995'te Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Sırbistan Cumhurbaşkanları ABD'nin Ohio eyaletinde bulunan **DAYTÖN'da** toplanarak anlaşmanın temel ilkelerini tespit etmişlerdir. 21 Kasım'da anlaşma üç lider tarafından parafe e-dilmiştir. 14 Aralık 1995'te Paris'te toplanarak anlaşmayı imzalamışlardır. Anlaşmayı uygulamak üzere, daha önceki BM Barış Gücü (UNPROFOR) yerine Uluslararası Uygulama Gücü oluşturulmuştur. BU çerçevede 1220 kişilik bir Türk Tugayı (daha önce bir alayımız vardı) halen ZENİCA'da görev yapmaktadır (AJGÖNENÇ, 1996).

c. Arnavutluk'taki Çok Uluslu Güç'te de Türk Askeri vardır.

Arnavutluk'taki bankerzede olayları nedeniyle başlayan iç karışıklıklarda, bozulan düzenin sağlanmasında yardımcı olmak üzere oluşturulan çok uluslu güçte görev alacak 779 kişilik Türk özel görev kuvvetinin ilk kafilesi 16 Nisan 1997'de, ikinci kafilesi 20 Nisan, üçüncü kafilesi de 24 Nisan'da hareket ederek Arnavutluğa ulaştı.

Kardeş Arnavutluk'ta barışı sağlamak için gitmiş olan Türk askeri, Atatürk'ün "Yurtta sulh, Cihanda sulh" ilkesini de gerçekleştirmiş olmaktadır. Somali ve Bosna'dan sonra Arnavutluk'ta da barışa destek veren Türk askeri, barışı korumak için üzerine düşeni bugüne kadar fazlasıyla yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir.

Çevremizdeki ve bölgemizdeki tüm çalışmalarda hep insani boyutu yakalamak ve çatışan taraflara yardımcı olmak görevi üstlenen Türk askeri, İran-Irak savaşında da ateşkesi denetlemek üzere görev yapan BM askerleri arasında yer almıştı. 1997'de de El-Halil'de 18 kişilik Türk Birliği, ateşkes ve barışa yardımcı olmak üzere halen denetim görevini sürdürmektedir.

V. Sonuç

Tüm buraya kadar anlatılanlardan net bir biçimde anlaşılmıştır ki, Türk dış politikasını yönetenler, Batı'ya bağımlılıktan vazgeçmemişlerdir. Özellikle Kıbrıs konusunda, Körfez Krizinde, Kuzey Irak sorunlarında açık, kesin, net bir politika empozede bulunmuşlardır. Hatta bazen bu empozeler, GAÖ paketinde, Maraş'ın iadesi talebinin ve toprak konusunda taviz vermede olduğu gibi dayatma noktasına ulaşmıştır.

Bunun başlıca sebeplerinden biri, ekonomik durumun bozukluğudur. Batılılaşmak, modernleşmek için yeterli kaynak bulamamamızdır. Askeri harcamalar dahil olmak üzere dış yardıma muhtaç olmaktan kurtulamayışımızdır. Eğitimde yetersiz, bilim ve teknikte geri oluşumuzdur. Kaynaklarınızı yeterli biçimde ve öncelikli hedeflere yöneltememizdir. Siyasi istikrarı ve demokrasiyi yakalayamamış olmak, birlik ve bütünlüğümüze yönelik iç ve dış tehditleri ortadan kaldırmadıkça ve kısaca çağdaş olmadıkça, Batı'ya ve Batı çıkarlarına endeksli bir nevi **"kuyruk politikası"** sürdürmekten kurtulmak mümkün olmayacaktır.

Ulusal bilinçlenme ve milli şuur ile önce sanayileşmek, tarım toplumu olmaktan kurtulmak,

istihdamı sağlamak, sermaye birikimi oluşturmak, kendi teknolojimizi yaratmak ve sonra bilgi çağı toplumu olmak zorundayız. Küreselleşen ve bilgi toplumu haline gelmiş bir dünyada, üretmeden bölüşüm kavgası vermekle dış politika üretmek mümkün değildir (KOCAOĞLU).

AÇIKLAMALAR

(i) Kısaltmalarını verdiğimiz örgütlerin isimleri günü müzde çoğu kimseler tarafından bilinmekle beraber, bazılarının açık adını yazmakta yarar var. WHO/Dünya Sağlık Örgütü, FAO/Dünya Gıda ve Tarım Örgütü, IMF/Uluslararası Para Fonu, ILO/Umslararası Çalışma Örgütü, IBRD/Uluslararası Bayındırlık ve Kalkınma Bankası, ECO/Ekonomik Kalkınma Örgütü (Eski adı RCD/Bölgesel Kalkınma Teşkilatı), KEİB/Karadeniz Ekonomik İşbirliği, IKÖ/İslam Ülkeleri Konferansı Örgütü, OPEC/Petrol İhrac Eden Ülkeler Örgütü, OECD/Avrupa Kalkınma ve İşbirliği Örgütüdür.

(ii) Nitekim daha sonra anlatacağımız gibi, Lozan Barış Antlaşmasında Musul Meselesi sonuca bağlanamamış, Türk-Irak sınırı ile İngilizlerin işgali altında bulunan Musul Vilayetinin geleceği, Türkiye ile Mandater İngiltere arasında yapılacak 9 aylık bir süre içerisinde müzakerelerle belirlenecektir. Netice alınmazsa taraflar Milletler Cemiyetine gideceklerdi. Öncelikle Musul Misak-ı Milli Hudutlarımız içinde kalmaktaydı ve halkının çoğu Müslüman-Türk'tü. Bu. nedenle,. Türkiye'nin Lozan'dan beri istediği PLEBİSİT yapılması istemini İngiltere kesinlikle reddetti. Bu durum, Türkiye'nin haklılığını vurgulamaktaydı. Ancak, hak ve adalete dayanmaktan çok, Birinci Dünya Savaşından galip çıkan ve kendisini kuran ülkelerin çıkarlarını koruyucu konuma giren Milletler Cemiyeti, oybirliği ile kara alarak Musul vilayetinin İngiltere'de, yani Irak'ta kalmasını kararlaştırmıştır. Musul'daki Milletler Cemiyeti Araştırma üyesi BERTHELD ve diğerleri hazırladıkları raporda "Türkiye bölgede yararlı bir şey yapmaktan ve herhangi bir şey üretmekten uzaktır. Eğer, Musul Türklere bırakılırsa, Türkler, o bölgedeki Hıristiyanları da keseceklerdir. Bu lekeyi Milletler Camiyeti alnına sürmeye hazır değildir." Diyerek, utanç verici bir biçimde taraf tutmuştur.

(iii) Örgüt kurma çalışmaları, 07. Ağustos 1944'te Washington dolaylarındaki Dumbarton Oaks malikanesinde başlayan gizli görüşmelerde de sürdürüldü. BM Anayasasını hazırlayan prensipler, bu görüşmelerde saptandı ve 09. Ekim 1994'te Dumbarton Oaks projesi adı altında yayımlandı. Bu prensipler, BM örgütünün kurulması için toplanacak konferansta temel metin olarak ele alınacaktı. Önceden resmi bir projenin hazırlanması, projeyi hazırlayan büyük devletlerin kurulacak örgüte her bakımdan hükmetme yollarının ve olanaklarının kurnazca yürütülmesinden başka bir anlam taşıyamazdı. Çünkü, projeyi, büyük devletler sadece hazırlamakla kalmayarak, BM'nin işlemesini. kendi ulusal politikalarını destekleyecek biçimde hukukileştirmişlerdi. Bundan kaçınmak da, buna karşı koymak da zordu. Çünkü, projeyi hazırlayanlar teknik adamlardan ziyade siyasi şahsiyetlerdi. Proje savaş içinde hazırlanıyordu ve hazırlayanlara karşı koyacak bir güç de yoktu.

(iv) Dumbarton Oaks gizli görüşmelerinde Güvenlik Konseyi'nin ABD, SSCB, Çin, İngiltere ve o sırada orada bulunmayan ve Almanya'nın işgali altında bulunan Fransa'dan oluşan beş daimi üye ile geçici üyelerden oluşması da kararlaştırılmıştı. Beş daimi üyenin veto yetkisine Türkiye itiraz etmiştir. Barış ideali ile hareket eden böyle bir devletler arası örgütünün tüm üyelerinin eşit haklara sahip olmasını istemiştir. Ancak, büyük devletleri bundan vazgeçirmek mümkün olmamıştır.

(v) BM Genel Kururlu 10 Ocak 1946'da Londra'da toplanarak asli organlarını oluşturmuştur. Bunlar Genel Kurul, Güvenlik Konseyi, Ekonomik ve Sosyal Konsey, Vesayet Konseyi, Uluslararası Adalet Divanı ve Genel Sekreterliktir. 1946'da örgüt merkezi New York'da çalışmalarına başlamıştır. ABD ile BM arasında 26.07.1947'de yapılan bir anlaşma ile binalarının bulunduğu yer, dokunulmaz bölge olarak kabul edilmiştir.

(yi) 1990'lardan sonra Kafkasya'da, Çeçenistan'da, Ortadoğu'da, Balkanlar'da, Somali'de, Bosna-Hersek'te, Arnavutluk'ta ve daha birçok uluslararası sorunlarda görüldüğü gibi AB, AGİK, NATO, İKÖ, BM ve daha birçok bölgesel ve uluslararası örgütler, görünüşte çok güçlü ve yaldızlı kuruluşlar olmasına rağmen; dosya, kağıt, rapor, komisyon, başkan, sekreter ya da genel sekreter ve onların danışmanları kargaşası içinde boğuşan hantal ve iş görmez örgütler olmaktan daha fazla bir iş yapmamışlardır. Bu örgüt ve kararlarına rağmen binlerce Azeri Ermenilerce katledilmiş, topraklarının %20'si işgal edilmiştir. Körfez Savaşından sonra hak ve halkı BM'nin patenti altında ABD tarafından açlık ve sefalete mahkum edilmiş ve Irak'ın topraklarının bir kısmında egemenlik hakkı elinden alınmıştır.

Çeçenistan'de ve Bosna-Hersek'te binlerce suçsuz insan, kadın, çocuk ve yaşlı demeden Rus ve Sırp kasapları tarafından katledilmiştir. Bu anlı şanlı örgütler, başta BM çoğu olayda seyirci kalmaktan ileri gidememiştir, (vii) Nitekim, casusluk, entrikacılık, rüşvetin bir diplomasi ve dış politika aracı olarak kullanılması Avrupa devletlerinden Hindistan'a, Çin'den Bizans'a kadar tüm devletlerce bir yöntem olarak benimsenmişti. Hindistanlı Vezir **KAUTİLYA,** "İç ve dış politikada ahlâkın yerinin olmadığını, devlet çıkarı uğruna hile ve entrikaya başvurabileceğini, komşu devletleri birbirine düşürerek ve ezerek topraklarını zapt etmek gerektiğini ve zayıflara karşı kuvvet tehdidinin kuvvet kullanmaktan daha iyi sonuç vereceğini" ileri sürmüştür. Ayrıca, dış politikanın maddi kazanç ve çıkar hedefine dönük tutulması gerektiğini tavsiye etmiştir.

(viii) Prestij politikası özellikle emperyalist amaçlı dış politikaların hedeflerine varmada yardımcı araçlardan biri olup, uluslararası ilişkilerde "güç gösterisinin" bir çeşit yansıtılmasıdır. Örnek olarak Versail Konferansında ABD Başkanı Wilson için şunlar yazılmıştır: "Wilson, Konferanstan önce, tüm dünyada ve bütün çağlarda hiçbir devlet adamına nasip olmamış prestij ve manevi nüfuza sahipti. Herkes ona güveniyordu. O, en büyük orduya sahip olan ve savaş sonu ekonominin anahtarlarını elinde tutan bir ülkenin başkanı ve temsilcisiydi. Yeryüzünün tüm prensiplerini hizaya sokacak silahları elinde tutuyordu." Konferans, Clemenceau (Fra), Wilson (ABD) ve L. George (İng) arasında geçmşti.

(ix)Bir ülkede diplomasinin ulusal ve uluslararası sorunlara bakışı sağlıklı değilse, yargılar yanıltıcı olur. Yönetici ve uygulayıcılar kararsız ise, böyle bir ülkede dış politika pek başarıya ulaşamaz. Yüksek nitelikli bir diplomasi, ulusal gücün gizli kaynaklarını ortaya çıkararak, dış politikada kullanılabilecek araç haline dönüştürür. Ulusal politikayı desteklemek için, ulusal kaynakları kullanma konusundaki istek ve teneğe sahip olmadıkça başarı olmaz.

(x) Nitekim Türkiye 1960'lardan beri Kıbrıs konusu, Türk-Yunan ilişkileri nedeniyle Batı ülkeleri ve bu ülkelerin hükümetler düzeyindeki örgütleri ve hükümet dışı kuruluşları vasıtasıyla sürekli propaganda ve baskıya maruz bırakılmaktadır. Yarattıkları kamuoyları vasıtasıyla Türkiye-Ermenistan, Ege sorunları, PKK, Kuzey Irak ve insan hakları konusunda sürekli baskı altında tutulmakta ve Türkiye ulusal gücünün gerektirdiği enerjiyi sorunların çözümünde değil, kenini bu ülke ve kuruluşlara karşı savunmakta kullanmak zorunda bırakılmıştır.

(xi) Nitekim, dış politika tartışmalarına fırsat verilmediğini Atilla İLHAN, bir yazıda şöyle ifade eder:

"İnönü dış politikada kimseye güvenmezdi. İstikbalimizi sanki kan dökerek almamışız da mevcut sistem bize lütfen vermiştir. Bu yüzden sistemden yana çıkmak, asla onu kızdırmamak lazımdır. Türkiye'nin hayati çıkarlarını bile savunmak gerekse bu devlete ve millete güvenerek yapılmaz. Bundan ısrarla kaçınılır. İş devletlerarası dengeleri kullanmakta, şu ya da bu devlete yaranmakla çözümlenmeye çalışılır. Üstelik bunlar yapılırken de o kadar pasif, renksiz ve ürkek davranılır ki, sonuçta sistemin dikte ettiğine boyun eğildiği halde, bu büyük bir zafer gibi sunulur." 1950'lerden sonraki dış politika uygulamalarını gördükten sonra, 1940 Tarda Türkiye'den toprak ve Boğazların kontrolünü isteyen Rusya'ya karşı rest çeken İnönü'ye hiç olmazsa birazcık haksızlık edildiği kanaatindeyim.

(xii) Sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel alanlardaki batılılaşma Atatürk'ün gücü ve milletçe tartışılmaz biçimdeki önderlik niteliğinden kaynaklanmıştır. 1830'lardan itibaren Osmanlı aydını içinde bulunulan çapraşık ve karışık durumlardan ancak, Batılılaşma ile kurtulunabileceği noktasına gelmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı da Batı fikir ve felsefesi ile yetişmiş, ancak Batı'ya karşı savaşmak zorunda bırakılmış Atatürk ve arkadaşları tarafından kazanılmıştır. Mustafa Kemal ve arkadaşları **"çağdaş uygarlığı"** yakalamak için, Türkiye'nin Batının içinde yer alması gerektiğine inanmışlardı. İşte bu inanç, Batı uygarlığına hayran, çağdaş ve liberal yönetimin, Cumhuriyetin temelini atarken oluşturmuş olduğu felsefedir.

(xiii) Gerçekten Şeyh Sait isyanın çıkmasında İngiltere'nin oynadığı rolün önemi inkar edilemez. Şeyh Sait olayları ile ilgili çatışmalarda binlerce asker ve sivil memleket evladı hayatım kaybetti. Sait de isyanın bastırılmasını müteakip kaçarken yakalanarak idam edilmiştir.

(xiv)MC tarafından hazırlanan anlaşma, 3 Haziran 1926'da imzalandı. Buna göre, Musul petrollerinden elde edilecek %10'luk pay 25 yıllık karşılığı, 500 bin sterlin üzerinden ödenmesiyle tüm haklarımız ortadan kalkmış oldu.

(xv) Bugünkü BMO'nünde MC'den farklı olmadığını tüm dünya Kıbrıs'ta, Keşmir'de, Afganistan'da, Ortadoğu'da, Körfez Krizinde, Somali'de, Bosna-Hersek'te, Karabağ'da, Çeçenya'da gördü ve Çin'in Doğu Türkistan'da yaptığı zulme ses çıkartmamasını, Arnavutluk olaylarında sessiz kalmasını düşünürsek, galiba ellerimizi başımızın arasına alıp düşünmek, meselelerimizi batının güçlü ülkelerinin insafsız çözümüne bırakmamak zorunda olduğumuzu anlamak zorundayız.

(xvi) Ancak, rahmetli hocam Tahsin ÜNAL'ın dediği gibi, "Kerkük'e kadar olan yerlerde oturan kalabalık bir Türk nüfus, 5 Haziran 1925'de imzalanan

antlaşma ile Arap idaresine (Irak) terk edilmiş, her nedense, mesela Hatay'da olduğu gibi buradaki Türkler için yeni bir statü istenmemiştir.

(xvii) Sovyetler, 7 Ağustos 1946'da verdikleri bir nota ile, Postdamda ileri sürdükleri istekleri Türkiye'den istediler. Türkiye, Sovyetlerin Boğazların kontrolü hususundaki isteklerinin ve toprak taleplerinin kesinlikle kabul edilemeyeceğini 22 Ağustos 1946 tarihli karşı nota ile bildirdi. Sovyetler ayrıca Yunanistan'da komünist bir rejim kurarak bu ülkeyi komünist kontrol altına sokma faaliyetleri bir iç savaşa dönüştür.

(xviii) 1877-1878 Osmanlı-Rus (93 Harbi) Osmanlı'nın mağlup olması ile bitti. Edirne düştü. Doğuda Kars, Ardahan, Batum, Eleşkirt, Beyazıt Ruslar tarafından işgal edildi. 1878'de önce Ayestefanos, sonra Berlin antlaşmaları imzalandı. Bu anlaşmalardan sonra Osmanlı'nın küçülmesi ve hızlanması hızlandı. 1856 Paris Antlaşması ile Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü garanti eden Avrupa devletleri bundan vazgeçmeye başladılar. 28.02.1878 Ayestefanos Antlaşması ile Sıbistan, Karadağ, Romanya bağımsızlıklarını kazandı. Sınırları bugünkünden çok daha büyük olan Bulgaristan kuruldu. Bosna-Hersek Berlin Antlaşması ile Avusturya'ya bırakıldı. Eleşkirt ve Beyazıt Osmanlı'ya geri verildi. 1878'de Kıbrıs'ın işgalinden sonra İngiltere, 1881'de Mısır'ı işgal etti. Aynı tarihte Fransa Tunus'u topraklarına kattı. 1876'da Anayasanın ilân edilmesi dahi bu parçalanmayı durduramadı. 1911'de İtalya Trablus'u işgal etti. 20.04.1912'de 12 adayı işgal etti. 8 Ekim 1912'de Balkan Savaşları başladı. Edirne düştü. 12 Ekim 1912'den sonra Yunanlılar tüm Ege dalarını işgal ettiler. Şubat 1914'de Londra'da toplanan elçiler konferansında İmroz ve Bozcaada dışındaki bütün adalar Yunanistan'a ve 12 ada İtalyanlara bırakıldı. 1947'de 12 adayı İtalya Yunanistan'a verdi. Lozan barış antlaşması Ege adalarının Yunanistan'a ve Kıbrıs'ın İngiltere'ye bırakılmasını kabul ederek durum hukukileşti. (xix) İngiltere, Yunanistan, Türkiye, Kıbrıs Rum ve Türk toplumlarının taraf olduğu uyuşmazlıkta, taraflar karşıt görüşlerini iki toplumun eşitliği ve ortaklık prensiplerine dayalı egemen, bağımsız ve ülkesi bütün bir devletin kurulması suretiyle uzlaştıran Zürih-Londra Antlaşmaları ve bu antlaşmalarda yer alan esaslar uyarınca hazırlanmış olan 1960 Lefkoşe antlaşmaları, Kıbrıs sorunu ilgili taraflar a-rasmda hukuki bir zemine oturtmuştu. Aslında, 1950'lerde başlayan Rum mücadelesi, Kıbrıs'ı İngiltere'den kurtararak bağımsız yapmak için değil, Ada'yı Yunanistan'a bağlamak yani **ENOSİS** için başlatmıştır. O günden beri süren mücadelede Kıbrıs Türkleri, Kilise önderliğindeki bu Yunan-Rum isteklerini engellemeye çalışmaktan ibarettir.

(xx) Türk-Yunan ilişkileri, 1954-1960 döneminde Kıbrıs olaylarının etkisinde kalarak gelişti. Konuyu BM'e götüren Yunanistan, başta Kıbrıs'ta ki İngiliz yönetimi olmak üzere, Türk toplumunu ve hatta ılımlı ve Enosis konusuna olumlu bakmayan Rumları da hedef alan bir terör örgütünü, yani EOKA'yı faaliyete geçirdi. Örgütün başına geçen general **GRİVAS,** Başpiskopos **MAKARİOSTa** birlikte Türkleri yok etmek için plânlarım yürütmeye başladılar.

(xxi) 1960 Kıbrıs Anayasasının getirdiği düzenleme, önce 1959'da Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan **ZÜRİH** Antlaşmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu antlaşmaya Kıbrıs Rum ve Türk toplumlarının temsilcileri de imza koymuşlardır. Bu anlaşma ile iki toplumun Kıbrıs'ta iktidarı nasıl paylaşacakları belirlenmiştir. 1960'da imzalanan **KURUCU., GARANTİ** ve **İTTİFAK** adını taşıyan üç antlaşma ile İngiltere, Yunanistan ve Türkiye tarafından imzalanmıştır. Türk ve Rum toplumları tarafından da imzalanmıştır. Kurucu antlaşma, İngiliz üsleri hariç Kıbrıs Cumhuriyetini Kıbrıs Adası üzerinde kuruyordu. Garanti antlaşması ile Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Kıbrıs Cumhuriyetinin bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü, güvenliğini ve Anayasal düzenini garanti ediyordu. Son olarak Yunanistan, Türkiye ve iki toplumu temsilen Kıbrıs Cumhuriyeti bir ittifak anlaşması imzalamışlardı.

(xxii) Jojson Mektubunda 1947 tarihli Türk Amerikan Yardım Antlaşmasına göre, Türkiye verilen askeri yardım malzemesinin Kıbrıs'ta kullanılamayacağını hatırlatıyor ve Kıbrıs'a müdahale eden Türkiye'ye Sovyetler müdahale ederse, NATO Türkiye'yi korumayabilir, diyordu. Bu mektup Türkiye'de infial uyandırdı. Ama buna rağmen, Türkiye 8-9 Ağustos 1964'te Erenköy'deki Türk Mücahitleri kuşatan Rum çetelerine Barış Gücü engel olmaması üzerine, bu bölgeye hava harekâtı düzenleyerek Rum saldırılarını püskürtmüştür.

(xxiii) Barış Harekâtı, önce Yunanistan'da Cuntanın sonunu getirdi. 25 Temmuz'da başlayan Cenevre görüşmelerinde ateşkes koşullarına uyulacağı kararlaştırıldı. 8-13 Ağustos 1974 görüşmeleri başarısızlıkla bitince 14 Ağustos **1974'te İKİNCİ BARIŞ HAREKÂTI** başladı. Üç gün içinde Türk kuvvetleri KKTC'nin bugünkü topraklarını oluşturan bölgeyi kontrol altına aldı. Yunan ordusu, Türkiye ile savaşı göze alamadı. Cuntanın devrilmesinden sonra iktidara gelen KARAMANLİS, Türkiye'nin müdahalesine engel olmayan Batı'yı protesto etmek için NATO'dan ayrıldı. Askeri kanattan çekilen Yunanistan'ın tekrar dönmesi Türkiye'nin onaylaması ile mümkündü. Maalesef, 1980'deki İhtilal lideri Kenan Evren, NATO Komutanı general **ROGERS'ın** Ege hava sahasında Yunanistan tara-

tından çıkartılan sorunları çözeceği sözüne karşılık Yunanistan'ın NATO'ya dönmesine müsaade etti. (xxiv) Nitekim, Yunan Cuntasının kuvvetli adamı general Yoanides Batı Trakya'daki Yunan kuvvetlerinin Türkiye'ye karşı saldırıya geçmesini istemişse de, bu istek, cuntanın diğer üyeleri tarafından önlenmiştir. (xxv) Türkiye, ABD'nin girişimlerini dikkate alarak GK'nın 353 sayılı kararını kabul ederek 22 Temmuz 1974'te saat 17.00'den itibaren ateşkes kararını kabul etmiş ve buna uymuştur. Yine 353 sayılı karara uyarak Türkiye, Yunanistan ve İngiltere 25 Temmuz 1974'te Cenevre'de toplandılar. 30 Temmuz 1974'te Cenevre Deklarasyonunu yayımladılar. Bu deklarasyona rağmen Yunan ve Rum kuvvetleri, Türk bölgeleri etrafındaki muhasarayı kaldırmadılar. Ateşkese riayet etmeyerek çarpışmalara devam ettiler. Bunun üzerine Rauf Denktaş'la Rum toplumu lideri Glafkos Klerides'in de katıldığı İkinci Cenevre toplantısı 14 Ağustos 1974 sabahı Türk heyeti tarafından kesilerek 2. Kıbrıs Barış harekâtı başlatıldı. Bu harekâtın sonunda Türk kuvvetleri Magusa-Lefkoşe-Kokina-Lefke hattına ulaşarak adanın yaklaşık %36'sını ele geçirdi. 11 yıllık Türk toplumunun ızdırabını görmeyen Batı, 2. Harekâta çok büyük tepki gösterdi. Bu tepkinin en serti Sovyetlerle ABD'den geldi. (xxvi) Silah ambargosuna Türkiye'nin cevabı 13 Şubat 1975'te Kıbrıs Türk Federe Devletini kurdurmak biçiminde olmuştur. Bu gelişme hem Türkiye'nin ve hem de Türk toplumunun Kıbrıs'taki durumunu daha da güçlendirmiştir. Ayrıca Türkiye, 26 Temmuz 1969 tarihli Türk-Amerikan Savunma İşbirliği Anlaşmasını (Defense Cooperation Agreement) yürürlükten kaldırdı ve Türkiye'de tüm ABD üs ve tesislerini TSK'nın kontrol ve gözetimi altına aldı. Ambargo, 26.07.1978'de kaldırıldı ve ABD ile SEİB Anlaşması (Defence and Economic Cooperation Agreement) 29.03.1980'de imzalandı. (xxvii) Türkiye ambargonun hafifletilmesi umuduyla bir iyi niyet jesti olarak bazı birliklerini çekeceği sözünü verdi. Ancak, ABD tüm dikkatini Camp David Anlaşmasıyla Mısır-İsrail görüşmelerine çevirmişti. Türkiye'nin o sırada bir önceliği ABD gündeminde yoktu. (xxviii) Toplumlararası görüşmelerin ilki 28 Nisan-1 Mayıs 1975'te Viyana'da yapıldı. Dört toplantıda bir sonuç elde edilemedi. 27 Ocak 1977'de Denktaş-Makarios zirvesi yapıldı. 12 Şubat 1977'de Denktaş ile Makarios arasında 4 maddelik bir anlaşma imzalandı. Anlaşmada iki temel unsur vardı. İlki, iki topluma dayalı Federal bir cumhuriyet kurulacaktır. İkincisi, federe devletlerin toprak düzenlenmesini ekonomik yeterlilik, verimlilik ve toprak mülkiyeti prensiplerine göre yapılacaktır.

03.08.1977'de Makarios öldü. **S. Kyprianu** Cumhurbaşkanı seçildi. Toplumlararası görüşmeler de çıkmaza girdi. Bu arada ortaya atılan ABD planı federal sistemi kabul etmekle beraber, Türk toplumunun hakları, 1960 Anayasasından da geri götürülüyordu. Bu tarihten sonra yapılan toplumlararası görüşmelerde bir mutabakata varılamadı. Ancak, Türk toplumu bu tarihten sonra Kıbrıs'ta sahip olduğu durumdan şikayetçi olmamıştır.

(xxix) 09 Aralık 1983 Bangladeş'in Dacca kentinde toplanan İslam Konferansında başta Pakistan ve Bangladeş'in tanıyacağı ümidi vardı. Ancak, Denktaş'ın dediği gibi **"ABD'nin baskısı"** dost ülkelerin KKTC'yi tanımasını engelledi.

(xxx) Gali Fikirler dizisinin bu kararla onaylanması, görüşmelerin akışını değiştirmiş ve Haziran 1992'de New York, Temmuz-Ağustos 1992'de ikinci New York görüşmeleri yapılmıştır.

(xxxi) Gali Fikirler dizisinde genel esasları, yönlendirici ilkeler, federasyonun anayasal yönleri, güvenlik ve garanti, yer değiştirmiş kişiler, ekonomik gelişime toplanmış ilkeleri içermektedir. Genel çerçeve anlaşma, her iki toplum tarafından ayrı ayrı referandumla onaylandıktan sonra geçerli olacaktır. Anayasal açıdan iki toplum ve iki kesimli federal cumhuriyet kurulacaktır. İki toplum ilişkileri azınlık ve çoğunluk ilişkisinde olmayacaktır. Federal devlet kurma veya başka bir ülke ile birleşmeyecektir. İki toplum siyasal açıdan eşit olacaktır. Her iki toplum, diğerinin kimlik ve bütünlüğünü tanıyacaktır. Gali'ye göre, çözüm iki tarafın da kabul edeceği bir çözüm olmalıydı. Federal yapı iki kesimli de olsa, egemenlik tek bir uluslararası kişilik olmalıydı. İki meclisli yapıda alt meclis 70/30 ve üst mecliste 50/50 oranında temsil edileceklerdir.

(xxxii) 14 Kasım 1992 Milliyet Gazetesi.

(xxxiii) 789 sayılı karara Rum tarafı da farklı tepkiler göstermiştir. Birinci grup, bu kararın Rumların elinde güçlü silah olduğunu savunurken; ikinci grup 789'un önemli değişiklikler yapılması halinde kabul edilebileceğini beyan etmişlerdir. Üçüncü grup ise, Gali Fikirler dizisi Adanın Türkleşmesine yol açacaktır, iddiasında bulunmuşlardır.

(xxxiv) 889 sayılı kararda güven artırıcı önlemlerin doğması için Kıbrıs'ta taraflardan savunma harcamalarının kısıtlanması da istendi. Adadaki mevcut durumun savunulamayacağını belirten GK, daha önce güven artırıcı önlemler çerçevesinde yer alan HARİTA konusundan hiç söz etmedi. GK, Rumlara uyarı niteliğinde mesajlar gönderirken, hatta GK raporunda Rumlardan paranoyak diye söz edilirken, Türkiye'nin tutumundan memnunluk duyulduğu belirtilerek, GAÖ olarak düşünülen ve Maraş'ın BM denetimine verilmesine karşılık Lefkoşa Uluslararası havaalanının trafiğe açılmasını öngören

mini pakete verdiği destekten memnuniyeti ifade edildi. Konsey, Adadaki BM Barış Gücünün (UNFICYP) görev süresini 6 ay daha, 15 Haziran 1994'e kadar uzattı. Denktaş, 889 sayılı kararda Rum yönetiminden **"Kıbrıs Hükümeti"** olarak söz edildiğine dikkate çekerek **"Kararı kabul etmiyoruz"** dedi. (xxxv) Nitekim R. DENKTAŞ, BM'nin Türk tarafından ' karşılıksız olarak Maraş'ı Rumlara vermek istediğini belirterek, Türk tarafına sorulmadan GAÖ paketinde kendileri aleyhine değişiklik yapıldığını vurgulamıştır. Rumların tek hedefinin Maraş'a girmek olduğunu belirten Denktaş, **"Rum tarafının istemem dediği bir anlaşmayı yapmamız bizden isteniyor. Rum tarafı anlaşmayı reddedince verdiğimiz tavizler ayağımıza yapışıp kalacak ve gelecek müzakerelere bir adım ileride başlayacaklardır."** demiştir. Nitekim, B. GALİ, GK'ye sunduğu ara raporda Türk tarafım GAÖ paketine cevap vermemekle suçlamıştır. (xxxvi) 10 Mart 1994 tarih ve 902; 15.06.1994 tarih ve 927; 29.07.1994 tarih ve 939; 21.12.1994 tarih ve 969; 23.06.1994 tarih ve 1000; 19.12.1995 tarih ve 1032; 27.06.1996 tarih ve 1062 ve 23.12.1996 tarih ve 1092 sayılı kararları almıştır. (xxxvii) Nitekim, 24 Ocak 1994 tarihli bir demecinde Yunan Dışişleri Bakanı PANGALOS, **"Kıbrıs, Türkiye'nin AB'ye girmesinin anahtarıdır. Kıbrıs sorunu çözülmeden Türkiye AB'ye giremz. Çünkü, Yunanistan bunu her zaman veto edecektir. Kıbrıs sorununun çöcümünde Türklerin istediği siyasi eşitlik hakkı asla kabul edilemez."** demiştir. (xxxviii) Ancak, Körfez Savaşının iyi bir işe yaradığı da söylenebilir. Bu savaş Kuveyt gibi zengin petrol kaynaklarına sahip bölgenin Irak'ın eline geçmesiyle Saddam Hüseyin gibi bir diktatörün bölgenin ve dünyanın başına belâ olmasını önlemiştir. Fakat parçalanmış ve bölünmüş bir Irak'ta, Kuveyt'i kendisine katmış güçlü bir Irak gibi Türkiye'nin çıkarlarına ters düşer. Bölgedeki istikrar ve dengeleri bozar. Kuveyt petrolleriyle devleşmiş bir Irak, Türkiye için bir tehdit unsuru olur. (xxxix) 1İ. 05.1994 tarihli Milliyet Gazetesi ve Kanal D'ye yaptığı açıklama. (xl) Gerçekten Türkiye'nin Kuzey Irak politikalarında ve Çekiç Güç konusunda çıkmazları vardı. Çünkü, Çekiç Güç Kuzey hak sorununu Irak'ın kendi bünyesi içinde çözümünü önlemiştir. Kuzey Irak'taki Kürtleri koruyucu şemsiye altına almakla onları bağımsızlık yolunda cesaretlendirmiş ve Irak'la uzlaşmaz duruma sokmuştur ve ilişkiler askıda kalmıştır. Boru hattı çürümeye terk edilmiş, buradan elde edilen gelir ve ucuz petrol ithali ortadan kalkmıştır. Kuzey hak Kürtlerinin Batı tarafından Çekiç Güç vasıtasıyla korunması, ileride bölgedeki ayrılıkçı unsurları emsal teşkil edebilir ve aynı yöntem Türkiye'ye karşı da kullanılabilir. Ayrıca Çekiç Güç, Türkiye'de bir takım zararlı faaliyetlerde bulunmuştur. İzinsiz uçuşlar yapmıştır. Kontrolümüzden çıkmıştır. ABD uçağı (Çekiç Güçteki) kendi helikopterini vurarak 26 kişinin ölümüne neden olmuştur.

(xli) Nitekim, eski Cumhurbaşkanı Kenan Evren, "Çekiç Güç artık zarar vermeye başladı. Ama, Türkiye'de hangi hükümet gelirse gelsin Çekiç Gücü kaldıramaz. Çünkü ABD'ye çok bağımlıyız." derken, eski Genelkurmay Başkanı Doğan Güreş de, Çekiç Gücün bölgeye yerleşmesinden sonra PKK'nın güçlendiğini vurgulamıştır. (bkz. 23.06.1995 Hürriyet Gazetesi); Çekiç Güç bölgeye geldikten sonra maalesef çeşitli vukuatlar işledi. Bunda Çekiç Gücün tamamen Türk komuta kontrolünde olmamasının da etkisi büyüktür.

(xlii) Artık herkesin bildiği gibi NGO'lar ile bunları bölgeye gönderen ve destekleyen devletlerin derdi Kürtlere olan derin sevgilerinden kaynaklanmamaktadır. Irak petrollerinin Batı pazarlarına kesintisiz akmasını temin ve Kürt unsurunu bölge ülkeleri hak, İran ve Türkiye üzerinde bir baskı vasıtası olarak kullanmaktır. Eğer Türkiye Batının çizdiği rotanın dışına çıkarsa, aynı kart Türkiye için de oynanmaktan çekinilmeyecektir. Batının, NGOTarın ve BM'in bu tutumu, Kürtlerin çok mağdur olan bir toplum durumuna düşmesine sebep olmuş ve dünya kamuoyu ve basını bunu böyle algılamıştır. Halbuki aynı bölgedeki Türkmenlerin durumu hiç kimsenin aklına dahi gelmemiştir. Eylül 1996'da Barzani'nin Saddam desteğinde Erbil ve Süleymaniye'yi ele geçirmesinden sonra, NGO'lar Türkiye üzerinden bölgeyi terk etmiştir. NGO'dan büyük ölçüde yararlanan KDP ve KYB bu ayrılıştan pek memnun olmamışlardır.

KAYNAKLAR

AKANT, İ. 1992 **BM Genel Sekreteri ve Kıbrıs,** Milliyet, 02.12.1992.

AKŞİN, A. 1969 **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi,** İstanbul.

ARI, **Ö.**
Uluslararası İlişkiler.

ARMAOGLU, F.
1993 **Ermenistan Konusu,** Tercüman Gazetesi. 22.02.1993.

1991 **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-**
1980,
Ankara.

BARRACLOUGH, G
1966 **An Introduction to Contem porary**
Historv, London.

BATUR, Nur.
1994 **KKTC'ye Abluka Kapıda,** Milliyet Gazetesi, 02.06.1994.

BELK, M.
Milletlerarası Teşkilatlar

BİLGE, ESMER, GÖNLÜBOL,
KÜRKÇÜOĞLU, OLMAN,
SAR, SANDER, SEZER,
1989 **Olaylarla Türk Dış Politikası, 1919-1990,** 7. Baskı, s. 338-385.

BÎRAND,M.
1994 **BM KIBRIS konusunda açıkça oyun oynuyor,** Milliyet Gazetesi, 06.04.1994.

ÇANDAR, C.
1994 **Kıbrıs: Türkiye'nin Dış Politikası Var mı?.** Sabah, 02.06.1994.

CLAUDE, L.
1965 **The İmpact of public opinion Upan Foreign Poicy and Diplamacy,** London.

COPLİN, W.
Uluslararası Politikaya Giriş.

ERGİN, F.
Uluslararası Politik Stratejileri.

ERGİN Sedat.
1994 **Çiller ile Denktaş'ın Uzlaştığı** Çerçeve, Hürriyet Gazetesi, 24.02.1994.

EVRAN,
1996 **Türkiye-Avrupa İlişkileri Çerçevesinde Kıbrıs'ın Avrupa Birliğine Üyeliği,** Güvenlik Kuvvetler Dergisi, Kasım, s.30, sf. 17-
22.

FRANKEL, J.
1963 **The Making of Foreign Policy,** London.

GÖLÜBOL, M.
Uluslararası politika.

GÜREL, Ş.
1993 **Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993),** Ank

İLHAN, A.
1992 **iki Dış politika Anlayışı,** Meydan Gazetesi, 01.09.1992.

KAPANI, M.
1978 **Politika Bilimine Giriş,** Ankara.

KEYNES, J. H.
1919 **The Councıl Of For Paris** (Essays and Sketches in Biography'dan aktaran F. Ergin.)

KILIÇ, Altemur.
1994 **Çağdaş Damat Feritler, Ali Kemaller Denktaş'a Karşı,** Türkiye Gazetesi, 08.06.1994.

KOCAOGLU, A. Mehmet **Uluslararası İlişkiler,**
1993 Ankara.

İran, Kürtçülük ve **PKK,** Avrasya Dosyası, c.2, s. 1.

Ortadoğu ve Kürt Kuman, Avrasya Dosyası, c.2, s. 2.

Suriye ve PKK, Avrasya Dosyası, c.2, s.3

Kuzey Irak ve Petrol, Avrasya Dosyası, c. 3, s. 1.

Millet-i Sadıka'dan Ermeni Mezalimine, c.2, s.4.

Bosnalı Müslümanların Acısı, Avrasya Dosyası, c.3, s.3.

Rusya Emperyalist ve Yayılmacı Bir Ülkedir, Avrasya Dosyası, c.3, s.4.

Adalet Dağıtmayan Bir Mahkeme, Yeni Forum, c.17, s.326.

Büyük Güçlerin Satranç Tahtası: Afganistan, Yeni Forum, c.17, s.330.

KOHEN, S.
1994 **Denktaş'a Baskı mı?** Milliyet Gazetesi, 19.04.1994.
1994 **Güven Azaltıcı Önlemler,** Milliyet Gazatesı, 27.04.1994.
1993 **Somali'de Neler Oluyor,** Milliyet, 08.12.1993.
1993 **Somali'de Yeni Umut,** Milliyet, 17.03.1993
1995 **Nihayet Bu Kez Oldu,** Milliyet, 31.08.1995

KOYAN, H.
1946 **Kürtler ve Şark İsyanları I. Şeyh Sait İsyanı,** Ankara.

KÜRKÇÜOĞLU Ö.
1978 **Türk-İngiliz İlişkileri,** Ankara.

LEİGH, M.
The Legal Status in International Law of the Turkish Cypriot and the Greek Cypriot Cummunities in Cyprus.

LEVİS, G.L.
1955 **Turkey,** New York: Frederick A. Praeger.

LONGRİGG,
1986 **Oil in the Middle East,** Londra.

LUCE, H.C.
1935 **Mosul and it's Minorities,** Londra.

MANİSALI, Erol
1994 **Yeni Kıbrıs Raporunun Getirdiği Açmazlar,** Milliyet, 05.06.1994.

MANİZADE, D.
1994 **Kıbrıs Problemi Nasıl Çözülür?,** Milliyet, 31.05.1994.
1994 **Kıbrıs Sorununda Yine Gaflete Düşmeyelim,** Türkiye Gazetesi, 04. Şubat 1994.

MONREO, E.
1963 **Britian's Movement in the Middle East 1914-1956,** London.

MORGENTHAU, H. J.
1968 **Poltics Among Nation: A struggle For Power and Peace,** New York.

Uluslararası Politika.

OLSON, R.
1996 **Kürt Sorunu ve Türk Dış Politikası,** Avrasya Dosyası, c.3, s.2, Yaz.

ÖNEN, S.
1993 **Uluslararası Mali Kuruluşlar,** Ankara.

ÖKE, M.K.
Musul ve Kürdistan Sorunu.

ÖZTÜRK, 0.I
1996 **Başlangıcından Günümüze Çekiç Güç Olayı,** Milliyet, 22-25 Mart 1996.

PEHLİVANLI, ERİM,H.
1993 **Somali,** Silahlı Kuvvetler Dergisi, Yıl.112, s.316

SANDER, O.
1987 **ANKA'nın Yükselişi ve Düşüşü,** Ankara.

SERTOĞLU, S
1994 **Kıbrıs Gerçeği,** 26.04.1994.

SOYSAL, M.
1964 **Dış Politika ve Parlamento,** Ankara.

SPANIER, J.
1965 **American Foreign Policy Since YVorld War II,** New York.

TOLUNER, S.
1977 **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk,** İstanbul.

OLMAN, H.
1966 **Türk-Arap İlişkileri: Madalyonun ikinci Yüzü,** Ortadoğu Dergisi, c.6, s.5.
TürkDış Politikasına Yönveren Etkenler, (1923-1968), SBF Dergisi, c23, s.3

YILMAZ, B. A.
1996 **Irak ve Bölgedeki Yardım Kuruluşları,** Avrasya Dosyası, c.3, s.4,Kış.

1974 **Yearbook of the United Nations.**

1975 **Yearbook of the United Nations**

MALKAR TÜRKLERİNE YAPILAN ZULÜM

Hacı-Murat SABANCI

Aktaran: Adilhan ADİLOĞLU

Halkların kendi öz yurtlarından başka yerlere zorla sürgün edilmesi, XX. Yüzyılın en büyük insanlık suçudur, kara lekesidir. SSCB'ye Stalin'in başkanlık yaptığı dönemden önce, SSCB'nin 12 halkı vatana ihanet iddiasıyla zulüm görmüşlerdi. Daha sonda bu halkların sahip oldukları devletler tasfiye edildi.

1944 yılının ilkbaharında, II. Dünya Savaşından yeni çıkmış olan Kabardey-Malkar Otonom Cumhuriyeti var gücüyle savaş yaralarını sarmaya çalışıyordu. Nazilerin, ülkeden geri püskürtülmesinden bu yana 1 yıldan fazla bir zaman geçmişti. Malkar Türkleri, hayatlarını yeniden tanzim etmek için canla başla uğraşıyorlardı.

Bir gece yarısı, yarım saat içinde, topyekün bir halkın öz yurdundan sürgün edilebileceği hiç kimsenin aklının ucuna bile gelmiyordu...

8 Mart, Malkarhların yas günüdür. Bu gün, Stalin soykırımının zulmüne uğrayan Malkar halkının ağladığı acı bir gündür.

50 yıl önce, SSCB Devlet Güvenlik Komitesinin kararıyla; Malkar halkı, yüzyıllardır yaşadıkları öz yurtlarından Orta Asya'ya sürgün edildiler. Kısa bir süre önce aynı zulmü Karaçaylılar, Kalmuklar, Çeçen-İnguşlar da görmüşlerdi. 1930'lu yılların sonlarına doğru Kore asıllılar, Alman asıllılar ve Kırım Türkleri de aynı akıbete uğramışlardı. Sürgüne tabi tutulanların sayısı yaklaşık 3.200.000 kadardır.

Malkarhların sürgünü hakkında, Kabardey-Balkar Komünist Partisi I. Sekreteri Z.D. Kumehov anılarında şunları anlatıyor:

> *"25 Şubat'ta, saat 9.00'da Kobulov beni çağırdı. Yanında Beriya, Serov, Bziava ve Filatov vardı. Bziava ve Filatov, Kabardey-Malkar OSSC'nin Güvenlik Komitesi Halk Komiserliğinin Başkanlık görevlerini yapmışlardı. Beriya çok kızgındı. Beni görünce Kabardey-Malkar OSSC'ye küfürler yağdırdı. Elbrus dağını Almanlara verdiniz diye bağırarak hışımla ayağa kalktı. Biraz düşünceli bir tavırla, Kabardey-Malkar OSSC'deki Malkarlıları sürgün edeceğiz dedi. Ben, ülkedeki siyasi durumu kısaca rapor ettim. Beriya, Kabardey-Malkar SSC*

hainler yuvası haline geldiği için bu hainlerin sürgün edilmesine karar verildi diye ekledi... 2 Mart 1944 tarihinde Nalçik şehrine özel bir trenle Beriya geldi. Kobulov ve Mamulov da onunla birlikteydi. Ben, Bziava ve Filatov onları tren garında karşıladık. Daha sonra bir otomobile binerek Elbrus dağına doğru yol almaya başladık. Beriya, bana (Kumehov'a) dönerek, Elbrus çevresini Gürcüstan'a ilhak etmeyi düşünüyoruz. Malkarlıları buradan süreceğiz. Kabardeyler buraları gerektiği gibi değerlendiremezler. Bu yüzden en doğrusu Gürcüstan 'a bağlamak dedi... "

Anılarından anlaşıldığına göre , Z.D. Kumehov, Malkarlıların sürgünü için hazırlık yapıldığım, 1944 yılının 2 Mart'ından itibaren biliyordu.

Devletin başında olan kişi (Kumehov) o sırada ülkede olup biten her şeyden mutlak haberdardı. Bu yüzden tüm gerçekleri olduğu gibi söylemesi gerekirdi. Doğrusu da buydu. Ancak, Kumehov anılarında bazı gerçekleri göz ardı etmiş ve yazmamış.

Z.D. Kumehov, doğrusunu söylemek gerekirse, bu konuda çok hatalıdır ve suçludur. Çünkü gerçekleri söylemediği için, Malkarlıların sürgün edilişinde onun büyük payı vardır. Bunun için de kendisini temize çıkarmak için anılarında bu konuya hiç değinmiyor.

Meşhur tarihçi A. Nekriç: *"Bürokratların uyguladığı kararlar mutlak surette Stalin 'in ve onun çevresinde bulunanların bilgisi dahilindeydi düşüncesini bir kenara bırakmak gerekir. Rusya 'nın bürokrasisinin uzun bir geçmişi vardır. Rusya bürokrasi konusunda çok tehlikeli ve tecrübelidir. Ta ki, Bizans zamanında bile Moskova'daki papazlar kendilerine Çar tarafından iletilen buyrukları çoğu zaman sümen altı yaparak Çarı uyutmayı başarmışlardır. Eski Rusya'da işler kağıt üzerinde ustalıkla yapılıyordu "* diyor...

Halkların sürgünü hakkında alınacak kararlar ve yapılacak uygulamalar bir günlük iş değildi. Bu yüzden çeşitli makam ve birimlerden gelecek bilgilerin iyice değerlendirilmesi gerekirdi. Bu bilgiler; Komünist Partisinden, Devlet Güvenlik Komitesinden ve Genel Kurmay Başkanlığından geliyordu. Sözgelimi,
Kalmukların sürgünüyle ilgili, Kalmukya Komünist Partisi I. Sekreteri P.F. Kasatkin'in, SSCB Komünist Partisine gönderdiği rapor, Kalmukların sürgünü için çok önemli bir sebeptir. Ki, SSCB yetkililerine sadece P.F. Kasatkin'den gelen rapor bile yeterliydi.

Aynı şekilde, Kırım'da Komünist hareketlerinin lideri olan A.N. Mokroskov ile A.V. Martmov'un, Kırım Türkleri ile Almanlar arasındaki işbirliğini anlatan raporları da, Kırım Türklerinin sürgünü için sebep gösterilmişti.

20 Şubat 1944'te, SSCB İçişleri Bakanlığı Halk Komiserliği-Güvenlik Komitesi Başkam L.P. Beriya, özel bir trenle Çeçenistan'm başkenti Grozni'ye geldi. Yanında General İ.A. Serov, General B.Z. Kobulov ve SSCB Gizli Polis Teşkilatı şeflerinden S.S. Mamulov da vardı. Çeçen-İnguşlarm sürgünüyle L.P. Beriya bizzat kendisi ilgilenmek istiyordu. Bununla birlikte Kabardey-Malkar OSSC'deki durumu da yakından incelemek istiyordu.

Çok geçmeden, Kabardey-Malkar'daki durumu anlatan bir rapor sunuldu kendisine. Rapor iki bölümden oluşuyordu. Birinci bölümünde; Malkar'ın Elbrus, Çegem, Holam-Bızmgı, Çerek bölgelerinde yaşayan halkın nüfusları ve bu bölgeler hakkında ayrıntılı bilgiler yer alıyordu. Raporun ikinci bölümü şöyle bir cümleyle başlıyordu: *"Malkarlıların, SSCB ve Komünist Partisinin büyük yardımlarına rağmen, Almanlarla işbirliği yaptıkları anlaşılmıştır."* Rapor, ikinci bölümünün başında verilen bu cümleyi destekler mahiyetteki bilgilerle sürüp gidiyor. Sözgelimi, Malkarlıların Komünist devrime karşı olumsuz tutumları, milliyetçi eğilimleri, II. Dünya Savaşı sırasında ordudan firar ederek çeteler kurdukları hakkında bilgiler yer alıyordu.
Raporun sonuç bölümünde yazılanlar şunlardı: *"Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Malkarlıların, Kabardey-Malkar OSSC'den sürgün edilmeleri uygun olacaktır..."* Raporun altında Kabardey-Malkar OSSC Komünist Partisi I. Sekreteri Z.D. Kumehov, Kabardey-Malkar OSSC İçişleri Bakanlığı Halk Komiseri K.P. Bziava ve Kabardey-Malkar OSSC Devlet

Güvenlik Komitesi Başkanı S.İ. Filatov'un imzaları vardı.

Bu rapor, Kabardey-Malkar OSSC'nin diğer üst düzey yetkililerine gösterilmeden, doğrudan Beriya'ya, 24 Şubat'ta Orconikidze'de verildi. Aynı gün Beriya, Stalin'e bir telgraf çekti:

"Çeçen-İnguşların sürgün edilmesi işi tamamlandıktan sonra; bu iş için görevlendirilmiş olan askerlerin bir bölümünün Malkarlılarm sürgünü için Kuzey Kafkasya'da kalmalarının uygun olacağını düşünüyorum. Bu operasyonun 15-20 Mart'a kadar tamamlanmasını göz önünde bulunduruyorum. Eğer siz de uygun görürseniz, Moskova 'ya dönmeden önce Malkarlılarm sürgün işini de tamamlamak istiyorum. Emirlerinizi bekliyorum..."

Beriya, 24 Şubat'ta Orconikidze'ye doğru yola çıkıyor. Burada bir toplantı yapıldı. Toplantıya, Kabardey-Malkar' Komünist Partisi I. Sekreteri Z.D. Kumehov, Orconikidze Bölge Komitesi Sekreterliğinin Muhasip Yardımcısı Çomay Uyanayev de çağrılmıştı. Kabardey-Malkar Yüksek Sovyet Şurası Başkam İsmail Ulbaşev bu sırada Moskova'da bulunuyordu. Çomay Uyanayev onun yerine çağrılmıştı.

Stalin, Beriya' nın telgrafına ertesi gün cevap vererek, Beriya'nın görüşlerine katıldığını, gerekenin yapılmasını bildiriyor. 25 Şubat'ta, Beriya ve Kumehov, Orconikidze'de buluşuyorlar. Beriya, Malkarlılarm sürgün edilmesi yönünde karar alındığım Kumehov' bildiriyor. Çomay Uyanayev, Malkarlı olduğu için, toplantıya alınmıyor.

Toplantıda, Kumehov da konuştu. Herhalde Bziava ve Filatov'la birlikte, Malkarlılarm sürgün edilmesinin uygun olacağını söylemişlerdi.

26 Şubat 1944 tarihinde, SSCB'nin NKVD'sinden (İçişleri Bakanlığı Halk Komitesi Başkanlığı) "Kabardey-Malkar OSSC'den Malkarlılarm sürgün edilmesiyle ilgili işler hakkında" bir emir çıktı. Bu emrin altında L.P. Beriya'nın da imzası vardı. Yapılacak işler şunlardı:

"Operasyon için beş komite kurulacaktır. Birinci komite Elbrus bölgesinde kurulacak ve Aşağı Baksan 'da teşkilatlanacaktır. Bu komitenin başına General Petrov, yardımcılıklarına Albay Drojenko ve Binbaşı Afanasenko getirilecektir, ikinci komite Çegem bölgesinde kurulacak ve Aşağı Çegem bölgesinde teşkilatlanacaktır. Komitenin başına General Proşin, yardımcılıklarına Albay Partshaladze ve Albay Şevtsov getirilecektir. Üçüncü komite Holam-Bızıngı bölgesinde kurulacak ve Kaşhatav köyünde teşkilatlanacaktır. Komitenin başına Yarbay Şestakov, yardımcılıklarına Yarbay Krasnov ve Yarbay Kamenev getirilecektir.

Dördüncü komite Çerek bölgesinde kurulacak ve Kospartı köyünde teşkilatlanacaktır. Komitenin başına Devlet Güvenlik Komitesi Komiserlerinden Klepov, yardımcılıklarına Albay Alekseyev ve Yarbay Hapov getirilecektir. Beşinci komite Nalçik'te kurulacak; Taşlı-Kala, Habaz ve Kiçibalık'ta teşkilatlanacaktır. Komitenin başına Devlet Güvenlik Komitesi Yarbaylarından Zolotov, yardımcılıklarına Milis Gücü'nden Albayı Egorov ve Albay Harkov getirilecektir. Operasyonun planlanması ve icrası General Piyaşev tarafından yönetilecek, yardımcılıklarına Kabardey-Malkar OSSC İçişleri Bakanlığı Halk Komiseri ve Devlet Güvenlik Komitesi Albayı Bziava ile Albay Filatov ve General Sladkoviç getirilecektir.

Operasyonun icrası için NKVD 'nin şu birimlerinden faydalanılacaktır:

Moskova Piyade Birliğinin 10'uncu bölümü, 23'üncü Askeri Birliğin 263, 266, 136, 170'inci bölümleri, 3'üncü Zırhlı Birlikler, Moskova Askeri Yüksek Teknik Okulundan muhtelif branş ve sayıda personel, Saratov Askeri Yüksek Teknik Okulundan muhtelif branş ve sayıda personel, Orconikidze'deki sınır birlikleri, velhasıl hepsi 17 bin asker görevlendirilecektir..."

Bunlardan başka, bu iş için NKVD ile NKGB (Devlet Güvenlik Halk Komitesi - Meşhur KGB'nin babası)'den 4 bin kişi görevlendirilmesine karar verildi. Ayrıca Malkarlılarm sürgünü için NKVD'nin 244'üncü bölümünün de görevlendirilmesine karar verildi. NKVD'nin askeri birliklerinin

1 Mart 1944 tarihinde Nalçik'te olmaları gerekiyordu. Operasyon birlikleri ise 5 Mart günü Nalçik'te olacaklardı.

Operasyon komitelerinin başkanlarına verilen emir şöyleydi:

> *"Malkarlılarm yaşadığı köyler kuşatıldıktan sonra, raporlardaki listelerde bildirilmiş olan, Sovyet düzenine karşı olan kişilertutuklanacaktır. Bu işler tamamlandıktan sonraMalkarlılar sürgün edilecek... "*

Bütün bu gerçekleştirilecek olan zulmün yetkili ve sorumluları arasında şu isimler vardır: SSCB'nin NKGB'sinin 3. Başkanı ve Devlet Güvenlik Komitesi'nin 3. Komiseri Milşteyin, Moskova 1. Piyade Askeri Birliklerine Bağlı Zırhlı Birlikler Komutanı İlinskiy, SSCB'nin NKVD'sinin askeri komutanlarından General Bıçkov, Moskova 1. Piyade Askeri Birliklerinin Muhaberat Komutam Fedünskiy, SSCB'nin NKVD'sinin Lojistik Birlikler Komutan Yardımcısı Yarbay Brodskiy...

Operasyonun 10 Mart 1944 tarihinde , başlatılması kararı alındı. Operasyon, NKVD'nin 29 Ocak 1944 tarihli kararnamesine dayandırılacaktı. Malkarlılarm sürgün işinde; 5 General, Devlet Güvenlik Komitesinden 2 Komiser ve 17 bin askerden oluşan askeri birlikler, NKVD ve NKGB'den 4 bin asker görevlendirilmişti. Askeri birliklerin büyük çoğunluğu daha önce Çeçen-İnguşlarm sürgününde görev yaptıkları için bu işte tecrübeliydiler!..

Beriya, 29 Şubat 1944 tarihinde Stalin'e bir telgraf daha gönderiyor:

> *"Malkarlıları sürgün etme çalışmalarının hazırlıkları 10 Mart'a kadar tamamlanmış olacak. 15 Mart'ta Malkarlılar sürgün edilecek. Biz şimdi buradaki (Çeçen-înguş) işlerimizi* bitirmek üzereyiz. Buradan Kabardey-Malkar'a geçeceğiz. Orada bir gün kalacağız ve işimiz bittikten sonra doğrudan Moskova 'ya döneceğiz... "

2 Mart 1944'te Beriya özel bir trenle Nalçik Şehrine geldi. Yanında yine General Kobulov ile General Mamulov vardı. Kumehov, Filatov ve Bziava'nın refakatiyle Elbrus çevresini dolaştılar. Baksan ve Tırnavuz bölgelerini incelediler. Beriya sürekli kendi kafasından planlar yapıyordu. Kuzey Kafkasya'nın sınırlarının değişeceği kesindi. Bu iş öncelikle Çeçen-İnguş ve Karaçay-Malkarlıların öz yurtlarından sürgün edilmesiyle başlamıştı. Amaç belliydi: Bu halklar kendi topraklarından bir daha geri dönmemek üzere zorla çıkarılacak ve onların toprakları başkalarınca paylaşılacaktı...

Daha Malkarlılarm sürgününe bir gün kala, 7 Mart 1944 tarihinde, Kurp bölgesinin büyük bir kısmı Kabardey-Malkar OSSC'den alınmıştı. Buna halkın bir itirazı olamamıştı. Çünkü devletin başındakiler böyle uygun görmüşlerdi!..

Beriya ve Kumehov, Malkarlılara ait olan toprakların nasıl paylaşılacağı konusuna mutabakat sağladılar. Daha sonraları, 8 Nisan 1944 tarihinde SSCB Yüksek Sovyet Şurasının bir kararnamesiyle bu mutabakat kanuni bir güçle pekiştirilmiştir. Elbrus ve çevresi Gürcüstan SSC'ye, geri kalan topraklar da Kabardeylere verildi.

Beriya, Moskova'ya döndükten soma, Malkarlıları sürgün edilmesi kararını SSCB Devlet Güvenlik Komitesinin görüş ve onayına sundu. 5 Mart günü, Devlet Güvenlik Komitesi, Stalin'in başkanlığında toplanarak kararını açıkladı:

> *"Kabardey-Malkar OSSCde yaşayan bütün Malkarlılarm (Kazakistan SSC'ye 24 bin, Kırgızistan SSC'ye 15 bin) sürgün edilmesi uygun görülmüştür..."*

Malkarlılarm sürgün edilmesiyle ilgili bu karar, Çeçen-İnguşlarm sürgün edilmesi hakkındaki 31 Ocak 1944 tarihli karara eklenmiştir.

5 Mart 1944 tarihinde askerler; Malkarlılarm yaşadığı yerleri kuşattılar. Halka, "Askerlerin dinlenmek için geldikleri" söyleniyordu. Halk da bunun için ellerinden

geldiği kadar askerlere misafirperverlik etmeye çalışıyordu!..

NKVD'nin kararnamesi 7 Mart günü Bziava'nın eline ulaştı. Bziava vakit kaybetmeden, gelen emri General Piyaşev'e ve Filatov'a iletti.

Aynı gün, Z.D. Kumehov bir toplantı yaptı. Toplantıya katılan Malkarlı yöneticiler: Çerek Bölgesi I. Sekreteri C. Zalihanov, Holam-Bızmgı Bölgesi I. Sekreteri M. Attoyev, Çegem Bölgesi I. Sekreteri M. Babayev, Elbrus Bölgesi I. Sekreteri C. Nastayev'di.

Kumehov ilk önce General Serov'a söz verdi. Serov, sözü uzatmadan hemen konuya girdi ve Bölge I. Sekreterlerine, ellerinde bulunan bütün dökümanların teslim edilmesini ve halklarıyla birlikte sürgüne hazır olmalarını söyledi...

Ertesi gün, yani 8 Mart 1944'te, sabaha karşı saat 6.00'da Malkar halkı sürgün için apar topar uyudukları yataklarından kaldırıldılar...

Böylelikle, 8 Mart günü Malkarlılar güneşin doğuşunu göremediler. Tan ağarmadan, askerler ellerindeki otomatik tüfekleriyle halkı tren istasyonlarına yığarak hayvan vagonlarına doldurdular. Oğulları, kocaları, kardeşleri, babaları cephede savaşırken, bu "halk düşmanları'nın adı "vatan haini"ne çıkmış ve çok uzun bir yolculuk için hayvan vagonlarına doldurulmuşlardı. Nereye ve niçin gidiliyordu? Hiçbir cevap yoktu...

11 Mart 1944 tarihinde Beriya, Stalin'e bir telgraf gönderdi:

> *"Malkarlıların sürgün işi başarılı bir şekilde tamamlanmıştır. Kazakistan SSC'ye ve Kırgızistan SSC'ye toplam 37.713Malkarlı sürgün edilmiştir... "*

Sürgün edilenlerin büyük çoğunluğu ihtiyarlar, kadınlar ve çocuklardan oluşuyordu. Eli silah tutan erkekler henüz cepheden dönmemişlerdi...

14 Mart 1944 tarihinde, SSCB Komünist Partisinin Polit Bürosu toplantısında, Beriya "başarıyla sonuçlanan iş" hakkında bilgi verdi. Beriya, Malkarlıların sürgün işinin kanuni dayanaklarım da sağlama almak için hazırladığı kararnameyi, 7 Nisan 1944 günü Stalin'in uygun görüş ve onayına sundu.

8 Nisan 1944 tarih ve 117/6 sayılı, Malkar Türklerinin hayatını kökten değiştirecek kararname kabul edildi ve imzalar atıldı:

Kabardey-Malkar OSSC'de Yaşayan Malkarlıların Sürgünü ve Kabardey-Malkar OSSC'nin Kabardey OSSC'ye Dönüştürülmesi Hakkında SSCB Yüksek Sovyet Şurasının Kararnamesi:

Faşist Almanlar, Kabardey-Malkar OSSC 'nin topraklarını işgal ettiği sırada; Malkarlıların büyük çoğunluğunun vatana ihanet ederek Almanlarla işbirliğine girdikleri, Kızıl Asker'e karşı savaştıkları, Faşist işgalcilere karşı yol rehberliği yaptıkları, Kızıl Asker düşmanları yurttan kovduktan sonra, Malkarlıların Sovyet düzenini yıkmak için çalıştıkları ve bunun için Alman teşkilatlarına katıldıkları tespit edilmiştir.

Bu yüzden, SSCB Yüksek Sovyet Şurası şu kararları almıştır:

1. Kabardey-Malkar OSSC'de yaşayan Malkarlıların başka bölgelere sürgün edilmesine ve sürgün yerlerinde SSCB Halk Komiserlerinin uygun göreceği işlerde çalıştırılmalarına,

2. Malkarlıların sürgün edilmesinden sonra, Kabardey OSSC'nin az topraklı kolhozlarının bu bölgelere (Malkar) kaydırılmasına,

3. *Kabardey-Malkar OSSC'nin Kabardey OSSC'ye dönüştürülmesine,*

4. *Gürcüstan SSC'nin Yukarı Svanetya bölgesine Nagornıy ve Elbrus bölgelerinin güneybatı kısımlarının ilhak edilmesine, böylelikle Rusya SFSC ile Gürcüstan SSC arasındaki sınırların yeniden düzenlenerek; Elbrus dağının ormanlık tarafında Burun-Taş geçidinden Balık nehri boyunca 2.877 rakıma kadar olan yerler, bundan sonra güneydoğu tarafında Kırtık geçidinden Îslam-Çat nehri boyunca 3.242 rakıma kadar olan yerler, Yukarı Baksan'dan batı yönüne,*

Kırtık nehri boyunca güney doğu tarafına ve Adır-su nehrinden Mishok geçidine kadar olan yerler...

M. Kolinin SSCB Yüksek Sovyet Şurası Başkanı

A. Gorkin SSCB Yüksek Sovyet Şurası Sekreteri

Nisan, 1994; Kremlin, Moskova.

Sürgününe karar verilen halklarla ilgili kararnameler, anayasaya veya diğer yasalara aykırı olabiliyordu. Bu yüzden de, önce halklar sürgün ediliyor, daha sonra bununla ilgili kararname çıkarılıyor ve anayasa ve yasalar buna uygun hale getiriliyordu. Yüksek Sovyet Şurasının, uMalkarhların sürgünüyle ilgili kararnamesi de 1946'da kabul edilmiştir...

Stalüre "tapınıldığı" dönemlerde, kimileri Malkarhlann bu soykırımı hakkettiklerini söylediler! Onlara göre Malkarlılar suçluydular ve cezalandırılmalıydılar!

Komünist Partisinin 50. Yılında yapılan 20. Toplantısında: "Malkarhların iftiraya kurban gittiği, suçsuz yere sürgün edildikleri" açıklandı.

14 Kasım 1989 tarihinde, SSCB Parlamentosu: "Zorla sürgün edilen halkların, kanun dışı yollarla ve haksız yere sürgün edildikleri ve iade-i itibarları" hakkındaki görüşlerini deklare etti.

Böylelikle, SSCB'nin Yüksek Sovyet Şurası, 1930-40'lı yıllarda sürgün edilen bu halklardan özür dilemiş oldu.

Yukarıda verilmiş olan 1944 tarih ve 117/6 sayılı kararnamenin çıkarılmasına sebep olarak; Kumehov, Bziava ve Filatov'un hazırlayıp imzaladıkları rapor ve Beriya'nın hazırladığı belgeler gösterilmektedir. Yüksek Sovyet Şurası da bu belgeleri göz önüne alarak Malkarlıların sürgün edilmesine, topraklarının başkalarınca paylaşılmasına karar veriyor.

Bütün bu zulmün gerçekleşmesinde, Kabardey-Malkar OSSC'nin o dönemde, devletin başında bulunan kişilerin sorumluları asla yadsınamaz. Sözgelimi ilginç bir örnekle karşılaştıralım: Dağıstan Komünist Partisi I. Sekreteri Daniyalov, cezalandırabileceği riskini göze alarak, Stalin'in huzuruna çıkıyor ve Dağıstan halklarının sürgüne tabi tutulmamasını istiyor. Stalin, Daniyalov'un bu isteğini kabul ediyor ve Dağıstanlılar da sürgünden kurtulmuş oluyorlar.

Haksız yere "vatan hainleri" suçlamasıyla karalanarak sürgün edilen halklar yıllarca nice zorluklar içinde yaşadılar. 16 Nisan 1991 tarihinde Rusya SFSC: "Sürgüne tabi tutulan halkların aklanması ve iade-i itibarı hakkındaki" kanunu kabul etti. Malkarlılar bu kanunu 47 yıl beklemişlerdir. Ancak, bu kanuna bağlı olarak, sürgüne tabi tutulan halkların, sürgünden önce sahip oldukları hakların ve toprakların aynen kendilerine iade edilmesi de gerekmektedir...

II. Dünya Savaşı sırasında, ABD Başkam Rosvelt, Amerika'da yaşayan bütün Japon asıllı vatandaşları kamplara toplayarak izolasyona tabi tutmuştu. Uzun yıllardan sonra, yine ABD Başkanların R. Reagan, Rosvelt'in bu uygulamasından dolayı Japon asıllı vatandaşlarından özür diledi. Bugün ABD parlamentosu, izolasyona tabi tutulan her Japon asıllı vatandaşına her yıl 20 bin dolar tazminat ödemektedir. Neden? Çünkü savaş sırasında haksız yere zulüm gördükleri için... Demokrasinin faziletlerinden biri de, geç de olsa doğruya ulaşmaktır...

Malkarlılar, 1944 yılında uğradıkları zulmü, tarihleri boyunca görmediler. Bunun için, Malkarhların sürgünü hakkında konuşanların, yazıp çizenlerin biraz daha dikkatli olmaları gerekir. Bir kısım siyasetçiler, "Malkarlılar üzülebilir" diye hiç düşünmüyorlar. Sürgüne tabi tutulan halkların iade-i itibarlarını onaylamayanlar bile var! Bununla ilgili kanunun niçin çıkarıldığını düşünmek bile zor geliyor onlara! Halkların zorla sürgün edilmesi bir insanlık suçu ise, hakları ve toprakları zorla ellerinden alınan bu insanlara, haklarının ve topraklarının iadesine - kendileri de çok iyi bildikleri halde- niçin engel olmaya çalışıyorlar! 16 Kasım 1991 tarihinde, Kabardey-Malkar ÖC'nin Yüksek Sovyet Şurası toplantısında, bu konuyla ilgili tartışmalar sürerken, Rusya Federasyonu'nun "iade-i itibar" hakkındaki kanununu niçin kabul etmek istemiyorlar! Bugün,

Kabardey-Malkar ÖC'de yaşanan haksızlıkların altında yatan asıl nedenler işte bunlardır.

1944 yılının Mart ayı, Malkar Türklerine çok büyük zulümler, haksızlıklar, çözülmesi çok zor problemler bırakıp geçti...

Bugün bizler; parlamenteriyle, siyasetçisiyle, topyekün halk olarak, her şeyi enine boyuna inceleyerek değerlendirmeliyiz. Kabardey-Malkar ÖC'nin Başkam ve parlamentosu, Malkar Türklerinin iade-i itibar hakkım göz önüne alarak, ellerinden zorla alınmış hakların iadesini düşünerek çözümler üretmeye başlarsa, Kabardey-Malkar ÖC'de her şeyin olumlu yönde gelişmeye başladığını herkes görecektir...

HİNDİSTAN TARİHİNDE TÜRKMEN HANLIKLARI

Azat NAZAROV
Türkmenistan/Dünya Türkmenleri Araş. Enstitüsü

Türkmen Türkçesinden Aktaran:
Yusuf AKGÜL

Tarihçiler, Hindistan topraklarına Türk boylarının yerleşmelerini X. asrın başları olarak gösteriyorlar. Bu yerleşmeler aslında Gazneliler devrinde daha çok yaygınlaşmış ve Moğol imparatorluğunun dağılmasına kadar devam etmiştir.

Hindistan topraklarına gelip burada kendilerinin sultanlığını, küçük hanlıklarını kuran Türk boylarından birisi Halaçlar' dır. Halaç boyu hakkında henüz çözülmemiş, açığa çıkarılmamış ve tartışılmamış meseleler pek çoktur. Bu boy hakkında tarihçiler arasında çeşitli fikirler öne sürülüyor. Bunlardan bir kısmı Halaçlar'ı Afganlara bağlasa da, bir kısmı onları Moğolların neslinden kabul ediyor. Ancak her ne olursa olsun, Halaçların Oğuz boylarından olduğunu hatırdan çıkarmamak gerekir.

Halaçların "Türki tayfa" (Türk boyu) olduklarını ve Türkmenistan topraklarından gittiklerini kabul eden kaynak ve malumatlar da az değildir. Bu Türk boyu ile tarihte çeşitli adlar altında karşılaşıyoruz. Bazı tarihçiler onları " Hilci " veya "Hilic" şeklinde adlandırırken, bazıları ise "Halic" veya "Halci" şeklinde gösteriyor. Bunun fonetik bir yanlışlık olması mümkündür. (Yani Türk, Arap, Fars, Avrupa dillerinde bazı fonelojik belirsizlikler nedeniyle) değişmeler olması ihtimali vardır.

Halaçların çok eski devirlerden beri Türkmenistan topraklarında yaşadıkları ve sonradan Afganistan'a geçtikleri hakkında tarihi malumatlar vardır. Öncellikle Halaçların Oğuzların /Türkmenlerin bir boyu olduğunu ispatlayan kaynaklara başvuralım:

1. Tarihi ve lingustik (dilbilim) sebeplere göre, önceki " Halaç " boyunun adı, şimdiki "Galcı" boyuna dönüşmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Şimdiki Afganistan'da bu adı taşıyan bir boy vardır. (HABİBİ, 1975:69)

2. İngiliz bilim adamı K. E. Bosvort'un "Halaçlar" hakkındaki fikirleri de yukarıda ileri sürdüğümüz düşüncelerimizi tasdik ediyor. Bu alim, İslam tarihine ait önemli araştırmaların yazarıdır. " El Harezm, Merkezi Asya'nın Halk ları Hakkında " adlı çalışmasında şu malumatları vermektedir: Halaçlar ve Kancinalar, Türk tayfalarındandır. Bunlar, Eftalitlerin neslinden olup çok önceleri Afganistan'ın doğusuna, Bust ve Kabil'in arasındaki topraklara göçmüşler ve

Oaralarda hayvancılıkla geçinmişlerdir. (BOSVORT, 1963:85)

3. Buna benzer görüş de , yazarı belirsiz olan " Hudud ül Alem " adlı kitapta yer almaktadır. Bu eserde, " Halaçların " Oğuzların bir boyu olup, Kartukların sınırlarından Zabulistan'a (Şimdiki Afganistan) çok önceleri geçtikleri hakkında malumatlar bulunmaktadır. Sıcak iklim onların dış görünüşlerini değiştirmemiştir. Eserde ayrıca dillerinin de köklü değişikliklere uğradığı belirtilmektedir. (MAYNORSKİY, 1970 :348)

Bu görüş, Türkmen alimi Sultanşa Ataniyazov'un " Şecere " adlı eserinde savunulmaktadır. Bu kaynakta, Halaçların kadim Oğuzların bir kolu olduğu ve Kaşgarlı Mahmut'un belirttiği " 24 Türkmen boyu"nun en sonunda onlara de yer verildiği kaydedilmektedir. (ATANİYAZOV, 1992:216 217)

Genellikle çok sayıda tarihçinin görüşü, Halaçların esasında Türk asıllı olup, Afganistan'a göç ettikten sonra " Afganlaştıkları ", yani Afganların karakter ve özelliklerini aldıkları şeklindedir. Bu da onları, Türki tayfalardan (Türk toplulukları) biraz farklılaştırıyor. (HEYG; SİNH, 1978:5354)

Halaçların Hindistan'a gidişleri konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüşlerin esasları şunlardır:

1 1157 yılında Sultan Sancar'ın ölümü, Oğuz Halaç Karluk serdarlarının topluluklar halinde talana yönelik seferler düzenlemelerine yol açmıştır. Onların bu birlikteliği, Selçuklulardan çok daha zayıf ve kısa süreli olmuştur. Oğuzların ve Halaçların büyük bir bölümü, Halaç serdarı Bahtiyar' ın önderliğinde güneye doğru hareket ederek Gazne'yi ele geçirip, sonra da sonu gelmez feodal savaşlar için Kuzey Hindistan'a çekilirler. Kuzey Hindistan'da özellikle kendisini gösteren Halaç Muhammet (Bahtiyar' in oğlu), Bihar ve Bengal'ın hükümdarı bil olmuştur. (TSSR'IN TARİHİ, S: 303 304)

2 Hindistanlı şahlar, Gakharlar'ın korkusun dan uzak durmak için Afganlar ile bir anlaşma yapmışlar ve onlara Halaçlar ile birlikte Lamghan adlı şehirdeki bazı obalarda yaşama izni vermiş lerdir. Onlar da buna karşılık sırası geldikçe sınırları koruma konusunda söz vermişlerdir. (FERİŞDE, 1989:5)

3 Hindistan'daki Halaç topluluğu, Cengiz Han'ın güveysi Kılıç'a, Kılıç'ın kökeni ise efsa nevi Türk başbuğu Afrasiyab'a dayanmaktadır Kılıç karısı ile sürekli geçimsiz bir hayat sürmüş, fakat Cengiz'in kudreti yüzünden çekinip ayrılamamıştır. Neticede uygun bir fırsat yakalıyor. Cengiz Han Harzemşah'ı takip edip Hindistan yakınlarına geliyorsa da, onu yakalayamayıp geri çekiliyor. Kılıç, Gur ve Gürcistan'ın dağlık yerlerini çok iyi bilmektedir. Kendi tayfasından üç bin aile ile orada kalıyor. Bunların yarısı Gur'a, yarısı ise Hindistan'a dönüyor. (AHMAT, SİNH 1978:53)

4 Celalettin ile ünlü komutanlardan birisi olan Halaç serdarı Aybek'in arası açılıyor. Buna çok içerlenen Aybek, Halaç topluluğunun hemen hemen hepsini peşine takarak, Celalettin'den ayrılıp bereketli Hint ırmağına varıp orasını yurt ediniyor. Halaçlar burada ikiye bölünüyorlar. Bu büyük ırmağı geçmeye razı olanlar, Aybek'in peşine düşerek Kuzey Hindistan'ın büyük bir bölümünü ele geçirip kendilerine " Deli " yi baş şehir yapıyorlar. Ve burada Halaçlar Devleti'ni kuruyorlar. Genellikle onlara mensup 5 hanedan lık, Kuzey Hindistan'ın çeşitli yerlerinde 300 yıl civarında aralıksız hakimiyet sürmüştür. (GULLAYEV, 1993)

Yukarıda ileri sürülen görüşlerin 4'ü de doğru olarak kabul edilmekte ve tarihi malumat olarak onaylanmaktadır. Görüşlerin birincisi, Halaçların Gur sultanının ordusuyla Hindistan'a gidişlerini açıkça göstermektedir. Söz konusu bu Halaçların önderi Muhammet Bahtiyar' ın oğlu olan Muhammet'in Gur'ların ünlü komutanlarından birisi olduğu, tarih ilmi tarafından kabul ediliyor.

Görüşlerin ikincisi, bir zamanlar Afganistan'da birkaç yıl yurt tutan Halaçların, Hintliler tarafından Afganlılarla birlikte şimdiki Pakistan topraklarına göçmelerine izin verildiğini göstermektedir. Bu göçüp gelenler, Hindistan'daki " İlk Halaçlar " olmalıdırlar. Bunlar, daha sonra, Sebük Tegin ve Gazneli Mahmut tarafından orduya katılmışlardır. (UTBÎ, 1882: 23)

İleri sürülen üçüncü görüş de, belli bir derecede tarihçileri kabul etmeye sevk ediyor. Bu görüşte Halaçların Hindistan'a varışları geç gösteriliyorsa da onları " Son Halaçların " temsilcileri olarak saymak mümkündür. Hint alimi Meyer Sinh, Malva Halaç Sultanlığını Kılıç' in kurması-

nın mümkün olduğunu kaydetmektedir.(SİNH, 1978:89)

Bütün Halaçların bir devirde Hindistan'a vardıklarını kabul etmek doğru olmaz. Hatta onların Hindistan'da kurduğu hükümdarlıkların temsilcilerinin de aynı Halaçlar /bir seferde gelen Halaçlar/ olduğunu söylemek gerçeğe aykırı düşmek demektir.

Onların kurdukları ilk hükümdarlık, Bengal ve Bihar'da Bahtiyar' ın oğlu Muhammet tarafından tesis edilmiştir. O, 1193 yılında Bihar'ı, 1201 ve 1202 yıllarında Bengal'ı ele geçiriyor. Halaçlar bu vilayetlerde ta 1258 yılına kadar yarı bağımsız şekilde hakimiyet sürüyorlar. Sonra da onların yerlerine Adıbek'in beyleri geçiyor.

İkinci büyük Halaç Hanedanlığı, merkezi Hindistan'da 1290 1320 tarihleri arasında Türk Hint (Türk Delhi) Sultanlığını yönetmiştir. Bunların 4 serdarı padişahlık etmiştir. Bu padişahlar Celalettin, Alaattin, Ömür ve Mübarek adlı beylerdir. Toplam 30 yılı aşkın hakimiyet sürmüşlerdir.

Üçüncü Halaç Hanlığı daha sonraları 1401 yılında, Halaçlı Mahmut'un önderliğinde Malva'da kuruluyor. Malva Halaçlarının hanlığı 1530 yılına kadar varlığını korumasını bilmiştir. Onlar ünlü serdarları Mahmut Şah, Gıyas, Mahmut Şah, Gıyas oğlu Nasır Şah, Nasır oğlu Mahmut adlı Halaç beyleridir.

Hindistan tarihindeki bir başka küçük hanlığı belirlemek gerekiyor. Bu da Galkonda Hanlığıdır. Galkonda Hanlığının temelleri, 1512 yılında Karakoyunlu Türkmenlerinin Baharlı boyunun serdarı Sultankulu (Sultangulı) tarafından atılmıştır. Sultankulu'nun Dekkan toprağına gelişi hakkında şunları söyleyebiliriz: Bilindiği gibi Karakoyunlu Devleti hakimiyetini 1380 yılından başlayıp 1469 yılına kadar İran'da, Azerbaycan'da ve Irak'da sürdürmüştür. Onların ilk serdarı Kara Muhammet' tir. Bu devletin hanları ta ki Timur ölünceye kadar Mısır'da oturmuşlardır. Sonra 1405 yılında Mısır'dan ata vatanlarına geldiler. Burada onların " din " düşmanı olan Akkoyunlu hükümdarı Hasan Beğ, düşmanca siyasetini devam ettiriyordu. O, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah' ı öldürtmüştür. Bundan soma Karakoyunluların son serdarları olan Övezkulu ve Annakulu, Sultankulu'nu (Annakulu ile birlikte) at ticareti yapma bahenesiyle Hindistan'a yolluyor. Sultankulu, Övezkulu'nun oğludur.

Malumatlara göre onlar Hindistan'a (Önce Kuzey Hindistan'a, sonra da Dekkan'a olmak üzere) iki defa gitmişlerdir. İkinci gidişlerinde Annakulu, Sultankulu'nu, Brahmanı sultanı Mahmut Şah' ın sarayına koyarak dönmüştür. Çünkü her ikisi de burasının korunmaya uygun olduğunu görmüşlerdir. Bundan soma Sultankulu, Mahmut Şah' in köşkünde hizmet edip, o öldükten soma da 1512 yılında padişahlığa geçmiştir.

Karakoyunlu Türkmeni Sultankulu'nun 7 nesli Dekkan ülkesinde hükümdarlık ediyor. Bu ülkenin idaresi Karakoyunlu Türkmenleri tarafından yürütülmüş olsa da, devlet görevlerinde başka halkların beylerine de yer veriliyor. İçinde bulundukları devir, onları dini yönden kendilerine yakın devlet, sultanlık ve hanlıklar ile karşılıklı ilişkiler kurmaya mecbur etmiştir.

Karakoyunlu hükümdarlarının en tanınmış vekilleri Sultankulu, Cemşit, İbrahim, Muhammetkulu, Muhammet ve Abdullah'tır. Bunların ilklerinden olan Sultankulu ve Cemşit, "şahlık titulu " na (şahlar tarihine) girmemiş kabul ediliyorlar. Diğerleri ise, gerçek şahlar hükmünde Hindistan tarihinde yer almaktadırlar ve bugün de okullarda okutulup öğretilmektedirler.

KAYNAKLAR

ATANİYZOV, S.
1992 Şecere, Aşgabat.

BOSVORT, K.
E. 1962 **AlHarezmi Merkezi Aziyanın Halkları Hakkında,** Edinburg.

GULLAYEV, Nazar
1993 **DTHIK'ın Tezisleri**

HABİBİ, Abul Han
1975 **Emir Hısrov Dehlevinin Ömri, Durmuşı** ve **Döredicilıği,** New Delhi.

MAYNORSKİY, V.
1970 **Hududül Alem,** London

SİNH, Miyera HEYG, V.
1978 **Hindistan'ın Orta Asya Tarihi,** New Delhi

TSSR'ın Tarihi, Aşgabat

UTBİ, Ebu Nasr
Tarcumai TarıhıYammı London

TÜRKİSTAN TOPRAĞINDA "RUSİSTAN" OYUNLARI

Feyzullah BUDAK

Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Üyesi

Türkistan toprağı; üzerinde bin yıllardan beri Türklerin yaşadığı aziz topraklar. Uluğ Türkistan; On milyon kilometre kareden daha geniş bir coğrafya üzerinde bugün 200 milyonu aşkın Türk nüfusunu barındıran büyük ve kutsal vatan.

Bu kutsal topraklara Rus hançeri ilk defa 1552'de Kazan'ın istilası ile saplandı. Adeta bir insanın kalbi üzerinden hançerlenmesi gibi. Türk bedeninin aldığı bu ağır yaraya rağmen Ruslar, Büyük Türkistan coğrafyası içerisinde sadece bir avuç içi mesabesinde olan Başkurdistan topraklarını ele geçirmek için yaklaşık 200 yıl mücadele etmek zorunda kaldılar.

Rus çarlığının bütün gücü ile yüklenmek pahasına 200 yılda alabildiği bu mesafe belki fizikî manada çok küçüktü, ama müteakip yüzyıl boyunca bütün Türkistan toprağında hızla yayılarak tamamlanacak olan işgal planlarının hareket noktası ve sağlama alınmış cephe gerisi olması bakımından fevkalade büyük bir önem arz ediyordu.

Nitekim Rus sömürgeciliği, müteakip dönemlerde aziz Türkistan toprakları üzerinde oynayacağı tüm oyunlarım bu son derece stratejik ilk mevziden harekete geçerek oynadı ve geçmiş 200 yıl içerisinde Türkistan topraklarında sadece bir adım mesafe alabilmiş olmasına rağmen, bundan sonraki yüzyıl içerisinde Büyük Türkistan coğrafyasının tamamına hakim oldu.

Gerek, Türkistan coğrafyasının Rus Çarlığı tarafından istilası ve gerekse Sovyet rejiminin bu topraklar üzerinde pekiştirilmesi sürecinde, Türkistan toprağı üzerinde oynanan Rusistan oyunları ve hileleri, sömürgecilik tarihinin en ibret ve utanç verici örnekleridir.

-Başkurdistan'ın istilasından sonra çok önemli bir merhale olan Kazak steplerinin geçilebilmesi için, çeşitli hile ve entrikalarla Kazak boy beylerinin birbirine karşı kışkırtılması, boy beylerinin her biri ile ayrı ayrı muhatap olunarak onlara adeta ayrı bir hanlık statüsü verilmesi görünümü altında bu beyliklerin merkezî hanlık ile ilişkilerini bozarak her birinin ayrı ayrı yutulması,

-1598 savaşında Rus ordusuna esir düşen (Kazak Hanı Tevekkel Han'ın yeğeni) Oras Muhammed'in Tevekkel Han'a idaresi karşılığında, Ruslara karşı Sibirya Türklerinin başında

istiklal mücadelesi veren Küçüm Han'a savaş açması için Tevekkel Han ile pazarlık yapılması,

-1846 savaşında Sultan Kenasarı komutasındaki Kazak birlikleri, iki koldan üzerlerine gelen kalabalık Rus orduları önünde güneye doğru çekiyor iken, Rusların önceden daha güneyde yaşayan ve Kazakların mecburi geri çekilme hattı üzerinde bulunan Kırgız boyları arasına soktuğu ajanlar ile "Kazakların, Kırgız topraklarını istila için güneye gelmekte olduğu" yalanının yayılması ve böylece bir süre sonra gerçekten güneye doğru gelmekte olduğu görülen Kazak birliklerine, topraklarını korumak telaşına düşen Kırgız beylerinin de güneyden saldırması temin edilerek, Kazak ordusunun iki ateş arasında imha edilmesi,

-Lenin'in yönetim döneminde Sovyetler Birliği'ne dahil Cumhuriyetlerin sınırları belirlenmiş iken, sonradan Stalin döneminde sadece bir yerde bu harita bozularak, Azerbaycan'ın batı kesimindeki Laçin Koridorunun Ermenistan'a verilmesi suretiyle hem Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi ve hem de Türkistan Coğrafyasının Türkiye ile olan fizikî bağlantısının koparılması,

-Gerek 2. Dünya Savaşı öncesinde ve gerekse 2. Dünya Savaşı sürecinde Kırım ve Kafkaslardaki Türk Boylarının "Geçici bir tedbir" bahanesi ile yurtlarından sürülmesi, bu topluluklar içerisinde Türkiye ile en yakın sınır temasına sahip olan Ahıska Türklerinin yüzyıllardan beri yaşadığı bu yurtlarına bir daha asla döndürülmemesi,

-Özellikle Sovyet yönetimi döneminde Türk Cumhuriyetlerinin alfabeleri ile sık sık oynanarak, bu cumhuriyetlerin gerek kendi tarihlerim ve gerekse birbirlerini takip edemez hale getirilmesi,

-Sanayi ve üretim planlamasında özellikle Türk Cumhuriyetlerinin hiç bir sınaî üretim dalında ham maddeden tam mamüle kadar entegre olmasına imkan verilmemesi, üretimin çeşitli kademelerinde her bir cmnhuriyetin başka cumhuriyetlere ve bu arada mümkün olduğunca tüm cumhuriyetlerin Rusya Federasyonu'na bağımlı hale getirilmesi.

Bütün bunların, tarihin acımasız anaforları arasında kalleşçe tezgahlanan ve bir kısmı canlı izleri ile Türkistan coğrafyasında hala görünüp duran aşağılık ayak oyunlarından sadece bir bölümü olduğu malum.

Türkistan topraklarında bir de Ruslar tarafından gelecekte işletilmek üzere veya geleceği Rus çıkarlarına göre şekillendirmek üzere kurulmuş tuzaklar var. Şimdi, geleceğimiz için arz ettiği ehemmiyet sebebiyle bunları ayrı başlıklar halinde ele alalım.

FERGANA VADİSİ TUZAĞI

Fergana Vadisi Tuzağı, Kırgızistan'ın önemli bir jeolojik problemi ile birlikte Fergana Vadisinin yine jeolojik ve aynı zamanda tarihî bazı özelliklerinden istifade edilerek, ilerideki muhtemel bağımsızlık günlerinde Kırgızistan ile Özbekistan arasında potansiyel anlaşmazlık konusu yaratmak üzere Sovyetler Birliği yönetimi tarafından hazırlanmış sinsi bir tuzak gibi görünmektedir. Bu tuzağı daha iyi değerlendirebilmek için tarih içerisinde geriye doğru kısa bir yolculuk yapmamız gerekiyor.

Kırgızların bugünkü Bağımsız Kırgızistan Cumhuriyetinden önceki (bir başka ifadeyle ise Orta Asya'nın Rus işgaline uğramasından önceki) en son bağımsız devletlerinin merkezi Hokand şehri ve bu devletin odak bölgesi ise Hokand şehrinin de içerisinde bulunduğu Fergana Vadisi idi. Kırgızların bu bölgede 18. Asrın ilk yıllarında başlayıp, bölgenin Ruslar tarafından tamamiyle işgal edildiği 1865-1866 yıllarına kadar devam eden 150 yılı aşkın bir hakimiyeti olmuştu. Yani bu bölge Ruslar tarafından işgal edildiğinde Kırgızlar 150 yıldan beri merkezî bölgesi Fergana Vadisi ve başkenti Hokand olan bir devleti yönetiyordu.

İşgalden sonra Çarlık Rusyası'nın yarım asır kadar devam eden, milletleri birbirine karıştırma ve herkesi Ruslaştırma politikaları sonuç vermeyince, 1917 yılında bir ihtilal ile yönetimi ele alan ve Sovyetler Birliğini kuran kadrolar, daha başlangıçta Çarlık Rusya'nın bu politikasını açıkça eleştiren ve Orta Asya'daki halklara milliyetlerini muhafaza etmek için ülke sınırlarının belirleneceğini vadeden bir propaganda ile yaklaştılar. Aslında bu işlem Büyük Türkistan Coğrafyasını küçük parçalara bölme planının bir parçası idi ve bu plan içerisinde ilerideki muhtemel bağımsızlık döneminde Kırgızistan ile Özbekistan arasında potansiyel bir anlaşmazlık kaynağı hazırlamak üzere "Fergana Vadisi Tuzağı" da yer alıyordu.

Sovyetler Birliği merkezi tarafından Orta Asya Cumhuriyetlerinin sınırları belirlenirken, Kırgızistan'a batı sınırlarından derin bir girinti yapılarak mümbit Fergana Vadisi toprakları Özbekistan içerisinde bırakıldı. Orta Asya Siyasî haritasına genel bir bakışta bu derin girintinin, Kırgızistan'a arkadan saplanmış hain bir hançer gibi göründüğü hemen dikkatleri çekmektedir.

Şimdi yeniden bağımsız olan ve bu sebeple daha önce Ruslar tarafından belirlenmiş sınırları daha da büyük bir anlam ifade eden Kırgızistan, ülkenin kuzey batısı ile güney batısı arasındaki ulaşımını Özbekistan sınırları içerisinde kalan Fergana Vadisi üzerinden yapmak zorunda kalıyor. Çünkü bu iki bölge arasında tamamı Kırgızistan toprakları üzerinden yapılacak bir seyahat hem mesafeyi tahammül edilemez boyutlara çıkarıyor, hem de doğu da Tanrı Dağlarının geçit vermeyen güçlükleri ile karşılaşıyorsunuz. Şimdilik eski Sovyetler Birliğinden kalan alışkanlıklar ve daha önceden planlanmış işte böylesi ayrıntılar üzerine inşa edilmiş olduğu anlaşılan Bağımsız Devletler Topluluğu realitesine istinaden, Kırgızistan'ın kuzeybatısı ile güneybatısı arasındaki ulaşımda Özbekistan sınırları içerisinde kalan Fergana Vadisinden geçmek önemli bir problem yaratmıyor. Ama bağımsızlığın ve bölgesel rekabetin daha fazla netleştiği ilerideki dönemlerde Fergana Vadisi üzerinden seyahat eden Kırgızistan vatandaşlarının bu seyahat münasebetiyle karşılaşabilecekleri bazı zorluklar karşısında, Fergana Vadisiyle ilgili tarihî bağlantıları ile bugünkünden daha fazla alakadar olmayacaklarını ve böylece 100 sene hatta belki 150 sene önce kurulmuş olan Fergana Vadisi Tuzağı'nın çalışmaya başlamayacağını kim garanti edebilir?

ÇİMKENT OBLASTI

Orta Asya'nın siyasi haritasına genel bir bakışta; Türkiye'nin 4 katına yaklaşan muhteşem genişlikteki toprakları ile Kazakistan'ın, daha güneyde kalan (Doğu Türkistan dahil) tüm Türk yurtlarının üzerine kol kanat germiş şefkatli bir ana gibi durduğu, Özbekistan topraklarının ise bu şefkatli ananın sağ böğrüne yaslanmış ve başını onun göğsüne dayamış bir kardeş bedeni şeklinde kuzeybatı-güneydoğu istikametinde uzandığı görülür. Ancak bu muhabbetli görüntünün biraz detayına inilip, Kazakistan ile Özbekistan arasında Sovyet yönetimi tarafından 1924 yılında çizilen sınırlar, bölgenin bazı realiteleriyle birlikte değerlendirilince, Sovyet yönetiminin bu muhabbetli görüntü arasına gelecekteki muhtemel bağımsızlık günleri için bazı nifak tohumları ektiği anlaşılacaktır.

Özbekistan'ın, Türkmenistan ile olan güney sınırları Amuderya'nın akışına paralel şekilde belirli bir tertip ve düzen ile seyrederken ve yine kuzeyde Kazakistan ile olan sınırlar da önemli ölçüde buna benzerlik ve paralellik arz ederken, sadece Özbekistan'ın başşehri Taşkent'in hemen batı kesiminde Kazakistan toprakları derin bir girinti şeklinde ve adeta Taşkent'i ülkenin batı kesimlerinden tecrit edercesine Özbekistan coğrafyası içerisine sarkmaktadır. İşte Özbekistan coğrafyası üzerine konulmuş bir dirsek gibi duran bu bölgede Kazakistan'ın Çimkent Oblastı yer almaktadır.

Çimkent Oblastının dikkate değer özellikleri nedir? Birincisi; Bu Oblast, Kazakistan coğrafyasında yaşayan Özbek kökenlilerin en yoğun şekilde bulunduğu bölgedir. Sınırın bu şekilde çizilmesi bölgede yaşayan Özbekleri 70 yıldan beri Özbekistan'a göç konusunda teşvik etmiş olacağına göre; anılan sınırın çizildiği yıllarda bu bölgede yaşayan Özbek nüfusu oranının bugünkünden de yüksek olduğu anlaşılmaktadır, İkincisi bu bölge Kazakistan'ın en geri bırakılmış bölgelerinden biri olmasına rağmen, Özbekistan'ın en gelişmiş bölgesi olan Taşkent havalisi ile adeta burun buruna yaşamaktadır. Bu sebeple, Taşkent'e 30-35 kilometre mesafeden başlayan bu bölge kendisine 800-900 km mesafedeki Başkent Almatı yerine çok daha yakın olan Taşkent ile irtibata girmektedir. Üçüncüsü bu bölgenin elektrik şebeke sistemi eski Sovyet yönetimi döneminde Özbekistan'a bağlanmıştır ve bu bölge elektriğini Özbekistan'dan almaktadır. Tabii ki Özbekistan'da bir enerji problemi olduğunda öncelikle bu bölgenin elektriği kesiliyor.

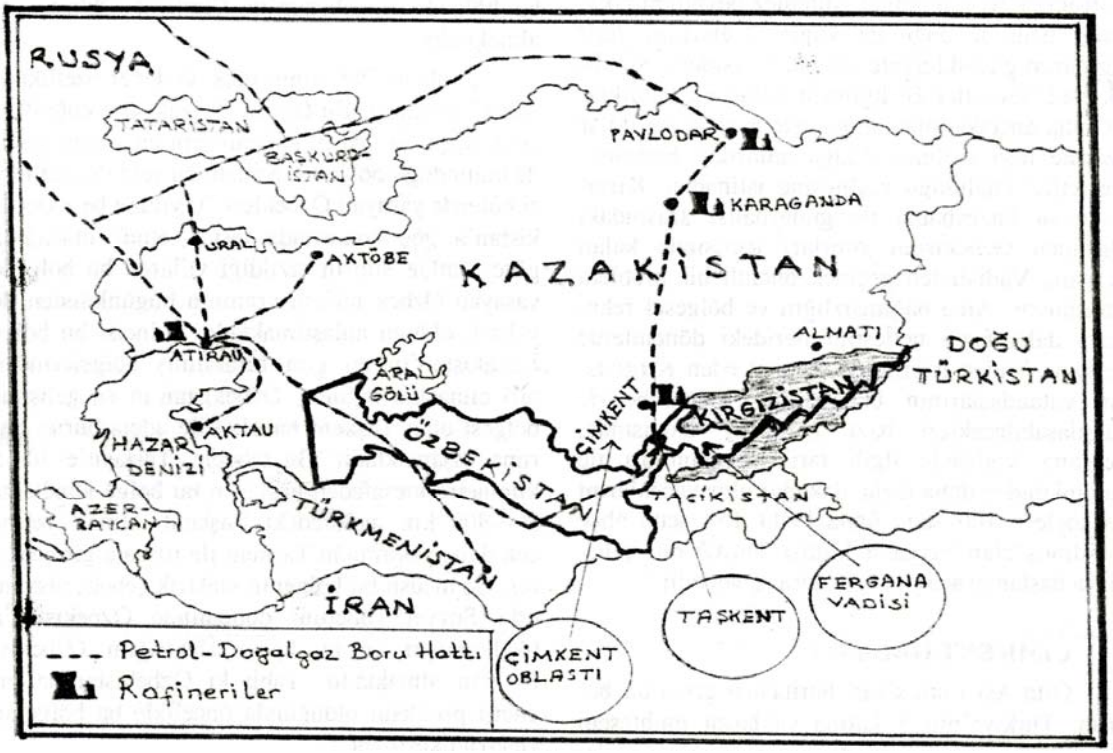
Tüm bu özelliklerin kesiştiği bir bölgede, önemli ölçüde mahrumiyetlerle yaşayan Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşlarının, Bağımsızlık ilanından bu yana Özbekistan'da yaşanan müsbet gelişmeleri gıbta ile takip ediyor olmasından tedirginlik duymamak mümkün mü? Bu bölgede eski Sovyet yönetimi tarafından Özbek ve Kazak halkı için inşallah hiç bir zaman işlemeyecek hain bir tuzak hazırlandığı inancındayım. Özbekistan ve

64

Kırgızistan için bazı tarihî realitelerden istifade edilerek kurulan Fergana Vadisi Tuzağı'nın sosyo-ekonomik realitelere dayandırılan bir başka versiyonu.

BORU HATLARI

Büyük Türkistan coğrafyasının petrol ve doğal gaz üretim bölgeleri ile bu coğrafya üzerinde Sovyet yönetimi tarafından kurulan petrol ve doğal gaz rafinerilerini gösteren bir haritayı incelerken, aynı zamanda yine Sovyet yönetimi tarafından döşenmiş olan petrol ve doğal gaz borularının istikamet ve bağlantılarına çok kaba bir dikkat sonucunda, bu boru hatları vasıtasıyla Türkistan toprakları üzerinde oynanan bir başka Rusistan oyunu hemen fark edilecektir.

Çünkü eski Sovyet yönetimi Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerinin petrol ve doğal gaz rafinerilerini, mümkün olduğunca üretim bölgelerinden en uzak yerlere inşa etmekle yetinmeyip, aynı cumhuriyetin üretim bölgeleri ile rafinerilerini birbirine irtibatlandırmak yerine, genellikle kuzey-güney istikametinde seyreden boru hatları vasıtasıyla bölgenin tüm üretim bölgelerini ve tüm rafinerilerini Rusya Federasyonu ile irtibatlandırma, böylece çağımızın bu en önemli enerji kaynağını değerlendirme konusunda tüm cumhuriyetlerin Rusya'ya mahkumiyetini sağlama alma planı içerisinde hareket etmiştir.

Konuyu tipik bir örnek ile somuta indirgeyelim. Kazakistan'daki petrol ve doğal gaz üretim bölgelerinin tamamı çok geniş bir coğrafyaya sahip olan ülkenin en batı kesiminde yer almaktadır. Hazar Denizinin kuzey ve kuzey doğusunda yer alan Atırau ve Aktau bölgeleri ile, biraz daha kuzey ve kuzey doğuda bulunan Ural ve Aktöbe Üretim bölgeleri. Kazakistan'ın tüm petrol ve doğal gaz üretimi ülkenin bu en batı ucunda yoğunlaşmış iken, Kazakistan'da kurulan 4 rafineriden sadece bir tanesi bu bölgenin Atırau kentinde inşa edilmiş, diğer 3 rafineriden ikisi ülkenin bu üretim bölgesine en uzak kesimi olan kuzeydoğu bölgesindeki Karaganda ve Pavlodar şehirlerinde (üretim bölgesinden yaklaşık 2500-3000 km uzakta), bir tanesi de ülkenin en güneyindeki Çimkent şehrinde (üretim bölgesinden yaklaşık 2000 km uzakta) kurulmuştur.

Yukarıda genel anlamda da zikredildiği üzere, Kazakistan'ın petrol ve doğal gaz rafinerileri-

nin üretim bölgelerinden mümkün olan en uzak noktalara tesis edilmesiyle ve aynı ülke içerisindeki rafmeri-üretim bölgesi irtibatının boru hatları vasıtasıyla kurulmaması hilesi ile iktifa edilmeyerek, batıdaki üretim bölgeleri kuzey-güney istikametindeki boru hatları ile kuzeyde Rusya'nın rafinerilerine ve güneyde Özbekistan ile Türkmenistan rafinerilerine irtibatlandırılmış, aynı şekilde ülkenin kuzeydoğusunda ve güneyinde kurulu Karaganda, Pavlador ve Çimkeıt rafinerileri de yine kuzey-güney istikametli boru hatları ile kuzeyde Rusya'nın üretim bölgelerine ve güneyde Özbekistan-Türkmenistan üretim bölgelerine bağlanmıştır.

Bütün bu düzenlemeler ile Türk Cumhuriyetlerinden hiçbirisinin hem o dönemde ve hem de ondan sonraki muhtemel bağımsızlık günlerinde kolay bir şekilde kendi kendine yeterli hale gelememesinin amaçlandığı anlaşılıyor.

TÜRKİSTAN ŞEHRİ

Özbekistan'ın başşehri Taşkent'ten kuzeye doğru yönelen karayolu kısa bir süre (35-40 kilometre) sonra gösterişli bir taç kapıdan geçerek Kazakistan topraklarına girer. Aynı istikamette sınırdan yaklaşık 80 kilometrelik bir yolculuk ile Kazakistan'ın Çimkeıt şehrine (Çimkeıt Oblastının merkezine) ulaşılır. Çimkent'ten sonra yine kuzey istikametinde devanı eden karayolu saatler boyunca göz alabildiğine dümdüz tepsi gibi bir ovanın ortasından sürer gider.

Çimkeıt şehrinden 160 (Özbekistan sınırından ise yaklaşık 240) kilometre sonra, insana adeta sonsuzluk hissi veren bu yeknesak ovanın üzerindeki ilk şehrin girişine ulaşılır. Girişteki tabelada bu şehrin adının "TÜRKİSTAN" olduğu yazılıdır. Benim gibi, bu coğrafyaya Türkiye'den giden ve Türklüğünün bilincinde olan herkeste, bu "TÜRKİSTAN" tabelasının dayanılmaz coşkular yarattığını biliyorum. Bunu defalarca yaşayarak gördüm. Hele duygu ve düşünceleriniz bir nebze de olsa Turancılık motifleri ile süslenmiş ise artık bu tabela karşısındaki heyecanınıza sınır çizilemez. Yıllarca hayalini kurduğumuz Büyük Turan ülkesinin burada yaşayan bir gerçek ve sizin de O uluğ ülkenin başkenti önlerinde olduğunuz hissine kapılırsınız.

Aslında, yaşadığınız bu yoğun duyguların ne size ve ne de bir başkasına herhangi bir zararı yoktur. Ama sizi bunca heyecanlandıran "TÜRKİSTAN" tabelasının altındaki
"RUSİSTAN" oyununu öğrenince, duygularınız bir burukluğa, bir aldatılmışlık hissine dönüşür ve böylece Türkistan topraklarında oynanmış şeytanî bir Rusistan oyunu ile daha karşı karşıya olduğunuzu anlarsınız.

Evet, aslında bu şehrin adı birlerce yıldan beri "YESSİ"dir. O, Hoca Ahmet Yesevî'nin şehridir ve Hoca Ahmet Yesevî, tarihi daha eski yüzyıllara uzanan bu şehirde 12. yüzyıl boyunca ömür sürmüş, dergahını bu şehirde kurmuş, Anadolu'nun Türkleşmesini ve İslamlaşmasını sağlayan Alperenlerini bu şehirde olgunlaştırarak, Selçuklu'nun ve Osmanlı'nın Anadolu'da kök salmasını temin eden manevî orduyu bu şehirden sefere çıkarmıştır.

Aynı şehirde Hak'kın rahmetine kavuşan Hoca Ahmet Yesevî için 15. asrın ilk yıllarında Büyük Timur tarafından hem kendisinin ve hem de Hoca Ahmet Yesevî'nin şanına yaraşır muhteşem bir türbe inşa edilmiştir. İşte bu Ahmet Yesevî, Türk idrakinin farsça anlatıma esir edildiği nice yıllardan sonra muhteşem sadelikteki bir Türkçeyle söylediği "Hikmetler"i ile, daha yaşamakta olduğu yıllarda bile Büyük Türkistan coğrafyasında çok önemli bir manevî odak haline gelmiş, Büyük Türkistan Coğrafyasının bu manevî odak etrafında kenetlenmesine vesile olmuştur. O'nun varlığı ve O'nun felsefesi ile bütün Türk boyları Kazak'lığın, Kırgız'lığın ÖzbekTiğin Türk hamurundaki değişik lezzetler olduğunu, ama tüm bu lezzetlerin aynı maya ile mayalandığını yeniden idrak etmiş ve bu idrak ile Hoca Ahmet Yesevî bütün Uluğ Türkistan coğrafyasında "Hazret-i Pir-i Türkistan" adıyla anılır olmuştur.

Hoca Ahmet Yesevî'nin Uluğ Türkistan coğrafyasında (Balkanlardan Çin ülkesine kadar) ortaya koyduğu bu tesir asırlar boyunca giderek artmış ve artık O'nun adı "Pir-i Türkistan" yani Büyük Türkistan'ın Piri (Bütün Türkistan coğrafyasının Şeyhi-manevi önderi) haline gelmiştir. Rusların Orta Asya'yı istila ettiği 19. Yüzyıl bo-

yunca da bu tesir ve bu isim aynen yaşamaktadır. 700 yıl önce ölmüş bir insanın adı ve felsefesi, Rusların Orta Asya'da uygulamayı planladığı Ruslaştırma politikalarının önünde çok önemli bir engel olarak durmaktadır. Çünkü "Pir-i Türkistan" ismi ve O'nun ismi etrafındaki bu buluşma Orta Asya'daki Türk boylarına "aynı soydan geldikleri" konusunda sürekli bir çağrışım yapmaktadır.

Orta Asya'nın tam orta yerinde bizi böylesine heyecanlandıran "TÜRKİSTAN ŞEHRİ" tabelası işte bu sebeple işgalden hemen sonra Ruslar tarafından konulmuş ve binlerce yıllık YESSİ şehri bir gecede TÜRKİSTAN Şehri oluvermiştir. Amaç, Hoca Ahmet Yesevî'nin Büyük Türkistan coğrafyasının değil, işte bu küçücük Türkistan şehrinin piri olduğunu ifade etmektir. Amaç "Pir-i Türkistan" sıfatını Büyük Türkistan coğrafyasından çıkartıp, küçük bir şehrin harabeleri arasına gömmektir.

Ama bu oyun Rusların Türkistan coğrafyasındaki tutmayan ender oyunlarından biri olmuştur. Çünkü Hoca Ahmet Yesevî bu gün de "Hazret-i Pir-i Türkistan" olarak anılmaktadır. Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesi bu gün de milyonlarca kilometrekarelik Türkistan Coğrafyasının her köşesinden binlerce Türkün ziyaretgahı halindedir.

Aslında Ruslar Türkistan şehri ile ilgili olarak sadece bu isim değişikliği ile yetinmemişler. Bu şehri tamamen yaşanamaz bir yere çevirmek amacıyla tüm alt yapısını ve imarını elden geldiğince ihmal etmişler, böylece bu şehrin bir toparlanma merkezi haline gelmemesi ve giderek yok olması için gayret etmişler. Hatta Sovyet yönetiminin iş başına gelmesinden sonra Stalin döneminin son yıllarında daha ekstra bir önlem alınarak, bu şehrin 35 kilometre kuzeyinde tüm altyapısı, sosyal tesisleri, park ve bahçeleriyle ideal bir yerleşim merkezi yaratılarak halkın bu şehre göçmesi teşvik edilmiş. Belirli ölçülerde buna muvaffak da olunmuş.

Ama, "Kentau" adı verilen bu şehir aradan geçen 40-50 yıllık kısa bir süreye rağmen, işlemesi mümkün olmayan bir ekonomik düzenin örnek enkazlarından birisi haline gelmiş. Türkistan Şehri ise 1991 yılında gelen bağımsızlıktan bu yana hızla toparlanıyor. Özellikle Kazakistan'ın dirayetli önderi Nursultan Nazarbayev'in tarihî bir karar ile bu şehirde "Hoca Ahmet Yesevî" adında bir üniversite kurması ve yine Türkiye'nin tarihî bir isabet ile bu üniversiteye ortak olmasından beri, tarihî YESSİ Şehri yeniden canlanıyor ve Rusistan stratejistleri bu şehre kendi elleri ile "TÜRKİSTAN" tabelasını çakmış olmakla kalıyorlar.

PKK'YA DESTEK

Gerçi Türkistan toprakları üzerinde temeli Kürt meselesine dayandırılarak oynanan Rus oyunlarının tarihî geçmişi yanında, terör örgütü PKK'nın geçmişi daha dün gibi kalır. Ama konunun güncelliği bakımından bu oyunun "PKK'ya Destek" başlığı altında ele alınması tercih edildi.

Ermenistan'daki *PKK Köylerinin* Bulunduğu Bölge

Aslında Rusların nüfuz alanlarında ve müstakbel nüfuz alam olarak planladıkları bölgelerde Kürt meselesini, kendi nüfuz yaygınlaşmaları için engel olarak gördükleri Türk varlığına karşı hain bir provakasyon unsuru şeklinde kullanmaları 19. yüzyıl başlarına kadar uzanır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeye hakimiyet konusunda belli zaafiyetler yaşamaya başladığı 19. yüzyıl başlarından itibaren Çarlık Rusyası Orta Doğu'ya gönderdiği diplomatları (veya diplomat hüviyetli misyonerleri) vasıtasıyla Türk varlığı için ileride önemli problem haline gelecek olan bir provakasyonun temellerini örmeye başlamıştı.

19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusya'sının Orta Doğu'ya gönderdiği diplomatlar ısrarlı bir şekilde bölgede etnik inceleme ve araştırmalara yöneldi-

ler. Özellikle Kürtlük ve Kürdistan konularında çeşitli makale ve kitaplar yayınladılar. Aynı zamanda bu sözde bilimsel çalışmalarını bahane ederek, bölgedeki muhtelif Kürt aşiretlerini bizzat ziyaret etmek suretiyle onlarla yakınlık kurma, hatta bazı aşiret reislerine pahalı hediyeler vererek onların dostluğunu kazanma metodlarını da ihmal etmediler. Tabii ki bütün bu faaliyetlerinden daha önemli ve daha çarpıcı olanı, durumu uygun gördükleri her ortamda bu insanların önderlerine "Kürtlerin ayrı bir millet olduğunu, bunun için bağımsız bir devlet kurmaya hakları olduğunu ve bu konuda kendilerine yardım edebileceklerini" anlatmaları idi.

Bütün bu faaliyetler (ve tabii ki bu faaliyetlere İngiliz ve Fransızların da benzer metodlarla destek vermesi) sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı bitmek tükenmek bilmeyen Kürt isyanları ile geçmiş, hatta Cumhuriyet döneminde de bir süre bu isyanlar devam etmiştir.

İşte terör örgütü PKK'da temeli yukarıda anlatılan bir sürecin son versiyonu olarak yıllardan beri Türk toprağını kana bulamaktadır. Bu noktada bizi esas ilgilendiren mesele ise; PKK'nın, Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine yönelik faaliyetleri konusunda Rusya ve onun maşası Ermenistan'dan aldığı destektir.

Terör örgütü PKK, 1984 yılından itibaren Türkiye'nin güneydoğu bölgesinde kanlı eylemlerine hız verip, bilahare bu eylemlerini Doğu Anadolu ve Türkiye'nin diğer bölgelerine yayarken, özellikle 1990 yılına doğru gittikçe gevşemekte ve dağılmakta olan Sovyet rejiminden istifade ederek, eski Sovyetler Birliği içerisinde de müstakbel faaliyetlerinin zeminini hazırlamaya başlamıştı. 1991 yılı Ağustos'un da Sovyetler Birliği'nin tamamen dağılmasıyla, aniden ortaya çıkan yeni bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve bölgenin yıllardan beri baskı altında tutulan büyük Türk gücü karşısında paniğe kapılan Rusya, bu gücü ve Türkiye'yi zaafa uğratmak amacıyla, anılan dönemden itibaren PKK terör örgütüne desteğini daha da artırdı.

Özellikle Rusya Federasyonu'nun başkenti Moskova'da PKK tarafından sürdürülen toplantı ve organizasyonlar ile; Türk milletinin yeni potansiyel alanı olan Orta Asya ve Kafkaslar'da Türkiye'den önce yer tutmak ve Orta Asya'da dağınık bir şekilde yaşayan bir milyona yakın Kürt halkını Türkiye Cumhuriyeti ve Orta Asya'daki müstakbel Türk birliği aleyhine örgütlemek için gerekli stratejiler tespit ediliyordu.

Rusya'nın desteği ile yaklaşık 2-3 yıl süren hazırlık çalışmalarından sonra, Türkistan topraklarındaki bu yeni oyunun startı 1993 yılı Eylül ayında gerçekleştirilen KRASNODAR toplantısı ile verildi. Krasnodar, Rusya Federasyonu sınırları içerisinde ve Kuzeydoğu Karadeniz sahillerine yakın büyük şehirlerden birisidir. Bu toplantıya eski Sovyetler Birliği'nin çeşitli bölgelerinden 102 delege katıldı ve toplantı sonucunda sadece Türk Dünyasını ve bu dünyanın en güçlü ve köklü devleti olan Türkiye Cumhuriyetini alakadar eden kararlar alındı.

Bu kararlara göre; ^

- Eski Sovyetler Birliği'ndeki dağınık Kürtler organize edilecek ve Azerbaycan'a karşı Ermenistan'ın yanında savaşa sokulacak,

- PKK'nın Ermenistan'a verdiği desteğe karşılık olarak, bu savaş sonucunda Ermenistan toprakları ile Dağlık Karabağ arasındaki Laçin Bölgesinde "KIZIL KÜRDİSTAN" devleti kurulacak,

-Bu yeni kurulan devletten organize edilecek faaliyetler ile Türkiye'nin kuzeydoğu bölgesinden de terör eylemlerine girilecek ve böylece Anadolu'nun doğusu, yıllardan beri güneyden gelen terör eylemleri ile bilahare kuzeydoğudan ilerleyecek olan terör eylemleri arasında sıkıştırılacak,

-Bu faaliyetler için Orta Asya kaynaklarından temin edilmesi planlanan lojistik ve militan desteğine karşı herhangi bir engel konulması halinde Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da devlete yönelik sabotajlar yapılacak.

Alman bu kararların gereği olarak öncelikle müstakbel "KIZIL KÜRDİSTAN" devletinin yönetim ve militan kadrosu Ermenistan'a taşındı. Bu kadrolar bizim İğdır ilimiz ile Tuzluca ilçemizin hemen bir kaç kilometre ötesinde sınır boyu-muzca yayılı olan Ermenistan topraklarındaki 21 köye iskan edildi. ARAGAS kasabasına bağlı; Mirek-Reya Taze-Elegez- Şengani-Derik-Ortaca-Afşin-Süphan-Camuşvan-Amri Taze Köyleri, TALİN Kasabasına bağlı; Baraj-Hako-Gelto-Sorik-Kabaktepe-Tellik-Sıçanlı-Baysız Köyleri, EÇMEYAZİN kasabasına bağlı Ferik köyü ve AŞTARAK kasabasına bağlı Şamiran köyü. (PKK ve Rusya destekli Ermenistan, Aktüel Dergisi muhabirlerini bu köylere davet ederek, duvarlarında PKK bayrakları ve Apo posterleri asılı evlerin fotoğraflanmasına ve bu evlerde yaşayan militanlarla röportaj yapılmasına izin vermek suretiyle, bu konudaki niyetini ve pervasızlığını açıkça ilan etmekte de geri kalmamıştır.) Sözkonusu hayali "Laçin Kürdistan Cumhuriyeti" için, şimdilik bu bölgede faaliyet gösterecek olan ve tamamı PKK'lardan oluşan bir Cumhuriyet Meclisi

kuruldu ve Cumhurbaşkanlığına da Mustafa Vekili adındaki PKK militanı seçildi.

Bu köylerin tamamında 1710 hane var. PKK, Moskova'nın desteği ile BDT üyesi Ermenistan toprakları üzerinde, sınırımızdan hemen bir kaç kilometre ötedeki bu 21 köy ve 1710 hanede modern bir yaşantı sürerek, yani meşru ve medenî insanların istifade ettiği tüm imkanlardan istifade ederek, Türkiye'nin ve Türk Dünyasının geleceği ve menfaatleri aleyhine faaliyetler yürütüyor. Bir gün "LAÇİN KIZIL KÜRDİSTAN"ı için Azerbaycan Türkünü vuruyor, ertesi gün "Doğu Anadolu Kürdistan"ı için Türkiye Türkünü vuruyor. Bu iş, Karabağ rüyası içerisindeki Ermenistan ile 21. yüzyılın büyük Türk Gücü korkusu içerisindeki Rusya'nın çok hesabına geldiği için her ikisi tarafından da destekleniyor. Yıllardan beri kanlı terör eylemlerini Güneydoğu Anadolu'nun dışına taşımakta zorlanan PKK'nın, 1994-1995 yıllarında Kars, İğdır, Ağrı yöresinde aniden yoğunlaşan eylemler ortaya koymasının altında ise işte bu gerçekler yatıyor.

Sonuç Olarak;

Uluğ ve kutsal Türkistan topraklarının gerek Çarlık Rusyası tarafından istila edildiği dönemlerde bu işgalin zeminini ve sürekliliğini temin için, ve gerekse hem Çarlık Rusyası, hem de Sovyetler Birliği dönemlerinde amansız Ruslaştırma politikalarının tatbiki ve bu tesirin gelecekte de etkin kılınması için, hatta bölgenin Türk soylu halkına ve devletlerine müstakbel bağımsızlık günlerinde dahi rahat yüzü göstermemek için, bu aziz topraklar üzerinde asırlardan beri oynanmış ve oynanmakta olan Rusistan oyunlarının tamamı yanında yukarıda zikredilenler, bir makale sınırları içerisinde ele alınabilecek bir kaç örnekten ibarettir.

Aslında hem bu örnekleri daha nice sayılara ulaştırmak ve hem de her bir örnek ile ilgili nice dehşet verici ayrıntılara girmek mümkündür. Ama bütün bunlardan daha önemli ve anlamlı olarak tüm dünyanın bilmesi gereken şudur; Türkistan topraklarının Çarlık Rusyası tarafından istila edildiği dönemlerde uygulanan bunca hileye, entrikaya, şiddet ve zulme rağmen Türkistan toprakları Rus egemenliği altına zannedildiği kadar kolay sokulamamıştır. Çünkü, 1552 yılında Kazan'ın istilası ile başlayan işgal hareketinin Fergana Vadisi'ne ve Türkmenistan topraklarına ulaşması için Büyük Rus İmparatorluğu sadece bir kısmı yukarıda arz edilen sayısız hile ve entrikaların desteğiyle üç yüzyılı aşkın bir süre muhtelif Türk hanlıkları ve Beylikleri ile savaşmak zorunda kalmış ve Rus orduları ancak 1864 yılında Çimkent'e, 1873'de Hive'ye ulaşabilmiş, Türkmenistan topraklarında ise organize savaş 1884 yılına kadar devam etmiştir.

Evet, dönemin en organize ve teçhizat-donanım gücü en yüksek ordusu ile yine dönemin en etkili ve en büyük devletlerinden birisi tarafından yürütülen bu istila hareketine karşı, Türkistan topraklarındaki Türk hanlıkları ve Türk Beylikleri üç yüzyılı aşkın süre ile savaştı. Milyonlarca Türkün canına ve milyonlarca kilometrekarelik coğrafyanın Türk kam ile sulanmasına sebep olan bu zalim savaşı, bütün dünya yüzyıllar boyunca seyretmekle yetindi.

Bu zalim savaş süresince Osmanlı İmparatorluğu'ndan istenen yardım ve hatta Osmanlı yönetimine girme taleplerine ve bu taleplerin iletilmesi için İstanbul'a gönderilen elçilere karşılık, Osmanlı Padişahlarından sadece Arapça-Farsça-Türkçe karışımı ağdalı ifadelerle yazılmış nasihat mektupları aldılar. İngiliz İmparatorluğu'ndan istenen yardıma karşılık ise bunu bile alamadılar.

Ya İran, dönemin güçlü devletlerinden İran; kendilerince malum tarihî düşmanlıklarına rağmen "hiç değilse bir İslam Devleti" düşüncesiyle çaresiz bir şekilde ve işgalin son yıllarında yardım istedikleri İran, Rusya'dan aldığı rüşvetler karşılığında sınır boyundaki bazı Valilerin Türkmenleri arkadan vurması ile, bu utanç verici işgal tarihindeki utanılası rollerden birini oynadı.

Bütün bunlardan sonra, Rusya'nın 1864'de Çimkent'e ve oradan 1884 yılında Türkmenistan'a ulaşarak Türkistan toprakları üzerindeki umumî hakimiyetini resmen tescil etmiş olmasına rağmen, Türkistan halkının Rus hakimiyetine karşı direniş ve isyanları 1929 yılına kadar devam etti. Bu direniş Dünya sömürgecilik tarihinin belki başarılı olamamış, ama en şanlı direnişi olma sıfatını kazanmış milli hareketlerinden birisi olarak tarihe geçti.

Gerek Rusların Türkistan topraklarını istilası süresince ve gerekse bütün direnişlerin kırıldığı 1929 yılından sonra, Rusların Türkistan coğrafyasında fasılasız bir şekilde sürdürdüğü Ruslaştırma politikalarına rağmen, bugün insanlık alemi Orta Asya'da dilini, dinini ve milli benliğini dip diri muhafaza edebilmiş bir Türk Dünyası gerçeği ile karşı karşıya ise, arta kalan diğer tüm dünyanın yapması gereken tek şey Orta Asya Türklüğü karşısında şapka çıkartarak saygı ile eğilmekten ibarettir.

AVRUPA BİRLİĞİ ORTAK TARIM POLİTİKASI

Beyazıt ABLAY

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Enst. B. Arş. Görevlisi

Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası incelenmiştir. Ortak Tarım Politikası; amaçlar, bu amaçları gerçekleştirmek için geliştirilen ortak politikalar ve uygulanan fiyatlar yönünden incelenmiş, daha sonra Avrupa Birliğinde tarımsal finansman ele alınmış, nihayet bu politikanın sonuçları değerlendirilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümü, Türk Tarım Sektörüne ayrılmıştır. Türk tarımının, ekonomideki yeri ve önemi istatistiki bilgiler ışığında değerlendirilmiş, tarımsal işgücü ve istihdam içindeki payı ortaya konulmuş ve tarım politikası fiyat ve kredi politikaları çerçevesinde incelenmiştir.

Çalışmada mukayeseye dayalı bir yöntem izlenmemiş olup, mevcut durumun tespiti amaçlanmıştır.

Tarım sektörünün insan yaşamını sürdürebilmesi bakımından taşıdığı büyük önem nedeniyle bu alanda kendi kendine yeterliliğin sağlanması, tüm ülkelerde ekonomik alanda öncelikli hedeflerden birisi olmuştur. Ekonomide temel sektörlerden biri olan tarım sektöründe çalışan nüfusun toplam nüfusa oranı, sektörü etkileyen iç ve dış unsurlar gibi faktörler dikkate alınarak çeşitli politikalar ve mekanizmalar geliştirilmiş ve uygulanmaya konulmuştur.

Batı Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeniden yapılandırılmasında, iktisadi çıkarların bütünleştirilmesinin barışçı bir ortamının oluşturulmasına katkı yapacağına marnlıyordu. Bu düşüncenin de etkisiyle 1957 yılında Roma Antlaşması ile Gümrük Birliği temeline dayanan Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kuruldu. Çeşitli ortak politikaların da öngörüldüğü bu topluluk çerçevesinde Ortak Tarım Politikası (OTP), tüm üye ülkelerin tabi olacağı bir sistemin, ortak kurallar ve mekanizmaların uygulamaya konulduğu ilk politika olmuştur (İKV, 1996).

AET'yi kuran Roma Antlaşmasının 38. maddesinde tarım ve tarım ürünleri ticaretinin Ortak Pazar kapsamında olduğu belirtilmektedir. Tarım ürünleri için Ortak Pazarın işleyişi ve gelişiminin, üye devletler arasında ortak bir tarım politikası ile birlikte yürütülmesi gerektiği ifade edilmektedir. Tarım ürünleri; toprak mahsulleri, hayvancılık ve balıkçılık ürünleriyle, bu ürünlerle

doğrudan ilişkisi olan ilk işleme safhası sonucunda elde edilen ürünler olarak tanımlanmaktadır.

Roma Antlaşması'nda tarıma ayrı bir yer verilmesi, topluluğu oluşturan altı üye ülkede (Almanya, İtalya, Belçika, Fransa, Hollanda ve Lüksembourg) tarımın ekonomik yaşamda oynadığı önemli rol ile ilgilidir. Tarımın kurulabilecek bir "Ortak Pazar"ın dışında bırakılması, çeşitli sektörler arasındaki dengeyi bozabilecek, sanayiye oranla tarımdaki rekabet gücü daha fazla olan ülkeleri diğerlerine karşı dezavantajlı duruma sokabilecekti (ERAKTAN).

Ortak Tarım Politikası'nın amaçları Roma Antlaşmasının 39. maddesinde şu şekilde sıralanmaktadır:

Madde 39:

1. OTP'nın amaçları:

(a) Teknik ilerlemeyi geliştirerek tarımsal üretimi rasyonel biçimde artırarak ve üretim faktörlerini, özellikle işgücünü en iyi biçimde kullanarak tarımda verimliliği yükseltmek;

(b)Böylece özellikle tarımla uğraşanların kişisel gelirlerini artırarak çiftçilerin iyi bir yaşam düzeyine kavuşmasını sağlamak;

(c) Piyasalara istikrar kazandırmak;

(d) Bu ürünlerin arzını güvence altına almak;

(e) Ürünlerin tüketiciye uygun fiyatlarla ulaşmasını sağlamaktır.

2. OTP'sıyla, bu politikanın gerektirdiği özel Yöntemlerin oluşturulmasında:

(a) Tarımsal faaliyetin, tarımın sosyal yapısından ve değişik tarım bölgeleri arasındaki doğal ve yapısal farklılıklardan kaynaklanan özel niteliği;

(b) Gerekli düzeltmelerin aşamalı olarak gerçekleştirilmesini gerekliliği;

(c) Üye ülkelerde tarımın, bir bütün olarak ekonomiyle sıkı sıkıya bağlı bir sektör oluşturması gerçeği gibi hususlar dikkate alınır (DPT, 1993).

Roma Antlaşmasının 39. maddesinde öngörülen OTP amaçlarını gerçekleştirmek için bazı ortak politikalar geliştirilmiştir. Bu politikalar şunlardır:

1. Ortak bir pazarın kurulması (Pazar Bütünlüğü)

2. Mali işbirliğinin sağlanması (Mali Da yanışma)

3. Topluluk ürünlerinin korunması (Topluluk Tercihi)

1. Ortak Bir Pazarın Kurulması:

Roma Antlaşmasında tarım ürünlerinin de ortak pazara dahil olduğu belirtildiğinden, Topluluk içinde tarım ürünlerine uygulanan gümrük vergileri ve eş etkili vergilerle ticari kotaların kaldırılması, tüm tarım ürünlerinin bir üyeden diğerine serbestçe geçebilmesi gerekmektedir.

Pazar bütünlüğü ile hedeflenen, malların üye devletler arasında serbest dolaşımının sağlanmasıdır. Bu amacın gerçekleştirilmesi ortak fiyatları, ortak rekabet kurallarım, istikrarlı döviz kurlarını, idari alanda, insan ve hayvan sağlığı konularında ilgili kural ve mevzuatın yakmlaştırılmasını gerektirmektedir (İKV, 1996).

2. Mali İşbirliğinin Sağlanması:

Bölgeler arasındaki dengesizliklerin giderilmesi için azgelişmiş bölgelere yapılan yardımlara finansman sağlanması, üretimin ve üretim teknolojisinin geliştirilmesi için projeler üretilmesi, gerekli harcamaları karşılayabilecek bir finansman kaynağının oluşturulmasını gerekli kılmış; bu hedefe yönelik olarak 1962 yılında "Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu" (FEOGA) kurulmuştur.

3. Topluluk Ürünlerinin Korunması:

Topluluk ürünlerini dış rekabete karşı korumak için kota, yüksek gümrük vergileri gibi engeller koymaktadır. İç pazara giren üçüncü ülke malları ile Topluluk ürünleri arasındaki fiyat farklılıklarını "Telafi Edici Vergiler" alarak dengelemektir.

Ortak Tarım Politikası üç ayrı fiyatı kapsar:

1. Hedef fiyatlar (target prices): Sistemin temelini bu fiyatlar oluşturur. Topluluk çiftçilerin eline geçmesine karar verilen ideal fiyatlardır. Her yıl Konsey tarafından yeniden belirlenen bu fiyatlar, dünya serbest fiyatlarından yüksektir.

2. Müdahale fiyatları (intervention prices): Piyasa fiyatlarının hedef fiyatın belirli oranda altında veya üstünde oluşmasına izin verilir. Bu sınırlar müdahale fiyatım oluşturur. Müdahale

sistemi, Topluluk çiftçilerine ürün karşılığında asgari bir fiyat ve buna bağlı olarak da yeterli bir gelir garantisi sağlar.

3. Eşik fiyat (treshold prices): İthal edilen tarımsal malların Topluluğa girmesine izin verilen en düşük fiyatlarıdır. Destekleme politikalarından dolayı Topluluğun fiyatları, dünya serbest fiyatlarının oldukça üzerindedir. Düşük fiyatlı ithal mallarının Topluluk pazarına kolay girişini önleyerek Avrupa çiftçisinin zarara uğramaması için, ithal fiyatlarını eşik fiyatları düzeyine çıkartan telafi edici vergi (prelevman, variable levy) konmaktadır.

Topluluğun uyguladığı yüksek fiyatlı destekleme politikası tarım ürünleri dünya ticaretini büyük ölçüde kısıtlamaktadır. Nitekim Uruguay Görüşmelerinde (1986-1994) ABD ile Avrupa Birliği arasındaki en büyük görüş ayrılıkları tarımsal sübvansiyonlar konusunda ortaya çıkmıştır. Bu görüşmelerde tarımsal sübvansiyonların aşamalı olarak yüzde 20 gibi bir oranda indirilmesi kabul edilmiştir (SEYİTOĞLU, 1996)

Avrupa Birliği'nde Tarımın Finansmanı: FEOGA(Fonds Europen d'Orientation et de Garanti Agricoles)

Ortak Tarım Politikasının finansman ihtiyacım karşılamak amacıyla Roma Antlaşması'nın 40 ile 43. maddelerine dayanarak kurucu 6 üye tarafından 4 Nisan 1962 tarihinde kısa adı FEOGA olan "Avrupa Tarımsal Yönverme ve Garanti Fonu" kurulmuştur.

Fonun Garanti Bölümü, tarımsal destekleme alımlarının yürütülmesi ve ihracatçılara verilecek primleri (restitution) karşılamaya yöneliktir. Yönverme Bölümü ise, tarımsal yapının iyileştirilmesine yönelik orta ve uzun vadeli gelişme çabalarının finansmanını karşılamaya ayrılmıştır.

FEOGA'nın Yönlendirme Bölümü, bütçenin Bölgesel Fon, Sosyal Fon, Balıkçılık, Akdeniz Programı, Ulaştırma, Eğitim, Enformasyon, çevre ve Tüketiciler gibi "yapısal politikaları" kapsayan bölümünde yer almaktadır.

Yönlendirme Bölümü, Garanti Bölümü gibi bütçede önemli bir yer tutmaz. Avrupa Topluluğu Bütçesinde zaman içinde FEOGA'nın Garanti Bölümü harcamaları azalırken, Yapısal Fon harcamaları artmaktadır (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: FEOGA'nın Harcamaları:

(Milyon Ecu)

Yıllar	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
Garanti Bölümü	22. 120	22. 951	26. 389	24. 403	24, 979	32. 419	36. 022	35. 352
Yönverme Bölümü	727	863	1. 142	1. 345	1. 825	1. 901	2. 422	3. 029
Toplam Harcamal.	22. 847	23. 815	27. 531	25. 752	26. 804	34. 320	38. 444	38. 381

Kaynak: The Agricultural Sitution in the Community

1996 Avrupa Birliği yapısal fonlar çerçevesinde incelendiğinde, FEOGA'nın 3772 milyon ECU ile, tahsilat bakımından üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir. Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu 11 883.7 milyon ECU ile birinci, Avrupa Sosyal Fonu 7 145.8 milyon ECU ile ikinci sırada yer almaktadır (Bkz. Tablo 2).

FEOGA'nın garanti Bölümü, 1965-74 yılları arasında Fon'un yaklaşık %90'mdan oluşurken, bu oran 1985 yılında %96.7'ye yükselmiştir. (Garanti Bölümü 22. 120 milyon ECU, Yönverme Bölümü (727 milyon ECU). 1985 yılından itibaren, Yönverme Bölümünün payı artmaya başlamış ve 1993 yılında Garanti Bölümünün payı %91.4'e gerilemişitir (DİNLER, 1996).

Ortak Tarım Politikasının Sonuçları:

Ortak Tarım Politikasının uygulanması ile Roma Antlaşmasının 39 maddesinde yer alan amaçlara büyük ölçüde ulaşılmıştır. Avrupa tarımında hızlı bir teknolojik ilerleme sağlanmış, prodüktivite ve üretim önemli ölçüde artırılmış, tarımsal ürünlerin arzı teminat altına alınmış, tarım ürünleri piyasası istikrara kavuşturulmuş, tarım işletmelerinde modernizasyona gidilmiş ve Topluluk önemli bir tarım ürünleri ihracatçısı durumuna gelmiştir (ERTUĞRUL, 1988).

Tablo 2: 1996 Avrupa Birliği Bütçesi

(Milyon ECU)

	Tahsilat	Ödeme.
Yapısal Fonlar	26. 579,0	23. 667,8
Avr Tarım. Garanti ve Yönverme Fon. (FEOGA)/Garanti Bölümü	3. 772,0	3. 859,4
Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu (ERDF)	11. 883,7	11. 663,1
Avrupa Sosyal Fonu (ESF)	7. 145,8	6. 031,6
Topluluk Girişimleri	3. 030,3	2. 204,7

Balıkçılık Yönlendirme Mali Aracı (FıFG)	450,4	545,1
Diğer	296,8	373,9

Kaynak: The Community Budget: The Facts in Figures, European Commission, 1996 Edition.

Otp uygulaması, üreticileri fiyat dalgalanmalarından büyük ölçüde koruyarak gelir artışına imkan vermiştir. Ancak, üreticiyi korumak için izlenen yüksek fiyat politikası, kaynakların daha verimli alanlarda etkin kullanımını engelleyen bir uygulama olarak ekonomiye bir maliyet yüklemektedir. Yüksek fiyat politikası, eritilmesi güç stokların ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Topluluk ABD'den sonra en büyük tarımsal ürün ihracatçısı durumundadır. Ayrıca dünyanın en büyük tarım ürünleri ithalatçısı olma durumunu da sürdürmektedir. Fakat Birliğin ithal ettiği ürünler, nihai tarım ürünleri olmaktan çok, Avrupa kıtasında yetişmeyen veya az üretilen hayvan yemleri, soya fasulyesi ve tarıma dayalı endüstrilerde girdi olarak kullanılan tarımsal hammaddelerdir (ÇARIKÇI, 1996).

Avrupa Topluluğu, FEOGA'nın artan finansman yükünü hafifletmek için 13. 7. 1985 tarihinde "Yeşil Belge" (Green Paper) ile OTP reformunu gündeme getirdi. 1987 yılında yürürlüğe konan Yeşil Belge'de kaynakların rasyonel kullanılmasına yönelik bir dizi reform niteliğinde düzenlemeler benimsendi.

Ortak Tarım Politikası'nın finansman yükünün giderek artması, 1990 yılından bu yana Birlik üyesi ülkeler arasında ciddi bir sorun olmaya devam etmektedir. Birlik tarım bakanlarının Mayıs 1992'de vardıkları anlaşmada, OTP'nın finansman yükünün hafifletilmesi kararlaştırıldı. Tahıl ürünlerine yapılan sübvansiyonlar 1992 yılında %3 oranında azaltıldı. 1993-96 döneminde tahıl ürünlerine yapılacak sübvansiyonların %29 oranında azaltılması planlandı. Prelavman ve restitution uygulamasının aşamalı olarak azaltılması, 1996-97 yılında tarıma verilen desteğin tamamen ortadan kaldırılması ve sonuçta tarımsal ürün fiyatlarının aşağı çekilmesi öngörüldü (DİNLER)

Türk Tarım Sektörü:

Giriş:

Bir ülke ekonomisi, nispi ağırlıkları farklı olmak üzere başlıca üç ana sektörden oluşmaktadır. Bunlar; tarım, sanayi ve hizmet sektörlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde tarım sektörü, sanayi için dayanak olmakta, sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri üretmektedir. Gelişmekte olan diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye de sanayide ilerlemek ve ekonomik yönden kalkınmak için doğal kaynaklarından en iyi şekilde yararlanmak durumundadır. Bu nedenledir ki, tarım sektörü ülke ekonomisine önemli ölçülerde katkı yapan bir sektördür (KIZILOĞLU, 1992).

Türkiye'de planlı kalkınma döneminden (1963) bu yana tarım sektörünün toplam milli gelir ve ihracat içindeki payı düşmekle beraber milli gelire bu sektörün sağladığı katkı; endüstriyel sektöre hammadde üretmek, kalkınmanın finansmanını sağlamak ve tarım dışı sektörlere işgücü temin etmesi bakımından önem taşımaya devam etmektedir.

Türk tarım sektörü 1980'lerden sonra büyük yapısal değişimlere uğrayarak içe dönük, müdahaleci politikalardan piyasa koşullarının belirleyici olduğu bir ortama geçmeye başlamıştır. Tarım ürünleri ithalatı ve ihracatında herhangi bir şekilde kota kısıtlamaları kaldırılmış, yalnızca tarım ürünleri ithalatı gümrük tarife oranlarına tabi tutulmuştur (HAZİNE ve DIŞ TİCARET DERGİSİ, 1993).

1. Türk Tarımının Ekonomideki Yeri:

Gayri Safı Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'nın 1990-95 dönemine ait rakamları incelendiğinde tarım sektörünün payının giderek düştüğü görülmektedir. Ancak bu sektörün ülke ekonomisindeki önemi devam etmektedir. GSYİH içinde tarım sektörünün değişik yıllardaki payı Tablo l'de gösterilmiştir (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1: Sabit fiyatlarla GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (%)

SektÖrel Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmetler
1990	17.6	25.5	56.9
1991	17.3	26.2	56.5
1992	17.0	26.4	56.6

1993	15.8	27.4	56.9
1994	16.3	26.9	56.8
1995	15.6	28.0	56.4

Kaynak: DİE, "Gayri Safı Milli Hasıla 1990-1995", Haziran 1997.

Türkiye'de tarım sektörünün GSYİH içinde önemli bir paya sahip olmasına rağmen, fert başına düşen GSMH içinde tarımla uğraşan kesimin payı diğer sektörlere göre oldukça düşüktür. Türkiye'de 1994 yılı itibariyle toplam çalışanların %42'si tarım sektöründe faaliyette bulunurken, milli gelirin ancak %13'ünü alabilmektedir. Diğer bir deyişle tarımsal faaliyette bulunan toplam aktif nüfusun %42'si yaratılan gelirin %13'ünü paylaşmak zorunda kalmaktadır (ENÇ, 1996).

Tarım sektörü, hızlı kalkınabilmek için daha çok ihracat yapmak durumunda olan Türkiye gibi ülkelerin ihracatında önemli bir yer tutmaktadır. Tarım sektörünün toplam ihracat içindeki payı Tablo 2'de gösterilmiştir (Bkz. Tablo 2).

Tablo 2: İhracatın Ana Sektörlere Göre Dağılımı

(%)

Sektörler	Tarım	Madencilik	Sanayi
1990	18.4	2.5	79.0
1991	20.1	2.1	77.9
1992	15.4	1.8	82.9
1993	15.5	1.6	82.9
1994	13.6	1.5	84.9
1995	10.7	1.9	87.4
1996	11.7	1.7	86.6

Kaynak: DİE. "Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumları' Temmuz 1997

Tablo 2'den de görüleceği gibi, tarım sektörünün ihracat içindeki payı gittikçe azalmaktadır. 1990 yılında %18.4 olan sektörün ihracat içindeki payı, 1996 yılına gelindiğinde %11.7'ye düşmüştür.

Tarım sektörü ülke ihracatı içindeki dolaysız katkısının yanında, birçok sanayi için hammadde temin etme fonksiyonunu üstlenmektedir. Sanayi ürünleri ihracatının çok büyük bölümünü oluşturan ve ülke istihdam hacminin önemli bir kısmını kapsayan gıda, dokuma ve giyim, içki ve tütün sanayilerinin tarıma dayalı olması tarım sektörünün ülke ekonomisindeki öneminin açıkça ortaya koymaktadır (BOLAT, 1986).

Türkiye'de ihracat kaynaklı döviz gelirlerinin 1970 yılına kadar dörtte üçünden fazlasını, 1975 ve 1980'e kadar da yarısından fazlasını tarım sektörü tek başına sağlamıştır. Ancak 1980'den sonra tarımın nispî döviz katkısı gerilemiştir. 1980 soması bu değişimde, dışa açık büyüme ve sınai üretimi dünya piyasalarına yönlendirme politikasının büyük rolü olmuştur.

Tarım sektörünün ithalat içindeki payında 1994 soması bir artış gözlenmektedir. 1990 yılında %5,9 olan ithalat payı, 1995'te %6.9'a çıkmıştır. 1996 yılında bu oran %6.8'dir (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3: İthalatın Ana Sektörlere Göre Dağılımı (%)

Sektörler			
Yıllar	Tarım	Madencilik	İstihdam
1990	5.9	17.9	76.2
1991	3.9	14.2	81.9
1992	5.2	13.4	81.5
1993	5.7	10.3	84.0
1994	5.2	12.8	82.0
1995	6.9	9.7	83.4
1996	6.8	10.0	83.2

Kaynak: DİE, "Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar", Temmuz 1997

2. Tarımsal İşgücü ve İstihdam:

Tarım sektörünün sabit fiyatlarla Gayri Safı Milli Hasıla (GSMH) ve toplam istihdam içindeki payı 1968 yılından beri düzenli olarak düşmektedir. 1968 yılında tarım sektörünün GSMH içindeki payı %33.0, toplam istihdam içindeki payı %66.8 iken, bu oran sırasıyla %14.5 ve %47.6'ya düşmüştür (D.İ.E; 1997). Görüleceği gibi tarım sektörünün GSMH içindeki payında %57'hk bir azalma olurken, toplam istihdam içindeki payında %32'lik bir azalma meydana gelmiştir.

Genel nüfus sayımı sonuçlarına göre tarım sektörünün toplam istihdam içindeki payı 1955 yılında %77.4 iken 1990 yılında %53.7 olmuştur. Ekim 1996 Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçlarına göre toplam istihdam içinde tarım sektörünün payı %46, sanayi sektörünün payı %22 ve hizmet sektörünün payı ise %32'dir (D.İ.E.).

Tarım sektöründe çalışan erkeklerin toplam erkek istihdam içindeki oranı %63.6'dan %37.7'ye düşmüştür. Buna karşılık kadınlardaki düşüş daha az gerçekleşerek %95.6'dan %82.1'e düşmüştür (D.İ.E.).

İşgücü verimliliği tarımsal gelişmenin ölçülmesinde önemli bir göstergedir. Normal ekonomik şartlarda tarım sektöründeki prodüktivite artışı, sınai prodüktivite artışının altında bir seyir izlemektedir. Türk tarımındaki işgücü verimliliğin düşüklüğü bu sektörün pazarlama ve ileri doğru bağlantı etkisini zayıf tutmaktadır (GÜNEŞ, 1988).

Tarımsal faaliyetlerin genelde mevsimlik olması tarımsal işgücünün önemli bir kısmını âtıl bırakmaktadır. Ülkemiz tarım sektöründe gizli işsizliğin yaygın olması, tarımda çalışan faal nüfusun marjinal verimliliklerinin sıfır ya da sıfıra yakın olması anlamına gelmektedir. Ekim 1996 Hanehalkı İşgücü Anketi sonuçlarına bakıldığında tarım sektöründe eksik istihdamda olanların %64'ünü ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır. Bunu %19 ile kendi hesabına çalışanlar ve %15 ile de yevmiyeli çalışanlar takip etmektedir.

3. Tarım Politikası:

Ülkeler ekonomik, sosyal ya da siyasal nedenlere bağlı olarak tarım sektörüne müdahale edebilmektedir. 24 Ocak kararları ile başlayan liberal yapılanma isteği, 1980 sonrasında izlenen ekonomi politikalarının serbest piyasa ağırlıklı olmasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Bu eğilim tarım politikasının da yeniden şekillenmesine neden olmuştur (UYSAL).

Tarım politikasının uygulanması ve izlenmesinde Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO), Türkiye Ziraat Odaları Birliği ve Ziraat Odaları, çeşitli kooperatifler, üretici birlikleri gibi kurum ve kuruluşlar faaliyet göstermektedir. Türk tarımının desteklenmesi kapsamındaki uygulamalar arasında; tarımsal ürünlerin fiyat yoluyla desteklenmesi, ucuz girdi sağlanması, üreticiye düşük faizli kredi temini ve tarım ürünleri ticaretine müdahaleler bulunmaktadır (ALAGÖZ; TUNÇ; 1996).

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda tarım politikasının amacı "... artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesini sağlanması, ihracatta mukayeseli üstünlüğe sahip olunan ürünlere ağırlık verilerek üretim ve ihracatın artırılması, üretici gelirlerinde istikrar sağlanması ve kamu kaynaklarının daha rasyonel kullanılması" olarak belirtilmiştir.

A. Fiyat Politikası:

a. Ürün Fiyatı:

Türkiye'de tarım sektörünü destekleme genellikle fiyat politikaları ile sağlanmaktadır. Destek kapsamındaki tarımsal ürün fiyatları devlet tarafından "taban fiyatları" adı altında belirlenmektedir.

Türkiye'de tarımsal destek mekanizması ilk kez 1932 yılında buğdayda uygulanmaya başlanmıştır. Destek kapsamındaki ürün sayısı 1980 yılında 22'ye yükselmiş, ancak daha somaki yıllarda azalmıştır. 1990 yılında bu sayı 10'a düşmüştür. 1991 yılının genel seçim yılı olması nedeniyle destekleme alımlarının genişletilmesi yönünde bir politika benimsenmiştir. 1991'de destekleme kapsamındaki ürün sayısı 23'e kadar çıkmış ve 1993 yılında desteklenen ürün sayısı 20 olarak belirlenmiştir. 1994 yılında sadece 4 ürün fiyat destekleme kapsamında bırakılmış ve bu kapsam 1995 yılında da korunmuştur. 1996'da haşhaş kapsülünün de fiyat destekleme kapsamından çıkarılmasıyla sadece üç ürün destek kapsamına alınmıştır. Bu ürünler; hububat (buğday, çavdar, arpa, yulaf, mısır), tütün ve şeker pancarıdır (DPT, 1996).

Uruguay Round Tarım Anlaşması çerçevesinde iç destek tedbirlerinin üretim ve ticaret üzerindeki rekabeti bozucu bir etki yaratmamaları yönündeki indirim taahhütlerinin de dikkate alındığı varsayıldığında, son yıllarda tarım ürünleri fiyatlarına devlet müdahalesinin en az düzeye indiği gözlenmektedir.

b. Girdi Fiyatları:

Girdi fiyatları tarımsal üretimi etkileyen önemli bir faktördür. Hızla artan nüfusun besin gereksinimini karşılayabilmek, sanayinin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri üretebilmek, kalkınmanın finansmanına katkı yapabilmek ancak tarımsal üretimdeki sürekli artışla mümkündür. Tarımsal üretimdeki sürekli bir artış modern girdi kullanımının önemini artırmaktadır.

Tarımsal üretimdeki büyük kullanım oranlarına sahip temel girdi fiyatları; sulama ücretleri, gübre fiyatları, akaryakıt fiyatları, tohumluk fiyatları, tarımsal mücadele ilaç fiyatları, traktör

fiyatları, karma yem fiyatları ve işçilik ücretleri (UYSAL) olarak belirtilebilir. Örneğin, sulama ücretleri iklim koşullarına bağlı olarak değişmektedir. Yeraltı ve yerüstü su kaynaklarının etkin kullanılmasını gerektirmektedir. GAP'ta yer alan projeler tamamlandığında yaklaşık 1.7 milyon hektar tarım arazisi sulanabilecektir. Planlanan toplam sulama alanı Türkiye'nin ekonomik olarak sulanabilir tarım alanlarının %19'una karşılık gelmektedir (TUTAR, 1992).

Tarımsal mekanizasyonun gelişmesi akaryakıta olan talebi artırmış ve akaryakıt giderleri önemli bir maliyet unsuru haline gelmiştir. 24 Ocak kararlarıyla başlayan liberal yapılanma isteği doğrultusundaki ekonomi politikasının etkisiyle akaryakıt fiyatlarında hızlı bir artış gözlenmektedir.

B. Kredi Politikası:

Tarım sektöründe ekonomik, sosyal ve doğal nedenlerden kaynaklanan genel sermaye yetersizliği, finansmanda işletme dışı kaynaklara başvurulmasını zorunlu kılmaktadır. O nedenle tarım kredisi büyük önem kazanmaktadır.

Planlı dönemde kredilerin sektörel dağılımında tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payının yetersiz düzeyde kaldığı, hatta son yıllarda önemli düşmeler olduğu gözlenmektedir (KARLI). 1963 yılında %20.25 olan tarım kredi payının 1985 yılında %12.89'a kadar indiği görülmektedir (Bkz. Tablo 4).

Tablo 4: Planlı Dönemde Banka Kredisi İçinde Tarım Kredilerinin Payı (1963-1985)

Yıllar	Tarım Kredilerinin Payı
1963	20.25
1967	23.45
1972	17.46
1977	20.62
1980	18.42
1981	20.16 .
1982	18.57
1983	21.16
1984	16.83
1985	15.42

Kaynak: OLALI ve DUYMAZ, 1987, "Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı", İzmir.

Tarım sektörünün arzettiği önem nedeniyle hemen hemen her ülkede, bu sektörün gereksinimlerini karşılamaya yönelik bankalar kurulmuştur. Türkiye'de bu amaca hizmet eden bankaların başında T.C Ziraat Bankası gelmektedir. Bu bankanın tarım sektörüne verdiği kredilerde 1980-1991 arasında büyük oranlı artışlar olmuştur. 1980 yılında 173.2 milyar Tl olan kredi miktarı, 1991 yılında 22.4 trilyon TI'ye yükselmiştir (TZOB, 1988-89).

Sonuç:

Tarım sektörünün, insan yaşamında temel gereksinimin karşılanmasında vazgeçilmez bir konuma sahip olması, ülkemiz toplam istihdamının %46'lık bir bölümünü karşılaması ve milli gelir içinde %15 gibi bir bölümü kapsaması bakımından özel bir öneme haiz olduğunu söyleyebiliriz.

Türkiye elverişli iklim koşullarına sahip olması nedeniyle hemen hemen tüm tarım ürünlerini üretebilmektedir. Bu anlamda kendine yeterli dünyanın sayılı ülkelerinden biri durumundadır. Ülkemizde son yıllarda tarım sektöründe uygulanmaya çalışılan serbest piyasa politikası çerçevesinde, uluslararası antlaşmaların getirdiği yükümlülükler de dikkate alınarak tarımsal girdiler üzerindeki sübvansiyonlar önemli ölçüde azaltılmıştır.

Türkiye tarımsal teknolojik geriliğini giderebilmek için 1960'lardan beri olumlu atılımlar yapmış, üreticiler geleneksel tekniklerden ayrılıp daha modern girdiler ve makineler kullanmaya başlamıştır.

KAYNAKLAR

ALAGÖZ, Aylın. TUNÇ, Leyla 1996 Gümrük Birliği Çerçevesinde **Avrupa Birliği ile Türkiye'de İşlenmiş Tarım ürünleri,** İKV Yayınları, İstanbul.

BOLAT, Ömer. 1986 **AET Karşısında Türk Tarımının Durumu** KV Yayınları, İst.

ÇARIKÇI, Emin. 1996 **Gümrük Birliği'nden Tam Üyeliğe Giden Yol,** Asomedya dergisi.

DÎNLER, Zeynel. 1996 **Tarım Ekonomisi,** Ekin Kitapevi Yayınları, Bursa.

ENÇ, Oya 1996 **Topluluk Karşısında Türk Tarımının Durumu,** IKV Yay.

ERAKTAN. Gülcan. ve Dünyası dergisi. **Toplulukta Tarım Politikası Türk Tarımı,** Çiftçi ve Köy

ERTUGRUL, Cemil. 1988 **Ortak Tarım Politikası Uygulama Sonuçları.**

GÜNEŞ, Turan. 1988 **Türk Tarımının Gelişimi ve Entagrasyonu,** IKV Yay.

KARLI, Bahri. **Planlı Dönemlerde Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Girdi Politikasının Esasları ve Sonuç.** Çiftçi ve Köy Dergisi.

TUTAR, Erdinç. 1992 **GAP'ın Türkiye Tarımına Kendi Kendine Yeterlilik Yönünden Katkıları,** AFY. İ.İ.B.F. Yıllığı.

SEYİTOĞLU, Halil. 1996 UYSAL, Yaşar. **Uluslararası İktisat Teori ve Politika Uygulamaları,** Güzem Yayınları, İstanbul.

1980 Sonrası izlenen Tarım Politikalarının Değerlen. G.ÜİLB.D. Dergisi.

D.İ.E. 1997 **Tarımda İstihdam İstatistikleri**

Semineri. Ankara.

D.P.T 1996 **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996-2000),** 1996 Yılı Programı.

D.P.T 1993 **Avrupa Topluluklarına ilişkin Temel Belgeler, Avrupa Topluluklarını Kuran Temel Antlaşmalar (AKÇT; AET; AAET),** ciltl.

IKV 1996 **Gümrük Birliği Çerçevesinde Avrupa Birliği ve Türkiye'de İşlenmiş Tarım Ürünleri,** İst.

TZOB (1988-89) **Zirai ve İktisadi Rapor.**

TÜRK DİLLİ HALKLARIN FOLKLORUNDA GELENEKSEL ŞİİR İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Amangül Durdıyeva
Türkmenbaşı Kolyazmaları Ens.Folklor Şb. Md.

Türkmen Türkçesinden Aktaran
Yusuf AKGÜL

Kardeş Özbek, Türkmen, Azerbaycan ve Anadolu Türk halklarının folklora dayalı geleneksel şiirim karşılaştırdığımızda, konu, örgü benzerliğine ve karşılıklı etkilişime daha çok rastlıyoruz. Kardeş halkların "eski" hayatları hakkında az çok bilgi veren geleneksel şiir sanatı, o halkların hayatında devam edip gelen bazı ortaklıkların ve değişik milli özelliklerinden de iz bıraktığını göstermektedir.

İki insanın, iki gencin evlenmeleriyle ilgili düğün şiiri, pek çok ilim adamının dikkatini çekmiştir. Çünkü geleceğini devam ettirmek istemeyen bir insan veya bir halk düşünülemez. Düğün gelenekleri hakkında ilmi çalışmalar yapan Özbek bilim adamı M. Alaviya, bu kelimenin anlamını açıklamakla birlikte, "toy" kelimesinin "doymak"tan türediğini belirtiyor. Bu düşünce kabul edilebilir. Çünkü toy denildiğinde "doymak", yemek yemek göz önüne, geliyor. İnsanoğlu yemeksiz duramaz, ama iki gencin düğününde bu isteği daha da artar, bu günde hiç olmazsa en güzel yemekleri yemek ister. Çünkü onun kafasında, "düğünde en güzel yemekler, en güzel şeyler olmalı" düşüncesi vardır. Halk arasında bu gelenek hakkında "toya gidersen doyup git, toy elbiseni giyip git" şeklinde bir söz var ise de, toy günü müzik ve eğlence ile birlikte insan en iyi şeyleri de yemek istiyor..!

Düğün geleneği birçok tarihçinin, etnografın ilgisini çekmiştir. Bizce düğün geleneklerinin oluşmasında, her halkın sadece sosyal ve ekonomik şartları değil, etnik meseleler de etkili olmuştur. Geçmişte hayvancılıkla uğraşan Özbek, Karakalpak, Kırgız, Tacik halklarının düğün geleneklerinde, bbu yaşayışlarının izleri vardır. Bu halklarda düğün ve nikah törenleri ilk önce kız evinde başlayıp, daha sonra oğlan evinde devam eder. Bu gelenek, Çarçöv vilayetinin Farab, Danev ilçelerinde oturan Özbeklerin düğün geleneklerinde de şu ana kadar devam ettirilmektedir.

Düğüm gelenekleri vasıtasıyla bir halkın, bir insanin insanca duygularının en güzel örnekleri ortaya çıkıyor. Düğün geleneklerine dikkatle baktığımızda, "hayatta eksiklik olmayacak ve olmamalı" gibi bir hisse kapılıyoruz. Bu yüzden düğün geleneği bütün halklarda geleneklerin en meşhuru ve en neşelisidir.

Bu gelenek hakkında, Azerbaycanlı bilim adamlarından A. Nabiyev ve Efendiyev'in yazdık-

larına göre; düğün, nişandan sonra başlıyor. Bilim adamlarının çoğu, düğün geleneğiyle nişan geleneğinin birbirleriyle ilişkili olduğunu belirtiyorlar.

Türk dilli halklardaki düğün gelenekleri genellikle birbirlerine benzese de, bazı farklılıkların olduğunu belirtmeliyiz. Bu halkların düğün geleneklerinde kız istemeye gitmek, nikah töreni, düğün gününde şarkı/türkü söyletmek gibi ortaklıklar vardır. Ancak bu geleneklerin yerine getirilişinde her halkın değişik milli karakterlerini ve özelliklerini görebiliyoruz.

Düğün gününün tarihi belirlenmeden önce gençlerin anne ve babalarının arasındaki ilişkiler, her halkta değişiklikler gösterir. Örneğin, Türkmenlerde kız istemeye gidilecek gün, uğurlu gün sayılan çarşambadır. Çünkü Türkmenler arasında "Çarşamba çar tarafa" denilen bir inanış vardır. Bu Azerbaycanlılarda da böyledir.

Kız evine varıldıktan sonra selam verilir. Yaşlılardan birisi, "uzak yerden akraba olmaya geldik" veya "kaybımızı aramaya geldik" diyerek konuşmaya başlar. Azerilerde "Peygamberlerin izniyle kızınızı istemeye geldik" denilir.

Türk bilim adamları Hüyla Ergunşah ve Şeref poyraz, Türkiye Türklerinin düğün gelenekleri hakkında değerli bilgiler veriyorlar. Ama "her yiğidin bir yoğurt yiyişi vardır" şeklindeki Türk atasözüne bakarsak, düğün geleneklerinde benzerlikler olduğu kadar, farklılıklar da vardır. H. Ergunşah'm yaşadıklarına göre, düğün gününden birkaç gün önce, evlenecek çifti, kız evinde nişana, kına yakmaya hazırlıyorlar. Kadınlar evin ortasına yastık koyuyor. Kızı, kadınlar yastığın yanına getiriyorlar ve şu dizeleri söylüyorlar:

"Çattılar çatma daşını
Kurdular düğün aşını
Çağrın gelsin Icardaşını
Kız anam kınan kutlu olsun.

Atladı geçti işiği
Sofrada kaldı kaşığı
Büyük evin yakışığı
Kız anam kınan kutlu olsun.

Orta direk, orta direk
Gümbür gümbür oynar yürek
Büyük eve gelin gerek
Kız anam kınan kutlu olsun. "

Kızın yakınları, kızı kucaklayıp ağlaşırlar. Sonra kızın saçlarını tarayıp, ince ince örüp, uçlarına boncuk takıp, kaküllerini zülüflerini kesip, altın kaplamalı "tepelik"i başına giydirip yüzünü örterler. Kızın eline ve ensesine kına sürerler. Sonra evde bulunanlara leblebi dağıtılır. Kadınlar kenara çekilip türkü söylemeye başlarlar. Gelini ata bindirip oğlan evine getirdiklerinde, kaynanası ve kaynatası ona bir hediye verinceye kadar gelin attan inmez. Bu arada kadınlar şu maniyi söylerler.

"Ak bayrağın yeşili
Tuttuk cennet kuşunu.
Selan söylen güveye
Getiriyek eşini..."

Gelin geldikten sonra henüz eve girmeden, "ayakları yansın, dışarı çıkmasın" şeklindeki inançla, kapıya sıcak demir bırakırlar. Geline şerbet içirirler.

Kardeş Türkiye halkının düğün törenindeki "kına yakma", nişanlanma geleneğim her yörede değişiktir. Örneğin Türkiyeli bilim adamı Habib îdrici'nin ve Azerbaycanlım öğretmen Asıf Hacılı'nın verdiği bilgiler göre, Ahıska Türklerinde kız istendikten sonra, oğlan tarafından birkaç kadın kına ve çeşitli hediyelerle kız evine gelir. Kına yakma geleneği şarkı-türkü söylenerek yapılır. Bu türküler genellikle üzüntü ve yas ezgilidir; çünkü kız, ana evinden ayrılacaktır.

Kına gecesi, yani kızın kendi evinden ayrılıp oğlan evine gideceği gece, arkadaşları-yengeleri şu türküyü söylerler:

"Çalanak çakmağa geldik
Kına yalanaya geldik.
Ayşe teyze ağlama
Kızın almağa geldik."

Kardeş Azerbaycan ve Türkiye Türk halkının düğün geleneklerinde çok canlı olan "nişanlanma" geleneği, şu anda Türkmen Türklerinde yoktur. Ancak bu gelenek bir O ğuz/Türkmen destanı olan Dede Korkut'ta iz bırakmıştır. Bay Bican'ın kızı Banu Çiçek, aşığı Bamsı Beyrek'in önüne üç şart koyar: At yarışı, ok atışı, güreş... Sonuçta Bamsı Beyrek yarışı kazanır. Bu durum destanda şöyle anlatılıyor: "Beyrek, kızın beline girip sırtına alıp yere vurdu.

O kıza, düğünün kutlu osun han kızı, diyerek parmağından altın yüzüğünü çıkarıp kızın parmağına taktı. Aramızda bu nişan olsun, han kızı, dedi."

Kına yakmak geleneği, XVIII. asrın, edebi mirası pek iyi bilinmeyen şair Avşar Kasım'ın "Talan Yar" adlı herkesçe (Türkmenlerce) bilinen halk türküsünün dizelerinde karşımıza çıkıyor. Bu aydım şimdilerde sanatçılar tarafından söyleniyor. Sevilen kızın eline kına yakma geleneği, bu türküde şöyle veriliyor:

"Bayram olar kına yakar destine
Sır duydurmaz düşmanına, dostuna
Naşı tebip gelmez yarım üstüne
Özi gelsin meni derde goyan yar. "

Umumi anlamda Türkiye ve Azerbaycan Türklerindeki nişanlanma geleneği, Türkmen Türklerinin "Adaglama"/Nişanlanma geleneğine benziyor. Fakat adaklamak geleneği çocuklar henüz gençler, anne babalar kendi aralarında söz keserek, mesela Zühre ile Tahir destanında olduğu gibi onları nişanlıyor. Bazen da boncuk veya alaca ip takmışlar. Ama ellerine kına yakma geleneğini gösteren bir kaynağa veya malumata rastlamadık.

Avşar Kasım'ın "Talan Yar" türküsünde hatırlatılan kına yakmak geleneği, belki de zamanla ortadan kalkmıştır. Eğer bu gelenek o yıllarda meşhur olsaydı, sonraki şairlerin eserlerinde de geçerdi.

Geçmişte Türkmen geleneğine göre kız istemeye birkaç kez gidilirmiş, her gidişte koyun kesilir, ancak kız ile oğlanın görüşmesine izin verilmezmiş. Günümüzde, devire göre durum ve gelenek-görenekler başkalaştı. İki taraf anlaştıktan sonra gençler görüştürülüyor. Kız oğlanı, oğlan da kızı inceliyor. Gençler birbirlerini tanıdıktan sonra kendi istekleri üzere evleniyorlar.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde, "filanın güzel bir kızı var, iyi ve terbiyeli bir kız, silesi de iyi" denildiği zaman, oğlan tarafından birkaç kişi, kızı istemeye gidiyorlar. Kız evine geldiklerinde "biz sizinle akraba olalım diye geldik" şeklinde söze başlıyorlar. Tanışmak için hazırladıkları bohçayı da veriyorlar. Eğer kızın ailesi "yine gelin" derse, kız ile oğlanın görüşmesine izin veriliyor. İkinci gelişte oğlan tarafı, yufka veya börek gibi yiyecekler getirir. Burada maksat "tuz tattır-mak"tır. Kız için başörtüsü, elbise gibi hediyeler de getirilir. Bu gelenek Türkiye ve Azerbaycan gibi kardeş ülkelerde, oğlan tarafının kıza talip olduklarını gösteren bir belgedir. Kız tarafı, düğün yapmak için başlık parası ve çeşitli eşyalar ister. Kız için yüzük, küpe, çeşitli takılar, ayrıca da elbiseler ve milli kıyafet hazırlamak için kumaşlar istenir. Bunlar getirildikten sonra düğünün ne zaman yapılacağına karar verilir.

Türkmen düğünleri üzerine filoloji doktoru G. İlyasova'nı hazırladığı tezde, bu tarz hakkında ilginç şeyler söyler: Türkmen düğünlerinde söylenen türkülerle Özbek, Rus ve daha başka halkların gelenek-göreneklerindeki şiirleri karşılaştırır.

Düğün türküleri, bütün halklarda eskiden beri devam edip gelmektedir. Bu tarz Özbeklerde "ulan", "yor yorlar", 'Taparlar" ve "kelin selam" adıyla; Türkmenlerde "yar yar", "leyeran", "Ölen", "yareycan" adıyla; Anadolu Türklerinde ise "düğün türküleri" adıyla biliniyor. Özbeklerde her ilin düğün yapısı ayrı ayrıdır. Okangoran nehri kenarındaki Özbeklerin düğün gelenekleri, çok eski devirlerden beri korunmaktadır. Bu geleneğe göre evlenecek kızın yengelerinden birisi ata biner, sırtına da bir oğlanı çocuğu alıp bütün evleri dolaşır ve "filan gün, filanlara gelin" diye herkesi davet eder. Ayrıca türkülerin "ölen" şekli sazsız, "yor yor" şekli sazlı söylenir Oğlanların ve kızların karşılıklı olarak söylediği türkülerden bir örnek şöyledir:

Kız:

- "Suv bııyide kukorgen tolday bupmen
Kulankasi kiyma saçin carday bupman
Siz kurganda kiçgina bola bulsam
Ohun aka, şu vagtda kanday bupman. "

Oğlan:

- "Ovulingning oksokoli eşim orik
Tong otarda yorug yıddız, peşin borib
Men kurganda kiçgina bola eding
Kuşanoring çikinti tuşing erib "

Özbek düğün geleniğinin bir başka özelliği de, kızın evleneceği gece, "yor yor" söylenmesidir. Bazı dizelerde "ölen" ile "yar yar" birlikte söylenir. Mesela:

"Hay hay ulan, con ulan
Tuydir bbu kun, yor yor, tuydur bıukun.
Dust kalib duşman ketap

Kimdir bu kıın, yor yor, kindir bakım. "
Ayrıca "ölen"i kızın yengeleri söyler:

"Kora kora kuzilar Kıyni başlar, yor yor. Kalanı koşlik yongalar Ulan boşlar, yor yor. " Bu biçimdeki dizelerle Türkmenlerde de karşılaşıyoruz:

"Hay hay, ölen hay ölen
Hay dır bugün, yar yar.
Agu-gızıl renbe-ren
Toydur bugün, yar yar. "

Türkmenlerde toy aydımlarından "yar yar" ile "leyeran" şekli, "ölen" şeklinden daha çok söylenmektedir. Bunlar nitelik bakımından da fazladır. Düğün türküleri (toy aydımları" Türkmenistan'ın Garrıgala, Kak dolaylarında ve Çarçöv şehrinin bazı yerlerinde ünlüdür. Ancak günümüz ile karşılaştırıldığımızda, düğün türkülerinin eskisi gibi söylenmediğinin belirtebiliriz. Sadece folklor gruplarının programlarında yer almaktadır.

Genel anlamda Türk dilli bütün halkların edebiyat ve folklorunda konu ve düşünce benzerliği hakkında, S. A. Garrıyev yazdığı bir makalede, benzer hayat şartlarının aynı düşüncede eserlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu vurgulayarak, bunu, "topolojik özellikli edebi işbirliği" olarak adlandırmıştır. Türkmen folklorunda lale dizelerinde olduğu gibi, düğün türkülerinde de hayat gerçeklerinin belli bir bölümü ortaya konulmuştur. Bu yüzden türküler, tarihçiler ve etnograflar tarafından faydalı görülmüştür.

Kızlar kadınlar, lâle satırlarında olduğu gibi düğün türkülerinde de, geçmişte mal veya eşya gibi, tanımadığı-sevmediği birisi ile evlendirildiklerini beyan etmektedirler. Hoşnutsuz Özbek kızları, düğün türkülerinde kendi durumlarını şöyle ortaya koymuşlardır:

"Osmandagi yuldızni
Otgan otam, yor yor.
Uz kizini yot kilib
Sotgan otam, yor yor. "

Bu dizlere, Türkmen düğün türkülerinde de rastlıyoruz:

"Asmandakı yıldız
Atan atam, yar yar.
Öz gizini mal yalı
Satan atam, yar yar. "

Kardeş Özbek ve Türkmen halklarının türkülerinde, evlenecek kızın arkadaşları ile vedalaşırken söylediği türküler birbirlerine çok benzer. Annesinin kızını teselli etmek için sızlanarak söylediği türküler de birbirine benzer:

"Ag,lama, balam, ğlama
Toyun bular, leyeran.
Bosagası gızıldan
Öyün bolar, leyeran. " (Türkmenlerde)

"Yiglama, kiz, yiglama
Tuy seniki, yor yor.
Ostonesi tilladan
uy seniki, yor yor. " (Özbeklerde)

Geleneksel tür olarak kabul edilen düğün mısralarında evlilik hayatına başlayacak kızın veya oğlanın yengelerinin, karşı tarafı eğlendirmek-güldürmek için söylediği dizeler de görülür. Bu tür, mizahi unsurlarla süslenerek, özellikle kızın yengeleri tarafından söylenir:

"Yollarının odunı
Sazak mıdır leyeran.
Alcak yiğit bir hili
Mızzık mıdır, leyeran."

"Yük üstünde can goydum
Canramasın, yar yar.
Giyevimizin yennesi
Yantaması, yar yar."

Bu tür güldürücü mısralar, düğünü neşeli-sevinçli geçirmek maksadına yöneliktir. Bu sebeple, söylenen bu tür mizahi türküler kimsenin gönlünün incitmez, gülerek geçiştirilin.

Kardeş Özbek halkı da aynı tipte düğün türküleri üretmiştir. Mesela:

"Kozandage pustinning
Yengi yirtik, yor yor.
Kuyov bohçam yangasining
Labi tirtik, yor yor. "

Bu manâdaki dizeleri Anadolu Türklerinin

mânilerinde de görmekteyiz. Birkaç örnek vermek yerinde olacaktır:

"Harman yeri yarıldı
Yingem ba(na) darıldı.
Ne darılın hay yinge
Gizin gendi sarıldı."

"Kekli(ği)min alası
Hanı gizin halası.
Ellerime geçmedi
Bu kel kön gınası. "

Kızın gelin olması, onun evinden, anne-babasından, kardeşlerinden; annesinin ise sevgili kızından ayrılacağı çok üzücü bir durumdur. Bu durum, kardeş halkların hepsinde de ortak olan bir haldir. Türkmen düğün türkülerinde, annenin üzgün durumu aşağıdaki dizelerde verilmektedir:

"Leylim leylim, leyeran
Gelsin haypın, leyaran.
Ak süyt beren enesi
Delmurup dur, leyeran."

"Gövün alın yenneler
Aglamasın, yar yar.
Enesinin bagrını
Daglamasın, yar yar."

Evlenip evden gidecek bir Anadolu Türk kızının durumu da düğün türkülerinde şöyle dile getiriliyor:

"Gelin kallanış ağır ağır
Çıkıp gidiyor.
Evde galan garip ana
Feryad ediyor."

Kına yakıldığı gün ise, kız şunları söyler:

"Şen olasın babam evi
Şimdi koydum gidiyorum.
Helâl edin anam-babam
Şimdi koydum gidiyorum."

Türkmenler ise, bunlara benzer, aşağıdakileri söylüyorlar:

"Bir innünin üstünde
Urdun enem, yar yar.
İndi men-d- gidyürin
Dindin enem, yar yar. "

Bu dizeler de Anadolu Türk kızlarının yürek yakan duygularım hatırlatıyor ve benzer kaderlerinin ispatlıyor.

Düğün törenleri arasındaki durumların ve bu çerçevedeki geleneklerin hemen hemen hepsi aşağı yukarı birbirine benzer. Gelinin oğlan evine getirilişi, çeşitli yemeklerin yapılışı, gelinin sağ elinin una sol elinin yağa batırılışı...kardeş halkların hepsinde görülür. Ancak Türkiye Türklerindeki geleneğe göre, bazı yerlerde düğünden sonra gelin, kaynata tarafından dışarı çıkarılır ve türküler söylenir. Bu gelenek Türkmen Türklerinde yoktur. Kaynata gelinin dışarı çıkardıktan soma, düğündeki insanlar toplu olarak gelinin ardından şu dizeleri söylerler:

"Gedin anama söyleyin Bene
ağlasın. Gardaş gelsin,
gidiyorum Belim bağlasın."
(Türkiye)

Kardeş Anadolu Türklerinin geleneklerine göre, düğünlerde "gelin çıkarma", "hoş geldin", "sağduş-solduş", "duvak türküsü" gibi türküler de söylenir.

Çok eskilerde, daha tekniğin-elektriğin olmadığı zamanlarda insanlar, ateşi, tabiattan elde ediyorlardı. İnsan hayatında hava ve su kadar, ateş de önemlidir. İlk insanların düşüncelerinden hareketle daha somaki nesiller, ateşi kutsal bir güç olarak kabul etmişlerdir. Belki de, "od altında bela kalmaz", "od oraz" şeklindeki inanışlar da bundan kaynaklanmaktadır. Özbek geleneklerinde ve Azerbaycan düğün törenlerinde, ilk insanların düşünce sistemlerinin izleri görülmektedir. Her iki kardeş halkta da, gelin geldiğinde ateş yakılıyor ve gelin üzerinden atlatılıyor. Türkiye Türkülerinde ise, gelinin ayağına sıcak demir koyma geleneği vardır. İnançla iç içe olan bu gelenekler halâ devam ettirilmektedir.

Kardeş Azerbaycan halkının düğün gelenekleri kendilerine has bazı özellikler taşır. Onların düğün gelenekleri arasında oğlanı veya kızı incelemek, dünürcülüğe gitmek gibi umumi adetlerin yanı sıra, kızın gelin olduğu gece (Azeri lehçesinde "gelin gicesi"), evden herhangi bir eşya veya bir nesneyi alıp kaçmak adeti vardır. Bu adete Türkmenlerde de rastlıyoruz. Ayrıca Azer-

baycan Türklerinde kızın ayağının altında boş bir kap kırmak, geline ayna atmak gibi bazı özgün farklılıklar da bulunmaktadır.

Özbek Türklerinde düğün gününden bir-iki gün önce kızın evinden "laparlar" söylenir. Oğlanlar ve kızlar ayrı ayrı topluluklar halinde söylerler. "Kiz ohşamı", "kizlar meclisi", "kiz oni", "lavar köçesi" gibi adlarla anılan bu geleneğe, genellikle köylük/obalık yerlerde rastlanıyor.

M. Alaviya'nın yazdıklarına göre aşağıdaki lapar evlenen genç tarafından söylenir:

"Bozordan sotib oldim, sarih, mursan
Sargayip organ yerim özin kursak
Belimde bir tillolik belbogim bar
Sıuyunça deb kelganga tuni bersek. "

Özbek halkının geleneksel düğün şiirine mahsus olan bir başka özgünlük de, düğün gecesi çay içilirken "beyit-gazel" söylenmesidir. Geleneğe göre gazeli, kızın yerine bir başka kız ve evlenen oğlan söylemelidir. Gazel söyleyici, eline bir kase alıp ayağa kalkar ve söylemeye başlar. Eğer kız ya da oğlan gazeli söyleyemezse, o zaman çözmesi zor olan düğümlü bir başörtüsünü çözmek veya ihtiyar bir kadını üç defa yukarı kaldırmak gibi cezalar verilir. Düğünlerde söylenen bu tür gazellere bir örnek verelim:

Oğlan:

- *"Çakkaga piyola kuysam tulmadi*
Ey, yora, sizden işorat bulmadı.
Ey, yora, sizdan işorat bulsalar
Ultirib turgınça halim kolmadi. "

Kız:
- *"Sizni dedim sizdan uzga demadim*
Uzga kandu acal berse yemadim
Tanimga tegmadi atlasdan uzga
Yedimga kelmadi bir sizdan uzga. "

Özbek düğün gelenekleri arasında belirtilmesi gereken bir başka ayrıntı daha var. Kız, damadın evine getirildikten sonra, bir kadın tarafından kızın adına şu dizlere söylenir:

"Ekkanlarga sadoyi
Dehkonlarning boboyi.
Ahmadboyga bir salam.
Pişirgon koki novzayi
Kalinçaklar momayi
Dilorom enoma bir salam. "

"Kelin salamı" denilen bu adet, umumi olarak Türkmen düğün geleneklerine mahsus değildir. Ancak bu, Daşhovuz vilayetinde çoktan beri yaşayan kardeş Özbeklerin tesiri neticesinde bazı bölgelerde devam ettirilmektedir. Bu konuda Gurbanyaz Gurdov'un verdiği malumatlara göre, gelin selamı, yeni gelin ile damadın akrabalarını tanıştırmak maksadıyla yerine getirilmektedir. Bu süreçte gelin selam vermiyor, onun yerine başka biri selam veriri. Bu sırada "aydımcı" kadınlardan birisi, özel olarak düzülen şiirleri söylüyor. Gurbanyaz Gurdov, öğrencilik yıllarında, gelin selamını Tagta ilçesinin önceki adı Leningrad olan kolhozunda yaşamış olan Sülgün Terayeva'dan derlemiştir::

"Gavun ekse zamçalı
Oun çekse omçalı
Gayın atasına bir salam.
Âdiginin goncı yok
Öyde oturıp dıncı yok
Gayın enesine bir salam.

Atlansa hana menzer
Düşse dayhana menzer
Gayın agasına bir salam.

Agtıgına guvanan
Toyda tüze don geyen
Babasına bir salam.

Agtıgında göteren
Maksad-mırada yetiren
Mamasına bir salam.

Üçegi dolı omçadan
Her gövesi bir zamçadan
Gayın ecakcl bir salam.

Yalazları sadaplı
Han gızından edepli
Baldızlarına bir salam.
Toy müreke üyşüren
Palavı süyci bişiren
Aşpezlere bir salam.

Yap boyum yakalan
İşe çık, diyip, çekelän

Brigadirine bir salam."

Misallerde görüldüğü gibi, "gelin selamı" adındaki Özbek düğün geleneğinin, Türkmenlerle karışık oturdukları bölgelerde hem söyleniş hem de şiirin düzülüşü bakımından kendi tesirini yerleştirdiği anlaşılmaktadır. Bu ise Türk dilli kardeş halkların pek çok meselede "benzeşikliklere" sahip olduklarını ispat etmektedir. "Gelin selamı", K. Atayev'in "Könelmeyân Söz" adlı kitabında da yer almaktadır.

Kardeş Özbek halkının toy geleneklerinin uygulamnası sırasında, törenlerin sonunda, halk arasında hürmet gösterilen yaşlı bir kadın veya adam, düğün dilekleri/toy alkışları ile bu mutlu hadiseyi neticelendirir. Bu cemleyici dilek dizeleri şöyledir:

"Tuy mıborak bulsin-o
Tuylar mıborak bulsin-o
Tıyga kelgan kizlar-a
Sarpo mıborak bulsin-o.
Tıyga kelgan kizlar-o
Tıyib ultirgan, kizlar-o
Yahşi bilan yomeni
Kıırib ultirgan, kizlar-o
Yahşining diydoriga
Tıyib utirgan, kızlar o.
Yomoning firokiga
Kıyib ultirgan, kizlar-o "

Türkmen düğün geleneğinde, gelinin dilek dizeleri ile kutlanmasına bir misal:

"Toy tıtupsmız
Tuyunız gutlı bolsun, mübarek bolsun
İçeride perizatlar oynasın
Daşarıda oglan-uşakyaynasın
Ayallar pişme seçsin
Oglar alıp gaçsın
Ulu gelinin serpik açsın
Kiçi gelinin mavut biçsin
İle baksın yellensin
Sürli goyun eyelensin
Goynun mün bolsun
Düyan yüz bolsun
Atlanıp yola gidende
Daglar düz olsun
Atın avan miinmesin
Donun tozan geymesin
Gülülek yalı güllesin
Mıdam güni toy bolsun
Önünde ızı gür bolsun
Mata yırtca petli bolsun
Aş bişirse etli bolsun
İymiti iymiş bolsun
Dakılanı kümüş bolsun
Galayıdan gapısı bolsun
Tılladan tagtı bolsun
Şu alan gelininizin
Ömürlük bagtı bolsun..."

Bu kutlama sözleri, tanınmış şair ve edebi miras yayıcısı Hacarbibi Nepesova'nın, 1926 yılında doğan kızı Nagıma Nepesova'dan 1991 yılının Temmuz ayında derlenmiştir. (A. Durdıyeva'nın arşivinden)

Örneklerden de anlaşıldığı üzere, Özbek toy sözlerine bakarak toy sözlerinin, hayatın hakikatlerinin daha geniş planda göz önüne getirildiğini görmekteyiz. Bu örneklerde halkın istek ve arzuları, dilekleri ustalıkla şiir dizlerinde öz beyanını bulmaktadır.

Yukarıda düğün türkülerinden ve şiirlerinden hareketle, her bir halkın geleneğinde olduğu gibi, kardeş Özbek, Türkmen, Azerbaycan ve Anadolu Türk halklarının "halk üreticiliği'nin birbirinden uzak olmadığım anlamak mümkündür. Yakın ilişkileri ve karşılıklı tesirleri olan halklarda pek çok benzerliklerin olması çok tabii bir durumdur. Kardeş halklar çeşitli ortak gelenekler uydukları gibi, her halk edebi şiirinde milli özgünlüklere ve farklılıklara da sahiptir.

Ata-baba kanı bir kardeş Türkmen, Özbek, Azerbaycan ve Anadolu Türk halklarının edebi şiirindeki lale, hüvdi gibi türlerinde olduğu gibi, geleneksel şiirlerinde de içerik ve syujet benzerliklerinin mevcut olması önemli bir durumdur. Bu benzerliği gelin-kızların şiir türlerinden birisi olan moncugatdı/boncukattı örneklerinde de izlemek mümkündür. Boncukattı dizeleri kadınların arzu ve dileklerini belli bir ölçüde beyan eden bir tür olarak halk şiirinde yerinin almıştır. Ancak bu tür, günümüze kadar monografi derecesinde ele alınmadan yaşayıp gelmiştir. Yine de bu türden nüshalar çeşitli yıllarda, çeşitli antolojilere-kitaplara girmiş olup, hakkında bazı makaleler yazılmiş, fikirler öne sürülmüştür.

Tanınmış edebiyatçı ve ünlü yazar Ata Govşudov'un 1941 yılında yayınladığı "Ayal-Kızların Aydım ve Lâleleri" adlı eserinde,

boncukattılara da yer verilerek, 88 dörtlük yerleştirilmiştir. Akademik B. A. Garriyev tarafından 1944 yılında hazırlanan güldesteye 120 adet boncukattı bendi alınmış, 1947 yılında da başlı başına bir kitap halinde 200'e yakın boncukattı yayınlanmıştır. B. A. Garriyev, bu kitaba yazdığı sözbaşında, bu türün "kadim"liği, halkîligi ve sanat ustalıkları hakkında düşüncelerini açıklamaktadır. Alim, o yıl yayınlanan "Türkmen Folklorundan Usulı Gollanma" adlı broşürün sözbaşında ise, bu türün biçim ve düzülüş bakımından lalelere benzediğini, ancak yitmeye başladığını vurgular. Daha sonra Garrıyev'in bu tür hakkındaki makalesi, önceki SSCB İ. A'nin Türkmen şubesinin "Haberleri"nde yayınlandı. Alim bu makalesinde de boncukattıların gelip çıkışı (üretilişi), halk arasında söylenişi, teması ve ideyası konularında malumatlar verir.

1995 yılında P. Alıyev ile G. Beselikov tarafından hazırlanan "Pesni i Dumı Naroda" adlı güldesteye 81 boncukattı alınmıştır. 1962 yılında hazırlanan "Çemen" adlı güldesteye yazdığı sözbaşında, S. Annanurova; boncukattıların, lâlelerin, hivdilerin ve sevgi aydımlarının tür özelliklerine temas ederek, boncukattı temalarım inceler. 1967 yılında çıkan "Türkmen Halk Döredicilığı Boyunca Öçerk" adlı eserde, "moncukatdılar" hakkında özel bir bölüm vardır. Bu bölümde bu türün özgünlüğü, temaları çerçevesinde kısaca durulup geçilmiştir. Folklorcu alimler 1971-75 yılları arasında bütün iller ve ilçeler çapında folklorun çağımızdaki durumunu; gerek türkü olarak, gerekse de söyleniş olarak incelediler. Çeşitli bölgelerin halk döredicilik eserlerine örnek olarak "Türkmen Folkloru Hazirki Zaman Etapda, 1975-76" adlı iki ciltlik ortak güldeste, boncukattı türü hakkında ilmi görüşleri de içine almaktadır.

Türkmen edebi şiirinde münasip yerini alan boncukattılar konusunda metinlere dayalı neşirlerde ve makalelerde çeşitli fikirler ortaya atılmış olsa da, önceden belirttiğimiz gibi, ilmi inceleme-araştırma işinde mecburiyetler ortaya çıkmaktadır.

İki bin yıl boyunca halkın gelenekleri ile bağlantılı olarak çok sayıda aile adetleri, inanışları meydana gelmiştir. NEVRUZ BAYRAMI (Türkmen lehçesinde NOVRUZ) hakkında, alim M. Durdıyev'in yazdığı gibi, halk bayramlarının çekirdeğini, "takvim" bayramı teşkil ediyor. Yeni yıl ve nevruz da, Türkmenler için bayram kabul ediliyor. Arkeolojik kazılar, Türkmenistan coğrafyasında takvim sisteminin çok eski devirlerde ortaya çıktığını ispatlamaktadır. Arkeoloji alimleri, Göksüyri arazisindeki Yalanaç Tepe'de bulunan kadın heykeline çizilen takvimi dünyanın en kadim takvimlerinden biri olarak kabul ediyorlar.

Geçmişte Türkmen gelin-kızlarının nazik yüreklerinden, temiz kalplerinden sızan ve şadlığından veya tasasından beli ölçüde haber veren geleneksel halk şiiri dizelerinin ideya-manası ile diğer kardeş Türk halklarının bu türdeki ürünleri arasındaki içerik-forma-metin benzerlikleri çerçevesinde fikir yürütmezden önce, bu tür ile bağlantılı olan takvim (mevsim) bayramı NEVRUZ hakkında söz açmak yerinde olacaktır.

Nevruz bayramı tamamen akıllardan çıkmak üzere olan geleneklerden birisi...(idi..Y. A.) Bu konuda, sadece boncukattı türü hakkında ilmi incelemeler yapan alimlerin çalışmalarında-makalelerinde, çok sınırlı bir şekilde okul programlarında ve okul kitaplarında yer verilmektedir.

Nevruz bayramı pek çok alimin dikkatini çeken bir bayram olmuştur. Ortaya çıkışı, yerine getirilişi hakkında ve önemi çerçevesinde tanınmış alimler çeşitli fikirler ileri sürmüşlerdir.

XI. asır tarihçisi Nizamülmülk, "Seyahatname" adlı eserinde Nevruz bayramı ile bağlantılı birkaç inanış ve geleneği haber veriyor. O'nun belirttiğine göre, bayrama birkaç gün kala tellallar pazarlarda, sokaklarda bu hadiseyi duyurup, padişah kabulhanesinin halk için açık olduğunu, arz ve şikayetlerin kabul edildiğini haber verirlermiş. Padişah, o gün tahtından iner, başvezirin önünde diz çöker, halkın arzuhalini dinler ve sorunların çözülmesi için onu görevlendirirmiş.

Mevsim bayramı Nevruz, X-XI. asrın tanınmış alimi Ebu Reyhan Biruni'nin "Geçmiş Nesillerin Yadigarlıgı" adlı kitapta da hatırlatılıyor. Alimin malumatlarına göre, nevruz bayramında padişah tahttan inip, ak elbise giyer, bozkırda ak halısının üstünde oturup halkın arzuhalini dinlermiş. Halk bu bayramı çeşitli yiyeceklerle ve mutlaka "semeni" ile karşılamıştır. Bu bayram konusunda, Azerbaycanlı alim Azad Nabiyev, "Azerbaycan ve Özbek Folklor Münasebetleri" adlı hacimli eserinde görüşlerinin açıklamıştır.

Alim bu eserinde, nevruz bayramının kardeş Özbek ve Azerbaycan halklarının çok önceki devirlerden bu yana devam edip gelen bahar bayramları olduğunu vurgular.

Nevruz günü veya yılı Türkmen klasik şairlerinin eserlerinde sürekli yer alır. Büyük söz üstadı Mahrum Kulu'nun sanatında da "novruz" vurgulanarak, onun hayatında önemi olduğu için yerinde kullanılmıştır:

"Altmış yaşda, Novruz güni, luv yılı
Tardı acal, yolun tutdı atamın. "

Ve yine "Yerde Novruz hormatı" şeklindeki dizlerin birincisinde, babasının öldüğü yılı haber verirken, ikincisinde ise nevruzun gelmesiyle birlikte tabiatın canlandığım belirtiyor.

Nevruz bayramından sonra tarlalarda ekim işlerinin başladığı malumdur. Nevruz bayramı, ünlü Türkmen klasik şairi Şabende'nin;

"Geldi novnız cümleyin
Alem gülüstandır bugün."

dizelerinde de kendini gösterir.

Türk dilli halkların sosyal hayatında iz bırakan bu bayrama bir hafta kalınca, her çarşenbe (Çarşamba) akşamında ateş yakılıp, evler temizlenip kıymetli-pahalı halılarla döşenirmiş. İnsanlar ise yeni elbiseler giyinir. Yeni elbise giymek adeti, Türkmenlerde kurban bayramlarında da yaygındır. Bu günlerde mumlar yakılır, misafirlerin üzerine gülsuyu dökülür, büyük şadlıklar yaşanır. Evlerde türlü yemeklerin yanı sıra "semeni" yenildiğim de belirten Türkmen boncukattı dizelerine misal göstermek ilgi çekici olacaktır:

"Gaynadarlar semeni
Torba dürtün temeni.
Bildim ayrılık eken
Hemme deriden yamam."

Bu dizeler, Azerbaycan halk edebiyatında da yer almıştır:

"Semeni sahla mclni îlda
köyürdim suni. Semüni,
sazana külmişüm Uzuna
uzana külmişüm."

Kardeş Azerbaycan ve Özbek halklarının geleneksel bayramlarına mahsus olan bu günlerde çeşitli oyunların-gösterilerin sergilenmesi, Türkmen bayramlarından ayrılan özgün farklılıklardan biridir. Bu seyirlik oyunlara, "Koca Koca", "Kandirbazlar", "Zorharacalık" gibi örnekler gösterilebilir.

Ünlü alim H. G. Köroglı, nevruz bayramında, Türkmen gelin-kızlarının boncuk atışma geleneği hakkında fikir yürüterek, haklı olarak, bunun kardeş Azerbaycan halkının nevruz bayramım geçirişiyle uygunlar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Alim, nevruz gecesinden önceki günü yerine getirilen "Fal Açma"nm temelini kadim devirlerden alıp getiren İran geleneklerine ait olduğunu söyleyerek, bu geleneğin başka bir şekilde, yani "moncuk atma" görüşündeki Türkmenler arasında yaşadığını vurguladıktan soma;

"Novruz geldi bu gice
Gızlar atarlar bice.
Kimin bicesin çıksa
Sılagı bolar cüyce."

dizelerine başvurur ve fal açmanın (bice atmak) boncukattı oyununa benzemesinden ilham alıyor.

Gerçekten de oyun sırasında tabağa konulan boncuğu çıkarmak için söylenen bentler, fal açmayı akla getirmektedir. Bu bir ölçüde Türkmen çocuklarının inanç ile ilgili bazı milli oyunlarına benzemektedir.

Gençler ellerine aldıkları bir yaprağı veya bir çiçeği yavaş yavaş koparmaya başlarlar. Bu arada "söyyar-söyenok/seviyor-sevmiyor" deyip, sonuna kadar bu işi devam ettirirler. Böylece "kader"lerinde kendilerini neyin beklediğini bilmek maksadıyla, inanışa dayalı bu oyunu oynarlar.

Haluk Köroglı, boncukattı türünün gelenekle olan ilişkisini ortaya koymakla birlikte, onun Azerbaycan halkında yerine getirilişinin ve bentlerinin çoğunlukla Türkmen moncukatdılarıyla benzeştiğini belirtiyor. Alim bu görüşlerini doğrulayan bentleri misal gösterelim:

"Dam üsta yatan oglan
Köynüyi kütün oğlan.
Açardılar yaruvı
Bihaber yatan oglan."

Bu bent, Türkmenlerde de yaygındır, şöyle ki:

"Kölgede yatan oglan
Köynegi keten oglan.
Tur, yarın apardılar
Bihabar yatan oglan."

Türkiye Türklerinde de şöyle bir mani vardır:

"Çatıda yatan oğlan
Gömleği keten oğlan.
Annem sana kız vermez
Horozdan korkan oğlan."

Kardeş halkların edebi halk şiirinde, yukarıya aldığımız benzer bentlerle karşılaşılması, onların geçmişte aynı kaderi yaşadıklarının ispatı olarak bir misal hükmünde ele alınabilir.

Nevruz'un kadim Türkmenlerde bayram olarak kutlanılması meselesine, alim M. Durdıyev de ilgi duymuş ve değerli fikirler öne sürmüştür. Alimin vurgulamış olduğu gibi, nevruz günü halk bölük bölük olup obalarda gezer, güreş tutulur, gençler salıncakta (hinnildik) sallanır, kızlar moncukatdı oynarlarmış.

Türk dilli kardeş Azerbaycan ve Özbek halklarının geleneksel şiirine değişli bentlerin Türkmenlerde adlandırılışının boncuk ile bağlantılı olması çok şaşırtıcıdır. Önceden de belirttiğimiz gibi, boncukattı bentleri, kardeş Türk halklarının folklorunda, halk türkülerinde, hoyratlarda, bayatılarda, goşıklarda, manilerde yer almaktadır. Görnüklü Türk alimi Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'in belirttiğine göre, "nevruz", "noruz", "novruz", "navriz", "ergenokon", "cagon", "arsay"... gibi çeşit çeşit adlar ile ilişkilendirilen navruz bayramına değişli halk türkülerinde olduğu gibi, boncukattılar da yer verilmektedir.

Türkiye'de yayınlanan Milli Folklor Dergisinin 1993-17. Sayısında, Gülşah Taş adlı bir araştırmacı, "nevruz bayramındaki inançlar ve türküler" konusunda annesi Fatma (72 yaşında)'dan işittiği ilgi çekici bilgileri aktarmaktadır: Bu bayram önceleri aileler halinde kıtlamyormuş. Nevruz gününden (Türkiye Türklerinin adlandırışına göre "hıdırellez") önceki gece, genç kızlar giyinip süslenip, kimisi bileziğini kimisi küpesini yüzüğünü alıp çamurdan yapılmış bir testi veya bir kutuya atarak, üstüne su koyup çeşit çeşit kokulu otlarla örtüp bir gül ağacının altına gizlice koyarlarmış. Ertesi gün halk çeşitli yemekler hazırlar, yaşlıların ilgi çekici sohbetleri dinlenir, çocuklar da oyun oynarlarmış. Kızlar ise gül ağacının altına gizledikleri kutu veya bohçayı açıp halka kurarlar ve onu ortalarına alırlarmış. Arkasından da mâni, yani boncukattı bentleri söylemesi için aralarından bir kız seçerlermiş. Ortada oturan kız, bohçadaki "şey"lerin birini çıkardığında, bu söylenen bent de o şeyin sahibine değişli olurmuş.

Gülşah Taş'ın verdiği bilgileri kanıt olarak ele aldığımızda, Anadolu Türk kızlarının boncukattı oyununun yerine getirlişi tıpkı Türkmen Türk kızlarının moncukatdı oyunlarına benzemektedir.

Hıdırellezde söylenen türkülerden aşağıya aldığımız nüshaların içeriği de Türkmen boncukattıları ile anlamdaştır:

"Altın yüzük var benim
Parmağıma dar benim.
Şu karşıla köylerde
Bir yangınım var benim. "

"Kara çadır var benim
Yüzüğüm var, dar benim.
Şu Urfa 'nın içinde
Kara gözlü yar benim.. "

Türkmen genç kızlarının moncukatdı oyununda esas malzeme, adından da anlaşılacağı üzere "boncuk"tur. Boncuk, genç kızlarımızın süs için taktığı yaygın "bezek'lerden birisidir. Kendisinin küçüklüğünden doğan kibarlığı ve uygunluğu sebebiyle oyun malzemesi olarak alınmış olması mümkün. Yoksa bu oyunlarda, Anadolu Türk kızlarının yaptığı gibi bilezik veya yüzük gibi şeyler de kullanılabilirdi. Şaşırtıcı olanı şudur ki, küçücük bir süs veren "taş"m vasıtasıyla genç kızların gönül şadlıklarını, kaygılarım, ümit ve dileklerini edebi halk dizelerine sindirmişlerdir. Bu özgün ve ilgi çekici milli oyuna genellikle genç kızlar, bazı zamanlarda da dili usta-mizahçı kadınlar ve yiğitler de katılmışlardır. Yaşantı sırasında söylenmemiş gönül arzularım boncukattı oyunu sırasında, söyleşerek dile getiren gençlerimiz dertlerini hafifletip, sevdiği yâri işitecekmiş

gibi ince duygularını belirtip bildirmişlerdir.

"Gırmızı donun gatbar-gat
Birin gey de, birin sat.
Öz öymüze gelmesen
Gonşumıza gelip yat. "

Bu içerikteki dizelerle, kardeş Azerbaycan e-debiyatında da karşılaşılması ilgi çekicidir.

"Arkalıgın iki gat
Birin sahla, birin sat.
Ayür mâni istürsün
Kal bir keçü münde yat. "

Bu çeşit benzer nüshaların örneklerini çoğaltmak mümkündür. Türkmen genç kızları tarafından söylenen;

"Bu yerde kövii gezer
Bir ala tovık gezer.
Men yara nâme diydim
Yüzünü sovıp gezer."

şeklindeki moncukatdı dizeleri, Azerbaycan bayatılarında şöyledir:

"Köyarçin gahar, kadar
Ganadı sahlar, kâdâr.
Man yâra ne etmişâm
Küsülü bühâr keddr."

Hiç bir açıklamaya gerek duyurmayan bu dizeleri okuduğumuzda çeşitli devirleri ve vakaları başlarından geçiren bu halk nüshalarının günümüze kadar yetip gelmelerine şaşırıp kalıyoruz.

Türkmen moncukatdı oyununda "şaka" muhtevalı dörtlükler de söylenmektedir. Bunlarda, bir bakmışınız gelinin kaynanasının bir de bakmışınız oğlanın bedeninin veya karakterinin üstünde gülünüp duruluyor.

"Ay dogar logar logar
İki göcniim bir togar.
A gız,adaghn gördüm
Misli bir gotur şaral. "

Buna benzer şaka-gülünme içerikli dizeleri, Azerbaycan ve Anadolu Türk genç kızları da söylemişlerdir:

"Azizim hür divana
Ayag goy nürdivana.
Zür kadrın, zarkür biler
Nü bilir hür divana. " (Azerbaycan)

"Çatıda yatan oğlan
Gömleği keten oğlan.
Annem sana kız vermez
Horozdan korkan oğlan. "(Anadolu)

Kadın aklının ürettiği zarif ve fakat basit dizelerde gör, nice manâlar ve hayat görüşleri yatıyor...

Geçmişte zengin edebi miras ile ruhlanan Türk dilli Özbek, Azerbaycan ve Anadolu Türk kızlarının yanı sıra, Türkmen kızları tarafından üretilen halk şiirindeki boncukattı dizeleri, onların mazilerindeki acı ve tasaları, ümit ve arzuları şu veya bu şekilde haber veren şairane ürünlerdir.

Şu günlere kadar "Türkmen genç kızları geçmişte sıkıntı içinde yaşamıştır ve manevi yönden eksik kalmıştır" şeklimde bir kanaat vardır. Türkmen kadınını bayağılaştıran bu çeşit düşüncelerin gerçek dışı olduğunu ispat eden türlerin birisi olarak "moncukatdılar", onların yürek paslarını açmaya ve akranları ile sırlaşmalarına imkan veren halk şiirinin tezahürü hükmünde günümüzde de büyük öneme sahiptir. Halihazırda boncukattılar, folklor ekiplerinin repertuarlarının da bezeği durumdadır.

Türkmen edebi halk şiirinde münasip bir yere sahip olan boncukattılar çerçevesinde, onların idea-teması, şiirselliği konusundaki metne dayalı neşirlerde, makalelerde çeşitli fikirler beyan edilmiş ve bu türden nüshalar çeşitli yıllarda çeşitli eserlerde yer almış olsa da, maalesef köklü ilmi çalışmalar yapılmamıştır.

Türk dilli halkların, bir başka ifade ile Türk halklarının folklor benzerliğini ve ilişkisini incelemenin ve ortaya çıkarmanın günümüzün öncelikli ve gerekli meselelerinden biri olduğunu bir kez daha vurgulayalım.

Kardeş Türkmen, Özbek, Azerbaycan ve A-nadolu Türk halklarının folklor benzerlikleri çerçevesinde, bu halkların çok önceki devirleri konusunda araştırmalar yapan Görnüklü alim (tanınmış alim) H. G. Köroğlu'nun da belirttiği gibi çeşitli kardeş toplulukların kültürlerini bünyesinde toplayan Selçuklu Medeniyetinin, sadece asıl gücü teşkil eden Türkmenlerin katılmasıyla üretilemeyeceği şüphesizdir. Bu imparatorluğun

yıkılmasıyla da bu medeniyet kaybolup gitmiş değildir. Demek oluyor ki, Selçuklu hanedanlığının hakim olduğu devirlerde, karışık halde yaşayan çeşitli Türk topluluklarına ait folklor eserlerinin pek çok yönden benzer olması kaçınılmaz ve tabii bir dudumdur.

Türkmen genç kızlarının edebi şiirine mahsus durumların-ayrıntıların biri de şudur: Sırdaş veya yaşıt olarak kendi gelecekleri doğrultusunda sır alışverişi yapmak veya mesela "büyük vatan savaşı" yıllarında babasından, ağabeyinden, sevgili yarinden ayrı düşen zavallıların yüreklerinden yansıttıkları "sır dökmek" olgusudur. Türkiye Türklerinde "mâni", Azerbaycan Türklerinde "bayatı" şeklinde adlandırılan ve "Kân Salam", "yar-ey can" dizelerine benzeyen edebi ürünlerin varlığı, bu temayı daha geniş ve derin incelemek için materyalin yeterli olduğunu gösteriyor.

Genel anlamda kardeş Türkmen, Özbek, A-zerbaycan ve Anadolu Türk halklarının "kadınları"na ait folklor dizelerinde "hayat gerçeği"ni tasvir etmekte kullanılan umumi tema ve idea benzerlikleri ile birlikte milli özgünlüklerle de karşılaşıldığını bir kez daha vurgulamak isteriz.

"GÖK KUBBE'NİN ÇOCUĞU" İLE GÖNÜL SOHBETİ

Kazakistan Devlet Sanatçısı, Kazak ve Kırgız sanatının büyük gayretken, Kazakistan Cumhuriyeti'nin Devlet Gençlik ödülleri sahibi ünlü rejisör, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi, Sanat Fakültesi Dekanı Progesör Rayımbek Seytmetov ile hayatı sanatı ve idealleri üzerine konuştuk.

Günhan KAYHAN

Ahmet Yesevi Ü. Kentav Bölüm Sekreteri.

Günhan KAYHAN: Sayın hocam, siz sanatını da ömrün de zirvesindesiniz. Bugüne gelene kadar geçtiğiniz yollar ve yaşadıklarınız hakkında neler söylemek istersiniz?

Rayım SEYTMETOV:

Bir devirde kanlı savaştan,
Karalı oldu Türkistan.
Fırlayıp oklar uçtu yaydan,
Yaralı Oldu Türkistan

Bilirim, çoktur çektiğin dertler,
Yük var mı senin çektiğin kadar?
Nihayetinde gelip yettin ya sen,
Bugünlere belin bükülmeden,

Güç veren ateş alıp canından,
Geliyorum ışıl ışıl yanarak.
Yürürken senin ince yolundan
İstiyorum sana ince yol olmak

Ben, bu Türkistan toprağında dünyaya geldim. Adı herkesçe bilinen bu tarihi mekân, ulu âbide Hoca Ahmet Yesevi Kubbesiyle meşhurdur. Çocukluk günlerimizde, bu kubbenin çevresinde oyunlar oynardık. O zamanlar, biz bu abidenin güllerle bezenmiş duvarlarına hayranlık ve şaşkınlıkla bakardık. Dili bağlanmış olan bu tılsımlı dünya bize yeni bir şeyler ifade ederdi.

Ne zaman sanat ve güzellik hakkında düşünmeye başlasam, gözlerimin önüne insan eliyle inşa edilmiş o âbide, güzellik timsâli o gök kubbe geliyor. Beni sanata, güzelliğe yönelten, sanatta var olan tılsımı çözmeye müptela eden o gök âbide olsa gerektir. Şimdi aklımı başıma alıp düşündüğümde, sahamda buralara ulaşmamı sağlayan, benliğime sanat yeteneğini sindiren, ömür boyu beni yalnız bırakmayan gücün ulu atamız Ahmet Yesevi'nin ruhaniyeti olduğunu anlıyorum.

Liseyi bitirdikten sonra, Almatı'ya gelerek konservatuara girdim. 1960 yılında Kazak sanatının merkezi konumundaki M. Avezov Tiyatrosunun eşiğinden sanat dünyasına adım attım. On yıl aktörlük yaptım. 1971 yılında, Moskova'da Yüksek Rejisörlük Kursu'nu bitirdim. O günden beri rejisörüm. Birbiriyle etle

tırnak kadar yakın olan bu iki uzmanlık bundan sonraki hayatımın çifte yoldaşı olacaktır.

G. K: Aktörlük mü, rejisörlük mü?

R. S: İkisini de seviyorum. Birinin güzelliği ve inceliği, diğerinin azabı ve şüphesi birbirini tamamlıyor. Huzursuz olmanın faydalı olduğunu düşünüyorum. (Sanattaki huzursuzluktan bahsediyorum.)

G. K: Aktör olarak neler yaptınız?

R.S:G. Musrepov'un "Kozı Körpeş Bayan Suluv"mda **Kozı,** M. Avezov'un "Abay'ında **Abiş,** K. Bayseytov ve K. Şangıtbaev'in "Bey Kızdar Ay"mda **Avbekir,** N. Gogol'un "Üylenün'inde **Koçkarev,** W. Şhakespeare'in "Otello"sunda, **Kassyo,** A. Tajibaev'in "Namıs Gvardiyası"nda **Meyram,** Ş. Aynmatov'un "Ana, Jer Ana"sında **Jaynak,** M. Avezov'un "Kobılandı"sında **Birsimbay,** W. Şhakspeare'ın Asavğa Tusav"mda **Lyuçentsiyo,** M. Bayjiev'ıı "Jekpe jek"inde **Aziya,** S. Mukanov'un "Şokan Valihanova"smda **Şokan** ve daha birçok tarihi ve bugünkü kahramanların rollerini oynadım.

G. K: Peki, rejisör olarak...?

R S: Tiyatro sanatının birçok inceliklerini bilip öğrendikten sonra rejisörlüğe başladım. Sahneye ilk koyduğum oyun Başkurt yazar Azat Abdullin'in "Umıtpa Meni Künim" isimli dramı oldu.

Daha sonra sahnelenen A. Makaenok'un "Puşayman Bolğan Avliye", Garcia Lorka'nın "Kasiretti Katındar", M. Avezov'un "Karagöz", M. Gorki'nin "Şınırav Tübinde", Nazım Hikmet'in "Ferhat men Şirin", S. Ahmad'ın "Kelinder Köterilisi", Laslo Dyruk'un "Elektra Süyiktim Menin" isimli oyunları benim rejisör olarak sahneye koyduğum oyunların başlıcalandır.

Tiyatroda estetik ve derinlik açısından yeni bir tarz olan şiir tiyatrosunun kurulması aşamasında da önemli çalışmalarımız oldu. Gençlere yönelik olarak sahnelediğimiz şiir tiyatrosu tarzındaki; M. Şahanov'un "Mahabbat Zam", "Senim Patşalığı", K. Mırzaaliyev'in "Danişpan", T. Berdiyarov'un "Ok pen Gül", M. Makataev'in "Dariğa Jürek", F. Ongarsmova'nın "Bakıt pen Mun" isimli oyunları seyircilerin yoğun ilgisine mahzar oldu. Ayrıca Abay'ın, Mahambet'in şiirlerinden hazırladığımız oyunlar da büyük başarılara ulaştı.

G. K: Siz, **Kazak Milli Gençlik Tiyatrosu'nda hem rejisör hem de müdür olarak görev yaptınız. Biraz da buradaki çalışmalarınızdan bahseder misiniz?**

R. S: Ben o tiyatroya 1982 yılında geldim. O tarihten itibaren Gençlik Tiyatrosu'nun sahnesinde

M. Avezov'un "Alva", G. Musirepov'un "Akan Seri, Aktoktı", T. Abdikov'un "Biz Üşev Edik", Ş. Murtaza'nın "Kızıl Jebe", "Stalinge Hat" isimli trajedileri, T. Nurmagambetov'un "Joğalğan Köl", "Biz Türükterimiz" isimli Ahıska Türklerinin Stalin'in emriyle çıkarıldıkları zorunlu göç sırasında yaşadıkları azabı, zorlukları anlatan oyunları sahneledim.

G. K: 40 yıl sonra doğduğunuz yere, Türkistan'a döndünüz. Almatı'daki evinizi, ailenizi, görevinizi bırakarak mahrumiyet içindeki Türkistan'a gelmenizin sebebi neydi?

R. S: Benim memleketim Kazakistan olmakla birlikte doğduğum yer Türkistan. Türk halklarının manevi başkenti Türkistan'da, Ahmet Yesevi babamızın yanı başında dünyaya gelmiş olmak ömür boyu taşıdığım şeref payem olmuştur.

Kazak atasözü vardır: "İt doyduğu yere, yiğit doğduğu yere", ben de Kazak tiyatro sanatına 40 yıl hizmet ettikten, Kazakistan'ın Muhtar Avezov Devlet Tiyatrosu ile Ğabit Müsirepov Gençlik Tiyatrosu'nu uzun yıllar yönettikten, sahamda birçok önemli unvan ve ödülleri alarak halkıma mal olduktan sonra, doğum yerim olan Türkistan'a döndüm ve Sanat Fakültesini açtım.

G. K: Sanat Fakültesinin hedefleri nelerdir?

R. S: HAYU Türk Kazak Üniversitesine gelerek Sanat Fakültesini açmaktaki birinci maksadım, Türkistan Tiyatrosunu kurmaktır. Bu sayede Kazakistan ve Türkiye arasında sanat köprüsünü kurmak ve manevi birliği geliştirmektir.

Diğer bir maksadım Türkistan'da her yıl Türk Halkları Tiyatro ve Müzik Festivalleri gerçekleştirmektir. Bu heyecan verici idealin meşalesini yüreğimde ilk uyandıran kişi

üniversitemizin Mütevelli Heyet Başkanı, Türkiye'nin saygı değer evladı, Türk halklarının yakınlaşması yolunda can salıp yürüyen (ii) kültür ve siyaset gayretkeri Namık Kemal Zeybek beydir.

Türkistan'da tiyatro açmak fikri bende çok önceden beri vardı. Fakat Türkistan şehri, yöneticiler tarafından daha çok dini bir merkez olarak görüldüğünden şehirde sanata yönelik yatırımlar yapılmadı. Bu yaklaşımın değişmesini çok bekledim. Nihayet iki ülke Elbaşılarının (iii) imzaladıkları anlaşma sonucu, HAYU Türk-Kazak Üniversitesinin kurulmasıyla bu şansı yakalamış olduk. Bu mukaddes Türkistan şehri için tarihi bir fırsat oldu.

T.C. Devletinin maddi desteğiyle inşa edilmekte olan Üniversite Kampüsünde bu yıl yapımına başlanan Kültür Merkezi bizi içimizde her zaman kıpırdayıp duran Türkistan Tiyatrosu hayaline iyice yaklaştırdı.

Sanat Fakültesi olarak yakın hedefimiz 1988 yılında gerçekleşecek olan Türkistan şehrinin kuruluşunun 2000. Yılı kutlamalarına oyunlar ve konserler hazırlamaktır. Bu konuda, başta N. K. ZEYBEK bey olmak üzere, üniversite Genel Sekreteri Ziya BAŞKAN bey ve Kentav Bölüm Sekreteri Günhan KAYHAN bey çok önemli yardımlarda bulunmaktadırlar. Türkistanlılar adına Türkiyeli kardeşlerime teşekkür etmeyi bir borç olarak kabul ediyorum.

G. K: Tiyatro sanatının milletlerin hayatında ve gelişme sürecinde oynadığı rol nedir?

R S: Büyük Alman şairi Geothe "Bir milletin millet olabilmesi için tiyatrosunun olması şarttır." demiştir. Ben de aynı fikirdeyim.

Tiyatro ilk olarak milletin dilini korur ve yaşatır. Biz dilimizin tarih içinde yaşadığı değişimleri canlı olarak sahnede duyup tanırız.

Mesela: M. Avezov'un "Karakıpşak Kobılandı" piyesinde Avezov, X. yüzyılın dilini kullanmıştır. Oysa, "Ayman Şolpan" komedisinde, XVII. yüzyılın, "Endik Kebek" trajedisinde XVIII. yüzyılın dillerini bize ulaştırmaktadır. Bu Kazak dilinin nesilden nesle geçmek suretiyle canlı kalmasını sağlamıştır.

İkinci olarak tiyatro sanatı, ulusun örf-adet ve geleneklerini, karakterini ve kültürünü geliştirip sağlamlaştırır.

Atalarımızın desturlarım, giyim kuşamını, müzik ve şiir anlayışını, hayata bakış tarzını bugünün gençleri yalnızca tiyatrodan, sahneden görür, öğrenir, inceler ve bu sayede kendisini tanır.

Bugünkü nesil atalarının kahramanlık, ariflik, liderlik karakterlerine bakarak erlik, milliyetçilik, vatanseverlik duygularını kişiliğine sindirir.

Tiyatronun milletlerin kalıplaşma sürecinde icra ettiği fonksiyonlardan üçüncüsü ise milletlerin tarihlerinin aynası olmasıdır.

Tiyatro sayesinde her türlü tarihi hadiseleri, tarihi dönemleri tekrar yaşama fırsatı buluruz. İlk Türk devletlerinin kurulması ve Türk boylarının ayrı ayrı devletler kurmalarım, bu süreçte Türk boylarının başından geçen türlü trajedileri, tarihçiler, kitaplarda ve belgelerde saklarken tiyatro bunları gözler önüne sermektedir. Tiyatro devlet kuran kahramanları, ülkesini ve milletini koruyan hatırları veya milletine ihanet edenleri, egemenlik ve birlik için çırpınan ozanları sahneye taşımak suretiyle sonraki nesillere paha biçilmez örnekler sunmaktadır.

G. K: Kazakistan Tiyatrosunun Sovyetler Birliği dönemindeki durumu ile bağımsızlıktan sonraki durumunu kısaca değerlendirir misiniz?

R. S: Sovyet döneminde hemen her konu gibi sanat ve edebiyat da çok sıkı bir kontrol altındaydı. Özellikle tiyatro sanatı partinin çok yoğun bir şekilde denetiminde tutuldu. Sahnelenmesi düşünülen oyunun metni, "Partinin siyasetine karşı mı, Sovyet ideolojisine ters söz ve ifadeler var mı?" şüphesiyle uzun süre incelenirdi. Bu kontrol aynı şekilde provalarda da devam ederdi.

Gerçekleri anlatan, parti yöneticilerinin adaletsiz uygulamalarını ihtiva veya ilham eden bütün bölümler çıkarılırdı. O dönemde milli tiyatroların çektiği sıkıntılar oldukça büyüktü. Oysa Moskova Tiyatroları bizimle
karşılaştırıldığında "babasının şımarık büyüyen çocuğu" gibiydi. Moskova Tiyatroları uluslararası turnelere çıkıp bilgi ve tecrübelerini, ünlerini artırırken, milli tiyatroların gidebileceği en son yer Moskova'ydı. Kazakistan'daki her tiyatro bir Rus oyununu sahnelemeye mecburdu. Sovyet dönemindeki Kazak Tiyatrolarının en acıklı hali

ise milletine has tarihi eserleri milletinin derdiyle dertlenen, kendilerini milletine adamış A. BAYTURSUNOV, M. JÜMABAYEV, T. RISKULOV, M. ŞOKAY gibi kahramanları dile getirmelerinin yasaklanması ve Tavkehan, Abılayhan, Abilhayırhan'ları düşman olarak göstermeye mecbur bırakılmasıdır.

Her Kazak Tiyatrosu "Medeniyet ve sosyallik Kazak halkına 1917 İhtilali sayesinde gelmiştir." tezini vurgulamaya mecbur bırakılmıştır.

Hiçbir millet geçmişini bilmeden, tarihini tanımadan geleceğini hazırlayamaz, gerçek mânada millet olamaz. Sovyet döneminde Kazak Tiyatro sanatı güneş görmeden gölgede büyümeye çalışan bir gül konumunda kalmıştır.

Allah'a şükürler olsun şimdi bağımsızlığımıza kavuştuk. Birbirimize gizlice, fısıltıyla anlatmaya bile korktuğumuz milletimizin şarkılarım, şiirlerini, desturlarım, hayallerimizi bütün gücümüzle haykırabildiğimiz günlere yettik.

Buna paralel olarak milli unsurlar sanatımızda layık olduğu yeri almaya başladı. Tiyatrolarımız erkinlik içinde tarihi konuları işlemeye başladı. Kazak halkının başından geçen bin türli hali, Rus İmparatorluğunun şovenist siyaseti karşısında halkımızın çektiği büyük ızdırapları göstermeye başladık.

Bu bağlamda ben de rejisör olarak "Stalinge Hat", "Besevdin Hatı", "Han Kene", "Omirzaya" isimli eserleri sahneledim.

Yeni dönemde yeryüzündeki Türk halklarının kardeş olduğu gerçeğinden hareketle Türk soylu halklar arasında yakınlaşma ve kaynaşma gerçekleşti. Türkiyeli kardeşlerimiz "Ata yurdumuz" diyerek bizi arayıp Türkistan'a geldiler. Biz uzaktaki kardeşlerimizi arayıp Anadolu'ya gittik. Birbirimizi sevgiyle kucakladık.

Sanat Fakültesindeki öğrencilerimiz "En Ademi Kelinşek" isimli oyunu tertemiz bir Türkiye Türkçe'siyle "En Güzel Gelin" olarak sahneledi. Böylece Kazakistan Tiyatro tarihinde belki de ilk defa bir oyun Türkiye Türkçe'siyle sahnelenmiş oldu. İkinci sınıf öğrencilerimiz üç aylık bir kurstan soma şimdi Türkiye Türkçe'siyle şiirler ve şarkılar söylüyorlar. Bütün bunlar Kazakistanlı gençlerin Türkiye'ye karşı duyduğu derin sevginin sonucudur.

İşte egemenliğin bize kazandırdıklarından küçük bir kesit.

G. K: Kazakistan ve Türkiye Tiyatrolarını kısaca mukayese eder misiniz?

R. S: Ayrı sistemler içinde doğup geliştikleri için iki ülkenin tiyatroları arasında büyük farklılıklar var. Türkiye Tiyatroları Avrupa tiyatrosundan etkilenmiş ve o yönde gelişmiştir. Oysa, Kazakistan Tiyatroları tamamen Rus tiyatrosunun tesirinde kalmıştır.

Ben bunu Ankara'daki tiyatrolarda yaptığım incelemeler sırasında yakından gördüm. Konuyla ilgili olarak görüştüğüm Türkiyeli ünlü meslektaşlarımla yaptığımız değerlendirmelerde de hep bu sonuç çıktı.

G. K: Bu durumda "en büyük hedefim" dediğiniz Türkistan Tiyatrosu hangi modeli, esas alacak?

R S: Bizim önümüzde duran en önemli mesele belli başlı dünya tiyatrolarının metot ve teorilerini inceleyerek Türk halklarına ortak bir sistem hazırlamaktır.

Bunu ancak Türk halklarının ünlü rejisörlerini, aktörlerini ve eleştirmenlerim bir araya getirecek, geniş katılımlı konferanslarda, sempozyumlarda tartışarak ortak bir çözüme gelmek suretiyle yapabiliriz.

Sanattaki birlik, Türk halklarını fikir ve gönül birliğine götürecektir.

Bizim nihai hedefimiz de bu değil mi?...!

AÇIKLAMALAR

(i) Jan salıp jürgen: Bir amaç uğruna kendini adayan.

(ii) Elbaşı: Cumhurbaşkanı.

KORKUT'UN KABRİ KAZILDI

Kitab-ı Dede Korkut'da bulunan 12 hikaye dışında, Türk coğrafyasında yaşamakta olan başka Korkut Ata hikayeleri vardır. Türkmenistan Türkmenleri arasında derlenen bir "Dedem Korkut" hikayesi..

Ata Rahmanov

Türkmen Türkçesinden Aktaran
Yusuf Akgül

Haberi kimden al. Türkistan'da yaşayan Oğuz il-ulusundan al. Bu ulusun arasında Alkaevli denilen bir bey vardı. Onun sadece kızları vardı, hiç oğlu olmamıştı. Bu bey, kendisinin oğlu olmadığına çok üzülüyordu. Çok zaman geçtikten sonra kızları büyüdü, olgunlaştı. Alkaevli bey altı kızım evlendirdi. Evinde yalnızca en küçük kızı "Halli" kaldı. O da yetişti. Halli akıllıydı, güzeldi, elleri de hünerliydi, her işe yatkındı. Bu kız daima yiğitlerle birlikte olur, at koşturur, ok atışır, güreş tutardı. Her zaman da onları yenerdi.

Bu beyin, Ner adında kapısında işlerini gören bir de hizmetkarı vardı. Bu yiğit de hem çok hünerli, hem de çok yakışıklıydı. Alkaevli beyin Halli adındaki kızı bu oğlanı sevdi, aşık oldu. Alkaevli bey buna çok memnun olmuştu.

-"Ner benim oğlumdur. Öldüğümde yerimi tutsun." deyip, kızım ona vermek istedi. Toy-düğün kurdu, meydanda gerdek çadırı diktirdi. "Toyum var" deyip dört yana haber saldı.

Bu toya İçoğuz il-ulusu geldi. At yarıştırıldı, güreş tutuldu, ok atıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz vuruşturuldu. Halli kızı Ner oğlana verdiler.

Korkut Ata geldi, söz söyledi, boy boyladı... Bu iki buluşan gence alkış tutup, şöyle dedi:.

Koç koç olsun oğulları
Yıgna olmasın dilleri

Salınsın güzel kızları
Yer alsın daim sözleri

Bay baylı yaşasınlar
Ağzı bir aşasınlar

Hatırlansın, adlı olsun
Daim ömrü şadlı olsun

Adı bilinsin il-ulusta
Sözlü olsunlar mecliste

Mihmana güler yüzlü

İline şirin sözlü

Destekçi olsun iline
Her an çıksınlar yoluna

Hürmetleyip daim onu
Bilip tanısınlar şunu

İkisi olsun ağzı bir
Agzalanı kanrı bir
Sevsinler torun-çovluk
Görsün yaşlanıp da yovluk

Nasihati alın sizler
Dilekte tek daim bizler

Korkut Ata bu dilekten sonra saz çaldı, name-destan söyledi. Destanı sabaha kadar sürdü. Ara verildiğinde kulağına "Korkutun kabri kazıldı." Diyen ses geldi. O, bu sesi işitince şaşırdı, tedirgin oldu, huzuru kaçtı. Destan söyleyecek keyfi kalmadı. Bundan sonra meclis dağıldı, toy sona erdi, konuklar evlerine çekildiler. Korkut Ata bu olanlardan sonra kederlenip otura kaldı.

Şimdi haberi kimden al. Çırçıklı'da yaşayan Oğuz il-ulusundan al. Onlar Korkut Ata'yı alıp getirmeye adamlarını gönderdiler. Korkut Ata üzgün halde otururken, bir adam içeri girdi. Ve getirdiği haberini söyledi. Korkut Ata gitmeye razı olup encamını tuttu ve yola koyuldu. Bunlar bu gidişlerinde çöllerden, derelerden-ırmaklardan geçip Çırçıklı'ya yakınlaştılar. Bunların geldiğini Çırçıklı'nın il-ulusu işitti. Hanları Kara Han ile birlikte Korkut Ata'yı hürmetleyip önüne çıktılar. Çevresini sarıp mekanlarına alıp getirdiler. Bu zaman herkes Korkut Ata'yı konuklamak, ağırlamak istedi. Bu yüzden il-ulus kendi arasında görüştü de Korkut Ata'yı Çapak beyin ağırlaması makul bulundu.

-"Onun oğlu, çok övülen aslanlarla vuruşup öldürdüğü için, bu gün onun ad takma toyu var, Korkut Ata bu toya varsın." dediler. Çapak bey buna çok sevindi, il-ulusa minettar kaldı. Alıp Korkut Ata'yı evine getirdi. Bu sırada bir carçı:

-"Çapak beyin oğlu aslanı öldürdü. Şimdi ona ad takma, beylik verme toyu yapılacak, gelin hey.." deyip bağırdı.

Çapak bey, Korkut Ata'yı ak çadıra indirdi. Bir köşeye geçirdi, ipek halıların üzerine oturttu. İyice ağırladı, ulu hürmet gösterdi. Sonra bu eve halk toplanmaya başladı. Ev doldu, içine insan sığmadı; kamışını, direğini söktüler, çevresini açtılar, genişlettiler. Arkasından Korkut Ata bir gün dincini aldı, herkes evine dağıldı.

Ertesi gün erken toy başladı. Pek çok kişi toplandı. Bu toyda at çapıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, horoz, it vuruşturuldu. Korkut Ata her gece söz söyledi, boy boyladı, saz çaldı, name-destan anlattı. Toy üç gün sürdü. Üç günün sonunda, bütün konuklar Çapak beyin oğluna ad takmaya, onun evinin çevresine toplandılar. Bütün il-ulus, Korkut Ata'nın söz söylemesini bekledi. Korkut Ata il-ulusa bakıp şöyle dedi:

Aslan ile vuruş etti
Onu toprağa icattı

Yiğit böyle ad alır
Bununla adı gelir

Atası sağ beylik versin
İl-ulus tek bunu görsün

Aslan olsun yiğit adı
Çapak beyin olsun şadı

Onun adın verdik bizler
Razı mısınız sizler

Adına o eye olsun
İl-ulusa kaya olsun

Korkut Ata'nın sözlerini herkes makul bildi. "Ha., oldu., ha." dediler. Oturanlar ayağa kalktılar, toy tamamlandı. Gelen konuklar evlerine dağıldılar, yolcular da yola düştüler.

Şimdi haberi kimden al. Şehrisebiz kalesinde, onun çevresinde oturan Oğuz il-ulusundan al. Bunların üzerine kan düşmanları Togta Han, büyük bir orduyla yürümüş. Şehrisebiz kalesinin yakınında çok büyük bir vuruş olmuş. Bu vuruşta Oğuz yiğitleri, Togta Han'ın askerlerini yerle bir etmişler... îşte bu yeniş sebebiyle, Şehrisebiz hanı Utamış Han bir yeniş toyu tutmaya karar verdi. Utamış Han Korkut Ata'nın Çırçıklı'ya geldiğini işitip, onu çağırıp getirmeleri için kırık atlısını gönderdi. Atlılar yola çıktılar.

Şimdi haberi kimden al. Çırçıklı'da Çapak beyin evinde oturan Korkut Ata'dan al. Toy bitmiş, kendi yaşıtı yaşıulularla sohbet edip oturuyordu. Gecenin yarısına kadar sohbet ettiler. Bir ara yine Korkut Ata'nın kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses geldi. Korkut Ata buna acılandı, güçten düştü.

Bu sırada, Şehrisebiz'den gelen atlı başı eve

girdi, selamlaştıktan soma haberini söyledi. Korkut Ata buna razı oldu, atına atlayıp kırk atlı ile birlikte Şehrisebiz'e hareket etti Korkut Ata ile kırk atlı az yürüyüp-çok yürüyüp Şehrisebiz kalesine vardılar. Utamış Han hürmetleyip Korkut Ata'nın önüne çıktı, köşküne alıp getirdi. Kendi tahtına oturtmak istedi, ancak korkut Ata buna razı olmayıp ipek halıların üzerine oturuverdi. O gün konuştular, sohbet ettiler. Utamış han, Togta hanın saldırışım Korkut Ata'ya anlattı. Korkut Ata da can kulağı ile dinledi. Yemek yiyip yattılar, dinç aldılar.

Seher vaktinde, Şehrisebiz'de yeniş toyu başladı. At çapıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Geceleyin de Korkut Ata söz söyledi, boy boyladı. Savaşta mertçe vuruşan yiğitlerin adlarım andı, onları kutladı. Sonra destana başladı. Üç gün destan ayıttı. İl-ulus da yanından ayrılmadan onu dinledi.

Şimdi haberi kimden al. Amuderya kenarında oturan İçoğuz il-ulusundan al. Onlar bu yıl çok mahsul aldılar. Kavun-karpuz çok oldu. Bu yeri halkı, Korkut Ata'nın Şehrisebiz kalesine geldiğini işitip hanları Nazar hanın huzuruna çıkarak, hasıl toyu edeceklerini söylediler. Nazar han onlara izin verdi. Korkut Ata'yı çağırmak için de üç yaşıulusunu Şehrisebiz'e yolladı.

Şimdi haberi kimden al. Utamış hanın toyundan al. Korkut Ata üç gün destan ayıttıktan sonra, öğüt-nasihat edip şöyle dedi:

Yurda düşman gelmesin
Yiğit armanlı ölmesin

Düşman gelse göster gücün
Ondan al sağlamca öcün

Kaldırma hiç ar-namus
Oğul isen sen savaş bes

Uz kılıcını çal ona
Kuvvet gelir bundan sana

Bütün düşmanını yokla
Herkesin hakkını hakla

Dat eylesin düşman senden
Nasihati alın benden

Budur size benim sözüm
Sizler benim kara gözüm

Korkut Ara'nın öğüt-nasihatından soma toy sovuldu. Toya gelen konuklar Korkut Ata ile hoşlaşıp evlerine gitmeye başladılar. Toy sahipleri misafirleri uğurladılar. Korkut Ata oturduğu yerde bir başına kaldı. Bu sırada yine kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses geldi. Çevresine baktı, gözleri hiçbir kimseyi görmedi. Şaşkınlık içinde düşünceye daldı. Utamış han ile birlikte içeriye üç yaşlıulunun girdiğini de görmedi. İçeri giren üç yaşlıulu selam verip Korkut Ata ile görüştü, hal-hatır sordular. Sonra yaşlıulular onu çağırmaya geldiklerini söylediler. Korkut Ata, Utamış han ve il-ulus ile hoşlaşıp gelenlerle birlikte yola düştü. Bunlar az yürüyüp-çok yürüyüp sonunda Amuderya kenarında yaşayan Oğuzların yurtlarına yaklaştılar.

Amuderya kenarında oturan Oğuz il-ulusu Korkut Ata'nın geldiğini işitip, bir menzil önüne çıkıp karşıladılar. Ona hürmet gösterip Nazar hanın hanesine alıp getirdiler...

Şimdi haberi kimden al. Amuderya kenarında yaşayan Artık Kembagaldan al. Bu yiğit çok yoksuldu, hiçbir şeyi yoktu. Şimdi o, üç yıldan beri çok bol mahsul alıp çok zengin olmuştu. Varlıklı yaşamaya başladı. Artık, Korkut Ata'nın Nazar hanın hanesine geldiğini işitip evinden çıktı. Nazar hanın yanına vardı, konuşmak için ruhsat istedi, han fırsatı verince de şöyle dedi:

-"Ey benim hürmetli hanım, ben sizlerden Korkut Ata'yı istemeye geldim. Ben geçmiş yıllarda çok yoksul bir insandım. Üç yıldır tohumum binledi. Korkut Ata'yı ağırlamak, konuk etmek istiyorum. Onu bana verseniz deyip geldim."

Bunun üzerine Nazar han burada oturanlara bakıp:

-"Hey yarenler, Artık beye ne cevap verelim.." dedi. Oturanlardan yaşlı bir kişi ayağa kalktı da konuşmak için müsaade istedi. Nazar han fırsat verince:

-"Korkut Ata'yı Artık bey misafir etse iyi olur. Artık beyin yüreği rahatlar, dileği yerine gelir.." dedi. Böylece diğer yaşıulular da bu sözleri yerinde buldular. Nazar han, Korkut Ata'yı Artık beyin misafir etmesine razı oldu. Artık bey çok sevindi, Korkut Ata'yı yanına alıp evine getirdi. Korkut Ata o gün dinlendi, ertesi gün

Artık beyin hasıl toyu başladı. At yarıştırıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa,erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Gece de Korkut Ata saz çaldı, name ayıttı. Bu toy üç gün sürdü.

Şimdi haberi kimden al. Murgap kenarında oturan Oğuz il-ulusundan al. Onlar, Korkut Ata'nın Amuderya kenarına geldiğini işittiler. Lafı-sözü dinlenen iki yaşlıulu, hanları Toğtamış hanın yanına geldi, konuşmak için yüzlendi. Ham ruhsat verdi. Yaşlıululardan birisi:

-"Korkut Ata Amuderya kenarına gelmiş. İzin verirseniz onu buraya çağırmak isteriz." dedi. Toğtamış han razı oldu. Bu sırada Büküri bey kapıda göründü. Handan izin istedi. Toğtamış han konuşması için müsaade verdi. Büküri bey:

-"Benim hiç zürriyetim olmuyordu. Ama bugün bir oğlum oldu. Eğer ruhsat verirseniz ben toy etmek, Korkut Ata'yı da toyuma çağırmak istiyorum." dedi.

Burada oturanların hepsi razı oldular. Büküri bey kırk atlı ile Korkut Ata'yı çağırmaya gitti.

Şimdi haberi kimden al. Amuderya kenarındaki Oğuzların meclisinde saz çalan, name-destan ayıtan Korkut Ata'dan al. O, üç gece de destan ayıttı, söz söyledi, boy boyladı. O şöyle dedi:

Revaç olsun işiniz
Sağ yaşasın başınız

Yer ekin, tohum atın
Varlı maksada yetin

Hamurdur İcanatınız
Bol hasıllar atınız

Hamursuz çörek olmaz
Çöreksiz hörek olmaz

Kurak gelmesin yılınız
Ağrımasın beliniz

Saklasın su belasında
Korusun ot belasından

Belanın yahşisi olmaz
Yahşiyi düşman yenmez

Hiç açlık olmasın
Böyle günler gelmesin

Açın hiç "an "ı olmaz
Karnı toka bela gelmez

İle çörek veriniz
Hak Teala 'yi görünüz

Nasihat verdim sizge
Sözüm yok bundan özge..

Korkut Ata nasihatim tamamladı. Artık beyin toyu de bitti. Herkes hoşlaşıp evlerine dağıldılar. Artık bey konuklarım uğurlamak için dışarı çıktı. Korkut Ata evde yaşlıulu kocalarla birlikte kaldı. Onlarla bir süre sözleşip otururken, birden yine kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses geldi. Korkut Ata bunu işitince, oturan kocaların yüzüne baktı, fakat hiçbirisi bu sesi işitmemişti. Olanlardan habersizce konuşup duruyorlardı. Korkut Ata bu sese çok şaşırdı, yüksekten düşmüş gibi otura kaldı.

Bu sırada, Artık bey bir misafirle eşikten girdi. Bu konuk, Murgap kenarından gelen Büküri bey idi. O, hürmetleyip Korkut Ata ile görüştü, hal-hatır sordu. Sonra da bir köşeye geçip oturdu. Artık bey, Büküri bey ve kırk yiğidine sofra hazırladı. Yenilip-içildikten sonra Büküri bey, Korkut Ata'ya kendisini götürmek için geldiğini anlattı. Korkut Ata razı oldu. Hemen yol encamım tuttu da Büküri bey ile Murgap kenarında yaşayan Oğuzlara doğru yola çıktılar. Artık bey onları uğurlayıp, yelkenle Amuderya'dan geçirip vedalaştı, geri döndü.

Korkut Ata ile Büküri bey az yürüyüp-çok yürüyüp Murgap kenarında yaşayan Dışoğuz il-ulusuna yaklaştılar. Bunların geldiğini haber alan Toğtamış han, il-ulusu ile birlikte bir menzil önden karşıladı. Korkut Ata herkesle selamlaştı. İl-ulus onu hürmetleyip çevresini kaplayıp Büküri beyin evine alıp getirdi. Soma Büküri beyin evi ulu bir meclise döndü.

Bundan sonra Büküri bey konuklarına ve evine gelen il-ulusa yemek ziyafeti çekti. Herkes yedi-içti. Korkut Ata de demini-dincini aldı, dinlendi.

Ezan-seher vaktinde, Büküri beyin toyu başladı. Artık beyin hasıl toyu başladı. Bu toyda at çapıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa,erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Geceleyin de Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Korkut Ata'nın saz-sohbetini büyük bir dikkatle

dinlediler.

Şimdi haberi kimden al. Dışoğuz il-ulusunun Alıs ilinden al. Yazır han oğlunu evlendirecekti, illendirecekti. Bu gün Yazır han oğluna ak çadır kurdu. Toy edecekti. Yazır han Korkut Ata'nın Murgap kenarına geldiğini öğrenip, pnu çağırmak için üç atlı hazırladı. Atlılar yola düştüler.

Şimdi haberi kimden al. Büküri beyin toyundan al. Onun toyu yedi gün sürdü. Yedi gün sonra, Büküri beyin oğlunu kutlamaya, uaşı uzun olsun demeye evinnin çevresine il-ulus toplandı. Toplanan halk, Korkut Ata'nın, Büküri beyin oğlunu kutlamasını istediler. Korkut Ata Büküri beyin oğlunu kutlayıp şöyle dedi:

Uzun olsun Oğul yaşı
Esen gezsin onun başı

Münasip tek olsun yarlı
Kolları olsun hünerli

Yaşasın o daim varlı
Nazik, suluk, güzel yarlı

Çok olsun oğul-kızları
Alışsın onların sözleri

Bahadır-yiğit olsun
Gücünü düşman görsün

Daim ustalık etsin
Düşmanı yere kutsan

Yüriiyüş etse düşmana
Adı yetsin asmana

Hürmetlesin il-dışı
Akıllı olsun başı

İl-ulus alkış etsin
Oğlun, maksada yetsin

Korkut Ata bu sözleri ayıttıktan sonra, burada bulunanlar hep bir ağızdan "Aytganın gelsin.." dediler de alkış ettiler. Bundan sonra toy sovuldu, herkes evlerine dağıldı. Toğamış han, Büküri bey adamları ile konukları yollarına saldılar. Evlerine dönenlerin her biri gelip Korkut Ata ile hoşlaştılar, ona hürmet gösterdiler. Korkut Ata evde oturuyor ve yanındaki bir yaşlı koca ile sohbet ediyordu. O koca çok yaşlı idi, yüz yirmi yaşında idi. Bu yaşlı kişiye Şagal bey diyorlardı. Bu ad ona çok "şağal" tuttuğu için verilmişti. Şağal bey çok yaşlı olduğu için gözleri görmüyor, kulakları ağır işitiyordu. Şağal bey Korkut Ata'ya yaşlılığın çok zor olduğunu anlatıyordu. İşte tam bu sırada, Korkut Ata'nın kulağına yine "Korkut'un kabri kazıldı" diye ses geldi. Korkut Ata Şağal beyin yüzüne baktı. Onun kulağının ağır işittiği aklına geldi., duyduklarına üzülüp otura kaldı.

Bu sırada Büküri bey, üç yiğit ile birlikte eşikte görüldü. Gelen yiğitler Korkut Ata ile görüştüler, sağlık-hatırlık sordular. Büküri bey, yeni gelen misafirlere sofra çekti, yedirdi-içirdi. Gelen konukların başı Aydoğdu bey, Korkut Ata'yı çağırmaya geldikleri haberim verdiler. Korkut Ata bu haberi işitince, o yere gitmeye razı oldu. "Çağırılan yere erinme, çağırılmayan yerde görünme. Gidelim." dedi de yol hazırlığına başladı. Buradaki il-ulus ile hoşlaştı. Atlanıp yola düştüler. Alıs iline yaklaştılar.

Korkut Ata'nın geldiğini Yazır hana haber verdiler. Yazır han il-ulusu ile birlikte Korkut Ata'nın önüne çıktı. Korkut Ata, karşılayan il-ulusa büyük hürmet gösterip atından indi, onlarla birlikte yürüyüp Yazır hanın kalesine geldi. Konuk otağına vardı. Bundan sonra Yazır hanın konuk otağı büyük meclise döndü.

Şimdi haberi kimden al. Köpetdağ eteğinde yaşayan Dışoğuz hanlarından biri Vekil handan al. Bu hanın bir oğlu vardı. Ona Konur bey diyorlardı. O çok yiğit ve becerikli idi. Bu halk barış içinde yaşayıp dururlarken, üzerlerine düşman saldırmış. O zaman büyük vuruş olmuş. Bu vuruşta, Konur bey kaybolmuş. Üç yıl nerede olduğu bilinmemiş Üç yıl kırk gün geçtikten sonra Konur bey düşmanın elinden kaçıp obasına gelmiş. Bu yüzden babası Vekil han toy etmek istemektedir. Bunun için bir maslahat yığınağı topladı. Bu maslahata yaşıulular, akıllı adamlar geldiler. Vekil han onlarla danışdı. Bir yaşıulu:

-* "Hey, adamlar.. Korkut Ata'sız, saz-sohbetsiz toy olmaz. Korkut Ata nerede ise, onu bulup çağırıp getirmek gerek." dedi. Burada oturanların hepsi bu sözü makul buldular. Korkut Ata'nın nerede olduğunu birbirinden sordular. O zaman Vekil han sayılı yiğitlerinden seksen atlısının huzuruna gelmesini buyurdu. Atlılar hemen hazırlandılar. Vekil han kırk atlıyı bir tarafa çağırıp, onlara;

-"Sizler Dışoğuz'da Korkut Ata var ise onu çağırıp, hürmetleyip getirin. Benim toyum var.." dedi. Yine kırk atlıyı başka bir yere çağırıp onlara da;

-"Sizler de İçoğuz'a gidin. Orada Korkut Ara varsa bulup, çağırıp, hürmetleyip alın gelin. Benim toyum var.." dedi.

Bundan sonra Korkut Ata'yı izlemeye Dışoğuz il-ulusunun içine kırk atlı dağıldı. İçoğuz'un içini aramaya da kırk atlı gitti. Bu atlılardan üç tanesi de Alıs iline uğradı.

Şimdi haberi kimden al. Yazır hanın toyundan al. Korkut Ata, Alıs iline geldikten bir gün sonra, Yazır hanın toyu başladı. Artık beyin hasıl toyu başladı. At çapıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa,erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Ak çadırda desmala oynandı. Geceleyin Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Yazır hanın toyu üç gün sürdü. Açlar doyuruldu, açıklar giydirildi. Sonra toya gelenler, ak çadırı kutlamaya, onun çevresine toplandılar. Korkut Ata'nın söz söylemesini herkes bekledi. Korkut Ata kurulan ak çadırı kutlamaya, onun kapısına geldi. Yazır hanın oğlu Beği'nin yanına gelmesini istedi. Begi yanına geldi. Korkut Ata kutlama sözünü söyledi de şöyle dedi:

Begi bey sen evli oldun
Ev tutunup şovlu oldun

Evin senin altı kanat
Versin sana daima baht

Evine senin devlet gelsin
Devlerini mihman bilsin

Mihman gelsin sağdan-soldan
Oğul kızın olsun ondan

Bela gelmesin başına
Zehir katmasın aşına

Rahat yaşa önünü gör
Sağlıkça uzun ömür sür
Bizler ederiz alkışı
Burada var on bin kişi

Yalkanar alkışı alan Baynımaz
alkışsız kalan

Korkut Ata bu sözleri söyledikten soma, burada oturanlar hep bir ağızdan "aytanın gelsin Korkut Ata" dediler. Daha sonra toy sovuldu. Konuklar birbirleriyle hoşlaşıp evlerine dağıldılar. Uzaktan gelen konuklar da gitmeye başladılar. Yazır hanın oğlu Begi, yiğitleri ile konukları uğurladı. Buradan adamların hepsi Korkut Ata ile de vedalaştılar. Misafirler gittikten sonra, Yazır han Korkut Ata'yı ak çadıra alıp vardı. Kendisi bir iş için dışarı çıktı. Korkut Ata yalnız kaldı. O vakit yine "Korkut'un Kabri Kazıldı" diyen ses kuşağına geldi. Yine şaşırıp kaldı, yerinde donup kaldı..

Bu sırada Yazır han, üç konuk ile eşikten girdi. Gelen mihmanlar Korkut Ata ile görüştüler, hal-hatır sordular, bir tarafa geçip oturdular. Yazır hanın hizmetkarları gelen konuklara sofra getirdi. Yenildi-içildi. Misafirler bir süre istirahat ettikten sonra, Yazır han onlardan ziyaretlerinin sebebini sordu. O yiğitlerden birisi:

-"Vekil han toy ediyor. Bizler, bu toya Korkut Ata'yı çağırmaya geldik." dedi.

Korkut Ata bu daveti işitip, yol encamım tuttu. Arkasından il-ulusla vedalaşıp, bu yiğitler ile birlikte Köpetdağ eteğinde yaşayan Dışoğuz il-ulusuna gitmek için yola çıktı. Bunların geldiğini Vekil han işitip, ünü büyük beyleri ve yaşıulularıyla birlikte, Korkut Ata'nın önüne çıkıp karşıladı. Korkut Ata'yı hürmetlediler. Kimisi atının yularından, kimisi üzengisinden tutup, attan indirdiler. Korkut Ata kendisim karşılayanlarla görüştü, hal-hatır sordu. Onlarla birlikte yürüyüp vekil hanın konul evine geldiler. Böylece Vekil hanın konuk evi ulu meclise döndü.

Şimdi haberi kimden al. Çardağı Çandıbi'de yaşayan Köroğlu'nun yiğitlerinden al. Onlar bir meclis kurmuş, oturuyorlardı. Ayvaz saz çalıp, name ayıtıyordu. Köroğlu da bir köşeye uzanmış yatıyordu. Köroğlu birden sıçrayıp gözünü açtı. Yerinden zıpladı de , sersem sersem oturdu. Bütün yiğitler Köroğlu'na baktılar. Ayvaz saz çalmayı, name söylemeyi bıraktı. Köse Zennar, Köroğlu'nun bu oturuşunda bir sebep olduğunu bildi de, ona bakıp;

-"Ahav, Köroğlu, sana ne oldu? Sen düşünde, güçlü bir düşmana mı basıldın, ya da kabus mu gördün?" dedi. Köroğlu bunun üzerine konuşmaya başladı, yiğitlerine şöyle dedi:

-"Yiğitler, ben bir garip düş gördüm. Bunun

için sıçrayıp uykumdan uyandım." dedi.

Köse ona bakıp;

-"Köroğlu, düşünü anlat, yorması bizden." dedi.

Köroğlu, o vakit yiğitlerine bakıp;

-"Benim gözüme üç yangın göründü. Bu yangınlar gittikçe bizim yurdumuza yakınlaştı. Herkes kaçmaya başladı. Ben de ne edeceğimi bilmeden sıçrayıp uyandım." dedi.

Köroğlu'nun sözlerini işiten yiğitler, her biri kendine göre bu düşü yormaya başladı. Köse o an yerinden kalkıp;

-"Yangın düşmandır. Bizlere yaklaşan düşmana karşı hazırlık görmeliyiz." dedi. Yine birisi:

-"Ateş düşüncedir. Köroğlu düşüncelidir. O hiçbir şey de yemiyor." dedi. Bir başkası:

-"Ateş musallattır. Bizim başımıza gelecek bir bela var. Ben bu belanın ne olduğunu bilmiyorum." dedi. Sözün özü, herkes bu düşü kendine göre yordu. Bu yorumlara Köroğlu da, Köroğlu'nun yiğitleri de pek inanmıyordu, gönülleri yatmıyordu. Delinin bin sözü telek, bir sözü gerek dedikleri gibi, Köroğlu'nun deli Perren adlı yiğidi karşısına geçti de;

-"Bu düşün yorumunu sadece Korkut ata bilebilir. Onu buraya çağırmak gerek." dedi. Bunun söylediklerini Köroğlu ve yiğitleri uygun buldular. Köroğlu, Köse'nin yanına üç yiğidini katıp Korkut Ata'yi çağırmak için gitmelerini istedi. Bu karara yiğitler razı oldular. Köse ve diğer atlılar vakti elden vermeden atlandılar., Korkut Ata'yı çağırmak için yola düştüler.

Şimdi haberi kimden al. Vekil toyundan al. Vekil han Korkut Ata geldikten sonra birkaç.gün geçti, toya başladı. Bu toyda at çapıldı, boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu Geceleyin Korkut Ata sazame-destan söyledi. Vekil hanın toyu üç gün sürdü. Üç gün soma, Konur beyin kaybolduğu vuruşta düşmana esir düşen yiğitlerin anaları, babaları, kardeşleri, eşleri, akrabaları, dayıları, emmileri Korkut Ata'nın huzuruna geldiler de, esirlerin kurtarılmalarını istediler. Bunlar bir yerde toplandılar. Korkut Ata onlara nasihat edip, şöyle dedi:

Koyun ayrılsa kuzudan
Ciğeri yanar sızıdan

Meler, her yan çarpar yürür
Kimse onu tapar yürür

Kara mal ayrılsa danadan
Kol çekmez hiç tornadan

"MO "lar daim gözü yaşlı
Pek de onun bağrı başlı

Köşeğini gözden salmaz
Analı köşek har olmaz

Kılyal tayını korudur
Düşmana berk tandır
Tayın vermez her düşmana
Ketirir onu pişmana

Hayvan, balasın izlese
Yitirirse, onu gözlese
İnsan onu gözlemez mi
Onun için sözlemez mi

Esirleri edin halas
Öç koymayın sizler hullas

Birlikte bir yürüyüş edin
Esirlerin imdadına yetin...

Korkut Ata'nın bu sözlerini işiten il-ulus, esirlerin kurtarılması için ağız birliği ettiler. Vekil han asker toplamak için buyruk verdi. Bununla birlikte toy sovuldu. Konuklar evlerine dağıldılar. Herkes birbirleriyle hoşlaştı, fakat il-ulusun işi daha bitmedi. Esirleri kurtarmaya gidecek yiğitler bu meydanda toplanmaya başladı. Sözün kısası, bir günde on bin yiğit toplandı. Yiğitlere Konur bey, yolbaşçılık etti. "Yurdu belet çarpar" dedikleri gibi, Konur bey çok belet bir yiğit idi... Korkut Ata onları uğurlayıp şöyle dedi:

İşiniz pek şovlu olsun
Bıyığınız tovlu olsun
Açılsın esirlerin bahtı
Yıkılsın şahların tahtı

Sağ-selamet dönüp gelin
Öcünüzü sizler alın

Harap eyleyip düşmanı
Gösterin ona pişmanı

Tanrı 'm saklasın sizleri
Yad eyleyin siz bizleri

Korkut Ata bu sözlerden sonra askeri uğurladı. Onları uğurlamaya gelen il-ulus, bir ağızdan "aytanın gelsin Korkut Ata." deyip, sesleri gök yüzünü doldurdu. Bundan sonra asker, esirleri kurtarmak üzere düşman üzerine yürüdü.

Korkut Ata dönüp Vekil hanın hanesine geldi. Vakit seher çağı idi. Korkut Ata içeri girdiğinde, yine kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses geldi. O buna yine çok kaygılandı, üzüldü. Sonra yatıp uyudu, demini-dincini aldı.

Korkut Ata uykusundan uyanıp dışarı çıktı. Elini yüzünü yıkadı, karnını doyurdu. Bir süre oturduktan sonra, Vekil hanın hizmetkarlarından birisi, yanında dört kişiyle birlikte çadıra geldi. Gelenler, Korkut Ata'dan ruhsat istediler, eşikten girdiler., görüştüler, hal-hatır sordular. Hizmetkarlar misafirlere sofra hazırladı. Yediler-içtiler. Daha sonra Korkut Ata onlara;

-"Yiğitler, hayırdır, hangi haber ile geldiniz." dedi.

Köse Zennar bu vakit yerinden kalktı da:

-"Bizleri, Köroğlu ağamız size yolladı. Sizi çağırmaya geldik. Köroğlu ulu bir meclis kuruyor, buna size çağırıyor." dedi. Korkut Ata bu sözleri duyunca yol hazırlığına başladı. Bu sırada Vekil han da geldi. Korkut Ata, Vekil hana, Köroğlu'nun çağırdığını, kendisinin bu davete gitmek istediğini söyledi. Vekil han da Korkut Ata'nın sözlerine razı oldu. Dışarı çıktılar. Korkut Ata Köroğlu'nun yiğitleri ile atlandı. Vekil han adamları ile onları uğurladı, vedalaşıp geri döndüler.

Korkut Ata ile Köroğlu'nun yiğitleri az yürüyüp-çok yürüyüp Çardağlı Çandıbil yurduna yaklaştılar. Bunların geldiğini duyan Köroğlu, yiğitleri ve il-ulusu ile birlikte, onları bir menzil önden karşıladı. Korkut Ata onların karşılamaya geldiği görüp attan indi, hal-hatır soruştular, il-ulus ile birlikte Köroğlu'nun Karrrıkale'sine geldiler. Köroğlu, Korkut Ata'yı, bezeli konukevine alıp getirdi. Meclishanenin içi-dışı insan ile dolup taştı. Muhabbet başladı. Herkes en güzel giyeceklerini giyinmiş, gelinler-kızlar toy urbalarıyla süslenmişti. Herkes çok mutlu idi. Bu şadlık içinde Köroğlu'nun meclishanesinde ulu oturuluşuk, tatlı sohbet başladı. Her yerden misafirler akın ettiler. Bu misafirleri Çardağlı Çandıbil halkı kabul etti, her ev ulu meclis evine dönüştü.

Şimdi haberi kimden al. Etrek kenarında oturan Dışoğuz il-ulusundan al. Bu il-ulus bağ-bahçe, başka ekin işleriyle meşgul oluyorlardı. Bu yıl, Etrek'in suyu az olmuştu. Bağ-bahçelere, tarlalara su yetmiyordu. Suyu sıra ile kullanıyorlardı. Bu sebeple, bir gün su yüzünden kavga başladı. İki kişi de vuruştu. Bu kavga Göklen hanın yolbaşçılığındaki il-ulusu ikiye böldü. Vuruşmaya hazırlık görmeye başladılar. Ara bulacak adam da kalmamıştı.

Bu durum üzerine Göklen han iki taraftan üçer yaşıulu çağırıp onlara;

-"Bu kavga gerek değildir. Sizler ortalığa yatıştırın. Vuruşmanın gereği yoktur." dedi.

Bir yaşıulu, Göklen hana;

-"Bu zamanda, iki ulus bizim sözlerimize kulak asmıyor. Halkın iki bölümü de çok çile çekti. Bu yüzden bizi dinlemiyorlar, biz bu işi başaramıyoruz." deyip karşılık verdi.

Bu sözü işiten Göklen, yaşıululara bakıp;

-"Sizler bana keneş (akıl) verin. Ne etmeli?" dedi.

Orada oturan yaşıululardan birisi yerinden kalktı da hana;

-"Ben geçen gün Çardağlı Çandıbil'den geldim. Karrıkale'de birkaç gün kaldım. Karrıkale'nin il-ulusu, Köroğlu'nun toyunu bekliyor. O toya Korkut Ata gelecekmiş. Bizler de bu işimizi çözmeye Korkut Ata'yı aracı etsek yahşi olur." dedi.

Burada oturan kişilerin hepsi bu kocanın söylediklerini uygun buldular. Bunun üzerine Göklen han onlara;

-"Sizlerden kimler çağırmaya gider." dedi.

Yaşıulular, beyler görüştüler de kavgalaşan iki bölümün her birinden ikişer kişi seçip, Korkut Ata'yı çağırmak için yola saldılar.

Şimdi haberi kimden al. Köroğlu'nun meclisinden al. Buraya gelen misafirlere sofra çekildi, yediler-içtiler. Daha sonra herkes evlerine dağıldı. Korkut Ata da dinlenmek üzere çadırına girdi.

Şimdi haberi kimden al. Köroğlu'nun kendisinden al. O yiğitlerini, yaşıulu kocalarına

çağırıp, onlarla maslahat etti. Onlara seslenip;

-"Hürmetli Korkut Ata'yı nasıl ağırlamalıyız." dedi.

Köse Zannak yerinden kalkıp konuşmak için izin istedi. Maslahat meclisinde bulunan kocalara bakıp;

-"Biz, Korkut Ata'nın hürmetine üç gün Karrıkale'de, üç gün Tazekale'de oturuluşuk, meclis geçirsek; Korkut Ata'nın avazlı sesini, manalı sözünü, name-destanını dinlesek pek yahşi olur." dedi. Köse'nin bu sözlerini herkes makul bildi. Bundan sonra, maslahata gelenler evlerine dağıldılar.

Ertesi gün tan vaktiyle birlikte Köroğlu'nun ulu meclisinin başlayacağını, bir haberci, Çardağlı Çandıbil'in il-ulusuna duyurdu. Böylece, dört bit yandan davetliler Köroğlu'nun misafirhanesine gelmeye başladılar. Atlar tutuldu, mihmanlar karşılandı, yemekler pişirildi, şaraplar taşındı.. Şarap sunanlar, tütün ateşleyenler, .kısaca hizmetkarlar erinmeden hizmet ettiler, ayak üstünde durdular. Korkutt Ata ise halı döşenen geniş meydanda saz çalmaya, destan ayıtmaya başladı. Bu tertiple üç gün Karrıkale'de, üç gün Tazekale'de ziyafet meclisi, oturuluşuk oldu. Açlar doyuruldu, çıplaklar giydirildi. Böylece ulu bir ziyafet oldu. Böyle bir meclis hiç görülmemişti.

Derken Köroğlu'nun meclisi sovuldu. Misafirler hoşlaşıp evlerine dağıldılar. Köroğlu ise yiğitleriyle birlikte Korkut Ata'yı alıp Karrıkale'ye vardı. Konuklar için hazırlanan çadıra girdiler. Burada, Köroğlu'nun kırk yiğidi, çağırılan yaşiulıüar vardı. Köroğlu gördüğü düşü anlatıp;

-"Ben yatıp uyurken, gözüme üç ateş göründü. Bu ateş (yangın) yavaş yavaş Çardağlı Çandıbil'e yaklaşıyordu. Ben ne edeceğimi bilemeden uyanmışım.." dedi.

Bunu üzerine Korkut Ata, Köroğlu'nun düşünü yorup şöyle dedi:

-"Ey oğlum Köroğlu! O senin üç yangının, gelmekte olan açlık yıllarıdır. Siz bu açlıktan il-ulusu iyi koruyun.."

Bu sözlerden sonra, mecliste bir maslahat başladı. Köroğlu Korkut Ata'ya bakıp;

-"Ey hürmetli Korkut Ata'm! Bu açlığa karşıı ben il-ulusumu nasıl korurum.." dedi.

Korkut Ata, Köroğlu'na ve bu yerde toplanmış bütün insanlara öğüt-nasihat ederek şöyle dedi:

Argış edin tüm yurda
Albıramak olmaz merde

Garçga gibi mahsul toplan
Kise 'ye koymadan kaplan.

Mahsul yığın her taraftan
İran 'ı, Taran 'ı, Arap 'tan

Sonra onu iyi saklan
İl-ulusu şundan "hak "lan

Sakın onu sarf etmeyin
Günah etse hiç ötmeyin..

Sarf edenler ızalansın
Uğrulayctn cezalansın
Böyle etsen açlık olmaz
İl-ulusun yer de ölmez

İl-ulusun razı olur
Tokluk günler sonra gelir

Böyle et de koru ilin
Bu sözümü iyi bilin..

Korkut Ata sözünü tamamladı. Bundan soma Köroğlu, oturan yaşıululara ve yiğitlere üç gün soma mahsul yığmak hakkında maslahat (keneş) yapılacağım duyurdu. Herkes hoşlaşıp evlerine dağıldılar. Köroğlu da yiğitleriyle dışarıya çıktı. Korkut Ata evde bir başına kaldı. Bu sırada yine Korkut Ata'nın kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses duyuldu. Buna Korkut Ata yine üzüldü, acılandı, dermandan düştü..

Bu zaman, Gammar dört yaşıulu ile birlikte eşikten içeri girdi. Gelenler Korkut Ata ile selamlaştılar. Bir kenara geçip oturdular. Hizmetkarlar sofra getirdi, yediler içtiler. Korkut Ata onlara;

-"Yaşıulular, nereden gelir, nereye gidersiniz?" dedi.

Bu gelenlerden birisi:

-"Ey hürmetli Korkut Ata! Sizi izleyip geldim. Göklen hanın il-ulusu su yüzünden

birbirine düştü. Şimdi de vuruşmak isterler, bizler, arabulucu olarak götürmek istiyoruz." dedi.

Korkut Ata, bu sözleri işitince yol hazırlığına koyuldu. Bu sırada hizmetkarlardan birisi, bu haberden Köroğlu'nu haberdar etti. Köroğlu meclise geldi. Korkut Ata ile görüştüler. Korkut Ata ona;

-"Etrek kenarına çabuk yetişmezsek vuruş olacak. İnsan kanı dökülecek. Tez gidelim." dedi. Bu sözleri işiten Köroğlu, Korkut Ata'nın gitmesine razı oldu. Uğurlamak için dışarı çıktı. Bir de gördü ki, onun vedalaşmak için gelen il-ulus evinin çevresini doldurmuş. Korkut Ata vedalaştı, hoşlaştı. Köroğlu'na da "sağol" deyip, yola düştü.

Korkut Ata ve Göklen hanın elçileri, hiç durmadan Etrek kenarına yaklaştılar. Göklen han, onların geldiğini işitip, ikiye bölünen halkın ileri gelenlerine haber salarak Korkut Ata'yı karşıladı. İki il-ulusun geldiğini gören Korkut Ata attan indi, gelenlerle hal-hatır soruştu, selamlaştı. Korkut Ata'yı hürmetleyip çevresini kaplayıp Göklen hanın konuk evine alıp getirdiler. Bir süre sonra Göklen hanın ikiye bölünen il-ulusunun hepsi bir araya geldi.

Korkut Ata bu fırsat ile birlikte "ayrılmayın, vuruşmayın" dedi de, öğüt-nasihat verdi. O şöyle dedi:

Bir ile gelse bir bela
Ağızbirlik olur kale

Ağızbir il gıcırlıı
Kavgalı il ecirli

Ağzıbire bir şey batmaz
Batarsa da gücü caymaz

Kavgalaşan dağılır
Tanrı 'm ona kargıdır

Kavgalaşan güçten İcaçar
Tanrı 'm ondan tez vazgeçer

Ağzıbire Tanrı bir
Ayrılığa kanrı bir

Ağzıbir maksada yeter
Ne etse de gücü çatar

İki taraf anlaşsınlar
Hiç durmadan barışsınlar...

Korkut Ata bu sözleri söyledikten soma, dargınlar-küskünler barıştılar. Göklen han da barış toyu etmek için çığırtkan çıkardı.

Şimdi haberi kimden al. Balkan dağı eteklerinde oturan Dışoğuz il-ulusundan al. Buranın halkı mal besler, av avlardı. Çok sakin bir hayatları vardı. Günlerin birinde, dağlarda gezip yürürken bir çoban kaçıp geldi. Dili tutulmuştu, konuşamıyordu. Çoban başına gelen belanın ne olduğunu da anlatamıyordu. Bundan sonra; bazen malların biri bazen de çobanı kaybolmaya başladı. Halk bu olanlara şaşırıp kaldı. Bunun üzerine Yapağılı ham, il-ulusu ile maslahat etmeye karar verdi, bu belanın ne olduğunu anlamaya çalıştı. Bu danışma (maslahat) yığınağına pek çok kişi geldi, bayrak meydanında toplandılar. Maslahata gelenler, Yapağılı hanın konuşmasını beklediler. Yapağılı han atının üstüne çıkarak kalabalığa bakıp, yüksek sesle konuşmaya başladı.

-"Hey, adamlar.. Bazen mallarımız, bazen de çobanlarımız yitmeye başladı. Sebebini bilmiyoruz. Bunun nasıl bir bela olduğunu bilmek gerek. Nasıl bilmeli, bir akıl verin." dedi.

Hiç kimseden ses çıkmadı. Kısa bir süre sonra, halkın ortasında bir yaşıulu yerinden kalkarak Yapağılı hanının yanına geldi, konuşmak için müsaade istedi. Yapağılı hanın müsaade etmesi üzerine şöyle dedi:

-"Hey, adamlar..Üç yüzden fazla ben diyen atlı-silahlı yiğit seçip toplamılıyız. Her çobanın yanına bir yardımcı vermeliyiz. Çobanların yanına yardımcı verilen yiğitler, hangi bela gelirse onunla vuruşur, yener. Böyle etsek yahşi olur."

Maslahata gelen kocalar, bu sözler makul bildiler. Yapağılı han üç yüz yiğit toplamak işini hizmetkarlarına buyurdu. Seçilen yiğitler üç gün içinde hazırlandılar. Gelen yiğitlerin arasında Çakan Kembagalın oğlu da vardı. Yapağılı han toplanan yiğitlerin yanına gelerek onları, birer birer çobanların yanlarına göndermeye başladı. Çakan Kembagalın oğluna da dağ vadisindeki davar çobanının yanına gönderdi.

Çakan oğlu, denilen yere vardı. Davar çobanını buldu. Hiçbir şey gelmiyordu. Geceleyin de yatmadan bekledi.

Kırkıncı günün sonunda geceleyin Çakan

oğlunun atı huysuzlaştı, hiçbir şey yemiyordu. Sürü itleri bir tarafa kaçıştılar, koyunlar da hiç yatmıyorlardı. Çakan oğlu bir şeylerin sezerek koyunların çevresini dolaştı. Gece yarısı olduğunda, ileri tarafta iki ışık peyda oldu, yaklaşmaya başladı. Bunu gören atlar kişnemeye başladı, köpekler havladı, koyunlar bir yere toplandılar. Çoban uyuyordu, hiçbir şeyden haberi yoktu.

Şimdi haberi kimden al. Çakan oğlundan al. Çobanın dayağım aldı. Yere dikti. Urbasını giydirdi. Gelen belanın görmeyeceği bir yere gizlendi, bir koyukta gelen belaya bakıp yatıverdi. Bu gelen bela büyük bir ejderha (canavar) idi. Yanan iki ışık onun gözleriydi. Ejderha bilmeden Çakan oğlunun yanından geçip gitti. İki gözünü urba giydirilmiş dayağa dikti. Bu sırada, çakan oğlu ejderhaya bildirmeden arkasından gelerek boynunu kılıçladı, beline vurdu, kellesini kesti. Kısaca ejderhayı delik deşik etti. Arkasından da yine gizlenip yattı. Kısa bir süre sonra ikinci canavar da geldi. Bunu da, önceki gibi yapıp öldürdü. İkisini birbirine bağladı. Çobanı uyandırıp olanları anlattı, kollarını yıkadı, karnını doyurdu, bir süre dinlendikten sonra da obasına dönüp geldi. Hizmetkarlar Yapağıh ham uyandırdılar. Yapağıh han Çakan oğlunu çağırdı, evine aldı. Çakan oğlu, Yapağıh handan ruhsat istedi. Han izin verdi. O zaman Çakan oğlu, iki canavarın sırtından kestiği deriyi torbasından çıkarıp hanın önüne bıraktı. Bunun üzerine Yapağılı han Çakan oğluna hürmet gösterip bir köşeye oturttu. Sofra kuruldu, yenildi-içildi. Yapağılı han olanlar hakkında malumat istedi. Çakan oğlu da olanları, olduğu gibi hana anlattı. Yapağıh han canavarları görmek için çığrtkan bağırttı. Bu haberi duyan il-ulus, Yapağılı hanın evinin önünde toplandılar. Akşama doğru Yapağılı han, il-ulusu ile birlikte, öldürülen canavarları görmeye gitti. Gidip görseler iki canavar cansız yatıyor, kanları su gibi akıyor. Yapağılı han bir ateş yaktırarak, öldürülen bu canavarları ateşe attırdı. Arkasından evine dönüp geldi, toy hazırlığına başladı. Çığırtkan bağırtıp toy haberini duyurdu. Korkut Ata'yi alıp getirmek için üç atlı gönderdi. Atlılar Göklen hanın yurduna doğru yola aldılar.

Şimdi haberi kimden al. Kasbi deniz kenarında yaşayan Dışoğuz il-ulusundan al. Bu halkın hanına Iva han derlerdi. Bu ilin içinde Batır denilen bir bey vardı, bu bey çok güçlü ve pehlivandı. Bu kişi yüz yirmi yaşına basmıştı. Günlerin birinde agtıklarını, çovluklarını, yovluklarını yanına çağırdı:

-"Ben Korkut Ata'yı görmek, onunla helalleşmek isterim. Onun sazını, namesini, destanını işitesim geliyor. Onu çağırıp alıp gelin.." dedi. Bunu üzerine Batır kocanın en büyük oğlu, Iva hanın huzuruna vararak müsaade istedi. Iva han konuşmasına müsaade edince de;

-"Dedemiz-atamız, Korkut Ata'nın sazım, namesini, destanını hayatının son deminde dinlemek istiyor. Siz ruhsat verirseniz Korkut Ata'yı çağırıp alıp gelmek isteriz." dedi.

Iva han razı oldu. Batır kocanın bir oğlu ile bir torunu Korkut Ata'yı bulup alıp gelmek için Balkan dağı eteğindeki il-ulusun yurduna yola çıktı.

Şimdi haberi kimden al. Çakan beyin toyundan al. Çığırtmaçın seher vaktinde Çakan beyin oğluna at takma toyunun başlayacağım duyurmasından sonra, îl-ulusun kimisi deve, kimisi koyun, kimisi boğa, kimisi dana, kimisi koç, kimisi tahıl, kimsi para, kimisi elbise...kısaca getirmeye başladı. Böyle evin çevresi maldan-hayvandan, evin içi de türlü türlü eşyadan dolup yaştı. Derken ulu toy başladı. At koşturuldu, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Geceleyin Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Toy bu şekilde üç gün sürdü. Açlar doyuruldu, çıplaklar giydirildi. Üç günün sonunda Çakan beyin oğluna ad takmak için bütün il-ulus onun çevresine toplandı. Korkut Ata'nın söz söylemesini beklediler.

Korkut Ata, Çakanoğlu'na ad takıp şöyle dedi:

Çalam oğlu aldı ad
Bindiğidir yahşi at

Ejder öldürdü oğlun
Daim sovuldu dovlun

Beladan halas etti
Ejderi kuma icattı

Ejder takılsın adı
Daim ilinin şadı

Adına verdik ona
Tanrı yalkasın şuna

Olsun uzun ömürlü
Oku sağlam demirli

Şimdi beysin, beyzade
Sahip olasın bu ada

Korkut Ata'nın sözlerini dinleyen il-ulus, bir ağızdan "Aytanın gelsin Korkut Ata." dediler. Bundan sonra toy sovuldu. Korkut Ata toya gelenler ile vedalaşıp-helallaşıp konuk evine girdi. Çakan bey, kardeşleri ile birlikte misafirleri uğurladı. Korkut Ata bir başına misafir evinde oturuyordu. Bu sırada yine kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses geldi. Bundan tesirlendi, acılandı.

Çakan bey iki kişi ile birlikte içeri girdi. Gelen konuklar, Korkut Ata ile görüşüp hal-hatır soruştular. Sonra bir köşeye geçip oturdular. Bir fırsat bulup, ne maksatla geldiklerini Korkut Ata'ya belirttiler. Korkut Ata onlarla gitmeye razı oldu, yol hazırlığına girişti. Çakan bey ile vedalaşan Korkut Ata yola düştü. Az yürüyüp-çok yürüyüp Kasbi denizi kenarında yaşayan Dışoğuz il-ulusuna yaklaştılar. İl-ulus Korkut Ata'nın geldiğini duyup, hanları Iva han ile birlikte karşıladılar. Korkut Ata il-ulusu hürmetleyip attan indi, hal-hatır soruşuldu. Birlikte yürüyüp Batır pehlivanın evine geldiler. Korkut Ata, Batır pehlivanın yüz yirmi yaşını kutladı. Yanına geçip oturdu. Bu sırada bir çığırtkan, Batır pehlivanın yüz yirmi yaş toyunun ertesi günü sabahtan başlayacağını duyurdu.

Şimdi haberi kimden al. Mangışlak'ta oturan Çovdur il-ulusundan al. Çovdur il-ulusu kavgalaşıp Türkistan'dan Mangışlak'a göçüp gelmişti. Sonra da onları tekrar eski yurtlarına getirmek için Korkut Ata ile Salur Kazan elçi olarak gelmişlerdi. Ancak Çovdur il-ulusu onların sözlerini dinlemeyip, burada kalmışlardı. Şimdi Çovdur il-ulusu, Korkut Ata'nın Kasbi denizi kenarına geldiğini öğrenip, hanları Akbay-Karabay'ın huzuruna vardılar. Bunlardan yaşlı bir kişi hanlarına bakıp:

-"Korkut Ata'nız bizleri Türkistan'a geri götürmek için elçi olarak geldiği zaman, onun dediklerine kulak asmamıştık. Ona karşı utanç duyuyoruz. Bu yüzden onu çağırmak istiyoruz. Sizden müsaade almak için geldik" dedi.

Çovdur il-ulusunun hanları Akbay ile Karabay bunların düşüncelerini makul geldiler. Hemen iki ünlü kocayı yol saldılar.

Şimdi haberi kimden al. Batır pehlivanın toyundan al. Korkut Ata'nın buraya gelmesinden iki gün sonra Batır pehlivanın yüz yirmi yaş toyuna başlandı. At koşturuldu, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Geceleyin de Korkut Ata saz çaldı, name-destân ayıttı. Açlar doyuruldu, çıplaklar giydirildi. Batır pehlivanın toyu bu tertipte yedi gün sürdü. Yedinci günün sonunda, toya gelen büyün konuklar Batır pehlivanın yüz yirmi yaşım kutlamak için bayrak meydanında toplandılar. Batır pehlivan da geldi. Burada duranlar, Korkut Ata'nın sözlerine başlamasını beklediler. Korkut Ata kutlamasını yapıp şöyle dedi:

Yüzyirmiye yeten yaşın
Sağ yaşasın daim başın

Gözün gördü torun, çovluk
Arkasından yine yovluk

İlin bile birlik durdun
Nice vuruş, Icavga gördün

Vuruşlarda kırış ettin
Maksadına daim yettin

Arka oldun il-ulusa
Çok katıldın sen meclise

Ömrün uzun olsun pehlivan
İlinde sen misli bağban

İl-ulusun tanır seni
Ben de dedim şana bunu.;.

Korkut Ata'nın bu sözlerinin ardından, herkes "ayıttığın doğru, dediklerin gelsin.." dediler. Bundan sonra toy sovuldu. Toya gelenler, Korkut Ata ve Batır pehlivan ile vedalaşıp evlerine dağıldılar. Korkut Ata, Batır pehlivanın konukevine vardı. Henüz daha oturmadan "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses yine kulaklarına geldi. Korkut Ata bu sözü söyleyeni aradı, ama bir türlü bulamadı. Üzülüp oturuverdi.

Bu sırada Batır pehlivanın oğlu iki misafir

ile birlikte içeri girdi. Gelenler, Korkut Ata ile görüştüler, hal-hatır soruştular. Sonra da evin bir köşesine oturdular. Misafirlere sofra getirildi, istirahat ettiler. Korkut Ata onlardan haber sorunca, içlerinden birisi:

-"Bizler, Mangışlak'ra oturan Çovdur il-ulusundan geldik. Bizim il — ulusumuz, siz elçi olarak geldiğinizde sözümüzü tutmamış, Türkistan'a geri dönmemişti. Bizim halkımız şimdi sizden ruhsat ister, sizi çağırır. Görmek, helalleşmek, konuşmak ister." dedi.

Korkut Ata bu haberi işitip şad oldu. Yol hazırlığına başladı. Batır pehlivan ve diğer yaşıulularla, il-ulusla hoşlaşıp, gelen kişilerle birlikte yola koyuldu. Bunlar az yürüyüp-çok yürüyüp Mangışlak'a yaklaştılar. Çovdur il-ulusu, Korkut Ata'yi karşıladı. Korkut Ata il-ulusu hürmetleyip atından indi, onlarla birlikte yaya yürüdü. Akbay-Karabay hanların misafir evine geldiler. Korkut Ata'nın gelmesiyle birlikte Akbay, Karabay hanların evi, ulu bir meclise çevrildi.

Şimdi haberi kimden al. Vas'da oturan Yemreli il-ulusundan al. Bunlar, Korkut Ata'nın Mangışlak'a geldiğinin işittiler. Hanları Aşna beyin huzuruna varıp, Korkut Ata'nın Mangışlak'a geldiğini söylediler. Korkut Ata'yı buraya çağırmak için ruhsat sordular. Arkasından iki kişi, Mangışlak'a çağırıcı olarak gönderildi.

Şimdi haberi kimden al. Çovdur il-ulusundan al. Korkut Ata, Akbay-Karabay'ın misafir evine geldikten sonra, küçük bir maslahat başladı. Akbay, Karabay "nereden başlamalı" deyip akıl sordular. Bu maslahata (keneşe) gelen akıllı bir kişi ayağa kalkarak;

-"Ötünç (özür) toyunu etmeli. Toy bittikten sonra bütün il-ulusu Korkut Ata'nın huzuruna varıp özür dilemeli.." dedi. Bu fikri keneşe gelenler uygun buldular. Çığırtkan da haberi il-ulusa duyurdu. Bütün il-ulus bayrak meydanında toplandı. Başka obalardan da geldiler.

Çovdur il-ulusunun toyu kızıştıkça kızıştı. At koşturuldu, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Pozzam, peçiz oynandı. Geceleyin Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Çovdur il-ulusunun toyu bu tertipte yedi gün sürdü. Yedinci günden sonra, bütün Çovdur il-ulusu bayrak meydanında toplandı. Korkut Ata geldi. Bu sırada, il-ulusun arasından yaşlı bir kişi (adı Tekebay) alinde çörek sofrasıyla Korkut Ata'nın yanına geldi. Tekebay çörek sofrasını Korkut Ata'ya verip;

-"Ey hürmetli Korkut, sizden bütün Çovdur halkı ötünç soruyor (bağışlamanızı istiyor.)" dedi. Korkut Ata çöreği eline alıp öptü, alnına değdirdi. Sonra il-ulusa dönüp şöyle dedi:

Yahşi maslahat alınız
Dostluk keneşi biliniz

Yüz döndürmen dosttan-yardan
Çekilmeyin namus-ardan

Bilin nasihat edeni
Rast gelir doğru gideni

Ulunun dediğini edin
Maksat-murada yetin

Gönül koymadım sizlere
Hürmet koydunuz bizlere

Korkut Ata'nın bu sözlerinden soma, bütün Çovdur il-ulusu bir ağızdan "Korkut Ata, ömrün uzun olsun. Dediklerin çıksın, yurtta barış yürüsün, il-ulus kavgalaşmasın, Tanrı'm ağızbir etsin.." dedi, alkış ettiler. Daha sonra toy tamamlandı. Herkes Korkut Ata ile vedalaştı, evlerine dağıldı. Korkut Ata burada oturuyordu. Birden bire "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses yine kulaklarına geldi. Korkut Ata çekindi, mahçup oldu. Kendi kendine, "il-ulus, benim uzun yaşamama dua etti, bu dualar, dilekler kabul edilmedi mi?" dedi.

Bu sırada, bu toyda misafir olan iki kişi Korkut Ata'nın huzuruna gelip, kendisini davet etmek için geldiklerini söylediler. Korkut Ata gitmeye razı oldu. Konuk evine gelip yol hazırlığına başladı. Akbay, Karabay ve Çovdur il-ulusu ile hoşlaşıp, yola düştü.

Korkut Ata ile iki davetçi, Vas'a yaklaştıklarında, Yemreli il-ulusu Aşna bey ile birlikte onları karşıladılar. Korkut Ata onları görünce attan indi, hal-hatır soruştular. Sonra da Aşna beyin misafir evine kadar yürüdülerç Aşna beyin misafir evi ulu bir meclise döndü, büyük bir kalabalık toplandı.

Şimdi haberi kimden al. Hanka ve Hazarasıp

il-ulusundan al. Hanka'da Akevliler, Hazarasıp'ta Karaevliler yaşardı. Bunların her birinin hanları vardı. Akevlilerin hanına Güneş han, Karaevlilerin hanına Kalkan han derlerdi. Güneş hanın bir kızı vardı, adına Akça derlerdi, Kalkan hanın da bir oğlu vardı, adına Kuvvat bey derlerdi. Bu kız ile oğlan avda karşılaşmışlar, at yarıştırmışlar, cevap soruşturmuşlar. İkisi de birbirinden aşağı değillermiş. Bu kız ile bu oğlan birbirleriyle evlenmek için kavilleşmişler. Fakat Güneş han kızını, Kalkan hanın oğluna vermek istememiş. Bunun üzerine Akça ile Kuvvat kendi arlarında görüşüp, Korkut Ata'dan yardım istemek için, hiç kimseye duyurmadan gizlice Vas'a at sürdüler.

Şimdi haberi kimden al. Yemreli il-ulusundan al. Korkut Ata'nın bu yere gelmesinden sonra, herkes toy libaslarını giydi, şadlık başladı. Korkut Ata, Aşna beyin evinde söz söyleyip oturuyordu. Eşikten bir kişi girip, konuşmak için ruhsat istedi. Aşna beyin yol vermesi üzerine, gelen adam, Korkut Ata'ya ve diğer oturanlara bakıp;

-"Benim bir oğlum var, onun saçını kestirdim, kakül koydurdum. Ruhsat verirseniz saç toyunu yapmak isterim. Bunun için Korkut Ata'yı bana vermenizi dilemeye geldim." dedi. Herkes buna razı oldu. Korkut Ata diğer konuklarla birlikte, Allak beyin evine vardı. O gün Allak beyin saç toyu başladı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Geceleyin de Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Bazıları da gündüz keçe-keçe oynadılar. Bu toya Akça ile Kuvvat da gelmişti. Allak beyin toyu bu tertiple üç gün sürdü. Üçüncü günün sonunda, davetliler, oğlanın kakülünü kutlamaya, Allak beyin evinin çevresinde toplandılar. Gelenlerin arasında Korkut Ata da vardı. Herkes Korkut Ata'nın kutlamasını bekliyordu. Korkut Ata geldi, oğlanın kakülünü tarayıp şöyle dedi:

Kakül koyup arzu ettik
Şu zamana gelip yettik

Ay gecedir, yol gecedir
Çağalık senden kaçadır

Yiğit yetip kız şevedir
Birbirine şart diyedir
Atalarına ayıtsınlar (söylesinler)
Razı olup Imyıtsınlar (dönsünler)

Başlasın da gelin toyu Konuk
ile dolan toyu

Kakülün sona-ça össün (büyüsün)
Aldığın gelinin kessin

Dileğimiz budur bizim
Geleceğiniz bu sizin..

Biz diledik, Tanrı bilsin
Dediklerimiz hep gelsin..

Korkut Ata'nın bu sözlerine, konuklar hep bir ağızdan "dediğin olsun Korkut Ata" deyip karşılık verdiler. Bundan sonra Allak beyin toyu sovuldu. Toya gelenler birbirleriyle vedalaşıp-hoşlaşıp evlerine dağıldılar. Korkut Ata da misafir otağına girdi. Bu sırada yine kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses duyuldu. Korkut Ata bu sese alıştığı için kulak asmadı, köşeye geçip oturdu. Kapıdan Akça kız ile Kuvvet oğlan girdi. Korkut Ata ile selamlaştılar, hal-hatır sordular. Korkut Ata'ya birbirlerini sevdiklerini, ancak atalarının buna razı olmadıklarını anlattılar. Korkut Ata'dan evlilikleri için yardım istediler.

Genç sevenleri dinleyen Korkut Ata, yol hazırlığına girişti. Allak bey, adamları ile Korkut Ata'yı, Akça'yı ve Kuvvat'ı uğurladı. Korkut Ata, Akça ve Kuvvat ile yola düştü. Bu gelişlerine il-uluslara haber vermeden, Hanka ile Hazarasıp aralığında bir yerde durdular. Burada bir ipek çadır kurdular. Korkut Ata bu çadırda kaldı. Akça varıp Hanka'da atasına, Korkut Ata'nın çadır kurduğunu söyledi. Kuvvet varıp Hazarasıp'ta atasına Korkut Ata'nın çadır kurup oturduğunu söyledi. Hanların ikisi de, kendi il-uluslan ile birlikte Korkut Ata'yı görmek için çadırın yanına geldiler. Onu misafir etmek istediler. Güneş han ve Kalkan han bütün il-ulusları ile birlikte Korkut Ata'yı hürmetleyip, hal-hatır sordular, selamlaştılar. Arkasından hanların her ikisi de

Korkut Ata'yo kendi obasına alıp götürmek istedi. Bir tartışma, bir mücadele başladı. Lorkut Ata, onların tartışmasını bastırıp, ortaya bir şart getirdi.

-"Eğer bu şartı yerine getirirseniz, sizin misafiriniz olurum." dedi. Bu sözü işiten Güneş han da, Kalkan han da Korkut Ata'nın şartım yerine getirmeye razı oldu. Bunun üzerine Korkut Ata Akça kız ile Kuvvat oğlanın huzuruna gelmelerini istedi. O ikisi Korkut Ata'nın yanına geldiler. Korkut Ata sağ eli ile Akça kızı, sol eli ile de Kuvvat beyi tutup;

-"Bu ikisi birbirini seviyor. Kendileri de birbirine münasip. Bunları birleştirelim." dedi. Burada toplanan bütün il-ulus bu sözleri makul gördüler. Kız ile oğlanın ataları da razı oldu. Her iki tarafın toyunun burada yapılması kararlaştırıldı. Çığırtkan toy edileceğini duyurdu.

Şimdi haberi kimden al. Haral denizinin kenarında yaşayan Dışoğuz il-ulusundan al. Burada Biçene il-ulus oturuyordu. Bunların hanına Galdav han deniliyordu. O zamanla çok zalimleşip ilin gözünden düştü. Bunun üzerine, Biçene il-ulus onun yerine, çok akıllı ve il-ulusa hizmet eden Dana beyi han yaptılar. Sonra da han toyu etmeye karar verdiler. Bi maslahat ettiler. Bu maslahatta, bu toya Korkut Ata'yi çağırmak için, Hanka-Hazarasıp'a adam yolladılar.

Şimdi haberi kimden al. Hanka-Hazarasıp hanlarının toyundan al. Korkut Ata'nın çadırının yanında gerdek çadırları kuruldu. İçlerine ipek halılar döşendi. Üç gün soma toya başlandı. At yarıştırıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Keçe-keçe oynandı, Geceleyin de Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Toy yedi gün sürdü. Toya, Biçene il-ulusunun davetçileri de geldi.

Yedinci günün sonunda, toya gelenler, bir yerde toplandılar. Gelini kutlamak istediler. Korkut Ata'nı söz söylemesini beklediler. Korkut Ata geldi. Gelini kutlayıp şöyle dedi:

Bir bir olup yapıştınız
Sevgi ile tapıştınız (buluştunuz)
Yahşi olup ömür sürün
Uzun yıllar ovluk görün

İncitmeyin kendinizi
Sağlıkta görsünler sizi

Tanrı 'm size devlet versin
O devleti neslin görsün

Daim etsin ağzıbirlik
Söz kalmadı şimdi dirlik

Yetişin maksat-murada
Tanrı 'm yetsin yahşi ada

Korkut Ata'nın bu sözlerine herkes hep bir ağızdan "Ayıttığın olsun Korkut Ata" dedi. Toy sovuldu. Korkut Ata misafirler ile vedalaşıp kendi çadırına geldi. O zaman yine kulağına "Korkut'ın kabri kazıldı" diyen ses duyuldu. Korkut Âta hiç aldırış etmeden bir köşeye geçip oturdu. Bu sırada, Biçenlerin habercileri içeri girip, Korkut Ata'ya geliş sebeplerim söylediler. Korkut Ata yol hazırlığına girişti. İl-ulus ile vedalaşıp-hoşlaşıp, gelenlerle birlikte yola çıktı. Biçene il-ulusuna yaklaştıklarında, Dana bey, Korkut Ata'nın yoluna çıkıp karşıladı. Korkut Ata attan indi, il-ulus ile selamlaştı, hal-hatır soruştu. Birlikte Dana hanın misafir evine geldiler. Misafir evi büyük bir meclise dönüştü.

Şimdi haberi kimden al. Altınorda il-ulusundan al. Burada Duydurga il-ulusu yaşıyordu. Bura halkı uzakta yaşadığı için, kuzeyden düşman geldiğinde Dışoğuz, İçoğuz il-uluslarına haber verirdi. Bunun için bu halka Duydurga adını vermişlerdi. Bu il-ulusun hanının adı Alaş han idi. Duydurga il-ulusu, Alaş hanın yolbaşçıhğmda çok yenişer kazandı, çok düşman döndürdü. İçoğuz, Dışoğuz il-uluslarına çok hizmet ettiler. Alaş han Duydurga'nın kırk yıl hizmetinde bulundu, şimdi yaşlanmıştı. Alaş Kocanın bir oğlu vardı. Ona Algiz derlerdi. O çok yiğitti, cesurdu, gayretliydi, güçlü-kuvvetliydi. Alaş han şimdi yerine oğlu Algiz'ı koymak istiyordu. Bu sebeple il-ulusunu bir yerde yığnayıp, maslahat (keneş) etti. Duydurga il-ulusu Algiz beyin kendilerine han olmasını kabul ettiler. Çok sevindiler. Keneşe gelenlerin arasından birisi

ayağa kalkarak il-ulusa bakıp;

-"Ey halk, Alaş han hizmete başladığında, bizler ulu toy etmiştik. Şimdi bu hizmeti Algiz han yerine getirecektir. Algiz beyin de hizmet toyunu etmeliyiz. Korkut Ata'yı da bu toya çağırmalıyız." dedi.

Bu koca kişinin sözlerini Duydurga il-ulusu makul gördü. Bunun üzerine Alaş hani kendisinin üç ünlü yiğidini Korkut Ata'yı çağırmak için Har al denizinin kenarına yolladı.

Şimdi haberi kimden al. Biçene il-ulusundan al. Korkut Ata geldikten bir gün sonra, Biçene il-ulusunun toyu başladı. At koşturuldu. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it Vuruşturuldu. Keçe-keçe oynandı. Herkes mutlu oldu, şadlandı. Açlar doyuruldu, çıplaklar giydirildi. Geceleyin de Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Toy üç gün sürdü. Üçüncü günün sonunda, toya gelenlerin hepsi, Dana hanı kutlamak için evinin çevresinde toplandılar. Korkut Ata'nın, Dana beyi kutlamasını beklediler. Korkut Ata şöyle dedi:

İl-ulus han etti seni
Horlamayın asla onu

Eziyet etme iline
Kuvvet verir beline

Keneşli et işini
Koni, sakla dışını

Muhtaçlara et yardım
Olursun daima mert hem

Yardımın varır yerine
Sahip olursun oruna (yerine)

Tanrım seni kollasın
Doğru yola yollasın

Korkut Ata bu sözleri söyledikten sonra, orada bulunan halk bir ağızdan, "Ayıttığın olsun Korkut Ata" dediler. Dana beye alkış ettiler, dileklerde bulundular. Toy sovuldu. Toya gelenler hoşlaşıp birbirleriyle ve Korkut Ata ile vedalaşıp evlerine dağıldılar. Dana bey misafirlerini uğurladı. Korkut Ata, Dana beyin misafir evine vardı, bir köşeye geçip oturdu. Bu sırada yine kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses geldi. Ancak Korkut Ata bu sese aldırış etmedi. Artık alışmıştı, hiç üzülmedi.

Korkut Ata bu yerde üç gün misafir kaldı. Dinlendi. Dana beye öğüt-nasihat verdi. Üç günün sonunda, Alaş kocanın davetçileri geldiler. Korkut Ata gelenlerle selamlaşıp, hal-hatır soruşup, onlarla birlikte Duydurga il-ulusuna yol aldı. Duydurga iline yaklaştıklarında Alaş koca, il-ulusu ile birlikte Korkut Ata'yı karşıladı. Korkut Ata atından inip, Alaş koca ve il-ulus ile birlikte yürüdü. Alaş kocanın evine geldiler. Alaş kocanın evi, Korkut Ata'nın gelmesiyle ulu bir meclise dönüştü.

Şimdi haberi kimden al. Sırderya kenarında oturan İçoğuz il-ulusundan al. Burada Bekdili il-ulusu yaşıyordu, bunun için bunların üzerine hiç düşman saldırmazdı. Bekdili il-ulusunun hanı Gamlı han idi. Bunun hiç zürriyeti yoktu. Bunun için Gamlı han diyorlardı. Uzun yıllardan sonra Gamlı hanın karısı hamile oldu, günü saati yetti, bir kızları doğdu. Gamlı han buna çok şadlanarak toy kurmaya karar verdi. Halkını maslahata çağırdı, görüştüler-konuştular, toyda karar kıldılar. Bu maslahata gelenlerden birisi yerinden kalkarak;

-"Hey, adamlar..Korkut Ata'sız toyun tadı olmuyor, onu çağırmak gerek. Benim işittiğime göre Korkut Ata, Altınordalılann misafiri. Ona çağırıcı göndermek gerek." dedi. Burada oturanlar, bu kişinin sözlerini uygun gördüler. Gamlı han da, Altmorda'ya çağırıcı yolladı.

Şimdi haberi kimden al. Alaş kocanın toyundan al. Korkut Ata, Altmorda'ya geldikten bir sonra, Alaş kocanın toyu başladı. At koşturuldu, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Keçe-keçe oynandı, Geceleyin Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Toy yedi gün sürdü. Yedinci günün sonunda, toya gelenler Alaş kocanın oğlu Algiz'ı kutlamaya onun evinin çevresinde yığnandılar. Korkut Ata'nın kutiağ sözünü beklediler. Korkut Ata, Algiz beyi kutlayıp şöyle dedi:

Atan yaşlandı senin
Güç kuvveti yok onun

Ornım tut da onun
Sözünü dinle benim
Senin adın Algiz
Olalasın daim görgüz (vuruşçu)

Ettir düşmanı pişman
İş etme onu eşmen (eşman: yenmeden)
İl ile birlik yürü
İline yahşı karı (bak)

İlini düşmandan koru
Düşmana sağlam tarı (saldır)

İl-ulusa vefalı
Gez zevkli-sefalı

Senin ömrün olsun uzak
Kurarsın düşmana tuzak

Korkut Ata bu sözleri söylediğine, herkes bir ağızdan "Dediklerin olsun Korkut Ata." deyip alkış ettiler. Algiz, atasının yerine han oldu. Toya gelenler birbirleriyle hoşlaşıp evlerine-obalarına döndüler. Korkut Ata ile Alaş koca misafir evine geldiler. Bir köşeye geçip oturdular. Bu sırada Korkut Ata'nın kulağına "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses duyuldu. Korkut Ata hiç etkilenmedi, önemsemedi.

Bu arada, eşikten Gamlı hanın çağırıcıları girdi. Hal-hatır soruşuldu. Geçip oturdular. Hizmetkarlar gelen misafirlere sofra getirdiler. Yenildi-içildi. Arkasından misafirler, kendilerinin çağırıcı olduklarını, Korkut Ata ile Alaş kocaya bildirdiler. Korkut Ata yol hazırlığına girişti. İl-ulus ile vedalaşıp yola düştüler.

Korkut Ata ile Gamlı hanın habercileri Sırderya boylarında yaşayan il-ulusa yaklaştıklarında, Gamlı han tarafından karşılandılar. Korkut Ata, gelenleri görünce atından indi, hal-hatır soruşuldu. Onlarla birlikte yürüyerek Gamlı hanın misafir evine geldi. Bundan sonra misafir evi, şadlık evine dönüştü, ulu meclis başladı.

Şimdi haberi kimden al. Ural dağı eteklerinde oturan Oğuz il-ulusundan al. Burada Oğuzların Kayı il-ulusu yaşıyordu. Çok soğuktu. Çok kar yağardı. Bu yüzden, burada oturan Oğuzlara Kayı ya da kaylı ili denilirdi. Kayı halkı av avlar, mal sürülerine bakar, varlıkça yaşardı. Kayı il-ulusunun hanına Karlı han derlerdi. Bu han yiğit, güçlü-kuvvetli, halkına hizmetli, yoksullara karşı eli açıktı. Bunun için onu çok severlerdi.

Kayı il-ulusunun içinde Mergen adlı bir avcı vardı. Bu kişi, avım elinden kaçırmadan yakalardı. Uzun yıllar av avladı. Mergen yine günlerin birinde av çıktı, çok hayvan avladı. Avlanıp gezerken bir ağırbaşlı geyiğe rastladı. Bu geyiği canlı olarak tutmak istedi. Fakat tutmadı. Sonunda Mergen geyiği ciğerinden yaraladı. Bunun üzerine geyik omno oturup (ön ayaklarım eğip oturmak) Mergen'e bakmaya başladı. Acı acı inledi, böğürdü. Mergen de bunu görüp tövbe etti, avlanmayı bıraktı, ok-yayını da fırlatıp attı. Kendisini öldüm hesap etti. İnce ince düşünde, kendi kendine;

-"Ölmeden önce Korkut Ata ile görüşeyim; sazını, namesini-destanını dinleyeyim. Öğüt, nasihat alayım. O dua etsin, dileği kabul olsun, ben yine yaşayayım." dedi. Bu maksatla Mergen, Karlı hanın huzuruna çıktı. Olanları anlattı. Korkut Ata'yı çağırmak istediğini bildirdi. Karlı han, Mergen sözlerini yerinde buldu. Mergen evine geldi. Bir kardeşini ve bir oğlunu yanına çağırıp, onlara yol hazırlığı yapmalarını istedi. Korkut Ata'yı çağırmak için yola düştüler.

Şimdi haberi kimden al. Gamlı hanın kız toyundan al. Korkut Ata onun evine geldikten bir gün sonra, Gamlı hanın kız toyu başladı. At koşturuldu, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Geceleyin Korkut Ata saz çaldı, name-destan ayıttı. Tozzam aydışıldı, peçiz oynadı. Gamlı hanın toyu üç gün sürdü. Üçüncü günün sonunda toya gelenlerin hepsi Korkut Ata ile birlikte Gamlı hanın kızını kutlamaya, onun evinin çevresinde toplandılar. Korkut Ata, Gamlı hanın kızını kutlayıp şöyle dedi:

Kız oğludur, oğul kız
İkisi de olur iz..

Nesillinin izi var
Nesilsizler eder zar

Nesilsiz geçer gide
Gün gibi aşar gider

Kimin olsa zürriyeti
Duyulur onu adı

Kızın oldu Gamlı han
Onlar olsun sonra on

Ay olsun bunu adı
Atasının pek şadı

Gamlı adı ayralım (ayıralım)
Yeni bir ad koyalım

Adı verdik kabul et
Maksat, murada yet..

Korkut Ata bu sözleri söylediğinde, orada bulunanların hepsi bir ağızdan "dediklerin olsun Korkut Ata, dediklerin doğru." dediler de alkış edip dilek dilediler. Sonra da Şadı hanın toyu sovuldu. Konuklar birbirleriyle vedalaşıp-hoşlaşıp evlerine dağıldılar. Şadı han, misafirleri uğurladı. Korkut misafir evine varıp bir köşeye oturdu. Bu sırada yine "Korkut'un kabri kazıldı" diuen ses kulağına geldi. Korkut Ata bunu işitti de hiç işitmemiş gibi davrandı. Önem vermedi. Alışmıştı.

Korkut Ata, Şadı hanın yurdunda yedi gün misafir oldu. Sonunda Türkistan'ı, öz mekanına dönme hazırlığı yapılırken Mergen'in habercileri geldiler. Kendilerinin çağırıcı olduklarım Korkut Ata'ya bildirdiler. Korkut Ata yol hazırlığına girişti. Şadı han ile vedalaşıp yola çıktı. Korkut Ata, Ural dağı eteğindeki il-ulusa yaklaştığında karşılandı. Kayı il-ulusu ve Karlı han, Korkut Ata'nın yoluna çıktılar. Korkut Ata, atından indi, onlarla selamlaştı, hal-hatır soruştular. Onlarla birlikte Mergen'in evine gelindi. Bundan sonra mergen'in evi ulu bir meclise döndü. Bu mecliste Korkut Ata söz söyledi, boy boyladı, öğüt-nasihat etti.

Şimdi haberi kimden al. Hanlar hanı Bayındır handan al. Hanlar ham bayandır han köşkünde oturuyordu. Casuslarından birisi geldi de, izin isteyip şöyle dedi:

-"Ben, Toğta hanın yurdundan geldim. Toğta han pek çok asker topluyor. O, yüz bin asker toplayıp Türkistan'a Oğuzların üzerine yürüyecek. Ben bunu öğrendim, size haber veriyorum." dedi.

Bayındır han bu sözleri işitince, Dışoğuz-İçoğuz yaşmlularını keneşe çağırdı. Bu keneşe iki yüz bim asker toplamaya karar verdiler. Bundan sonra Bayındır han, Oğuzların yirmi dört boyuna ikiyüz bin asker toplanması için buyruk verdi. Oğuzların yirmi dört tayfasının her birine atlı ulak gönderildi.

Şimdi haberi kimden al. Mergen'in meclisinden al. Mergen, Korkut Ata ile geldikten soma ulu meclis başlamıştı. Kayı ilinin hemen hemen hepsi geldi. Korkut Ata bu mecliste söz söyledi, boy boyladı, name-destan ayıttı. Meclise gelenler Korkut Ata'nın kutlağ sözlerini işitmek istediler. Korkut Ata, Mergen'e dileklerde bulunup şöyle dedi:

Meraklıdır ava adam Avda
olan daim şad hem

Hayvana ölüm gelir
hayvanı dada salır (çığlık attırır)

İşitilmez onun dadı
Dadıdır insanın şadı

Çalttan aşa kırılır (çak: ölçü, sınır. Aşa: aşmak, veya aşırır derecede)
Ok değerde burulur

Gözle görse birisi
O da olur girevi (garanti, temel)

Sonunda omno oturur (ön ayakları eğer)
Feryadını yetirir

Böyle otursa avın senin
Dinle sözümü sen benim
Tövbe et de av avlama
Hayvanı da kınıma (güçsüzleştirme, eziyet etme)

Tanrı 'm suçunu geçsin Günah
yazgısı öçsün (sönsün)

Korkut Ata bu sözleri söyledikten soma, oradaki insanların tamamı bir ağızdan "Ayıttığın doğru, dediğin olsun, Mergen'in günahım Allah bağışlasın." deyip dua ettiler. Böylece meclis de sovuldu. Misafirler hoşlaşıp evlerine dağılacakları sırada, Bayındır hanın iki atlısı geldi. Asker toplamalarını Karlı hana bildirdi. Karlı üç günde

dokuz bin atlı toplanması için buyruk verdi. Belirtilen sürede dokuz bin atlı toplandı. Karlı han ile Korkut Ata toplanan askerleri yanlarına alıp Türkistan'a geldiler.

Onlar Türkistan'a geldiklerinde, iki yüz bin asker toplanmıştı. Korkut Ata bir araya gelen Oğuz yiğitlerine bakıp söz söyledi, boy boyladı, öğüt-nasihat etti. Yiğitler de, düşmana darbe vuracaklarını belirttiler. Tam bu sırada Korkut Ata'nın kulağına yine "Korkut'un kabri kazıldı" sesi geldi, fakat Korkut Ata buna önem vermedi.

İki yüz bin asker yürüyüşe hazırdı. Bayındır han, orduya komutan olup öne çıktı. Bir dağın eteğine varıp durdu. Düşmanın geldiğini bildirdi. Sonrada askerleri dört eşit bölüme ayırdı. Bir bölümü Toğta hanın askerlerinin sağından dönüp arkasına geçecekti. Bu bölüme Salur Kazan yolbaşçılık ediyordu. İkinci bölüm düşmanın geldiği yolun batı tarafına gide cekti. Bu bölüme Köroğlu yolbaşç ediyordu. Üçüncü bölüm düşmanın geldiği yolun doğusuna gidecekti. Bu bölüme Teke beyi Saman bey yolbaşçılık ediyordu. Dördüncü bölük ise Toğta hanın tam karşısından çıkacaktı. Bu bölüme de Bayındır hanın kendisi yolbaşçılık ediyordu. Bayındır hanın komuta ettiği bölüm, uzun bir yoldan sonra düşmanın karşısına geldi. Savaşa hazırdı.

Şimdi haberi kimden al. Toğta handan al. Toğta han yüz bin asker topladı, gündüz yatıp-gece yürüyüp Oğuzların üzerine geldi. Bu gelişine Bayındır hanın yolbaşçılık ettiği bölümle karşılaştı. Bayındır han, Toğta hanın askerleri ile "değdi-kaçtı" oyunun başladı. Saldırdı çekildi, saldırdı çekildi. Sonra da uzaklaşarak Salur Kazan'ın yolbaşçılık ettiği askerlerin yanma geldiler, kenarından geçip gittiler. Salur Kazan'ın askerleri arkasına geçti. Bu sırada Bayındır hanın askerleri, düşmanı dağıttı. Düşmanın sağ tarafından Köroğlu'nu askerleri döküldü. Sol taraftan Teke beyi Saman bey saldırdı. Düşman şaşırıp kaldı, geri çekilmeye başladı. Bu defa da Salır Kazan geriden geldi. Düşman askerleri nereye gideceklerini bilemediler. Pek çoğu teslim oldu. Toğta han da gücünün Oğuzlara yetmeyeceğini anlayıp bir bölük askeri ile kaçmaya çalıştı. Fakat Köroğlu ile karşılaştı. Köroğlu, Toğta ham attan düşürüp ellerini arkasından bağladı. Bayındır hana alıp getirdi. Salur Kazan da düşmanın tuğunu eline aldı.

Düşman yenildi. Düşman askerlerinin pek çoğu ölde, kalanları da Oğuzlara tutsak oldular. Sonuçta Toğta hanın askerleri, desgası Oğuzlara ganimet (oldu) edildi.

Bayındır han, bu yenişten soma mekanına dönüp geldi. Yeniş toyu tutmak için hazırlığa girişti. Çığırtkan bağırttı. Bayındır hanın bu toyuna bütün Oğuz il-ulusu çağrıldı. Öyle çok konuk geldi ki, gelenlerin sayısını bilmek çok güçtü. Gelenlerin hepsi bayrak meydanında yığnandı. Burada kurulan gerdeklere, çadırlara yerleştiler. Toy başladı. At koşturuldu, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Tozzan ayrışıldı. Keçe-keçe, peçiz oynandı, Geceleyin de Korkut Ata söz söyledi, saz çaldı, name-destan ayıttı. Bu toyda açlar doyuruldu, çıplaklar giydirildi. Bayındır han düşman ile berk vuruşan yiğitlerin armağanlar verdi. Alınan olçalar (ganimetler) ihtiyaçı olanlara paylanıp dağıldı. Toy bu tertipte kırk gün sürdü. Toya gelen adamlar şad oldular. Kırkıncı günün sonunda, Korkut Ata, toya gelen misafirlerle birlikte, bayındır ham kutlamak için köşkünün önüne geldi. Burada toplanan il-ulus, Kokur Ata'nın kutlağ sözünü ayıtmasını beklediler. Korkut Ata kutlağ sözüne başlayıp şöyle dedi:

Düşman gizli desga tuttu
Bundan, haber gelip yetti

Her yana çapar saldırdın
Asker diye car bildirdin
Seni il-ulus kolladı
Çok yiğit asker yolladı

İkiyüz bin sayı oldu
Cemlenip yiğitler geldi
Hazırlandılar yöriişe (savaş)
Talimle vardı vuruşa

Vuruş etti batır yürek
Batırlık yiğide gerek

Oğuz ili ağzı birdir
Ağzıbir misali şirdir.

Talim aldı asker senden
Ve düşman basıldı bundan

İl-ulusunu sakladın
Düşmanını iyiyokladın

Darma-dağın oldu düşman
Ediyordur şimdi pişman

Vuruşta kanlar döküldü
Atlar her yana sokuldu

Vuruş bitti ölen öldü
Ölmeyenler hatır oldu
Yiğitleri mutlu ettin
Yenişe il ile gittin

Yeniş toyunu toyladin
Il-ulusa şad eyledin

Dua ediyor il sana
Kutlağ tabşırıldı bana (tabşır: veril-)

Tanrı 'm sana kuvvet versin
İl-ulusun devran sürsün

Ak yürekten kutluyoruz
Olanları yadlıyoruz..

Korkut Ata kutlağ sözünü bitirdi. Burada bulunanların hepsi bir ağızdan, "dediklerin doğru, dediklerin olsun Korkut Ata." dediler. Böylece Bayındır hanın yeniş toyu sovuldu. Gelenler hoşlaşıp-vedalaşıp evlerine, obalarına dağıldılar. İçoğuz, Dışoğuz illeri barış içinde yaşamaya başladılar.

Şimdi haberi kimden al. Korkut Ata'dan al. Bu yeniş toyundan sonra yine kırk ay, kırk gün, kırk gece, kırk saat burada kaldı. Yaşı yüz yirmiye ulaştı. Korkut Ata'nın yüz yirminci yaşını kutlamaya İçoğuz, Dışoğuz il-ulusu geldi. Çok büyük toy kuruldu. At yarıştırıldı, güreş tutuldu, ok atışıldı. Boğa, erkek deve, koçgar, horoz, it vuruşturuldu. Toy sovuldu, tamamlandı. Korkut Ata misafirleri uğurlayıp eve geldi, demini-dincini aldı. Bu sırada yine o ses, "Korkut'un kabri kazıldı" sesi kulaklarına geldi. Bu defa bu ses, Korkut Ata'nın keyfim, neşesini kaçırdı, çok kötü yordu, güçten düşürdü. Nereye varsa kurtulamadı.

Bunun üzerine gönül açmak için atlanıp gezmeye çıktı da Sırderya kenarına varıverdi. O vakit tan sırasıydı. Atından indi. Buradaki güzellikleri seyretti, az biraz gönlü açıldı. Bu sırada yine "Korkut'un kabri kazıldı" diyen ses kulaklarına geldi. Korkut Ata bu sesten çok etkilenip, tezden kendini Sırderya sularına atıvermek istedi. Deryanın kenarına vardı, kendini suya atacağı sırada; "Korkut ÎNamertlik etme. Ölümden kurtuluş yoktur. Sen mutlaka öleceksin. Ölüm vaktin yaklaştı. Yine kırk ay, kırk gün, kırk gece geçtikten soma emaneti vereceksin. Seni, il-ulusun, Türkistan'da kazılan kabrinde toprağa verecek. O vakte kadar il-ulus ile hoşlaş, vedalaş, helallaş.." diyen ses kuşağına geldi.

Bu sözleri işiten Korkut Ata atına atlayıp, yurduna dönüp geldi. Geldikten üç yıl, üç ay, kırk gün, kırk gece geçince "Görme-görüşüm" var deyip İçoğuz, Dışoğuz il-ulusunu çağırdı. Bunun görüşüne bütün Oğuz il-ulusundan adamlar geldi. Yirmi gün içinde bütün gelecek kişiler geldiler. Üç gün burada yeme-içme oldu. Üçüncü günü gecesi, öğüt-nasihat meydanına çıktı. İl-ulusun ortasına oturup şöyle dedi:

-"Hey, halkım. Ölümden kurtuluş yokmuş, olmuyormuş. Sizler benden razı olun, hakkınızı hilal edin. Benim mecalim kaçtı, gücüm kalmadı.." dedi. Korkut Ata orada can verdi.

Korkut Ata'yı Oğuz il-ulusuna götürüp Türkistan'daki kabristanda (gonamçılık) kendi kardeş ve akrabalarının yanında, önceden kazılan bir kabire gömdüler. Üzerine nakışlı taş koydular. Kubbe saldılar. Ölü aşını dağıttılar. Üçünü, yedisini, kırkını geçirip herkes evine, obasına dağıldı.

"Yahşi hiç yaşmaz

yamanın yazısı öçmez.." dedikleri gibi, Korkut Ata, bizim aklımızda, hafızamızda daima yaşamaktadır...

/... deyip, Gurbankılıç Ozan ayıttı.../

DEDEM KORKUD'UN DEYİMLERİNDEN

Davud VELİAHD

Nahçıvan Devlet Üniversitesi

İnsanın ilk sözü, onun en büyük keşfidir. İnsanın dünyaya bulduğu adlar, gördüğü, duyduğu alemin her şeyi için yaptığı sözler ilk sihridir. Bu sözler elin yaddaşından, dilin yaddaşından gelen seslerdir.

Halk yaranışından dünya gibi, güneş ve su gibi, ağaç ve bereket gibi *sözü* de sevdi, ikinci dünyasını sözde yarattı, sözle yarattı. Bu ikinci dünya; geçmiş ve geçilmiş, yaşamış ve yaşanmış olan ve olmayan, olacak ve olmayacak hakikatlerin dünyasıdır. El sanatı-folklor, halkın yad-daşıdır. Bu manada dilin kendisi de folklordur. Sözleri kim yarattı? Sözleri kim biçim biçim dizdi?

Bu soruların yalnız bir cevabı var. Halk, kâdir halk. İnanan halk. Yaratan ve yaşatan halk. Seven ve sevilen halk...

Su geler akar gider,
Kayalar yıkar gider.
Dünya bir penceredir,
Her gelen bakar gider...

Dünyayı pencere sayan dedelerimiz, ninelerimiz, boşuna gelip geçmemiş; gelip bu dünyaya güzellik ve anlayış biçmiş, sözle insanı, dünyayı, güzel olan her şeyi yaşarı etmişler.

Bizim dedelerimiz sözün sihrine, sözün gücüne tapınrnıştır. Söz söyleyen, boy boylayan elin aksakalı olmus, elin yoluna ışık salmış, bu ışıktan aşıklar töremiş, binlerce söz yâdigârı soydan-soya, zamandan-zamana geçmiştir.

Dünya hakkında ilk sözü *ninni,* son sözü *ağıt* demiş, dünyanın sevgisini *bayatı* ile çağırmış, dünyanın gelişi-gidişini, dolambaç yollarını masallar-destanlar yaşatmıştır.

Bu dünyanın hikmetini, içini-dışını ata sözleri açıp-ağartmıştır.

Efsaneler, destanlar sözün kanadında göklere ucalmış, yer yer dolaşmıştır. Sözde yaşanan masallar, destanlar, bayatılar elden ele, ulustan ulusa, arandan dağa; kışlaktan yaylaka geçe-geçe, göçe-göçe, kana, kemiğe işlemiştir.

Bir ucu Karasag, bir ucu Derbend, bir ucu Nahçivan, bir ucu Tebriz, bir ucu Gence, bir ucu Başgeçid, bir ucu Bakü, bir ucu Gökce gölü, bir ucu Şuşa, bir ucu Kerkük,, bizim sözler dolaşmış, bizim elin arkası, umudu, arzusu, sevinci gibi

yaşamıştır. Halk kendi tarih kitabını çok erkenden, tarihçilerden daha önce yaratmaya başlamış. Kader kitabını halk, kendi sözleri ile yaratır, öz geçmişini söz âbidesi ile ebedîleştirir.

Savaş, barış, ak gün, kara gün, sevgi, hasret, gazap, uğur, uğursuzluk, söz söz insan mucizesine dönüşüyor. Bizim sözlerin yaddaşında hiç bir şey solmamıştır. Gelen talanlar her şeyi mahvetmeye çalışmış, kırıp dağıtmış, taşıyıp götürmüştür. Yalnız birce şeye güçleri yetmemiştir. Onlar halkın beyninden, yüreğinden, kanından dilini sökememiştir, dilimizdeki binbin sözün yaddaşını silememistir. Acı bir gerçeği anlamışlar ki, söz var, dil var, geçmiş var, nesil ile neslin bağlılığı var, vatan var, vatandaşlık var.

Bizim elin, bizim dilin bir ana kitabı var: "Dede Korkut" Dede Korkut boylarından, gopuzundan süzülüp gelen her söz, tarihin bir yaprağı olmus, geçmişin parçısıdır.

Dedem Korkud'un deyimlerinden;

"Gelimli gidimli dünya, son ucu ölümlü dünya" diyen halkın yarattıkları gelimli olmuş, gidimli olmamış, son ucu sonsuzluğa doğru akıp giden bir servet yaranmışdır.

Korkut Dede sözleri sıra sıra dizdi, yerbeyer etdi, her birinin kökünü, ilgeyini göstermiştir. Sözleri sıcak, soğuk diye ikiye ayırmış, çiğ söz söyleyenleri çiğ adam çağırın demiş. Dedi ki, söz cam gibidir, söz kıranın sözü kırılır. Kırılmaz olsa bile sözü boşa gider. Böylesinin sözünden kaçarlar, sözünü yere salarlar.

Dedi ki, el obada o adamlar sözün başında da, sonunda da anılsın ki, onlar sözünün sahibi ve eri olsunlar. Dedi ki, "o çağlar oğul ata sözün iki etmezdi, iki etseydi, ol oğlu kabul etmezlerdi."

Korkut Dede söz söyledi. Söz söze arka oldu, söz sözü getirdi. Ana sözü oğula geçdi. Gün geldi oğul ata oldu gördü, götürdü, söz söyledi. Ata sözü el el, ulus - ulus, oymak oymak gezdi. Çağdan - çağa, soydan soya geçdikce el sözü ele arka oldu.

Kolları geçmişe uzanan, uzandıkça bin bir yola çıkan, ulu söz sanatı örneğimiz "Kitab-ı Dede Korkut" destanlarımızda elimizle,, yurdumuzla, sözümüzle, sanatımızla ilgili sayısız kaynaklara rastlıyoruz. Bu yollardan birinin de ucu gidip çıkar musikiye.

Oğuz elinde yine bir şölen kurulmuştu. Yine hanlar hanı Bayandır Han, Salur Kazan, Alp Aruz, Boz Aygırlı Beyrek, Şumal Kanturalı... nice nice er, nice nice ulus anası, nice nice el güzeli... boy boya, omuz omuza dayanmışlardı.

Sözler değildi. Sözler verildi. Sözler kesildi. Kişiler ağırlık kazandılar, samballandılar. Yenmeliler yendiler. Oğuz eli ağırım, yüngülünü yine de tamdı... Söz gelip yetti, hanlar hanıyla yüz yüze, göz göze oturan golca kopuzlu Dedem Korkud'a. Korkut dedi baş indirdi, bağır bastı, başladı ne başladı.

El ozanı, el anası, el aksakalı geçenleri, ötenleri yada saldı ,hatırlattı. Gök gibi gürledi, sular gibi çağıldadı,[1] rüzgar gibi esdi. Geçmişi bu günümüz etti. Sabaha ışık yaktı. Gelen günleri yiğitleri harayladı. Öyle öttü, öyle okudu ki, yaralar kaysaklandı... Oğuzun ölenleri, yitenleri ölmez oldu, yitmez oldu.

Bütün bunların başında gopuz dayanır. El obada ozan gibi, onun çalıp çağırdığı kopuz da uludur, yücedir.

Ozanla kopuzun bağlılığını anar anmaz yâda Salur Kazan Han geliyor. O Salur Kazan kî, düşman önünde bile kopuz ister, doğma elini, doğma yiğitlerini över. Gönlüne coşkunluk dileyen Kanturalı'nın ağlar gördüğü yiğidlerine söylediği bir deyim yâda düşer: "Mere, Kolca gopuzum ele alın, beni övün. Sarı geyimli kız aşkına bir aslandan döneyim mi?"

Gözümüzün önünde boz aygırlı, Bamsı Beyrek dayanır sözüyle: "Mere ozan! Kopuzunu bana vergil. Atımı sana vereyim." Golça kopuz! "Golça" sözü kol kadar, kol boyda, kolşa, golcan manasına geliyor. Kopuzun bu çeşidi sonraları "telli saz", "üç telli saz", "gümbür gümbür nagara", "kara * zurna" ve saireye çevrilmişdir.

Kopuzun "Dede Korkut" destanlarında kullanılan adlarından "alca", "kurulca"yı da göstermek gerekiyor. Manasına gelince bunu demek olar ki, alca, kızılca kırmızıya çalan renk demektir ki, bu da kopuzun yontulduğu, yapıldığı ağacın rengine işarettir.

Onu da söylemek yerine düşer ki, bir sıra Türk dilli halklarda kopuz şimdi de yaşamaktadır. Dede Korkut boylarının musiki iziyle gittikçe

karşımıza zurna, davul, davulboz, nağara, kös çıkar. Örneklere bir göz atalım:

"Beyrek'e dediler, kalktı kızların yanına vardı. Zurnacıları kovdu, nağaraçıları kovdu. Gümbür gümbür nagaralar çalındı ol gün, burması altın tunç borular çalındı ol gün...

"Bu mahlede Oğuz erenleri alay alay geldi. Gümbür gümbür davullar, nagaralar çalındı.."

Bedii amaçlarda kullanılan bu mûsiki aletleri, demektir ki, döğüşte, savaşta da kullanılıyor. Oğuz ellerinin savaşları bunlarsız geçmemiştir. Onları ayağa kaldıran, düşmana karşı çeviren, düşmanı gür seslerle yürekten vuran bu mûsiki aletlerinin "Dede Korkut dilindeki yeri, onların gelip geçtikleri yolu çok iyi anlatıyor. Yeryüzünün en kadim mûsiki aleti olan, bir ucu Gobustan'daki Azerbaycan'ın baş kenti Bakü'ye yakın bir kasaba olan Cungurdağ'a çıkan nağaralardan konuşan araştırmacılar, bu aletin ilk Türk halklarında yaranmasını gösteriyor. Dinç zamanlarda bile çalışan bu mûsiki aletleri sanki şunları söylemişlerdir: "Ey Oğuz erenleri, Oğuz erleri, saygın olun. Ayık olun. Yata yata yanınız ağramasın, dura dura beliniz kurumasın."

Geçmişimizin öyle yâdigârları var ki, onlarda tabiatla insan bir birine kavuşuktu, ayrılmazdı bir birinden.

Tabiatın bir parçası olan insanın ağılında ormanlar, dağlar, nehirler kaynayıp karışmıştır. Tabiatın bahşettikleri ile yaşayan, tabiatın olanlarından güç alan insanoğlu ağıla doldukça, yetişip herşeye çattıkça tabiat onun için daha da azizleşip, doğmalaşmıştır. İnsan anlamıştır ki, tabiatın ayarlığı, ahengi uludur, yaşarıdır, tabiata dalan, tabiatın dilini anlayan büyüktür, uludur.

Her elin ana kitabı olur. Bizim elin de böyle bir kitabı var: "Dede Korkut".

"Erenler dünyanı agılnan bulmuslar."

Orada "göz görür, gönül sevir."

Orada "oğul kılıcı kuşanır, baba gayreti için"

Orda el aşığı ozanlar var, ellerinde kolça kopuz. Orda üyrek atlar koşuşurlar.

Orda erler erenler bilir ki, "ana hakkı tamı hakkıdır"

"Dede Korkut" boylarında tabiat ana ninnisine benzer, masala okşar, tabiat insanın sığınağıdır, tanıdığı ve insanoğlunun saydığı alemdir. Güneşin sıcağı, ağacın yaprağı, ceren gözü, atın koşuşu... bu yer, bu gök, bu ay, bu yıldızlar her ne varsa hepsi kavuşarak birge nefes alıyor Korkut boylarında.

"Dede Korkut" boylarında tabiat insanın inam kaynağıdır. Oğuz erenleri suya, ağaca inanmışlar, güvenmişler. Dirse Han'ın hatunu:

Kuru kuru çaylara sucu saldım

Dilek ile bir oğul güçle buldum.." diyor.

"Su, Hak didârın görmüşdür!" diyen Salur Kazan, yurd yuvasının sorağını sudan şöyle alıyor:

Çığnam - çığnam kayalardan çıkan sSu!
Büyük - büyük ağaç gemiler oynatan su!
Şahbaz atların içdiği su!

Kızıl develer gelip geçdiği su!
Ak koyunlar gelip yattığı su!
Oğlumdan haber var mı, de gil bana!
Kara başım kurban olsun, suyum sana!

Kadim Azerbaycanlıların ağaca, dağa inamının belirtileri de "Dede Korkut" boylarında yaşıyor. Tepegöz'e Basat'ın cevabı da böyledir :

Atam adın sorarsan kaba ağaç
Anam adın sorarsan kağan aslan....

Kazan Han'a Beyrek söyle diyor:

Ağ ormana girmissen, Ağ
govağın budağından,
Yırğıyıban geçmişsin.

Uruzun ağaca yüz tatamu:

Ağaç, ağaç dersem sana erlenme ağaç.
Büyük büyük çayların köprüsü ağaç...
Başın ala bakar alsam, başsız ağaç,
Dibin alıp bakar olsam, dipsiz ağaç.

"Dede Korkut" boylarında uçarlara inamın izleri de bulunmaktadır.

"Çaya baksa calımlı, çal karakuş erdemli bir güzel iyi yiğit oldu."

"Cümle kuşlar sultanı çal karakus..."

"Dede Korkuf'ta Salur Kazan'ın "Tulu kuşun yavrusu" gibi anılması da bu inanışdan doğuyor.

On altı yıl ayrılıktan sonra Bamsı Beyrek yurduna dönmüş. Onun gelişi tabiatın uyanışı demektir. Tabiat da seviniyor, dile geliyor, yenileniyor. Tabiatla böylesine bağlılık bu söylemeni dünyaya getirmiştir.

Yalnız yiğit alp olmaz,
Yojpan dibi sert olmaz.,
Yana - yana yağsa yaza Icalmaz,
Yanağı gökçe çimen güze- kalmaz.
Tepe gibi et yığdı, göl gibi kımız sağdırdı.

Gün gibi ışıldadı, deniz gibi yaykandı,
Meşe gibi karardı
Kar yüzüne Ican dammış gibi kızıl yanaklım!
Koşa badem sığmayan dar ağızlım.

"Dede Korkut" boylarının tabiata, yere, yurda bu sevgisi, söz sanatında birer birer yaşamış, ölmezliğe bend olmuştur.

Dede Korkut, el obanın yaşadığı yere, yaylağına, kışlağına, çaylağına, bulağına da ad vermiş, adlandırmış. Dedem Korkut'un övdüğü erenlerin yerlerine, yurtlarına bir nazar salalım:

Ağca Kala, Alınca, Gence, Berde, Derbend, Dereşam, Sürmeli.

Dağ orman adlarından:

Ağlağan, Ağorman, Ağkavak, Ağsaz, Aladağ, Karaçuğ dağı, Gazilik dağı.

Göller ve denizler: Aykırgözler Suyu, Gökçe Deniz, Karadeniz, Umman Denizi, Gök göl, Meral göl...

Günümüze kadar gelmiş bu yer adları, Dede Korkut boylarının Azerbaycan'la bağlılığına en tutarlı kaynaktır.

17. yüzyılın ulu seyyahı, Evliya Çelebi'nin "Seyahatnâme"sinde büyük seyyah, Dede Korkut'un mezarının Azerbaycan'ın kadim şehri Derbent'te olduğunu ispatlamıştır.

Yüzümü yurtsevenlerimize tutarak onlara bir Korkut alkışı veriyorum:

Yurdunuza ışık düşsün!
Yeriniz, yurdunuz bereketli olsun!
Yurdunuz toylu, obanız çal - çağırlı olsun.

Bir elimiz var. Dedem Korkut soraklı, Dedem Korkut nefesli. Buradan bizim geçmişimiz boylanıyor ve araştırmacılarımızı daha da derinlere inmeye çağırıyor.

MANİ TİPLİ AZERİ BİLMECELERİ

Yrd. Doç. Dr. Zeynelâbidîb MAKAS

Kafkas Ü. Ögr. Üyesi

Doğu Türkçe'sinde tapmak, Batı Türkçe'sinde ise bulmak fiillerinin ağırlık kazandığı bu nev'î için çeşitli Türk boylan arasında bilmece, bulmaca, tapmaca, yomak, tabışmak, jumbak, tapişmak, matal, tapmaça, başvatkıç, sir tepişmek vb. gibi isimlerle anılmaktadır. Ağızlarda daha zengin bir kelime kadrosuyla karşılaşılır. Tanımıyla alâkalı olarak farklı ifadeler kullanılsa da, özde birleşme görüldüğünden, yazının başlığım da dikkate alarak, fazla tafsilata girmeden iki ayrı bölgeden birer tanımla yetineceğiz.

"Somut ve soyut birçok kavramlarla ilgili üstü kapalı bir soruyu, uzak yakın ilişki ve çağrışımlarla düşünce ve dikkatimize aksettirerek karşılığım bulmayı hedef tutan, belli bir geleneğin gereği olarak oyun, yarışma üretim faaliyetlerinde zamanı değerlendirme, bilgi gösterisi gibi fonksiyonları üstlenen, pek çoğu kalıplaşmış şiirli sözlerdir" (KOZ, 1977; 432).

"Her hangi bir şeyi veya hadiseyi benzetme yolu ile kasten üstü örtülü şekilde tasvir eden yığcam ifadeden ibaret müemma. "Şfahi halk edebiyatının növlerinden biri) (LÜGAT, 1987; 136).

Azeri Türkçe'sinde tap- kökünden türeyen tapmacalama, tapmacalaşmak ve tapmacalı gibi kelimeler de vardır.

Bilmecelerin ortaya çıkışlarıyla ilgili olarak da bazı görüş, efsane ve rivâyetler vardır. Bilmecelerin tasnifi yapılırken tabiat ve tabiî hadiselerle alâkalı bilmecelerin bir grup teşkil etmelerinden mülhem, onların mitolojik devre kadar götürmeleri söz konusudur. Bununla ilgili olarak anlatılan bir efsâneye göre, güya yüksek bir dağın zirvesinde bir kuş yaşarmış. Bu kuş, insanlara şöyle bir bilmece sorarmış: Sabahleyin dört, öğle iki, akşam üç ayaklı olan nedir? Kuş, bilmecenin cevabım vermeyenleri ise öldürürmüş. Nihayet biri çıkıp, bilmecenin cevabının insan olduğunu söylemiş.

Azerbaycan'da anlatılan bir efsaneye göre; adamın biri ormanda bir aslana rastlar. Aslan, adamı bir uçurumun kenarına kadar kovalar. Adam bir ağaç görür ve cam havliyle onun dalına tutunur. Bir de bakar ki, biri siyah, diğeri beyaz iki fare ağacın köklerim kemirmektedir. Yorulan

adam inmek ister. Eğilip uçurumun dibine bakar; aşağıda bir ejderha, dallar arasında ise bal arısının bal dolu peteğini görür. Elini uzatıp, baldan almak ister (SEYİDOV, 1968; 4).

Efsane şeklinde anlatılan bu bilmecede aslan eceli (ölümü), ak ve kara fareler ömürden geçen gece ve gündüzü, ejderha mezarı, bal ise dünya malını temsil etmektedir. Bu efsane bilmeceyi Gökçeli Âşık Elesger, Hacer Hanım'ın dilinden şöyle bir dörtlükle ifade etmiştir:

Geza insanatı tenabdan asar
Leyl ü nahar mışdu, ceydeyler keser,
Ejderha ayakdan çeker seraser
Elleşer, barmağı bala yetişmez .
(ELESGEROV, 1972; 181)

Feodal devirde ülkeler arasında yapılan savaşlarda bilmecelerin savaş bahanesi olduklarına dair masal, efsâne, rivâyet vb. gibi anlatmalarda bu hususa deyinilmiştir. Azerbaycan'da anlatılan Çin padişahı adlı bir masala göre Çin padişahı, savaş açmak istediği bir başka ülkenin padişahına vezirini gönderir ve bunun söylediği bilmeceyi bulamazsanız size karşı savaş açacağım, der. Vezir gelip yere bir daire çizer ve beklemeye başlar. Kimse bundan bir şey anlamaz. Süre dolmak üzereyken görmüş geçirmiş biri gelip, daireyi ortadan ikiye böler. Bunun üzerine elçi ortaya bir avuç darı serper. Yaşlı adam bir horoz bulup getirir; horoz darıyı temizler. Elçi ortaya bir soğan koyar. Yaşlı adam başlar türkü çağırmaya. Elçi dönüp gider. Padişah yaşlı adama sorar. Adam izah eder. Elçinin çizdiği daire dünya idi. Demek istiyordu ki, dünyanın tamamına biz sahip olmak istiyoruz. Ben daireyi ikiye böldüm, yarısı de bizim olsun dedim. O, kabul etmedi. Ortaya darı döktü. Yani asker zoruyla alırız demek istedi. Ben de darıyı horoza denlettim. Yani askerlerinizi yok ederiz dedim. O, ortaya soğan atmakla aramıza acılık, yani düşmanlık girer dedi. Ben de gülerek, kimin umurunda demek istedim, der.

Bir başka rivayete göre halife Harun Reşid döneminde kâhinler memlekette yedi yıl kıtlık olacağım söylerler. Bu arada Basra açıklarında denizden bir el yükselir. Kimse bir anlam veremez. Sonunda durumu Behlül Dânende'ye anlatırlar. Kıyıya gidip, üç parmağım gösterir, el çekilir. Anlamım sorarlar. Behlül şöyle izah eder. Şayet ülkenizde gerçek anlamda Allah'a yakın beş kişi olsa, kıtlık olmayacak deniyordu; ben de beşi bırak, üç kişi bile yok dedim, der.

Rus alimi Sokolov'un şu ifadesi yukarıda anlatılanları destekler mahiyettedir. "Bilmeceden bazı hallerde gizli diplomatik dil gibi istifade olunduğuna dair Rus salnamelerinde hayli ilginç örnekler vardır (SOKOLOV, 1936; 248).

Âşık karşılaşmalarında rakibi zor duruma sokmak için bilmecelere sık sık başvurulduğu bilinmektedir. Bu gibi hallerde uzak-yakın benzetmeler, kelime oyunları, hatta noktalama işaretleri bile devreye girer. Buna bir misâl olarak aşağıdaki kesik maniyi önce noktalama işareti kullanmadan, sonra da kullanarak yazacağız.

... garı menem
Dağların garı menem
Arvadımın gardaşı
Gizimin eri menem

... garı menem
Dağların garı, menem.
Arvadımın gardaşı,
Gizimin eri, menem.

Bu mani bilmecenin birinci halinde ilk etapta bir mantıksızlık görülür. Zira insan hanımının kardeşi, kızının kocası olamaz. İkinci halde ise, bu çelişki kısmen açıklığa kavuşur. Olayın aslım, yani bulmacanın çözümünü Kars merkez Kümbetii köyünden merhum âşık İslam Erdener şöyle açıklamıştı: Adam kanun kaçağı. Damadı ve kayınbiraderiyle gece evine gelip, kapıyı tıklatır. Hanımı, "kim o" diye seslenir. Adam da kayınbiraderi ve damadıyla birlikte olduğunu, yanındakilerin yabancı olmadıklarını söyler.

Aşağıdaki mani bilmecede ise Hz. Yunus söz konusudur.

Namazıyam, namazı,
Almışam destemazı.
Et mescidim, su kıblem
Harda gılım namazı?

***

Araştırmaya sadece klasik maninin (Azerbaycan'da bayatı) özelliklerini taşıyan bilmeceler dahil edilmiştir. Bilindiği gibi bu tür bir mani yedi heceli, dört mısradan ibâret olup,

kâriye düzeni aaxa şeklindedir. Ancak mevcut malzemeler arasında bazen ifadedeki zorunluluktan, bazen de söyleyenden kaynaklanan hece arızaları mevcuttur. Bunlar ise, aynı bilmecenin bir veya iki mısrasında görülmektedir. Kesı ve cinaslı maniler olduğu, örnekler arasında aynı özellikleri taşıyan bilmeceler de vardır. Bir gelenek olarak, Azerbaycan manileri "ezizim, ezizi, men aşıg, ezizinem, aşıg" gibi doldurma ifadelerle başlar. Bunlar, ayniyle bilmecelere de yansımışlardır. Bazı bilmecelerin ilk mısralarında taklidi seslerin bulunmaları, bilmeceleri manilerden ayırma açısından dikkat çekicidir.

Mevcut malzeme de dikkate alınarak, canlılar, tabiat ve tabiî hadiseler ve diğerleri şeklinde bir tasnif yapılmıştır.

Bu sahada bilmece ve mani üzerinde. çalışmak isteyenlerin yanılgıya düşmemelerine yardımcı olmak esas alındığından, çalışmada aynı bilmecenin değişik varyantlarına da yer verildiği gibi, aynı kavramı karşılayan farklı bilmeceler de dikkate alınmıştır.

Anlaşılmasında güçlük çekilebileceğine kanaat getirdiğimiz sözler için tahsilatlı bir lügatçeyi ilâve ettik.

I. Canlılar

Ezeli dörd ayaglı
Sonra iki ayaglı
Aylar keçir, il keçir
Dolaşır üç ayagh (İnsan)
(SEYİDOV, 1967;51)

Ezizim dokguz füne
Dokguz ay, dokguz güne
Garanlıgdan kim çihar
Dokguz ay, dokguz güne? (Bebek)
(DAVUDOVA, 1984; 63)

İçini Icabab etdim,
Çölünü corab etdim
İlde bir defe kesdim
Böyük bir sevab etdim (Kurbanlık koyun)
(VELİYEV, 1988; 247)

Yumru yumru sarıdı
Yumru gözü darıdı,
Gezir bizim bohçada
Üç heftenin barıdı. (Çivciv)
(DAVUDOVA; 46)

Onu adı peridi
Könlüme müştenidi
Ahşam anadan oldu
Seher durdu yeridi. (Civciv)
(DAVUDOVA; 47) *Yuymamış deleme*
Düşüp cemi aleme
Üç heftenin içinde
Diri düşer aleöe.(Civciv)
(ANTOLOGİYA, 1994; 302)

Tap deyim, tapış dedim,
Budahdan yapış dedim,
Adam feli, keçi gıh
Gatarlanmış gedir dedim. (Karınca, deve)
(DAVUDOVA)

Yatanda yumru yatar
Etin derman -tek satar,
Herkes istese tutsun
Tikanı elne batar. (Kirpi)
ŞENCANLI, 1975; 379)

Yatanda yumru yatar
Eline derman gatar
Kim sitese tutmağa
Tikeni ele batar. (Kirpi)
(DAVUDOVA;42)

Tap bu nedi tapmaca
Ayaklan yapmaca
Yatanlan oyadır
Gırmızı buhaglıca. (Horoz)
(ŞENCANLI; 377)

Dağların ban menem
Erimez gan menem
Atamın oğluyam
Anamın eri menem. (Horoz)
(DAVUDOVA 45)

Atamın veznesiyem
Cibinin heznesiyem
Atam benim oğlumdu
Atamın yeznesiyem. (Horoz)

(DAVUDOVA)

Erebler ha erebler
Ayagında coraklar
Yuharı başa goymayın
Yukarını harablar. (Tavuk)
(ŞENCANLI; 378) *O tayda durar, geder*
Boynunu burar geder
Bir sürüye girende
Gırhını gırar geder. (Canavar)
(DAVODOVA; 43)

Ağ otun arasına
Od düşdü talasına
Guşlardan hansı guşdu
Süd vere balasına. (Yarasa)
(SEYİDOVA; 35)

Çıhdım giz galasına
Oh atdım yuvasına
Guşlardan hansı guşdur
Süd verir balasına. (Yarasa)
(DAVUDOVA; 47)

Altı daşdı, daş deyil
Üstü daşdı, daş deyil.
Heyvan kimi oylayır
Hryvana yoldaş deyil. (Kaplumbağa)
(DAVUDOVA; 40)

--- gan ayağı
Bülbülün gan ayağı
Aşıg bir hikmet görüp
Üç başı, on ayağı. (İnek, buzağı ve sağıcı)
(ANTOLOGİYASI; 1)

Bir guşum var dıggana
Gece çihar tavana
Üreyi şir ürekli
Özün yıhar oddana. (Pervâne)
(SEYİDOV; 39)

Ağsakkalım beydirrem
Buynuzlarım eydirre
Men keçdiyim yollardan
Goyun-guzu getirrem. (Keçi)
(SEYİDOV; 29)

Malın gelir enişden
Kulakları gümüşden
Züy tutup üzer herden
Çaydan, gölden, denizden. (Balık)
DAVUDOVA; 43)

İlim ilim düymesi
İlim hatun düymesi
Seksen sekgiz düyünde
Doksan dokuz düymesi. (Balık ağı)
(SEYİDOV; 45)

Rengarenkdir gül kimi
Ganadı ver tül kimi
Uçur bağda, çemende
Çoh yüngüldür tük kimi. (Kelebek)
(DAVUDOVA; 54)

Torpag deyil, daş deyil
Guru deyil, yaş deyil,
Buynuzu var goç deyil,
Ganadlıdır guş deyil. (Kelebek)
(DAVUDOVA; 54)

Tap nedir, tapış nedir
Gülbahar 'a gümüş nedir
Nenem tohuyar keton
Gelin görek bu iş nedir? (Örümcek)
(CENUBİ, 1983; 536)

Aşıg elden yuharı
Şana telden yuharı
Aşıg bir şey görüpdü
Dizi belden yuharı.

Bu meşe gül meşeli
Altı ter benovşeli
Bir kişinin min oğlu
Hamisi birpeşeli. (Bal arısı)
(DAVUDOVA; 49)

Aşıg elden yuharı
Cida telden yuharı
Guşlardan çekirgedi
Dizi belden yuharı.
(DAVUDOVA; 38)

Hazar hazara geder
Bu yol bazara geder,
Atası beşikdeyken
Oğlu bazara geder. (Bal arısı)
(DAVUDOVA; 55)

Çile bülbülüm çile
Şeh düşüp gizil güle
Guşlardan hansı guşdu
Yumurtası galar ile? (Bal arısı)
(DAVUDOVA; 55)

Bir balaca hallı şey
Üstü gizil allı şey
Goydu bizim dolçaya
Şirin, sarı, dadlı şey. (Bal arısı)
(SEYİDOV; 38)

Dağlarda lale gezir
Elde piyâle gezir
Ne doğmur, yumartlamır
Dalınca bala gezir. (Arı)
(SEYİDOV; 40) *Kür 'ün gırağı düzdü*
Sanasan elli, yüzdü
Oğlu şahlık eyleyir
Anası hele gızdı (Arı)
(SEYİDOV; 18)

Ezizim bir anası
Herenin öz anası
Guşlardan hansı guşdu
Min bala, bir anası. (Arı)
(DAVUDOVA, 49)

Nene, bize yağ getir
İnekleri sağ getir
Çalkanmamış nekreden
Erinmemiş yağ getir. (Bal)
(DAVUDOBA; 50)

Püstedi ha püstedi
Taht-ı revan üstedi
Camış kimi ot otlar
Su içmeyi hestedi. (İpek böceği)
(NEBİYEV, 1988;28)

Aşıg, o nece guşdu
Ganadı fırlanguşdu
Ot otlar goyun kimi
Su içmez, nece guşdu. (İpek böceği)
(SEYİDOV; 39)

Bir guşum var alaca
Getdi gondu ağaca
Özüne yuva tikdi
Ne gapı goydu, ne baca. (İpek böceği) (DAVUDOVA; 6)

Alaca hey alaca
Alaca çıhdı ağaca
Alaca bir ev tikdi
Ne gapı goydu, ne baca (İpek böceği)
(SEYİDOV; 20)

Bu kuşu nece kuşdu
İrtmeyi sarı kuşdu
Ot otlar guzu kimi
Su içmez nece kuşdu? (İpek böceği)
(SEYİDOV)

Gören deyir cansızam
Men gan soran gansızam
Gölmeçeler meskenim
Tapın hansı vızvızam? (Sivrisinek)
(SEYİDOV; 40)

Memmedbağır bağında
Gül biter budağında
Yel vurar yellendirer
Sırğası gulağında. (Vişne, Kiraz)
(EFENDİYEV, 1981; 110)

Ezizim gessab ağlar
Sarı don gessab ağlar
Ölen goyun ağlamaz
Öldüren gessab ağlar. (Soğan)
(SEYİDOV; 18)

Bu yol hazara geder
Mehdi bazara geder
Atası oturmamış
Oğlu bazara geder. (Şamama)
(DAVUDOVA; 26)

Aşıg ağladı getdi
Ciyer dağladı getdi
Elli deve yüz gatır
Bir mıha bağlı getdi. (Mısır)
(SEYİDOV; 25)

Gutu gutu içinde
Gutu sandık içinde
Babamın ağ yaylığı
O da onun içinde. (Kestane)

(AZERBAYCAN ŞİFAHİ HALK EDEBİYATI, 1970;142)

Pestedi, hapestedi
Şeki, Şirvan ustedi
Yemişlerin hansıdı
Çeyirdeydi üstdedi? (Kestane, fındık)
(DAVUDOVA; 32)

Dağdan gelir dağ ala
Golları budağ ala
Seksen sekgiz caynaglı
Az galır adam ala. (Karadiken)
(DAVUDOVA; 37)

(SEYİDOV; 23)

O tayda duran kişi
Elinde Kur'an kişi
Atama de et alsın
Ne erkek, ne de dişi. (Mantar)
(DAVUDÖVA; 38)

İlim ilim ilmesi
İlmehatun düymesi
Her kim bunu tapmasa
Yeddi ilin hestesi (Üzerlik)
(CENUBİ; 358)

İlim ilim iynesi
İlim hatın düymesi
At ocağa, bas gucağa
Getsin iller hestesi (Üzerlik)
(DAVUDOVA; 37)

Halalar ha halalar
Dağda dovşan balalar
Guyruğundan su içer
Dimdiyinden balalar. (Buğday)
(ŞENCANLI; 389)

Balacayam sarıyam
Demeyin ki darıyam
Size çörek oluram
Zemilerin banyom. (Buğday)
(SEYİDOV; 25)

Aşıg aşı bişirir
Yanlıp naşı bişiri
Bugün bir hilanet gördüm
Ayak başı bişirir. (Tahıl)
(DAVUDÖVA; 35)

Leyende ay leyende
Gül boynunu eyende
Yeyilir Ical vahtında
Yemek olmaz deyende. (Salatalık)
(DAVUDÖVA; 28)

Bu bağdan henek olmaz
Olsa da yemek olmaz
Meyvelerden hansıdı
Yetişse yemek olmaz. (Salatalık)
(NAHCİVAN FOLKLORU; 303)

Hazar hazara geder
Mehdi bazara geder
Anası üç yaşında
Oğlu bazara geder, (üzüm.)

Dedesi dongar
Eli Anası yastı peri
Gızı eller gözeli
Gardaşı yaman deli. (Asma,yapak,üzümveşar) (DAVUDOVA; 31)

Yeri gazdım gum çıhdı
Gumdan minare çıhdı
Bildirki keçel oğlan
Bu il çinara çıhdı. (Asma)
(DAVUDÖVA; 31)

Lalalar ay lalalar
Laladan piyalalar
Gol-budağı çiçekler
Köklerinden balalar. (Patates) (DAVUDÖVA)

Deyirmana den geldi
Gırmızı don ten geldi
Tohunmamış çuvalda
Üyünmemeiş un geldi. (İğde)
(DAVUDOVA; 31)

Bir bahçadı güldedi
Budağlar yerdedi
Başın kessen gan ahar
Nar da deyil, bes nedi? (Karpuz)
(VELİYEV; 409)

Eyden geden kişi
Elinde demir şişi
Mana bir öküz yolla
Ne yaz görsün, ne gışı. (Karpuz)
(BORÇALI FOLKLORU; 118)

Hestedi ga hestedi
Şeki, Şirvan üstedi
Eşiyi gızıl kerpiç
İçi badam üstedi. (Fındık)
(SEYİDOV; 23)

Hacılar haca geder
Cehdeyler gece geder
Bir yumurta içinde
Yüz elli cüce geder. (Nar)
(CENUBÎ; 542)

Mili mili düymesi
Mili mercan düymesi
Her kim onu tapmasa
Altı şaha cermesi. (Moruk)
(BORÇALI FOLKLORU; 112)

Eyri-üyrü boy atar
Ayağı yere batar
Salkım salkım sallanır
Altında sarvan yatar. (Salkım söğüt)
(DAVUDOVA; 25)

Zülfün ucu gümüşdür
Sal boynuma ilişdir
Yemişlerin içinde
Yarpagsız ne yemişdir ? (Böğürtlen)
(SEYİDOV; 26)

Tabak tabak içinde
Sübhü sabah içinde
Dayanıp ayak üste
Etri de var içinde. (Mihek gülü)
(DAVUDOVA; 24)

Balaca ay balaca
Bağladım gırh ağaca
Onun elinden men de
Açmaram gapı-baca. (Azrail)
(SEYİDOV; 15)

II. Tabiat ve Tabiî Hadiseler

Buharı ha buharı
Buharıdan yuharı
Ordan bir oğlan çıhdı
Çiyni gara çuhalı. (Tütsü)
(DAVUDOVA)

Göyden gelir dervişler
Kürkün yere sermişler
O geder oynamışlar
Hurd u heşil olmuşlar. (Kar)
(DAVUDOVA; 8)

Emim oğlu ustadır
Eli kitap üstedir
Su üste körpü çekir
Gel gör nece ustadır. (Buz)
(SEYİDOV; 8)

Emim oğlu ustadı
Eli kemer üstedi
Suda körpü salıpdı
Gel gör nece ustadı. (Buz)
(DAVUDOVA; 1)

Yere vurdum baltanı
Ağzı gümüş haltanı
Yerden bir oğlan çıhdı
Cümle cahan sultanı. (Pınar)
(SEYİDOV; 8)

Ahanı ha ahanı
Gezer cümle cahanı
Yıhdım derede öldürdüm
Ne eti var, ne ganı. (Rüzgâr)
(SEYİDOV; 11)

Bir guşum var cemendi
Ne ucu var, ne bendi
Özü açılar, özü yumular
Heçkes bilmez bu fendi. (Gece ve gündüz)
(DAVUDOVA; 11)

Bir guşum var reyhanı
Gezer cümle cahanı
Bir derede geybolar
Ne eti var, ne gani. (Güneş)
(CENUBÎ; 557)

Burdan vurdum baltanı
Ordan çıhdı galhanı
Anam bir oğlan doğdu
Yerin-göyün sultanı. (Güneş)
(CENUBÎ)

Keçirdim dağ arası
Tapdım bir göl perisi
Öpülmemiş gız gördüm
Üzünde diş yarası. (Ay)
(CENUBÎ)

Bulut bulut içinde
Ay da bulut içinde
Göyden yere od yağdı
Biz de yandık içinde. (Güneş)
(DAVUDOVA; 12)

Ordan vurdum baltanı
Burdan çıhdı gaitan
Bir oğlan, bir gız çıhdı
Yerin-göyün sultanı. (Ay ve Güneş)
(BORÇALI FOLKLORU; 123)

Ağ tas, gızıl tas
Birin götür, birin as
Doğar balası olmaz
Ne tasdi, ne de palaz. (Ay ve Güneş)
(SEYİDOV; 10)

Dağdan gelir dağ kimi
Golları budağ kimi
Eyilir su içmeye
Angırır oğlag kimi. (Sel)

(CENUBÎ; 538)

Dağdan daşdan gan gelir
Gıvrılmış ilan gelir
Gabağında durmayın
Gudurmuş aslan gelir. (Sel)

(DAVUDOVA; 13)

Dağı, dereni aşar
Dünyaları, dolaşar
Anasına çatanda
Sessiz ona govuşar. (Dere, ırmak)

(CENUBÎ)

Balta vurdum çekile
Çekil yere tököle
Guşlardan hansı guşdu
Özü göye çekile? (Duman)

(DAVUDOVA; 11)

Göyden geldi adamla
Bir nelbeki badamla
Ne dili var, ne ağzı
Danışır hey adamla. (Kur'an) (SEYIDOV)

O nedir ki gap gaya
Göyden endi sap çaya
Savuşdursun belânı
Yalvardım gümüş aya. (Veba hastalığı)

(SEYİDOV)

Halalar hay halalar
Dağda keklik balalar
Ne kiçiyi böyüyer
Ne irisi balalar. (Taş)

(DAVUDOVA; 20)

Ah 'nı atda gördüm
İzin soratda gördüm
Ayparanı bir atın
Ayağı altda gördüm. (Nal)

(DAVUDOVA)

Receb 'i kentde gördüm
Yaman sifetde gördüm
îyirmi dört ulduzu
Dört ayın altda gördüm. (Nal ve mıhlar)

(SEYİDOV)

Bir atım var derinde
Arpa yeyer serinde
Gece gündüz yol geder
Yerindedir, yerinde. (Değirmen)

(CENUBÎ)

Nedendi ay nedendi
Bağrı zeden zedendi
Özü eller doyurur
Özü doymaz, nedendi? (Değirmen)

(AZER. ANTOLOGİYASI)

Herinde ga herinde
Yuvası var derinde
Gece-gündüz yol geder
Yerindedir, yerinde. (Değirmen)

(SEYİDOV)

Bir atım var derinde
Bağlamışam serinde
Gece-gündüz yol gedir
Yerindedi, yerinde. (Değirmen)

(SEYİDOV)

Bir damım var el üste
Elini vur el üste
Alçak damın altından
Hırda hırda gar iste. (Elek ve un)

(DAVUDOVA)

Dağdan gelir dağ alı
Golları budağ alı
Elin gözüne sohsan
Ağzı ayrıla gah. (Makas)

(DAVUDOVA)

Gıfıl gıfıl içinde
Gıfıl sandık içinde
Horasan 'a od düşdü
Biz de yandık içinde. (Çakmak)

(AZER. ANTOLOGİYA)

Dağdan gelir dıngıra
Geyruğu ülden gara
Yerişi tappır tuppur
Dırnağı seksen para. (Heve) (SEYİDOV)

Nedendi ha nedendi
Bağrın başı zedendi
Gırağı su, içi od
Gedin görün nedendi. (Semaver)

(DAVUDOVA)

Haydi haydi haraydı
Gedin görün ne haydi
Kötüye bir od düşüp
Gedin görün ne haydi. (Semaver)

(DAVUDOVA)

Başına kelem bağlayar
Ürayı verem bağlayar
Oğul-uşağın yığıp
Desmal alıp ağlayar. (Semaver)
(SEYİDOV)

Dövranın emrindedir
Bedenin felindedir
Altı ayağı, iki gözü
Guyruğu belindedir. (Terazi)
(DAVUDOVA)

Bay ola, baykuş ola
Baygu da yatmış ola
Seksen ayak, gırk bıynnuz
O ne cüre guş ola? (Pulluk)
(SEYİDOV)

Bugün adınadı
İşler avandınadı
Sekgiz ayak, dört buynuz
Tap görüm adı nedi? (Pulluk ve ökler)
(AZER. ANTOLOGİYASI)

Bir guşum var nehanı
Gezer cümle-cahanı
İsterem kesip yeym
Ne eti var, ne ganı. (Uçak)
(SEYİDOV)

Para ayı eydiler
Ucların düzlediler
Nize goyup içine
Şeytanı eylediler. (Tüfek)
(SEYİDOV)

Men aşigem ham durmuş
Bişmemişden ham durmuş
Yerle göy arasında
Gördüm birce dam durmuş. (Radyo)
(SEYİDOV)

Heveng heveng içinde
Hevengi zeng içinde
Ne yerdedi, ne göyde
Esil firenk içinde. (Telefon)
(SEYİDOV)

Ada bah ahtalanıp
Gapılar tahtalanıp
Meydana bir at gelip
On yerden nohtalanıp. (Gemi)
(SEYİDOV)

Minara ha minara
İçi tamam gapgara
Tepesi açık olur
Dibi de hem al gara. (Baca)
(SEYİDOV)

Balacana garğalar
Bizden size yorğalar
Govurğadan fetirden
Ne istesen, balalar. (Sac)
(SEYİDOV)

Anam, atam var menim
Suda hatam var menim
Dört anadan olmuşam
On iki atam var menim. (Ding)
(EFENDİYEV, 1970: 14)

El-ayağı destedi
Golları gefesdedi
Ne yerdedi, ne göyde
Çerh-i felek üstedi. (Pencere)
(DAVUDOVA)

Bapbalaca fanaram
Kibritsiz deyanaram
Ne yerdeyim, ne göyde
Havadan sallanaram. (Ampul)
(SEYİDOV)

... eşiyine
Belenip beşiyine
Damda bir çırak yanır
Şohu düşür eşiyne. (Ampul)
(AZER. ANTOLOGİYASI)

Mücürü ay mücürü
İlişdirdim ucunu
Yeddi gatar ner gerek
Çeke onun gücünü. (Traktör)
(SEYİDOV)

Ay doğdu ahtalandı
Doğunca ahtalandı
Bazara bir ner geldi
Yüz yerden noktalandı. (Kulübe, çadır)
(SEYİDOV)

Yola çıhar adamla
Bir nelbeki badamla
Ne dili var, ne ağzı
Hey danışır adamla. (Kitap)
(SEYİDOV)

Ağacda var bağırsag

Yel babanı çağırsag
Ağzın açıp ney çalar
Süleyman 'ı çağırsag. (Keman)
(DAVUDOVA)

Taklar tukkur lezgiler
Bize gonag geldiler
Goyun keeçi yunudan
Eve palaz sergiler. (Keçe)
(DAVUDOVA)

Terezi var, tengi var
Her bir rengden rengi var
Salıp üste oturram
Hengi var, ahengi var. (Halı)
(DAVUDOVA)

Bir gıışum var ahanı
Gezir cümle cahanı
Götürrem öldürmeye
Ne eti var, ne ganı. (Kuyruk)
(DAVUDOVA)

Men aşigem düz bağlar
Eyri çeker, düz bağlar
Aşıg bir hikmet görüp
Od içinde buz bağlar. (Süt kaymağı)
(SEYİDOV)

Yağış yağsa düzüler
Gün çıhanda büzüler
Altı var, üzü yohdır
Çehen bağ iiziiler. (Çank)
(DAVUDOVA)
Bu günleri şenbedi
Gönlüme düşen nedi?
Ne odu var, ne közü
Geybedeb bişen nedi? (Peynir)
(SEYİDOV)

Bizden size yol geder
Tük bedene gol geder
Bir ovuçdan çoh yesen
Gözlerinden sel geder. (Çökelek)
(SEYİDOV

Bilmedik hardan geldi
Etden sümükden geldi
Oragla ha doğradıg
Tezden bir de geldi. (Sakal)
(DAVUDOVA)

Ezizim emirdendi
Keçen gün ömürdendi
Aşıg bir yemiş yeyip
Sapağı demirdendi. (Kebap)
(ŞENCANLI; 378)

Bu dere kömürdendi
Keçen gün ömürdendi
Bize bir yemiş geldi
Özeyi demirdendi. (Kebap)
(SEYİDOV)

Eskiden ay emirden
Gündü keçen ömürden
O nece yemişdi ki
Ağacı var demirden. (Kebap)
(SEYİDOV)

Men aşigem könülden
Haber alın emirden
Bugün bir nubar yedim
Budağları demirden. (Kebap)
(TEDGİGLER)

Men aşigem ay meler
Bulut altdan ay meler
Deryada bir gül bitip
Su deyiben ay meler. (Yürek)
(DAVUDOVA)

Men aşıg budag atar
Bu dağı o dağ atar
Torpagsız yerde biter
Yarpagsız budag atar. (Geyik boynuzu)
(CENUBÎ)

Buna gelen hacıdı
Aş bişiren bacıdı
Zoğ atar, yarpaglanmaz
Tap gör ne ağacıdı. (Geyik boynuzu)
(DAVUDOVA)

Ağacım budağ açar
Meşede budağ açar
Topagsız yerde biter
Yarpagsız budağ açar. (Geyik boynuzu)
(SEYİDOV)

Ne golu var, ne peri
Ne gözü var, ne seri
Dünen bir tike yedim
Üstü et, içi deri. (Taşlık)
(VELİYEV)

Ezizim biri iki
Sağ-solu biri iki
Bir elâmet görmüşem

Dördü üç biri iki. (Pannaklar ve boğumlan)
(SEYİDOV

Men aşıg beyi keçdim
Kasıbı, beyi kesdim
Altı camış, yüz keçi
Elimde çayı keçdim. (Çarığın altı manda, üstü keçi derisindenmiş.)
(SEYİDOV)

Bu günü adınadı
İşler avandınadı
Garadan ağ boyandı
Tap göriim adı nedi? (Saç)
(SEYİDOV)

Ustalar ha ustalar
Şefa tapsın besteler
O nece gıışdıır kii
Bağırsağın desteler. (Cehre)
(CENUBİ)

Uzun uzun ulama
Ucuna gıl dolama
Geder Hasan Hüseyn 'e
Celer mene salama. (Yol)
(AZER. ANTOLOGİYASI)

Bağrım başı zedendi
Zerdendi zeberdendi
Yaşıl etdim, al dökdü
Gören esli necendi? (Kına)
(DAVUDOVA)

Derya gırağı düzdü
Sanasan elli, yüzdü
Yaşıl ekdim, al birdi
Gören esli ne düzdü? (Kına)
(DAVUDOVA)

Nedendi ay nedendi
Derme, nazik bedendi
Plov üste meskeni
Gören rengi nedendi? (Zeferan)
(DAVUDOVA)

Üçü bize yağıdı
Üçü cennet bağıdı
Üçü yığar getirer
Üçü vurup dağıdı. (Mevsimler)
(DAVUDOVA)

Deyirmana den doldu
Zülfüzüne bend oldu
Düz üç yüz altmış tahta
Bir mismara bend oldu. (Yıl)
(DAVUDOVA)

Heşede ay heşede
Bir guş tutdum meşede
Atanın yeddi oğlu
Hamisi bir peşede. (Haftanın günleri)
(DAVUDOVA)

SÖZLÜK

adna/adına: Perşembe.
Ahtalan-: İdiş hale getirilmek; zapturapt almak.
angır-: Anırmak.
Avand: Bir şeyin düz tarafı; iş için yolunda.
aypara: Kızılay; Ay'ın hilâl şekli.
badam: Badem.
bala: Yavru, çocuk, bebek.
balaca: küçük, az.
bapbalaca: Küçücük, azıcık.
baygu: Baykuş.
bes: Yeter, kâfi; peki, öyleyse, o halde.
beydir-: Taklidi ses.
bildir: Geçen sene.
buhag: Çenealtı, gapgap.
buharı: Baca. altına
camış: Manda.
caynag: Kuşlarda pençe.
cehdeyle-: Yeltenmek, gayret göstermek, teşebbüs etmek.
cehre: Dokuma tezgâhı
cerme: Cereme, ceza.
çekil: Yaprakları ipek böceğine yedirilen bir dut çeşidi ve yaprakları.
çiyn: Omuz.
çöl: Dışarı, dış kısım, dış. Çöl.
çörek: Ekmek.
deleme: Peynir mayası katılan süt.
den: Tahıl; kümes hayvanı yemi.

Desmal: Bez mendil.
dey-: Meyve için olgunlaşmak. İlişmek, sataşmak, dokunmak.
dıggana: Biraz, azıcık, bir lokma.

dmgır: Kavala benzer nefesli çalgı aleti.

dimdik: Kuşlarda gaga.
ding: Çeltik değirmeni.
dongar: Doğuştan kambur.
dünen: Dün.
düyun: Düğün.
elleş-: Uğraşmak, meşgul olmak.
erinmiş yağ: Tereyağı.
etr: Itır, güzel ve hoş koku.
fetir: Kete.
gan ayaglı: Adet görmelerinden ötürü kadın için kullanılan bir ifade.
gatar: Dizi, sıra. Turna, deve, lokomotif ve vagonları için kullanılır.
gessab: Kasap.
geybol-: Kaybolmak.
geza: Kaza; kader.
gıfıl: Kilit.
govurga: Kavrulmuş buğday, susam vb.
gölmeçe: Bataklık.
halta: Boyun halkası, tasma.
hansı: Hangi.
henek: Şaka, takılma.
heng: Zorlama, zorlanma.
herden: bazen, arada bir, zaman zaman.
here: Herkes.
herinde: Taklidi ses.
heşede: Taklidi ses.
heve: Kilim, palas dokuma aleti.
heveng: El değirmeni.
hırda: Küçük, az; küçük çocuk, bozuk para.
hurd u heşil: Hırpalanmış; bitkin.
il: Yıl.
irtmek: Kuyruksokumu kemiği.
kal: Henüz olgunlaşmamış.
kasıb: Yoksul, fakir.
keçel: Kel, dazlak.
kent/d: Köy.
kiçik: Küçük.
kür: Kura nehri.
kötük: Kütük; izmarit.
malın: Taklidi ses.
meşe: Orman.
mihenk: Çivi.
morug: Yabani çilek.
mûş: Fare.
mücürü: Taklidi ses.
naşı: Tecrübesiz, toy; beceriksiz.
ne cüre: Nasıl, ne şekilde.
nehre: yayık.
nehre çalha-: Yayık yaymak.
nelbeki: Çay tabağı ve buna bağlı olarak "çayda çıra" oyununa benzer oyun ve makam.
ner: Erkek deve, buğra.
nîze: Mızrak.
nohtalan-: Bağlanmak, kontrol altına almak.
nubar: Turfanda.
o tay: Öbür taraf, öbür yaka.
oyat: Uyandırmak.
para: Parça, kısım.
per: Kanat.
peşe: Meslek.
püste: Fustık.
sırğa: Küpe.
süyelmanı: Hareketli bir oyun havası.
şahı: Beş kuruş.
şamama: Hoş kokulu küçük kavun.
şeh: Çiy.
şenbe: Cumartesi.
şoh: Ziyâ, ışık; ışık yansıması.
tala: Küme, yığın.
tenab: İp, urgan.
ten: Yarı, ortadan ikiye bölünmüş.
tike: Lokma; bir parça.
vezne: Fişeklik.
yağı: Hasım, düşman.
yapmaca: Çarpık.
yaylık: İnce başörtüsü.
yel: Rüzgâr
yezne: Damat.
yığcam: Bir arada, toplu halde.
yorğa: Rahvan.
yüngül: Hafif; hafifmeşrep.
zeden: Yaralı.
zemi: Ekilen alan, tarla.
zeng: Çan, zil; telefon.
zoğ: Sürgün (bitki için)
züy tut-: Ritm tutmak.

KAYNAKLAR

CENUBİ
1983 **Azerbaycan Edebiyatı İncileri,** Bakı.

DAVUDOVA, Gülafet.
1984 **555 Tapmaca,** Bakı.

EFENDİYEV, Paşa.
1981 **Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı,** Bakı.

ELESGEROV, İslâm.
1972 **Aşıg Elesger,** C.I, Bakı.

NEBİYEV, Azad.
1988 **El Neğmeleri, Halg Oyunları,** Bakı.

KOZ, M. Sabri.
1977 **"Bilmece",** Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C. I, İstanbul.

SEYİDOV, Nureddin.
1968 **"Azerbaycan Tapmacalarına Dair", Tedgigler,C.** III, Bakı.

SOKOLOV, M.
1936' **Ruskiy Folklor,** Moskova.

ŞENCANLI, Ali Asker Hurrem.
1975 **Edep Heznesi,** Tahran.

VELİYEV, Kâmil.
1988 **Elin Yaddaşı, Dilin Yaddaşı,** Bakı.

Veliyev, V.
1970 **Azb. Şifahi Halg Edebiyatı,** Bakı.
1987 Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, C. IV, Bakı.
1994 **Azerbaycan Folkloru Antologiyası I Nahcivan Folkloru,** Bakı.
1996 **Azerbaycan Folkloru Antologiyası II Borçalı Folkloru,** Bakı.

MOLLA MURAT HAREZMİ'NİN "DİLAVER VE GÜLESRAR" DESTANI HAKKINDA BAZI TESPİTLER

Doç. Dr. Areznepes MEMMETCUMAYEV
Türkmenistan Elyazmaları Ens. Folk. Bl. Mdr.

Türkmen Türkçesinden Aktaran

Yusuf AKGÜL

XVIII. asrın sonlan ile XIX. asrın ilk yarısında yaşayan Molla Murat hayatı ve edebi kişiliği çok az bilinen şairlerimizden biridir. O, Harezm ve Mangışlak dolaylarında yaşamıştır. Türkmenlerin İğdir boyundan olan şairin asıl adı "MURAT" olup, adının önünde "Molla" veya "Bende", sonunda ise "Harezmi" gibi sıfatlar kullanılmıştır.

Molla Murat tahminen 1782-1788 yıllarında Harezm'in Şirşalı obasında dünyaya gelmiştir. Bir şiirinde şöyle bir mısra vardır:

"Aslım Horezmli, yerim Şirşalı... "

Şirşalı'nın bulnduğu yer, şimdiki Özbekistan'ın Hazarasp ilçesine aittir. Şirşalı obasının adına ve bu oba ile ilgili olaylara Hive Hanının SSCB İ.A'nın Doğu Enstitüsü'nün Leningrad bölümünde bulunan arşivinde çok rastlanılmaktadır. Hazarasp ve Şirşalı obası da XVIII: ve XIV. asırlarda İğdirlerin çoğunluk halinde yaşadıkları yerlerin birisi olarak kabul edilmektedir.

Malumatlardan anlaşıldığına göre, şairin babasına Beğenç Tarhan, dedesine ise Aman Tarhan deniliyormuş. Ancak bunlar hakkında hiçbir bilgi kalmamıştır. Molla Murat'ın Han Muhammet (Hanmammet) ve Yaz Muhammet (Yazmammet) adlarında iki oğlu varmış. Han Muhammet'in Tuvak adlı bir kızı, Yaz Muhammet'in ise Gülbay ve Sena adlı iki oğlu varmış. Gülbay ile Sena'nın nesilleri şimdiki Daşhovuz (Taşoğuz veya Taşhavuz) ve Türkmenbaşı (Krasnovodak) şehirlerinde yaşamaktadırlar.

Molla Murat, devrinin bilge insanlarından birisi idi. Şairin Hive medreselerinden birinde eğitim görmüş olduğunu düşünmek mümkün. Şair herhangi bir nedenle ömrünün sonlarına doğru Mangışlak taraflarına göçüyor ve orada Özen adlı obada tahminen 1840-1845 yıllarına vefat ediyor.

Şu an Molla Murat'ın mirasından bizce bilinen 30'a yakın şiir ile 2 tane destandır. Bu destanlardan birisi "Dilaver ile Gülesrar"dır (Diğeri ise Tahir ile Zühre). Dilaver ve Gülesrar destanının 4 nüshası günümüze kadar ulaşabilmiştir. Bunların 3 tanesi Türkmenistan İlimler Akademisi Edebiyat Enstitüsünün Elyazmaları bölümünde 3759, 5487 ve 5508 numaralı dosyalarında, diğeri ise Gürcistan K.S. Kekelidze Elyazmaları Enstitüsünde bulunmaktadır. Bu nüshayı Gürcü alimi Georgiy Tsereteli, 1930'lu yıllarda Türkmenistan

ve Özbekistan'da bulunduğu sıralarda pazardan satın almıştır. Kimden aldığı belli değildir.

"Dilaver ve Gülesrar" fantastik tasvir özel likli bir destandır, aşk destanıdır. Bu kapsamdaki destanlar, şairin yaşadığı devirde Türkmen edebi yatında çok yaygındı. Mesela muhtevalarına göre, "Dilaver ve Gülesrar" a yakın olan Şeydayi (Şeydai)'nin "Gül-ü Senuber", Şabende'nin "Gül-Bilbil", Magrupi'nin "Seypelmelek-Medhalcemal", Yususf Hoca Bakıoğlu'nun ise "Ray-Çmı" adlı destanları, bu devirlerde üretilen eserlerdir. Şabende "Güş-Bilbil"i hicri 1214 (miladi 1799-1800) yıllarında, Hoca Yususf Bakıoğlu ise "Ray-Çım"yı hicri 1252 (miladi 1836-1837) yıllarında yazıyor. Şeydai ile Magrupi'nin destanları ise XVIII. asrın sonlarında ve XIX. asrın başlarında yazılmıştır. Molla Murat'ın destanlarla tanışmış olması mümkündür.

Biz burada sadece bir şairin kendi devrinin bilge adamlarından birisi olduğunu ve bu devrin edebi sürecini bilmemesinin imkansızlığını ortaya koymakla kalmıyor, ayrıca yukarıda saydığımız destan (Ray-Çmı'nın dışında) yazarlarının hayat hikayelerinin de şu veya bu şekilde. Molla Murat'ın yaşadığı yerler olan Harezmı-Mangışlak dolayları ile ilişkili olduğunu da göz önünde bulunduruyoruz. Şabende Köneürgenç'te yaşamış, Mağrupi ömrünün sonlarını Mangışlak'ta geçirmiş ve o topraklarda aşağı-yukarı 1810 yıllarında dünyadan göçmüştür. Şeydai de Mangışlak'ta yaşamıştır. Böylece bu yazarların fantastik aşk destanlarının Molla Murat'ın "Dilaver ve Gülesrar" adlı destanının ortaya çıkmasında tesirlerinin olabileceği çok açıktır. Öte yandan şair destanı sevdiği bir kız için yazdığı için "sevgili" tipinin elyetmez derece göstermesi, yani idealize etmesi (mesela peri görünüşünde), bu kıza ulaşmak için karşılaşılan zorlukları açık şekilde tasvir etmek düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Eseri de bu düşünceler içinde yazmıştır.

Molla Murat'ın bu destanı yazmadaki asıl amacı ve öne sürdüğü temel düşüncesi sevginin özgür olması ve herkesin kendi aile hayatını kendi isteğine göre kurması şeklinde özetlenebilir. Fakat şairin yaşadığı devirde bu tür düşünceler güçlü tepkilerle karşılaşıyordu. Molla Murat böylesi tepkileri destancılık geleneklerine uygulayarak, onları fantastik düşman güçlerin özellikleri arasında gösteriyor.

Destanın baş kahramanı Dilaver'in sevgilisine kavuşmak uğrundaki mücadelesinde, ona ilk önce kendi annesi ve babası karşı çıkıyor. Şair ilk engelleri annesi ve babası ile başlatmakla birlikte sadece Türkmen sosyal hayatına mahsus olan bir özelliği göstermek için değil, ayrıca Dilaver'in erişmek istediği hedefteki ısrarlı oluşunu da göz önünde tutuyor.

Diğer fantastik aşk destanlarında olduğu gibi, Molla Murat da olayların devamında, yani Dilaver yola düştükten sonra bu tepkileri/karşı çıkışları daha da güçlendirmeye başlıyor. Şeydai ve Magrupi'nin destanlarından farklı olarak Molla Murat'ın destanında, Dilaverin'in yanındaki yoldaşların hepsi kırıldıktan sonra sadece kendisi kalıyor. Bundan sonra destancı engelleri daha da çoğaltıyor. Dilaver önce Zenni (Zenci) padişahın, sonra Zaman ülkesinin padişahının zindanına düşüyor. Bu zindanlardan kurtulduktan sonra da Kolan dağında altı ay yolunu şaşırmış şekilde geziyor. Ancak engeller ve sıkıntılar bununla da bitmiyor. Dilaver büyücülerin zindanına giriyor. Her sefer zindana düşünceye kadar kahramanlar gibi vuruşan Dilaver, bu esnada pek çok düşmanını da yok ediyor.

Bu vakalarda Dilaver'in, Seypelmelek ve Senuber'den farklılaştığım belirtmemiz gerekiyor. Üç destanda da ortak bir örgü var. Dilaver de, Seypelmelek de, Senuber de "Berzenniler"in ülkesinden geçiyorlar. Ancak Magrupi'nin destanında (Seypelmelek_Medhalcemal) aynı şekilde Seypelmelek soydaşları Sagıt ve İsfendiyar ile birlikte Berzennilerin ülkesinde yakalandığında hiçbir karşılık göstermiyor. Destanda bu bölüm şöyle beyan ediliyor:

"Seypelmelek padişaha yalvarıp, öldürme deyip, beş kelime söyledi:

Yetim eylap saîgıl meni malına
Bir serim gurbandır senin yoluna
Niçin bolup düşdüm munda goluna
Öldürip gelmagıl nahak ganıma. "

Tıpkı buna benzer bir sahneyi Şeydai'nin "Gül-Senuber"inde görüyoruz. Molla Murat da kendi kahramanım Berzennilerin ülkesinden geçiriyor. Berzenniler Dilaver'i da yakalamaya çalışıyor, ancak burada Dilaver Seypelmelek ve Senuber gibi acizce yalvarmayıp, aksine mertçe

vuruşuyor. Sonunda yorulup yıkılıyor ve ancak bu şekilde yakalanabiliyor ve zindana atılıyor. Zaman şehrinde ise, Melike Dilhova'nın adakları Dilaver'i hileyle uyku ilacı içirip yakalıyorlar. Ancak bundan sonra de elleri ağır zincirlerle bağlanmış olsa da acizlik göstermiyor, önceki metaneti içinde gönlünden geçenleri açıkça ortaya dökerek: "Ey Melike! Sen mekirlik (hile) bilen bir iş kaldın, yok erse tohum züryadın birle gırar erdim", diyor.

Gayreti ve hedefe ulaşmadaki hızı bakımından Dilaver'in "Pehlivan ve Rüstem"e benzediğini düşmanları da kabul etmektedirler. Hattâ Berzenniler Dilaver'i zindandan çıkardıklarında da ya kendi düşmanlarının karşısına koymak için (Mesela Dilaver, Berzennilerin düşmanı olan Kanhor Şalman'ı savaşta (vuruşta) öldürüyor ya da kendi yurduna dönüp gitmesi şartı ile serbest bırakıyorlar. Bu tür olay örgüsü ile Seypelmelek-Medhalcemal'de ve Gül-Senuber'de karşılaşılmıyor.

Dilaver ve Gülesrar'da kahramanlık sahnelerine yeterince yer verilmiştir, sevgi ve kahramanlık motifleri birbirini tamamlayarak eserin asıl iddiasının güçlenmesine zemin hazırlamaktadır. Yazar, Dilaver'i bahadır ve gözünü budaktan esirgemez bir tip olarak idealize etmesine rağmen, onu hiçbir zaman yenilmeyen olağanüstü bir güç sahibi olarak görmek istememiştir. Dilaver de sıradan insanlar gibi acze düşüyoe, aldanıyor da, yeniliyor da...fakat esas mesele, o maksadından kesinlikle geri kalmıyor, geri dönmüyor. Bu karakter "tip"e belirli bir gerçeklik kazandırmaktadır. Böylece bu tip destanın gücünün sağlam olmasına tesir etmektedir.

Dilaver gözü pek bir yiğit olmakla birlikte mülayimce sevebiliyor. Yazar eserin birçok yerinde Dilaver'in sevgisini "şirinden şirin" sözleriyle vasıflandırmaktadır. Dilaver sadece sevgisi ile ilgili değil, ayrıca babası, annesi, dostları ve diğer insanlarla ilgili vakalarda da son derece yumuşak bir yiğit görünüşünde göz önüne getiriliyor. O çocukluk yıllarında da çok okuyor ve bilgili-terbiyeli bir yiğit olarak yetişiyor.

Yazar (destancı) kendisinin düşlediği ideal kahramanın çizgilerinin belli bir ölçüde Dilaver'in özelliklerine sindirmiştir. Ne için belli ölçüde, tamam değil...Çünkü yazar, Dilaver'in yaşantısının bir tarafına, yani sevgisine dikkat çekiyor. Kahramanın karakterinin ortaya konuluşu, aslında onun "sevgisi" ile bağlantılı vakalarda yüze çıkıyor. Belirli bir kalıptan çıkamama şeklindeki destancılık geleneği Dilaver'in tipini bütün yönleriyle tasvir etmeye yeterli imkan vermemiştir. Daha doğrusu yazar, destancılığın geleneksel ilkelerine uymuştur.

Dilaver'in Gülesrar Peri'yi rüyasında görmesiyle birlikte onların arasında bir sevginin başlaması da, sıradan yiğitlerin sıra dışı kızları-perileri sevmesi de eski devirlere ait destan kaideleri olup, bunlara fantastik aşk destanlarının hepsinde rastlamak mümkündür. Aslında bu motif destanlara masallardan geçmiştir. "Peri" motifi folklor ürünlerinde de, yazılı edebiyata ürünlerinde de "Güzellik" sembolüdür ve sıradan insanların onları sevmesi ise insanın güzellik karşısında baş eğdiğinin işaretidir. Fakat bu "periler" yine destanlarda normal bir kız görünüşünde tasvir edilebiliyorlar. Onların sadece dış görünüşleri, yani görümlük güzellikleri değil, ruhi portreleri de normal kızların karakterlerine benzer şekilde verilmektedir.

Dilaver ve Gülesrar destanında "peri" esere baştan sona kadar fantastik bir iklim kazandırmış olsa da, aşıkların dilekleri ve muratları en sonunda gerçekleşiyor. Fakat o vakte kadar kahramanın pek çok sıkıntı ve engelleri yenip geçmesi, yazara sadece vakaları sürükleyici hale getirmek için değil, bununla birlikte sıradan yiğitlerin sıra dışı kızların yanına varabileceklerini inandırıcı bir şekilde vermesi için de gereklidir. Demek ki kızlar sıradan değil iseler onlara ulaşmak için geçilebilecek yollar da sıradan yollar değildir. Bu yol meselesi, Gül-Senüber'de 300 yıllık, Gül-Bilbil'de 150 yıllık yol hesap edilerek belirtiliyor. Destanlardaki kahramanların bu yolları geçmeleri de türlü türlüdür. Seypelmelek ve Senüber "sihirli kuş"un yardımıyla yolları aşarlarken, Bilbil, "Gül"ün yeğeni Salım ile karşılaşarak (Gül'ün yeğeni olduğu için sıradan insan değil), onunla birlikte bir "dev"e binerek giderler. Ray-Çını destanının kahramanı ise bu yolu Süleyman peygamberin kendisine bıraktığı ayakkabının yardımıyla geçiyor. Bu ayakkabı istenildiğinde göz açıp kapayıncaya kadar bir sürede götürebilen bir araç olarak gösterilmektedir.

Molla Murat ise, Dilaver'i sevgilisine götürmek için biraz daha farklı bir metot seçmiştir.

O "hayali yol"u geçmek ile ilgili olayları Dilaver'in değil de, Gülesrar'ın çevresinde toplamıştır. Yazar "eğer Gülesrar hayali bir kız ise, yani peri ise hayali yolu da bizzat kendisi bulup seçsin, Dilaver'i kendisi getirsin..." şeklindeki bir düşünceyi gerçekleştiriyor. Bize göre, bu doğru bir çözümdür. Çünkü hayali (fantastik) kızların, fantastik yolları kısa bir sürede geçivermeleri şaşırtıcı değildir. Gülesrar Dilaver'i bulup getirmesi için arkadaşı Gülçehre'yi gönderiyor. Gülçehre de Gülesrar gibi hayali bir kız. Bunun için Gülçehre'nin 300 yıllık denilen yolu 40 günde geçmesi destan şartları içinde yapay görülmüyor. Gerçekten de Seypelmelek ve Semıber'i alıp giden sihirli kuşlar da, Bilbü'i alıp giden dev de, Ray-Çını'yı götüren ayakkabı da uzak yolları kısa bir sürede kat etmeye müsait vasıtalardır.

Söz burada başka bir özellikle, yani bu destanlarda yol geçmek için sadece hayali kişilerin değil, normal kişilerin de yola çıktığındandır. Sıradan insanlar hayali kızların yanlarına nasıl ulaşabilirler? Sadece fantastik araçlarla...Demek ki ilave olarak hayali araçlar gereklidir. Sihirli kuşlar, ayakkabı veya dev bu türden araçlardır. Kahramanlar/yiğitler bunların yardımıyla kızların yanına varabiliyorlar.

Ancak Molla Murat bu tür fantastik malzemeleri pek kullanmak istemiyor. Yoksa o her defasında zindana düştüğünde Dilaver'i bu tür malzemeleri kullanmak suretiyle kurtarıp Gülesrar'ın yanına gönderebilirdi. Bu da onun sıradan insanların geçemeyeceği hayali yolları, kendi kahramanına geçirtmek istemediğini göstermektedir.

Bu durumda Molla Murat'ın Gülesrar'ı kendi kendisini harekete geçirmesi bize göre, yine de fantastik girişimin bir örneğidir. Böylesi durumlar Türkmen edebiyatındaki diğer ilmi-fantastik destanlarda pek görülmüyor desek yeridir.

Dilaver'in emeline eriştikten somaki hayatı, yazarı pek ilgilendirmemiştir. Yazarı ilgilendiren esas mesele kendi kahramanı Dilaver'in önceki gerginlik dolu mücadeleleri ve çeşitli kara güçler ile yaptığı uğraşıdır. Şair destanını tesirli bir biçimde, yani kahramanını olağanüstü güçlerden sağ-salim kurtarıp, bütün olumsuzlukları yok ettikten sonra tamamlayarak iyi bir destan örgüsü sergilemektedir.

Böylece yazar barışsız mücadele/dosdoğru mücadelenin insanı hedefine eriştirebileceğini ortaya koyarak, olaylar karşısında kayıtsız kalmanın, tepkisizliğin veya boyun eğmenin bahtsızlığa/neticesizliğe yol açacağını gösteriyor. Gerçek bir sevgiyle seven insanın, kendi iradesi ve mücadelesiyle "peri kızı"na bile ulaşabileceği, hatta en tehlikeli göçlerden ve engellerden kurtulabileceği düşüncesi vurgulamak isteniyor.

Yazar genellikle kendi ürettiği "iyi"/polojitel kahramanların hemen hemen hepsini akıllı ve mücadeleci bir görünüşte tasvir etmektedir. Bu durum genç kızların tip özelliklerinde de görülüyor. Mesela Gülçehre gayretlilikte hiç kimseden aşağı değildir.

Molla Murat'ın Dilaver ve Gülesrar destanı her ne kadar fantastik destan olarak görülse de, onda sosyal hayatın yaşanması mümkün pek çok olayları da az değildir. Dilaver'in Ahen Reba şehrinin zindanında yatması, zindan hayatının ayrıntılarıyla tasvir edilmesi destanın bu tür özelliklerindendir.

Türkmen destanlarının pek çoğunda zindan ile ilgili vakalar beyan edilmektedir. Ancak onların hiçbirinde zindanlar, Dilaver'in yattığı zindan kadar inandırıcı değildir, yani geniş olarak anlatılmamıştır. Bu destanda zindanın muhafazasının sağlamlığı, içindekilere iyi muamele edilmeyişi ve mahkumların yüklenen suçlara göre çok kötü şartlar altında tutulması büyük ayrıntılarıyla anlatılmaya çalışılmıştır.

Yazar destanın diline özellikle dikkat etmektedir. Eserde halk diline yakın ifadeler, benzetmeler az değil. Destanının manzum bölümü daha bir edebi üsluptadır. 80 şiir yerleştirilmiş olup, hepsi de monolog şeklindedir. 10'a yakın şiir de söyleme/aytışma görünüşünde yer almıştır.

Umumi olarak "Dilaver ve Gülesrar" destanını sadece Molla Murat'ın ürettikleri arasında değil, XIX. asırda üretilen Türkmen destanları arasında da "en iyi'lerin birisi olarak kabul etmek mümkün görünmektedir.

KUYUMCULUKTA KULLANILAN BAZI ALETLERİN ADLARI HAKKINDA

Kızılgül KIYANOVA

Kuyumculuk sanatı ile Türkmen halkı eski zamanlardan beri uğraşagelmiştir. Bu sanat eski olduğu gibi bu sanatta kullanılan aletler de eskidir. Kuyumculuk sanatında kullanılan aletler, halkın yaşam şartlarına uygun olarak yapılmıştır. Alet için gerekli hammaddeleri bulma miktarlarına göre, mümkün olduğunca göç zamanında fazla ağır olmaması için hafif, küçük ve uyumlu olmasına özen gösterilmiştir.

Türkmenistan hudutları içerisinde yapılan arkeolojik araştırmalar Türkmen halkının mazisini öğrenmekte büyük bilgi kaynağı olmaktadır. Onların arasında Hazar Denizi yakınlarında "Yeni Taş Asrı"na (M.Ö. IX-VII) ait ilk "kuyum atölyesinin bulunması enteresan bir olaydır. Atölyede hazır boncuklarla birlikte deniz kabuğundan boncuk yapımında kullanılan taş aletler ve nesneler bulunuyor (YUDAHİN, 1971;7). O zamanlara ait süs eşyalarının ve taş aletlerin bulunması ise kuyumculuk sanatının, başlangıcım çok eski çağlardan aldığını gösteriyor.

Her eşyanın üretimi için ilk olarak iş aletlerinin olması mecburidir. Emek ise iş aletlerini üretmekle başlıyor.

Aletlerin isimleri, onların hizmetlerine, onların yaptığı işlere göre konulmuş. Onların çoğu dildeki sözlerden, benzetme dolayısı ile geçmişse, bazıları ise dilin esas sözlük temelini oluşturuyor. Böyle sözlerin yapısında ise çeşitli morfolojik, fonetik, semantik değişiklikler olmuştur (MRADOVA, 1967; 83).

Kuyumculuk sanatının gelişmesi, kullanılan aletlerin, hammaddelerin az çok yenilenmesine veya değişmesine getiriyor. Onları öğrenmekle dilimize de bir kısım yeni kelimeler giriyor. Bazı aletler kullanılmıyor ve adları tarihe karışıyorsa, bir diğer kısmının ise eski adlarının yerine yeni adlar türüyor. Mesela: kuyumculukta çok kullanılan bir alete önce zagammır, bi:z (pense ve çuvaldız) denmişse, şimdi o terimler ağzı yuvarlak, kalem (onun çeşitleri parma kalem, çizme kalem) gibi kelimelerle değiştirildi. Fakat yine de, el sanatlarının başka şekillerindekilere nazaran, kuyumcu aletlerinde fazla değişiklik hissedilmiyor.

Kuyumculukta kullanılan aletler Özellikle kuyumcuların kendileri tarafından hazırlanmış. Bazen törpü ve kıskaçlar Ruslardan satın alınmış-

sa da, pensler, sozma tahtaları yerli demirciler tarafından yapılmış. Aletlerin bazıları ise kuyum ile uğraşan ustaya atalarından miras kalmıştır (MASANOV, 1961; 157).

Türkmenlerde kuyumculuk mesleğinde kullanılan tüm aletlerin tamamına "abzal, esbap, encam" demliyor. Bu kelimelerin en çok kullanılanı ise "encam" ile alettir. Kuyumcunun aletleri çok çeşitli oluyor. Diğer Türkçe konuşan halklarda, yani el sanatlarının kuyumculuğa ait aletlerinde, çeşit benzerliği de vardır. Mesela: "Simkeş, galam, gayçı, çekiç, iğe ve ağzı yuvarlıklar için farksız dahi denilebilir." (Telci, kalem, makas, çekiç, törpü ve pense alet isimleri)

Türk halklarının bazılarında, mesela Kazaklarda, Kırgızlarda yaptığı işe göre kuyumculukta kullanılan aletler iki ana gruba, yardımcı ve ölçü aletleri gruplara bölünmüş. Biz de Türkmenler ile bu halkların kökünün birliğinden, el sanatlarının benzerliğinden yola çıkarak, Türkoloji'de var olan kavramlara uyarak, bu aletlerin aşağıdaki çeşitlerini anlatacağız.

Temel Aletler: "Takarcaklı körük, sandal", çeşitli kalıplar, ülnüler, büyük küçük, eşiciler/şallaki, üşkü Türkmen kuyumcularının temel aletleridir. Onların isimleri hakkında ayrı ayrı anlatımda bulunalım.

Körük: Kuyumcunun işi körükten başlıyor. Adından da belli olduğu gibi bu aletin eşyaların çeşitleri için gereken altın, gümüş eritirken koru körüklemek için kullanıldığım anlayabiliriz. Körük kelimesi aynı manada Mahmut Kaşkarı'nın sözlüğünde körük şeklinde yer almıştır. Örneğin, "takarcaklı" kelimesinin gelmesi ile, bu körük diğer (demirci veya tandın) körüklerinden ayrılır, "takarcaklı körük" keçi derisinden hazırlanmış tulumdan yapılıyor. Tulumun boğaz tarafına körükün ağzı yapıştırılıyor, ikinci tarafına iki tane tahta tutularak yukarısından baş, altından ikinci parmakla tutularak açıp kapamayla tulumun içi hava ile dolduruluyor. Bunun devamlı tekrarı ile ateş körükleniyor. Gümüş, altın gibi maddeleri eritilerek işleniyor. Gümüş ustalarının körüklerinde "Takarcaklı Körük" dendiğini G. Atayev'de yazmıştır (ATAYEV, 1982; 77). Buna "gümüş körük" de denilmiştir.

"Takarcalı" kelimesi keçinin işlenmiş "tüysüz derisi" anlamındadır. Demek ki "takarcaklı" kelimesi takır (bitkisiz, temiz) kelimesinden türemiştir. "Takarcaklı körük" kelime yapısına baktığımızda, körük kelimesinin kullanım yeri çoktur. Ayrı ayrı kullanıldığında, körük kelimesi birçok manada kullanılarak umumi dile girer. "Takarcaklı körük" ise kuyumcular ağzına ait olan bir terimi ifade eder.

Sandal: Gümüş ustalarının üstünde altın, gümüş ve özetle metal dövmek için kullandıkları alettir. Sandalın büyük küçük birçok çeşiti vardır. Büyük sandalların boyu 1 metreye ağırlığı 80-90 kg'a ulaşıyor. Onun bir tarafı yuvarlatılarak uzatılmış, öbür tarafı ise düz kesik ve her ölçüde delikleri oluyor. Sandal, yere sıkıca gömülmüş bir kalın ağaca mıhlar ile bağlanıyor (takılıyor). Garadaşlılar'da ona sandalağaç deniyor (AKMAMMEDOV, 1958; 134). G. Atayev böyle sandalların fiyatının bir danalı olduğunu, onun kuyumculukta sabit fiyatının olmadığım, değerli bir alet olduğunu anlatıyor. V. V. Radlov bu altın adının eski Türkçe'de " Ürdün" olduğunu belirtmiştir (RADLOV, 1899, 1843). Bizce, bu aletin adının o zamanlarda "Ürdün " olması, onu üstünde metallerin dövülmesi ile (vurulması) ilgili olabilir, çünkü "ürdün" kelimesi "urdun" yani, "vurdu" kelimesine yakındır.

Arabacı lehçesinde sandalın "seğda:n" olarak adlandırıldığını, H. Mavıyev belirtiyor (MAYIEV, 1975; 148).

Genel Türki bir kök olan "sandal" kelimesinin "sandal" ve "döş" (sine) anlamlarında karşımıza çıkabileceğini ise R. N. Şoybekov belirtmiştir. Karşılaştırma: "Sandal" anlamında Türkmence sandal (ATAYEV; 70), Özbek caugoh (RUSSKU-UZBEKSKİY SLOVAR, 1983; 602), başkurtça handal (RUSSKO-BAŞKİRTSKİY SLOVAR, 1948; 649); "döş" (sine) anlamında Kırgızca döşü (YUDAHİN, 1965; 199), Başkirtçe Tüş (ŞOYBEKOV, 1987; 387), Karaçay-Balkar.dilinde Teş (uygun taş), Tatarca tuş (UYGURUSKO-RUSSKİY SLOVAR, 1961; 196/290) v.b. Bu aletin döşü, tüş, tuş gibi adlarını Koçeşkov "döş" şeklindeki Moğol kelimesi ile aynı olduğunu savunuyor.

Kalıp: Kuyumculukta eşyaların çeşitli görünüşlerini eritip kuymak için çeliği ya da taşı oyarak yapılan bir alet. Türkmen dilinde kalıbın çeşitlerini anlatan birkaç tane kelime düzümleri var: Yüzük kalıp, düğme kalıp, saçak kalıp, koza ka-

lıp, kuyma kalıp ve başkaları. Bunlar kuyumculukta kullanılan terimlerdir. Gümüşten, altından, çelikten yapılan eşyaların taştan, bakırdan yapılan kalıbına Merv taraflarında "Recce" deniliyor. Recce, yapılacak eşya için kullanılacak hammaddelerin miktarını da ölçer. Buna Ahal taraflarında irece de deniyor (ATAYEV; 69). Kuyumcu Sapar Goşayev, eski çağlarda "kupbanin (Kupba: Türkmen kızlarının başlarına giydiği gümüşten yapılan ve taca benzeyen bir tür başlık) başı gibi eşyaları yapmak için ustaların ağaçtan kalıp yaptıklarını söyledi. Yomut ağzının batı şivesinde düğme, kupba başı gibi eşyaların yapımında kullanılan taştan yapılan kalıba "menka:r" deniliyor (ATAYEV; 58).

V. V. Radlov bu sözcüğün eski Türkçe'de kalıp şeklinde olduğunu belirtmekle, o zamanlar onun başka anlamlarda da kullanıldığını gösteriyor. Mesela: Kalıp -I: Belli bir şekil. 2. Ok, barut doldurmak için şekil. 3. Kalıpta karşılaştırarak yapılmış şekil (RADLOV, 1893; 246).

Kalıp kelimesi diğer Türk dillerinde de aynı şeyi anlatmakla kendisinin adıl manasında kullanılıyor. Yukarıda belirttiğimiz gibi Türkmenlerde kalıp, taştan veya demirden yapılıyor. Kazaklarda kalıp kurşundan, boynuz kemiğinden veya demirden yapılmıştır (ŞOYBEKOV; 42).

Kalıp kelimesinin etimolojisi hakkında N. D. Ondasmov'un fikri dikkate değerdir. Bu kelime Arapça'daki "kalib" kelimesinden türeyip "kuyma, eriterek yapma"; ayakkabı için şekil, kalıp şeklinde açıklıyor (ONDASINOV, 1969,131).

Ülnü, Ülni, Ülün: Gümüş ustalarının yaptığı çeşitli gümüş eşyaların nüshasıdır, örneğidir. Her bir ses süs eşyasının ince demirden kesilerek hazırlanmış örneği vardır. İş sürecinde ustalar nasıl bir süs eşyası yapılacaksa altını, gümüşü, yani herhangi bir metali o ülnüye göre kesiyorlar. Y. Çönnâyev'in görüşüne göre, ülnü, yapılacak eşyanın ölçeğini bildiren örnektir (ÇÖNNÂYEV, 1972; 136). Kuyumcu Gılıçmırat Atayev ise, eski zamanlarda gümüş ustalarının, kozanın, düğmenin ülntisünün kemikten, sözeının kökünden yapıldığını söylemektedir. (Sözen: Türkmen çölünde biten bitki ve I. "Nüsha, şekil, ölçek"; 2. "Çizmenin biçimi"; 3. "Çizmelerin arka tarafındaki kayışı"; 4. "Töre, inanç, kaide, nizam" denilmiş (RADLOV, 1.899; 1858).

Gördüğümüz gibi ülnü kelimesi eski anlamlarının bazılarını kaybederek, kullanımındaki alanını daraltmıştır. Zamanımızda Türkmen dilinde kullanılan "ülnü" kelimesi bir terimdir.

E. V. Sevortyan **ülni, ülnü, ülün** kelimelerinin türeyişi hakkında çeşitli bilim adananlarının zıt görüşlerini dile getiriyor (SEVORTYAN, 1974; 635).

G. Bamberi Türkoloji'de ülnü kelimesinin "ölçmek" anlamında kullanıldığını savunarak: "ülnü sözcüğünün 'ölç' kelimesi ile ilişkisi vardır" diyor (SEVORTYAN; 634).

G. Ramstedt ise Moğolca'daki "asmak" anlamındaki "ölgü, ölgi" kelimelerini ülgi kelimesi ile değil de, Türkçe'deki "el-il" ile ilişkilendiriyor. Ama M. Ryasyanen, G. Ramstedt'e bağlılıkla, bu durumu değişik şekilde anlatıyor (SEVORTYAN). Bu konu hakkında A. Yoki'nin görüşü doğruya daha yakındır. O ülnü kelimesinin Türkçe'deki ülgü şeklini, Moğolca "örnek" anlamındaki "üligeç" kelimesinden türediğini savunuyor, o da bu sözcüğü Türk ve Moğol dilleri için bir olan ve "karşılaştırmak", "örnek vermek", "kopyasını çekmek" anlamlarına gelen üş/ü-üli ile karşılaştırıyor. E. V. Sevortyan'a göre, Mançur dilindeki, nüsha şekil anlamlarına gelen "urgin" kelimesinin de ülnü sözü ile ilişkili olma tahmini vardır (SEVORTYAN).

Şallakı: Ucuna üşgü takılıp, demir, gümüş, ağaç gibi malezemelerin içini eşmek, delmek için kullanılan sade bir alettir. Üşgü kayış dolayısıyla iki tarafa dönerek delik deliyor. Bunun adı onun hareketi esasında, yani "şallaklamak" kelimesinden kalmış (ATAYEV; 92/93). Şallakı-şallaklamaktan türemiş bir kelimedir. N. Mvıyov Türkmen dilini arabacı ağızın da bu aletin "alma:yı" diye adlandırıldığını belirtiyor.

Üşgü, üşgi: Gümüş ustalarının altın, gümüş gibi maddelerde delik delmek için "Şallakı"nm ucuna taktıkları ucu sivri ince metal aleti S. Ahallı; üşgi sözcüğünün aslının "delmek, eşmek" olduğunu belirtmekle, "Divanda" üştürmek şeklinde kullanıldığına, "o ok üştürdü" gibi bir misal veriyor (ATAYEV). Bu sözcük önceleri "üşb" şeklinde de kullanılmıştır.

Aslında "üşgi" kelimesi "delmek" anlamındaki üş kelimesinden gelip, "alet" anlamlı sözcüğü oluşturan -ki, -kaç eklerinin kelimeden nesne-

nin yükletme derecesi olan üstur:deldir kelimesi türemiş (ŞOYBEKOV;644).

Gümüş kuyumunda şallakı,üşgi gibi aletler günümüzde de kullanılıyor, fakat, onların adları "delici, nerrek" olarak değişmiş bulunmaktadır.

Deşgiç (delici) kelimesi, deş (del) fiilinden ve fiilden isim yapan -giç ekinden türemiştir. O altının, gümüşün, demirin yüzünde delik delen bir alettir.

Nerrek (Deşgiç) aynı şekildeki delikleri delmek için kullanılan alet. Dayanıklı olması için özel olarak çeliği törpüleyerek, üç köşeli, kare, romb, yuvarlak, yay şekillerinde yapılıyor. Nerrek'in çok çeşidi vardır. Ustalar yapılacak eşyanın üstüne ilk önce çuvaldızla delme nakışların çizgilerini çiziyor, daha sonra hazır nerreklerin gerekli şekillerini alarak yapılması gereken eşyanın üstüne koyduktan sonra onun üstüne de kurşun koyarak üstünden çekiç ile vurmakla her türlü nakışları yapıyorlar.

Yukarıda kuyumculukta kullanılan aletlerin adları, türeyiş ve yaptığı işler hakkında anlatımda bulunduk. Aletler üç gruba bölünüyor. Onlar, temel, yardımcı ve ölçek aletleri. Onların hepsinin ayrı ayrı yaptığı iş olur ve her birisi yerinde bulunmaz, değerli lazım olan aletlerdir.

Kuyumculuk mesleğinde (alet adlarında) olan değişiklikler dile de kendi etkisini gösteriyor. Çeşitli kaynaklardan alınan bilgiler, alet adlarını kuran dilbilgisinin Türkmen dilinin sözlük kaidesinden ayrılmaz olduğunu gösteriyor.

KAYNAKLAR

AKMAMEDOV M.

1958 Türkmen dilinin garadaşh dilaketi. Kandidatlık dissertatsiya. Aşgabat.

ATAYEV. G.

1982 **Türkmen dilinin hünarmentçilik lekksikasının** sözlüğü. AşgabatİIm. (Türkmen dilini» sanatkarlık dilbilgisi sözlüğü)

ÇÖNNAYEV, Y. 1972

Hazirki zaman türkmen dilinin leksikologiyası. Aşgabat. İlim (Şimdiki zaman Türkmencesinin dilbilgisi).

KOÇETKOV; N.V. 1973

Narodnoyo iskusstvo mongolov Moskova: Nauka. (Moğolların halk sanatı).

MAVIYEV. N.

1975 Türkmen dilinin arabacı dialekti. Kandidatlık dissertatsiya. Aşabat.

MASANOV, E. A

1961 Kuzneçnoyo u yuvelirnoyo remesla v Kazahskom aule/Vtoraya polovina XIX naçalo XX v.v/Trudı ınstıtuta istorı, arheolojı i etnofrafü. Tom XII, Almaata İzdatelstvo AN. Kaz. SSR. (Kazak köyünde demircilik ve kuyumculuk meslekleri:/XrX asrın 2, yarısı ve XX. asrm başı/Tarih arkeoloji ve etnografı enstitüsünün işleri. Cilt XH. Almata. AN. Kaz. SSR yayın Birliği.

MIRADOVA S. 1967 **Türkmen dilinde halıcılık leksikası.**

Kandidatlık dissertatsiya. Aşgabat. (Türkmen dilinde halıcılık sözlüğü).

ONDASINOV, N. D
1969 **Arabşa-Kazakşa Tüsündirmesozdik.** Almatı. Kazakstan. (Arapça-Kazakça anlatım sözlüğü)

RADLOV, V. V.
1899 **Opıt slovarya Tyurkskih nereciy** Tam-I, çast-2 SantPeterburg. (Türk Tümceleri sözlüğü tecrübesi. Cilt 1).

1893 Tom-2 çast. Sanktpetersburg.(Cilt)

SEVORTYANE. V.
1974 **Etimologiçeskiy slovar Tyurkskih yazıkov, Obsşetyurkskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye.** Moskva: Nauka. (Türk dillerinin etimolojik sözlüğü. Türk dillerindeki seslilerin esası, temeli.

ŞOYBEKOV, R. N.
1987 **Leksika yuvelirnogo iskusstva v kazahskom yazıke. Kandidatskaya dissertatsiya.**(Kazak dilinde kuyum samarının dilbilgisi). Alma-Ata.

YUDAHİN, K.
K: 1965 **Kirgizsko-Russkiy Slovar. Moskva: Sovetskaya entsiklopediya.(** Kırgızca-Rusça Sözlük), Moskova Sovyet Ansiklopedisi.

1964 **Russko-başkirskiy slovar.** Moskva (Rusça-başkirce sözlük).

1948 Russko-başkirskiy slovar Gosudarstvennoge izdatelstvo.
İnostrannıh slov o natsionalnıh slovarey. (Yabancı kelimelerin ve milli sözlüklerin devlet yayınları).

1983 **Russko-Uzbekskiy Slovar.** Taşkent. (Rusça-Özbekçe sözlük).

1961 **Uygursko-Russkiy Slovar** Almaata Üzdatelstvo A. H Kaz SSR. (Uygurca-Rusça Sözlük) Kazakistan İlimler Akademisi Yayınları.

1971 Türkmenistanın yadıgârlikleri. No: 1. (Türkmenistan'ın anıtları).

NAHÇIVAN'DA ESHABÜ'L KEHF ABİDESİ VE HALK İNANÇLARI

Doç. Dr. İsmail Muhtaroğu HAVİYEV

Nahçıvan Devlet Ü. Rektör Yardımcısı

Çok enteresan bir konu olan 'Eshabü'1-Kehf abidesi meselesi hakkında ilk bilgiler dinimizin ilahi kitabı Kuranı-Kerim'den gelmektedir. 'Kehf suresinde bu olay ayrıntılı, aynı zamanda tartışmalı bir şekilde, soru işareti ile yansıtılmıştır. Belki de bununla ilgili olarak Müslüman dünyasında birkaç 'Eshabü'l Kehf 'ler meydana gelmiştir. Sayısı beklediğimizden daha fazla olan bu tür abidelerin, mağaraların bir kısmı hakkında rahmetli Prof. Dr. Faruk Sümer, aynı adı taşıyan kitabında her yönüyle ayrıntılı bilgiler vermiştir. Kendisi İslam dünyasında aşağıdaki 'Eshabü'l-Kehf abidelerinden bahsetmektedir: 1) İspanya'da Gırnata şehri yakınlarında, Loşa köyünün civarında bir mağara. Bu abide hakkında daha 14. yüzyılda ünlü bilim adamı Ebu Hayyan bilgi vermiştir. 2) Cezayir'de iki yerde bu tür mezar olduğu ve onların ziyaret edildiği belirtilmiştir. 3) Mısır ülkesinde Kahire'de, Mukaddam Dağı'nda bulunan mağara Fatimiler devrinde (10.- 11. yüzyıl) Eshabü'1-kehf mağarası olarak kabul edilmiştir. 4) Ürdün'de Amman yakınlarında Er-Rakim ismini taşıyan mağaranın mevcut olduğunu daha 10. yüzyılda coğrafya alimlerden El-Mukaddesi haber vermektedir. 5) Suriye'de, Şam'ın güneyindeki Belka yöresindeki Husban köyü yakınında bir mağaranın da Eshabü'l-kehf ismini taşıdığı belirtiliyor. 6) Afganistan'da, Kabil'den Bamyan'a giden yol üzerinde Upiyan denilen yerde bulunan mezar. Bu mezara kuduz köpekler tarafından ısırılmış olanlar getirilerek mağara arkadaşlarının köpeği Kıtmir'den yardım istenir. 7) Doğu Türkistan'da Turfan'ın 75 km doğusunda Toyok denilen yerde bir mağara ve mağaranın yamacında bir cami birlikte Eshabü'1-kehf adıyla adlandırılıyor. Eshabü'1-kehf olayının Doğu Türkistan'a Mani dini mensupları yahut Nesturi Hıristiyanlarınca getirildiği ileri sürülmüştür (SÜMER, 1989: 26-30).

Anadolu'da iki ilde, İçel'in Tarsus ilçesinde ve Kahramanmaraş'ın Afşin ilçesinde bu mağaranın mevcut olduğu Prof. Dr. Faruk Sümer tarafından tespit edilmiş ve ayrıntılı şekilde incelenmiştir (SÜMER).

Böyle Eshabü'l-kehf isimli mağaralardan, aynı zamanda eski Türk yurtlarından biri sayılan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ndedir. Bu mağara ile ilgili Nahçıvan halkı arasında bir efsane dolaşmaktadır: Eski zamanlarda 12 şehrin sahibi

olan Dağyunus isimli bir hükümdar varmış. O Nahçıvan'da yaşamış ve burası onun başkenti imiş. Halk onun zulmünden korkar, mabetlere toplaşıp ibadet edermiş. Bundan haber alan Dağyunus halkı bir araya getirerek kendisini Allah ilan ediyor. Halk bu teklifi kabul etmeyince de amansız tedbirlere başvuruyor. Yalnız 6 kişi onun zulmünden kurtulup kaçarak dağlarda yüz tutarlar. Bunun üzerine Dağyunus onları aramaya gider. Fakat 6 kişi, başları Temliha olmak üzere Kıtmir adlı köpekle Nahçıvan yakınlarında bulunan bir dağda kayıplara katışırlar. O andan itibaren söz konusu mağara EshabüT-kehf (arapça: mağara sahipleri) olarak adlandırılmaktadır. Güya bu altı kişi bu dağda taşa dönüşmüşler ve şimdi de taş üzerinde onların izleri kalmıştır.

Söz gelişi 12-13. yüzyıla ait kabul edilen Türkçe'ye ilk Kuran tercümelerinden birinde de 'Eshabü'l-kehf' suresi yer almaktadır. Bu surenin Türkçe'ye tercümesinin ilk metinlerinden bir kısmını A. K. Borovkov 1951 yılında yayınlamıştır (TÜRKOLOGİÇESKİY, 1951: 75-76). O eski Türkçe metinin bir kısmını buraya alalım:

Onlar altı baş kişi erdiler. Bu altı kişi terilib kengeşdiler kaçğınğa, ol eldin kaçıb tağka yüzlenib bardılar. Bir koyçı üskünge tegdiler, koyçı anlarka ays sizler kimler sizler kayganı barur sizler teb.

Anlar aydılar: biz nime dinimiz adın turur, bu el-budunın dinini tutmaz biz, biz yerni-kökni tıruıdaçı tengigie tabınur mız, burxanğa tabınmazmız. Emdi idi azzü-çil xoşnudlıknı tileyii barırmız teb, aydılar.

Koyçı aydı; menge nime destur berür mu sizler, sizing birle barsamen; Sizlerni ol yerge başlağaymen kim heç kim erse bilmegey teb, bu tağ içinde bir öngilr bar tıurur, anga heç kim erse kiril umas, bizge yağı böri bolsa, biz koyların anda kizlerimiz teb, aydı.

Anlar aydılar: rava bolğay teb. Ol koyçı anlar birle bardı. Ol koyçı anlar birle bardı. Ol koyçımng iti bar erdi, it nima banı başladı. Koyçıka aydılar: itni yanddurğü teb, kayda erse bu it ürgey, bizni tapğaylar teb. Ol itni yandurğalı nece şiirdiler, urdılar, ol it nime yanmadı erse, bir yağaçka bağlab urdılar. Tengri ta 'la kudreti ol it fasih til birle sözge keldi, aydı: ol tengrige kim sizler hütmiş tıurur sizler, men yeme bütmiş tıurmaz angar, meni munda kodmanglar, eltü barınglar teb, fasih til birle sözledi erse, aceb tutdılar itning bağını yazdılar, eltü bardılar; öngürge yüzlenib bardılar. Tengri ta 'la alamı comerd teb atadı takı bir yerde ashabü'lkehf teb atadı, andağ kim yarlıkadı.

Bu metin şunu gösteriyor ki, Eshabü'l-kehf konusunun Türk İslam dünyasında geniş alanda yayılmasının bir nedeni de Kuram Kerim'le ilgilidir.

Bu kısa özetten belli oluyor ki Kur'an-ı Kerim'de adı geçen bu eski abidenin nerede olduğu kesin olarak tespit edilmemiştir.

Nahçıvan'daki Eshabü'l-kehf mağarası hakkında Orta Çağdaki salname ve seyahatnamelerde geniş bilgilere rast geliyoruz. Bu abide çok eski zamanlardan beri halkın kutsal sayıp, ona inandığı bir adak yerine dönmüştür. Aynı zamanda şunu da belirtelim ki, bu mağarada üzerinde güzel neste'lig hattı ile arap dilinde yazı hak edilmiş bir taş konulmuştur. Bu taşın ortasında Kur'an-ı Kerim'den Eshabü'l-kehf suresinin birkaç ayeti aynen kazınmış, taşın etrafında ise Nahçıvan hakimi, Kengerli kavminden Xudakulu Hanın selefi Şükrulla Han hicri 1190 yılının sefer ayında (Mart 1776) babası Xudakulu Hanın şerefine sözler yazdırmıştır. Demek ki 220 yıl önce bu kutsal adak yeri halkın yoğun şekilde ziyaret ettiği bir yer idi. Şunu da belirtelim ki, Eshabü'l-kehf abidesi İslamiyet'ten önceki döneme aittir, zira M.Ö. 18. Yüzyıldan Miladın 2. Yüzyılına kadar olan çeşitli hikayelerin, efsanelerin toplamından oluşan Tevrat'ta Eshabü'l-kehf efsanesi konusunda bilgi verilmiştir.

Bu yüzden söz konusu mağara ile ilgili halk arasında dolaşan efsane ve inanışlar eski Türk inançlarına dayanıyor, onlardan kaynaklanıyor. Bu abidede kutsal mekanlar, mevkiler, objeler şunlardır:

1) Mağara, 2) Cennet bağı, 3) Damcıhan, 4) Kara taş, 5) Kıtmir isimli köpeğin mezarı ve bunun yakınında yükselen kutsal ağaç.

Mağaranın yukarısında bir dere oluşmuştur. Bu derede rutubet-nem fazladır. Bu yüzden burada kuraklığa dayanabilen dağdağan, dergil (itburnu), yabani badem (fıstık) elma, kara çalı vs. ağaçları bitmiştir. Cennet bağı terimi, deyimi de bu vesile ile meydana gelmiştir. Cennet Ba-

ğı'ndaki dağdağan ağacı özellikle kutsal sayılır ve çeşitli niyetlerle ziyaret edilir. Nahçıvan bölgesinde genellikle dağdağan kültü geniş bir şekilde yayılmıştır. Burada dağdağan nazarlık gibi de kullanılmaktadır. Bu konu ile ilgili halk arasında bir rivayet vardır: Bir yaman nazarcı varmış, neyi nazarı değerse hemen ona bir kötülük baş gösterirmiş. Onun bir de komşusu varmış. Bu komşu ile yola çıkmıyorlarmış, bu yüzden de kavga ediyorlarmış. Komşusunun da iyi bir öküzü varmış. Komşu anlıyor ki, nazarcı onun öküzüne nazar değecek. Bu yüzden öküzün bayunduruğunu dağdağan ağacından yaptırıyor. Bir gün komşu yer sularken nazarcı gelmiş ve öküzü nazarlamaya başlamış, ama ona bir kötülük yapamamış. Ne kadar uğraştıysa da öküze hiçbir şey olmamış. Sonuçta komşusu lanet gözüne, çık git, onsuz da bir şey yapamayacaksın, zira boyunduruk dağdağalıdandı demiş. Nazarcı kör-peşiman çıkıp gitmiş.

Eshabü'1-kehf deki kutsal dağdağan ağacına beşik (ninni) asarlar. Niyet ederler ki eğer bu eşik yırgalanırsa o gelinin çocuğu olacak.

Eshabü'l-kehf abidesinin giriş kısmında bir mezar vardır. Efsaneye göre Dağyunusun zulmünden kaçan kişilerin ardınca koşup gelen ve onlardan bir bile ayrılmayan Kıtmır isimli köpeğin mezardır bu . Şimdi abideyi ziyaret etmeye gelenlerin her biri geleneğe göre buraya yerden bir taş alıp atmalıdır. Söylentiye göre kaçan adamların yanında bir de çoban varmış. Yol ile giderlerken peşleri sıra koşup gelen köpeği görürler. Köpeği kovmak isterler. Ne kadar çaba gösterseler de köpek geriye dönmez. O zaman çoban köpeğin bacaklarım taşla kırar. Artık köpeğin kendilerini takip edemeyeceğini sanırlar. Bakarlar ki köpek yine peşlerinde, sürüne sürüne onları takip ediyor. Mecbur kalıp köpeği öldürmek isterler. Köpek dillenip şöyle der: Beni niye öldürüyorsunuz, ben de Dağyunusun zulmünden kaçıyorum. Köpeğin yalvarmalarına rağmen çoban onu öldürür. Yamaca gömüp çomağını da mezarın üzerine saplar. El arasında Kıtmır diye bilinen bu ağaç şimdi de yukarıda belirttiğimiz gibi kutsal mevki olarak ziyaret ediliyor.

Bir abidede kutsal sayılıp bir niyetle ziyaret edilen yerlerden biri de damcıhanadır. Bir mağara biçiminde olan damcıhana belirli niyetle geniş bir alanda ziyaretçi istediği bir yerde duruyor veya oturuyor, eğer tavandan onun tepesine, başına bir damla su düşerse bu o kişinin niyetinin gelecekte gerçekleşeceğini gösteriyor. Her gün burayı onlarca insan ziyaret ediyor. Niyetleri gerçekleşenler burada belirli yerlerde kurban kesiyorlar.

Abidede kutsal olduğuna yöre insanlarının i-nandığı ve sık sık ziyaret ettikleri mevkilerden biri de Kara (siyah) taş'tır. Kara taş çeşitli niyetlerle ziyaret edilir. Halkın inanışına göre bu taş kutsaldır. O taşı bir devenin balaladığma inanılır. Şunu de belirtelim ki eski Türk inançlarının kalıntılarından biri gibi taş inanışı Nahçıvan ve yöresinde çok yaygındır. Eshabü'1-kehf abidesindeki bu yassı taş da Türklerin taş inancının bir öremeğidir.

İnanıyoruz ki Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti 'ndeki Eshabü'1-kehf abidesi ve onunla ilgili inançların daha derinden incelenmesi Türk kültürü için belirli bir öneme sahiptir.

AÇIKLAMALAR

i) Güller Renim Kızı, 72 yaşında, ilkokul mezunu, Nahçıvan merkezde oturuyor, ev hanımı.

ii) Sefereli Babayev, üniversite hocası, 70 yaşında, Nahçıvan merkezde oturuyor.

iii) Aman Pirkulu oğlu, 76 yaşında, ilkokul mezunu, emekli, Nahçıvan merkezde oturuyor.

KAYNAKLAR

ACALOV,Arif
1988 Azerbaycan Mitoloji Metinleri, Bakü.

SÜMER, Faruk
1989 Eshabü'1-kehf, İstanbul.

1951 Türkologiçeskiy sbornik, Leningrad.

NAHÇIVAN'DA ESKİ TÜRK İNANÇLARININ İZLERİ (AĞAÇ KÜLTÜ)

Doç. Dr. Ebülfez Kulu AMANOĞLU

Nahçıvan Devlet. Ü. Öğr. Üyesi

İnanç, her halkın tarihi, kültürü, özü ve milli varlığıdır. Bugünkü Türk dünyasını temsil eden halkların soy kütüğünde de tek kültür, tek inanç sistemi mevcut olmuştur. Bu amiller büyük Türk dünyasının tarihi birlik ve bütünlüğünün çok dikkate değer göstergelerdir. Ne yazık ki Sovyetler Birliği döneminde Türklüğün bu çok önemli konuları göz ardı edilmiş, bu toplumda Türk dünyasının manevi ve kültürel birliğine darbe vurmak, onu planlı şekilde dağıtmak amacı güdülmüştür. Bununla ilgili olarak büyük önder M. K. Atatürk'ün daha 1933'de 10. Yıl Nutku'nda söylediği şu cümleler bugün için de güncelliğini korumaktadır: "Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, komşumuzdur, müttefikimizidir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağım kimse bugünden kestiremez. Parçalanabilir, Bugün elinde sımsıkı tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. Dünya yeni bir dengeye ulaşabilir. İşte o zaman Türkiye ne yapacağını bilmelidir...Bizim bu dostumuzun idaresinde dili bir, inancı bir, özü bir kardeşlerimiz vardır. Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır?manevi köprülerini sağlam tutarak. Dil bir köprüdür...İnanç bir köprüdür...Köklerimize inmeli ve olayların böldüğü tarihimizin içinde bütünleşmeliyiz" (ATATÜRK, 1985: C. 2).

Bizim kanımızca Türk dünyası ile ilgilenen bilim adamları bu nutukta vurgulanan problemlerden hareketle yola çıkmalıdırlar.

Bu bakımdan Türk dünyasının kültür birliğini günümüze kadar taşıyan amillerden biri onun inanç sistemidir. Eski Türk inançları günümüz Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarında, folklorda, maneviyatta, toplumun günlük hayatında bazen aynı, bazen değişik şekillerde izlerini saklamaktadır.

İslam'dan, Maniheizmden, Budizm'den önce Türklerin en eski dini ne olmuştur? Bu konu tartışmalıdır. Bazıları daha Göktürk devleti zamanında Türklerim şamanist olduklarım iddia ediyorlar (KALAFAT, 1995:13). Diğer bir kısım Türklerde gök tanrı dininin mevcutluğu ve bunun yanı sıra diğer dinlerin etkisinin olduğu, bulunduğu kanaatındadırlar (TANYU, 1985), (KAFESOĞLU, 1980), (ÖGEL:115), (ERÖZ, 1992), (YILDIRIM, 1991, c.2: 351-353). G. Dörfer bu kanaatdadır ki, eski Türk dini üç tabakaya ayrılabilir: totemizm,

şamanizm, tanrıcılık (DOERFER, 1965: 580).

Bizim kanımıza göre mitolojik malzeme ve kaynaklara bakılırsa şamanizm unsurlarının da içinde olmasına rağmen eski Türk dini tanrıcılık olmuştur. Bu dini tasavvura göre Tengri her şeyin üstündedir; o yaratıcı, kılıcı, kut, güç, ülük ve bilik verici yüce varlıktır. Bu inanç sisteminde Tengri merkez olmak üzere çevreyi onun yarattığı yardımcı ve koruyucu iyeler almaktadır. Adı geçen sistem içinde iyeler gök ve yer iyeleri olmakla ikiye ayrılmaktadır. Gök, güneş, ay, yıldızlar gök iyelerinden sayılıyor. Yer iyeleri de kendiliğinden ikiye ayrılmıştır:

1. Taş, kaya, tepe ve dağ, yer, su, ağaç, orman iyeleri;

2. Ev, ocak, od/ateş iyeleri (KALAFAT:3-4), (ARAZ, 1995:4-5).

Görüldüğü üzere eski Türk inanç sistemi içinde ağaç kültü önemli yer tutmaktadır. Bu eski Göktürk ve Uygurların hayatından alınmış örnek ve kaynaklarda da tespit olunmuştur. Mesela, eski Türklerde Ötüken ormanının dünyanın merkezi ve kutsal sayılması rastgele değildir. İşte bu yüzdendir ki, Göktürk devletinin hükümdarı Bilge Kağan Kültigin yazıtında Türk milletine Ötüken ormanında oturmayı yavsiye eder. Çünkü burada otururs a o mutlu olacaktır. Bunun dışında Uygurların Türeyiş Efsanesi'nde ağacın beş çocuk doğurması olayı da dikkat çekicidir. Bu çocuklardan biri Uygur Devleti'nin başına geçmiş, onun 3. Hükümdarı olmuş Bögü Kağan'dır. Ağaca inanış faktına "Divanü-lügat-it-Türk"de (II. yy.), "Kutadgu Bilig"de (II. yy.), "Manas" destanında tez-tez rastlıyoruz, "dede Korkut" kitabında, bu destanın mitolojik özellikleri içinde ağaç motifi birinci sıradadır. Hatta Cengiz Han'ın ünlü yardımcılarından birinin ismi Kara Yığaç Buyruk olmuştur (ÖGEL, 1993: 88) Sümerlerde de ağaca inanış önemli yer tutuyor. Öyle ki, "Bilgamğıs" destanında ormanın kutsal olduğu belirtiliyor. Bu ormanda biten sidir ağacını kesmek suç sayılıyor (BİLGAMIŞ DESTANI, 1985: 42-57).

2. Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nde Ağaçla İlgili Kutsal Yerler

Bu bölgede ağaç motifi halkın yaşamında ve inanışlarında önemli yer tutar. Rahmetli Prof. Dr. B. Ögelin bu konudaki şu düşünceleri çok ilgi çekicidir: "Konuyu ilk önce gerçek hayattan alıp, ondan sonra mitolojiye gidelim. Mitoloji de gerçek hayatta görülen ve yaşananların duygulaştırılması ve kişileştirilmesidir. Türklerin yaşayışı ile yola çıkma metoduyla Türk mitolojisi motiflerini bulup kurabiliriz. Anadolu köylerinde de her evin önünde veya bahçesinde bir ulu ağaç vardır. Bunlar evin süsü ve duygusudur. Pınar ile ağaç da birbirini tamamlayan iki motif olmuştur...Bizde artık bu ağaçların din ve mitoloji manaları kalmamıştır. Ancak bu ağaçlar bizim, ailemizin, evimizin, soyumuzun en değerli hatıralarıdır...Türklerdeki ağaç sevgisi ile saygısını her zaman tapınma ile yorumlamak doğru değildir. Tapınma belki Oğuzlarda saygıya dönüşüyordu" (ÖGEL: 468, 480).

Gerçekten ağaç kültü Sibirya Türklerinin inanç sisteminde mitolojik özelliklerini daha fazla şekilde saklamış, çağdaş Oğuzlarda ise ağaç kültünün mitolojik özellikleri çoğu zaman ağaca saygı ile birikmiş, kavuşmuştur. Bu belirtilen nedenlerden dolayı Nahçıvan bölgesinde, bu eski yerleşim mıntıkasında ağaçlar hem saygıya, hem mitolojik özelliklere sahiptir. Yani ağacın gölgesi, serinliği, nimeti olduğu için ona geleneksel saygı gösterilir. Bunun yanı sıra, burada eski Türk inançlarının izlerini halen taşımakta olan kutsal ağaçlar da mevcudiyetini sürdürmektedir. Bunlar bilhassa geleneksel Türk inanç sistemi içinde yer almaktadır. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde özellikle ardıç, karaağaç, çınar, çalı, dut, söğüt, iğde, dağdağan, mermerik, yemşan, elma, kuşburnu, bizmut vs. ağaçların kutsallığına inanılmaktadır. Bu ağaçların bazıları ile ilgili olan yatırlar, adak-ziyaret yerleri hakkında burada ayrıntılı bilgi vermek istiyoruz.

I. Şerur ilçesi Tenenem köyünden 8 km uzaklıkta Ocak dağında, dağın zirvesinde bulunan tek ardıç ağacı yöre halkı tarafından ziyaret yeri sayılıyor. Ağacın çevresine taş yığılmıştır. Ziyaret edenler onun dallarına bez sarar, bu kutsal ağacın onlara mutluluk getireceğine inanır, onun üzerine para vb. eşyalar bırakıp giderler.

Şerur ilçesinde Babeki köyünde, merkezde asırlık üç koskoca karaağaç kutsallığı ile yöre halkının her zaman dikkatini çekmektedir. Bu ağaçları kesmek, onlara zarar vermek günah sayılır. Şöyle bir inanç var ki, bu ağaçlara zarar veren kişi hayır görmez, onun ailesinde bir afet baş gösterir. Yine aynı ilçenin şimdi boşalmış Danzik köyü yakınında Karaağaç isimli adak yeri, piri vardır.

Bu pir ve oradaki kutsal ağaçlar yöre halkı tarafından ziyaret ediliyor. Söz gelişi bu ilçede (şimdi Sederek ilçesi hududunda) Karaağaç isimli köyün mevcut olması da rasgele sayılamaz. Bu ilçede dut ağacının da kutsallığına inanç vardır. Celilkent köyündeki (eski ismi Baş Noraşen), derekent köyünde yatırda bulunan dut ağaçları yöre halkı tarafından ziyaret edilmektedir.

Çalı ağacı da bu bölgede, ilçede kutsal ağaçlardan biri gibi ziyaret ediliyor. Şerur ilçesinin Tenenem köyünün 4. Kilometresinde Demilere giden yolun üstünde Salatın piri, yatırı denilen kutsal mekanda karaçalı ağacı ziyaret ediliyor. Ağacın etrafına taş dizilmiş. Bu tek, yalnız ağacı daha çok çocuğu olmayanlar, niyet tutup ziyaret ediyorlar. Dallarına çeşitli renklerde bez, paçavra sarıyorlar. Bunun yanı sıra söz konusu Tenenem köyünde Pir Süleyman yatırı vardır. Bu yatırda kutsal mezar mevcuttur. Avlusunda dut ağacı vardır. Yatırın tavan, çatısında kümbetinde, onun üstünde muhteşem çalı ağacı bitmiştir. Buraya merdivenle çıkıp, o kutsal ağaca bez, paçavra sarıyorlar. Kutsal ağaca niyet ediyorlar.

2. Babek ilçesi. Bu bölgede Kahap köyü yakınında asırlık kutsal yerlerden biri Eshabül-kehf abidesi çok meşhurdur. Bilim dünyasında 10 kadar Eshabül-kehf isimli bu tür kutsal abide bellidir. Sususz bir alanda yerleşen bu abidenin dağın başında olan kısmı Cennet Bağı ismini taşımaktadır. Çünkü bu susuz alanda birkaç ağaç, ayrıca kutsal sayılan dağdağan ağacı bitmiştir. Bu ağaç ziyaretçileri tarafından ziyaret edilerek; bez, paçavra sarılıyor. Şunu de belirtelim ki, Nahçıvan bölgesinde bu ağacın dalları nazarlık gibi de geniş şekilde kullanılmaktadır. Bunun yanı sıra abidenin giriş kısmında kıtmır isimli kurumuş bir ağaç vardır. Ravilerin söylemesine göre Dağyuıius Kralın zulmünden kaçıp kurtularak burada barınmak isteyenlerin beraberinde Kıtmır ismini taşıyan bir köpek de varmış. Çoban asasını ağacın bulunduğu toprağa dikmiş ve köpeği de o ağaca bağlamış. Bu yüzden o ağaç kutsal sayılmış.

Söz gelişi dağdağan ağacına inanılmasına, onun kutsal sayılmasına Anadolu Elazığ ilinde, Harput'da da rastlıyoruz (ARAZ: 59).

Babek ilçesinin eski Bulkan köyü civarında Hezretabbas bağı denilen bir ziyaret yeri de vardır. Bu kutsal sayılan bağda dut, iğde ağaçları devamlı olarak yöre halkı tarafından ziyaret ediliyor.

3. Culfa ilçesinde ağaç kültü ile ilgili adak yerleri. Almemmet yatırı (12. yy.) Camaldın köyü yakınındadır. Burada kutsal bir mezar vardır. Aynı zamanda yatırın arazisinde yöre halkının kutsallığına inandığı üç dut ağacı vardır. Buradaki inanışa göre, asırlık bu ağaçlan kesmek günahtır. Ağaç kutsal olduğundan dolayı temiz olmayan insanı da yanına yaklaştırmaz, üzerine kim çıksa üzerinden atar.

Milax köyü yakınında "Camus (manda) reddi" denilen bir adak yeri var. Yöre halkı buradaki kutsal saydıkları mermerik ağacının insanlara yardımcı olduğuna inanıyorlar. Buraya çoğu zaman çocuğu olamayanlar niyet edip geliyorlar. Ağacın dallarına kendi elbiselerinden kestikleri bir parçayı bağlarlar. Buraya koyun, kuzu adak-niyaz ederler.

4. Ordubad ilçesinde ağaç kültü ile ilgili adak yerleri. Ordubad ilçesinde en etkili, kutsal sayılan Nüsnüs köyü yakınındaki ardıç ağacından oluşan "Yalgız ağaç" denilen yatırdır. Bu tek ardıç ağacı yüksek bir kayanın üzerinde bitmiştir. Etrafında ot, bitki yoktur. Ağacın boyu 3 metredir. Dalları köye doğru uzanmaktadır. Ağacın susuz bir mekanda, taşın üstünde bitmesi de mucize eseri sayılmaktadır. Tek ağaç her zaman yeşildir, ne kuruyor, ne soluyor, ne kılığı değişiyor. Yöre halkının inancına göre, bu ağacın yaprağına do kunmak, onu koparmak günahtır, yoksa ağacın iyesi o adamın cezasını verir. Ağacın dallarını kırandan kan aktığım söylüyorlar. Buraya bu ağaçtan yardım, şifa, uzaklarda olan yakınını bulmak ve çocuk edinmek için her türlü niyet edilip ziyarete geliniyor. Onun dallarına muhtelif renklerde çeşitli bez ve paçavra bağlanıyor. Bu ağaca kurban vs. adak adıyorlar, nezir deyiyorlar, koyun-kuzu kurban kesiyorlar.

Ardıç ağacına inanış eski geleneklere dayanıyor. Mesela, tercüme öreneği olmasına rağmen, Tebabete Zait R. Arat'ın yayınladığı eski Uygur yazıtlarında ardıç tohumunun ilaç olarak kullanılması belirtiliyor (RAHMETİ: 177). Bu ağacın kutsallığı Anadolu'da Sivas, Elazığ, Siirt, Tunceli Adıyaman, Erzurum vs. gibi illerde daha çok değerlendiriliyor ve büyük öneme sahiptir (KALAFAT: 57), (ÖZEN, 1996: 37), (ARAZ: 58). Ardıç ağacı ile ilgili "Divanı lugat-it-türk"de yer adının kullanılması da rasgele değildir (DİVANU-

LUGAT-it-türk, 1987: 95). Ardıç ağacının Türk dünyasının çeşitli coğrafyalarında yaygın olmasının ve kutsal sayılmasının nedenini Dr. Y. Kalafat şöyle yorumluyor: "Sibirya Türkleri arasında arzın tam ortasında göğe doğru uzanan ulu bir ağaç vardı. Bu ulu çam ağacı Tenri Ülgenin bulunduğu yere kadar uzanır. Türk inancında dünyanın merkezi Ötüken yış olduğuna göre, atalarımızın tasavvurunda da bu ağaç orada idi. Ulu ağaçların (çam, ardıç, kayın) bu ağaca nisbetle ıduk sayılıp hizmet görmesi aynı zamanda Tengriye gösterilen hürmetin de bir işareti sayılsa gerek (KALAFAT: 57).

Aşağı Aza köyünün uç kısmında, çıkışında Aras nehri ile yüz yüze tepe üstünde, üzerinde "Cındali pir" denilen bir yatır, adak yeri vardır. Bazıları buna "kindeli pir" de demektedir. Pir, yatır tek bir dağdağan ağacından oluşmaktadır. Bu ağacın beş-altı adımında bir mezar vardır. Burada bir yiğidin defin olunduğu söylenmektedir. Aynı zamanda burada, üstünde yazı hak olunmuş bir taş vardır. Derler ki, bu burada bir yiğidin yatmasının işaretidir. Ancak yalnızca ağaç ziyaret edilir. Yöre insanı bu ağacı ziyaret ederek ona secde edip, kurban kesiyor, nezir edilen parça elbise ağacın altına bırakılıyor. Çeşitli parçalar ağacın dallarına asılıyor. Bu yüzden azen uzaktan ağacın yaprakları bile görünmüyor. Belki bu vesile ile burası "Cindarlı pir" diye adlandırılmıştır? Tivi köyündeki pirde de, yatırda da dağdağan ağacı var, o da ziyaret edilip bez asılıyor.

Keleki köyü yakınında da mermerik ağacı kutsal sayılıyor, ziyaret ediliyor. Söz gelişi Türk dünyasının çeşitli bölgelerinde kutsal sayılan ağaçlara bez, çaput bağlanıyor, çeşit çeşit renkte çaputlar. Mesela, Doğu Türkistan'da ağaçlara bağlanan paçavraların her birinin renginin göğün ve dünyanın yönleri ile alakalı olması inanışı vardır. Ayrıca bu renkli bezler, çaputlar kutsallaştırılan muhtelif nesnelerin birer semboldür (ÖGEL, 1987: 95).

Çınar ağacı ve ona bağlı inançlar Ordubad ilçesinde daha yaygındır. Bu ilçenin birçok köylerinde muhteşem asırlık çınar ağaçları yükselmektedir. Bu çınarlara saygı vardır. Bu özelliğe Ordubad merkez, Venend, Yukarı Eylis köylerinde rastladık. Söz gelişi kutsal çınar ağaçlarına inanış Doğu Anadolu'da daha yaygındır (ÖZEN: 227).

Ordubad ilçesinin Düylün köyündeki yatırda da yemşan ağacı kutsal sayılıyor, ziyaret ediliyor, bez bağlanıyor.

5. Şahbuz İlçesinde Ağaç Kültü İle ilgili Adak Yerleri

Bu ilçede ağaçla ilgili yatırlar, kutsal mekanlar, ziyaret yerleri şunlardır: I) Dede Maksut piri; II) Söğütlü piri; III) Garip piri; IV) Karaağaç piri.

Dede Maksut piri Kent Şahbuz köyü civarında Şahbuz çölünde, Merelik gölünden yukardadır. Burada bir seyidin mezarı var. Arazisi ormanlıktır. Burada iğde, hemersun, itburnu, çöl armudu ağaçları vardır. En eski zamanda burasının iğdelik olduğu söylenmektedir. Aynı zamanda mezarın yanında bir kuru ağaç vardır. Onun yanında da yabani armut ağacı. İnsanlar buraya gelerek niyet ederler, ağaca bez, yaylık (keleğay) bağlarlar, altına para atarlar. Çoğu zaman ağacı ziyaret edenler niyet ederek ağacın altına buğday atarlar, buğday göverdiğinde niyetinin, dileğinin kabul olunduğunu düşünürler.

"Söyütlü pir" Kent Şahbuz köyünün Teze gala denilen kalesinin aşağı kısmındadır. Kalenin dibindeki muhteşem söğüt ağacı kutsal sayılmakta ve ziyaret edilerek; dallarına bez , yaylık asılıyor. Ağacı kesmek, dallarını kırmak günah sayılıyor.

"Gerip piri" Şahbuz ilçe merkezi ile Kent Şahbuz köyü arasındaki arazide, Yeni kent yakındadır. Buradaki yalnız, tek bir yabani armut ağacı kutsal sayılıyor ve çocuk dileyenler burayı ziyaret ediyorlar. Aağacın bir dalında üzerine parça çekilmiş bir tahta beşik (nenni) asılmıştır. Eğer burayı ziyaret eden gelin ağaca yaklaştığında beşik yırgalanıyorsa onun çocuğu olacak, yok yırgalanmazsa çocuğu olamayacağı anlamına geliyor. Bu ağaca da niyet edip çeşitli eşyalar, bez bağlıyorlar.

Söz gelişi aynı olay, yani kutsal ağaçtan beşik asmak inanışına, aynı şekilde Anadolu'da Elazığ ili Harput ilçesinde de rast geliyoruz (ARAZ: 59).

Kent Şahbuz köyü yakınındaki Karaağaç pirinde de kutsal ağaç ziyaret edilmektedir.

Nahçıvan'daki ağaçla ilgili adak yerlerinin makalemizdeki listesinden belli oluyor ki burada ağaç motifi önemli bir olaydır. Tek ağaç motifi mitoloji uzmanlarının da dikkatini çekmiş, bu konunun yorumlanması doğrultusunda onlar çaba göstermişlerdir. B. Ögel bu konuta temas etmiştir:

"Biz araştırıcılara yol gösterebilmek için bir örnek sunacağız. Burhan Haldun dağında tek bir ağaç vardır. Çingiz Han bu ağacın altına gömülmesini istemişti. Ölümünden sonra o bu ağacın altında gömüldü. Ağacın çevresinde de sık bir orman yetişti...Çingiz Han bir savaşta bu dağa sığınarak kurtulmuştu. Bundan dolayı dağı selamlamış ve kurban sunmuştu (ÖGEL: 471).

3. Nahçıvan ve Yöresinde Ağaç Kültüne Bağlı Efsane ve İnanışlar

1. Ordubad ilçesi Nüsnüs köyü civarındaki "Yalgız Ağaç"la ilgili derlediğimiz efsane: Derler ki buarada bir fakirin evinde güzel bir kız varmış. Bir taraftan gelen elçiler bir taraftan da "yok" cevabını alıp kör-peşiman geri dönerlermiş. Var devletine güvenen bir zengin de bu kapıdan yok cevabını alır. Öfkesinden yanıp yakılan adam yemin eder ki, bu işi böyle bırakmayacak. Kızın oturduğu köye saldırı düzenlerler. Kız bunu duyunca dağlara çıkar, zengin adamın adamları onu takibe koyulurlar. Zengin adamın attığı ok kızı yaralar. Bu köyün yukarısındaki dağın üstünde kız görülür ki yürüyemiyor, her tarafı kanıyor. Kız "ya meded" deyip, Allah'tan dilek diliyor. Bütün adamların gözü önünde kız bir anda ağaca dönüşüyor. İşte bu yalgız ağaç o kızdır...

2. Culfa ilçesi Milax köyü civarında kutsal nermerik ağacı ile ilgili efsane: Bir köylünün çocuğu olmuyormuş. O bu mermerik ağacım ziyaret eder, niyet eder ki, iki çocuğu birbirinin yüzünü görürse çocuğunun birini getirip bu pirde (yatırda) kurban sunacak. Kişinin niyeti kabul görür, ikinci oğlu dünyaya gelir. O sözünü tutar, ilk oğlunu bu yatırda kurban sunmak için getirir. Bıçağı alıp çocuğun başını kesmek ister. Tam o an gök gürleyerek her taraf karanlığa gömülür. Göz gözü görmez. Ağacın dibinde bir camus (manda) peyda olur. Kişi camusun başını o taşın üzerine koyup keser. Keserken camusun bir ayağının izi (reddi) taşın üzerine düşer. Bu yüzden, o zamandan beri bu yatır "Camış reddi" (Camuş izi) olarak bilinir.

3. Şahbuz ilçesindeki "Söyüdlü pir'le ilgili derlediğimiz efsane: Eski zamanlarda bu kent Şahbuz yakınında Teze gala denilen yerde bir pınar varmış (şimdi de mevcut). Yad, yağıtlar bu yöreye saldırır. İnsanlar kaleye sığınırlar. Bir gelin kaleden aşağıya inip pınardan su almaya gelir. Hava sok sıcakmış. O Allah'a yalvarır: Ya Allah bize bir ağaç gönder, gölgesi olsun, serin olsun. O böyle söyleyerek hayata veda eder. Sabahleyin halk uykudan kalktığında gördüklerine inanamaz. Kalenin dibinde muhteşem bir söğüt ağacı yükselmekte. O gelini de o ağacı dibine defin ediyorlar. Bu ağaç bu yüzden kutsal sayılıp ziyaret ediliyor.

4. Şahbuz ilçesinde Gerip piri hakkında: Bir yolcu hanımı ile yola çıkar. Bir tek ağaca rastlarlar, onun altında gecelerler. Hanımın evinde bebesi hastadır. O Allah'a dua ediyor: Allahım bana bir yol göster, kurtar, hiç olmazsa bebemi son nefesinde göreyim. Bu sözden sonra göğün yüzü süt gibi ağarıyor. Ağaçtan bir armut koparak yere düşerek hanımın önüne yuvarlanıyor. Hanım o armudu takip ederek beladan kurtuluyorlar ve evlerine yetişiyorlar. Bu yüzden bu tek ağaç Gerib pir olarak adlanıyor ve ziyaret ediliyor.

5. Şahbuz ilçesinde "Karaağaç piri" hakkında: Gedirgum bayramı imiş. Bu bayram gününde her kes kalbinde bir dilekle niyet edermiş. Saf, pak bir gelin gece yarısı evden çıkar. Onun çocuğu olmazmış. Aklı başından gitmiş yolda yürürken, birden başını kaldırdığında kendini yüce bir karaağacın altında görüyor. Bu ağaç öylesine yüksek imiş ki, gelin başını yukarı kaldırdığında baş örtüsü yere düşüyormuş. O yaylığı (baş örtüsü) yerden alır, yüreğinden onu ağacın başına bağlamak geçiyor. Düşünüyor ki, eğer bu yaylığı oraya bağlarsa dileği, niyeti gerçek olur. Başım kaldırdığında gözlerine inanamıyor; ağaç ona doğru eğilmiş. Gelin yaylığı ağaca bağlıyor ve evine dönüyor. Sabahleyin halk karaağacın başında bir yaylık olduğunu görüyor. Gelin olayı herkese anlatıyor. Kimse ona inanmıyor, hatta onla alay ediyorlar. Ama bir yıldan sonra gelinin bir çocuğu dünyaya geliyor.

Deyimler, inanışlar:

Derler ki bir tarafı yanmış ağacı dışarıdan avluya getirirsen zarar görürsün.

Bir genç bir kızı istediğinde kızın avlusundan bir taş getirip bir ağacın haçasına koyarlar, eğer ağaç barlı olursa kızı istemeye giderler.

Novruzda ilahır günü yıl tevhil olursa derler ki söğütler dallarım yere vurur, bunu kim görürse o niyetine ulaşır.

Ordubad'da derler ki çınar ve incir ağaçları-

nı kırmak günahtır.

Bir nazarcı varmış. Onun da onunla yola gitmeyen bir komşusu varmış. Komşununn de iyi bir öküzü varmış. Komşu anlıyor ki, nazarcı onun öküzünü nazarlayacak. Bu yüzden öküzün boyunduruğunu dağdağan ağacından yapar. Bir gün o yer suluyorken nazarcı gelir, öküzü nazarlar, ama ona bir kötülüğü dokunmaz. Ne kadar orada bekleyip öküze baksa bir şey yapamaz. Sonuçta komşusu söyler ki, lanet gözüne, çık get, bir şey yapamayacaksın, çünkü boyunduruk dağdağandandır.

Eshabüş-kahf abidesindeki Kıtmır ağacı hakkında rivayet: Dağyunusun zulmünden kaçanlara birlikte bir de bir çoban idi. Bir de görseler onun köpeği de onların peşinden geliyor. Ne kadar çaba gösterseler köpek dönmüyor. Taşla köpeğin bacaklarını kırıyorlar ve yollarına devam ediyorlar. Bakıyorlar ki köpek yine sürüne sürüne onların arkasından geliyor. Onu öldürüp yamaca gömüyorlar. Çoban çomağım, ağacını da mezarın üzerine saplıyor. Derler ki, çomak, ağaç yavaş yavaş yeşerir, büyük bir ağaç olur. El arasında Gıtmır adlandırılan bu ağaç şimdi kutsal sayılarak ziyaret ediliyor.

Dağdağan taşı kutsaldır. Yumru içi deşik olur. Onu hayvan boynundan asarlar, yeni ev inşa eden zaman barının bir köşesine koyarlar.

Bar (verimli) ağaçlarını mundarlamak olmaz, yoksa ondan insanlara zarar gelir.

Vırgın dediğimiz şey ele ecinnedi. Ecinneler adamı şer (akşama yakın) vakti ya sudan geçerken, ya eğilip su içerken ya ağaç altında vurur. Gece vakti ağaç altında beklenmez, yoksa adama cinlerin şerri dokunur.

Novruzda ağaçlar yatarlar. Çarşamba gecesi sular durur, tüm ağaçlar ise başını aşağı salıp yatar, sabah kalkarlar. Yılın-ayın son gecesi ağaçlar secdeye gidip su durur. Bu zaman ağaçlar doğru yere, toprağa serilirler (AZERBAYCAN MİTOLOJİSİ, 1988: 142,153,173,175).

KAYNAK

i) Güller Rehini kızı, Nahçivan Babek ilçesi doğumlu, ev hanımı, ilkokul mezunu, 73 yaşında.

İi) Abbas İsa oğlu, Şerur ilçesi Çerçiboğan doğumlu, lise mezunu, 55 yaşında.

İİİ) Abbas Hacıyev, Şerur ilçesi Karabağlar köyünde oturuyor, çğretmen, 57 yaşında.

iv) Eyvazov Seyfeddin, İbrahim oğlu, Şerur ilçesi Tenenem köyünde oturuyor, öğretmen, 50 yaşında.

v) Refik Babayev. Ordubad ilçesi Aşağı Aza doğumlu, gazeteci-yazar, 44 yaşında.

vi) Eserova Humar Veli kızı, Şahbuz ilçesi Ken Şahbuz köyü doğumlu, 20 yaşında, üniversite öğrencisi.

vii) Ferzeliyeva Sadakat Abaskulu kızı, Babek ilçesi Mehrem köyü, 22 yaşında, üniversite öğrencisi.

KAYNAKLAR

ATATÜRK, M. K.
1985 **Söylev ve Demeçleri,** c. 2, Ankara.

ARAZ, Rıfat
1995 **Harput'da Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği,** Ankara.

DOERFER, G.
1965 **Türkische und mongolische Elemente im** Neupersischen, VViesbaden, **'Bd.2.**

ERÖZ, Mehmet
1992 **Eski Türk Dini ve Alevilik, Bektaşilik,** İstanbul.

KALAFAT, Y.
1995 **Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri,** Ankara.

KAFESOĞLU, İbrahim
1980 **Eski Türk Dini,** Ankara.

ÖGEL,B.
TürkMitolojisi.

ÖZEN, Kutlu
1996 **Sivas ve Divriği Yöresin de Eski Türk İnançlarına Bağlı Adak Yerleri,** Sivas.

RAHMETİ, R
Uigurische Helkunde.

TANYU, Hikmet
1985 **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı,** İstanbul.

YILDIRIM, Dursun
1991 **Göktürk Çağında Tanrımı Tanrılar mı Vardı?,** IV. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, Antalya.

1985 **Bilganış Desanı,** Bakü.

1987 Divanu-Lugat-it-türk, Ankara.

"ĞULAMA"

Prof. Dr. Danday İskakulu
El Fârabî Milli Üniversitesi Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran
Banu MUHYAEVA

Kazak Türkçesi'nde arap dilinden gelen "ğulama" diye bir söz vardır. Âlimlerin âlimi, çok bilgili, derin bilgi anlamlarına gelir. Gerçek ğulamalar deyince, eskilerden El-Farabî'yi, son zamanlardan ise I. Margulan'ı söyleyebiliriz

. Zamanımızdakilerden ise, ben öncelikle filoloji bilimi uzmanı, profesör, Rahmankul Berdibay'ın ismini söyleyebilirim. Berdibay, Kazak edebiyat ve medeniyeti, soma da Türkoloji sahasındaki önemli eserleriyle, Kazakistan'ın tanınmış bilim adamlarındandır. İsmi herkes tarafından bilinen, halkımızı temsil eden bir âlimdir.

R. Berdibay'ın ilmî, edebî yolu çok yönlüdür. Kutsal şehir Türkistan topraklarında doğmuştur. Öğrenim gördüğü yıllar çetin savaş yıllarıydı. Bu sıralarda edebiyata ilk adımım şiir yazarak atmıştır.

"Kazak Edebiyatı" gazetesinde çalıştığı yıllar (1954-1959) yazar için önemli bir edebî okul oldu. Tenkit bölümü başkanı olarak, Kazak edebiyatının çok çeşitli meselelerini çözmeye çalıştı. Burada yazarlık sanatının sırrını öğrendi. Bu sıralarda edebiyat ve medeniyetin önemli meselelerini konu edinen makaleler yazarak ismini halka duyurdu. Mesela, 1950'li yıllarda Kazak dili hor görülmeye başlandığı sıralarda buna ilk karşı çıkanlardan biri de R. Berdibay'dı. "Kazak Edebiyatı" (1956, 22 Nisan) gazetesinde yayınlanan "Büyük Medeni Zenginlik" adlı makalesinde, Kazak dilinin kaderi hakkında okuyucularının dikkatini uyandırıp, aydınlar arasında tartışma ortamı yarattı.

R. Berdibay, tenkitle uğraşmaya başladığı ilk yıllarında "Kazak Edebiyatı Tarihinin Bazı Meseleleri" (Edebiyat ve İskusstvo, 1956, N-12, "Kokşetau Pravdası", 1954, 4 Kantar) adlı önemli makalesi, onun edebiyat konusundaki tavrını belirtir. Burada Kazak edebiyatının geçmiş mirasına sahip çıkma meselesi konu edilir. Bu meseleye ideolojik bakışı, tek yönlü olduğu için eleştirir. Bu dönemde "Stalin'in Milli Politikası"mn zirveye çıktığı, ona karşı fikirlerin söylenemediği, söyleyenlerin cezalandırılarak sürgüne gönderildiğini düşünecek olursak, eleştiricinin her türlü devirde milli edebiyatımız hakkında hiç tereddüt etmeden fikirlerini açıkça söyleyebilen bir aydın olduğunu görürüz. Hiçbir vatandaş kendi halkının

medeni mirasına kayıtsız kalamaz. Özellikle yazılı tarihi kaynakları çok az olan Kazak halkının durumunda edebî eserlerin tanıtılması çok önemlidir. Çoğu araştırmalar ve makalelerde edebî eserlerin özellikleri dikkate alınmamıştır. Eserlerin ruhu dikkate alınmadan, sadece bazı bilgiler hesaba katılmıştır. Bu yüzden eserlerdeki "ideal"e ayrıcalıklı bakılmaya başlanmıştır. Eski dönemlerde yazılan eserler bugün ortaya çıkan yeni ölçülerle değerlendirilmiştir. Eserde zengin mollanın adı geçiyorsa eser, ideolojik siyasete karşı olarak gösterilmiştir. Böyle bir görüş neticesinde "Kambar Batır" ve "Kozı Körpeş"ten başka jırlarun tümü canavar olarak görünmektedir. Bu yüzden nice halk eseri karanlıkta kalmıştır. Bir eserde Rus çarına karşı söylenen sözler varsa, o eser halkların dostluğuna zararlı olarak gösterilmiştir. İşte, böyle bir yorum günümüzde de sürmektedir. Bu bakımdan edebiyat tarihine yeniden bakma meselesi, kültür hayatcccçbfggfgfgfgguj<ımız açısından çok önemlidir. Tabii bu fikirlerin söylenmesine her şeyi yöneten kompartiya engel olmaya çalışacaktır. Makalenin mahalli "Kökşetau Pravdası" gazetesinde yayınlanmasının bir sebebi de buydu. Çok geçmeden "Sosyalist Kazakistan" gazetesinde R. Berdibay'ın "siyasi yanlış" olarak adlandırılan fikirlerine karşı kampanya açıldı. "Bir Zararlı Makale Hakkında" adlı makale yayınlandı. Orada yazarın "Kazak Dili Hakkında", "En Büyük Medeni Zenginlik" adlı makaleleri "yalın, nihilist motifler" olarak eleştirildi.

"Asıl kötü olanı, R. Berdibay kendisinin ilmî bakımdan esassız, siyasi olarak yanlış, bizim ideolojimize aykırı fikirlerini çoğunluk adına sunuyor" (Sosyalist Kazakistan, 10.01.1957) diye siyasi bakımdan suçlandı. Partinin resmi organı olarak gazete adına yazılan bu makaleden sonra, Berdibay'ın "toplumumuza aykırı" fikirlerini tartışmaya Moskova'nın "Pravda" (12.5.1957) gazetesi de katıldı. Partinin gözü, kulağı, sözü olan bu gazetede söylenenlere siyasi önem verildiğinden, hemen önyargılar oluşuyordu. Bu dönem Moskova bir yana, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nde Kazak edebiyatı hakkında bazı kararların alınıp, edebiyat sahasında siyasi baskının arttığı bir dönemdir. Bazı yazarlar siyasi sürgüne gönderilmiş, E. Ismayılov, H. Cumaliyev, M. Karatyev'ler edebiyattan baskıyla uzaklaştırılmışlardır. Sıra Berdibay'a gelmişti. Fakat Stalin vefat ettikten soma, onun baskıcı politikası biraz dinmiş gibiydi. Ama Berdibay da cezadan kurtulamadı. "Kazak Edebiyatı" gazetesindeki aynı fikirde olan diğer arkadaşlarıyla birlikte, Merkez Komite tarafından çok tehlikeli, siyasi yönden güvenilmez ve milliyetçi olarak adlandırılarak görevden atıldı.

Böylece Rahmankurun gazetecilik yaşamı hüzünlü bir şekilde sona erdi. Fakat, "Kazak Edebiyatı" gazetesinde geçen beş yıl Rahmankul'un kalemini uçlayan, medenî hayatla kaynaşan, edebiyat sahasında kendine özgü üslubuyla Kazak edebiyatının çözülemeyen meseleleri hakkında açık fikirler söyleyen, yaratıcılıktan tenkite ulaşan bir kalem yapmıştı.

Hayatın dalgaları onu İlimler Akademisi'nin Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'ne kadar getirdi. Önce asistan olarak (1959), soma 1960 yılından itibaren sırasıyla araştırma görevlisi, öğretim görevlisi, bölüm başkam olarak günümüze kadar edebiyat ve bilim sahasında verimli bir şekilde çalışmaktadır. Kısa bir süre (1968-1970) Kazak-Sovyet Ansiklopedisi'nin hazırlanmasında baş yönetmenlik işlerinin yoğunluğuna rağmen, edebiyattan uzaklaşmamıştır. R. Berdibay Kazak edebiyatı, ilmi ve tenkidi ile 40 yıldır uğraşmaktadır. Bu süre içinde o, binlerce makale yazıp, otuzdan fazla kitap yayınlamıştır. Bu az mı çok mu, edebiyat tarihi içinde yeri nedir gibi sorular R. Berdibay'ın eserlerini inceleyerek cevap vermek doğru olur.

R. Berdibay'ın tenkit ve ilmî eserlerinin ö-zelliği, kapasitesinin genişliği ve dört dörtlük bir bilim adamı oluşundan kaynaklanmaktadır. O, ister bugünkü edebiyatımızın durumundan, araştırılmayan meselelerinden söz etsin veya kardeş halklar edebiyatı hakkında fikir söylesin ya da edebiyatın teorik meselelerinden bahsetsin, edebiyat adındaki altın hazinenin derin katmanlarına girerek sırrını çözen, heyecan dolu fikirlerini delil ve kendine güvenle ortaya koyabilen evrensel bir yazardır.

Onun edebiyat sahasındaki eserlerini sınıflandırırsak, birkaç yönü ortaya çıkar. Öncelikle gazeteci, tenkitçi ve bugünkü edebiyata damarından basan bir yazardır. Ellili, altmışlı yılların tenkidinde R. Berdibay'ın kaleminin ucu deymemiş konu yoktur. O, günümüz Kazak edebiyatından başlayarak edebiyat tarihine, folkloruna, kardeş halklar ve yabancı ülkeler edebiyatına makaleleriyle katkı getirmiş, tenkit sahasının ön saflarında bulunan bir yazardır. Yeni yayınlanan kitaplardan yazarlara kadar, onun eleştiri nazarına uğramayan çok azdır. Onun, Kazak edebiyatı ve medeniyetinin gündemindeki meseleleri hakkındaki fikirleri, kamuoyunda hararetli tartışmalara yol açmaktadır. Vurucu makaleler yazarak, iki yüzlü politikalara aykırı düşüp yukarıdaki politikacıları huzursuz ederek, siyasi bakımdan güvenilmez olmuştur. Ama halk zihniyetini uyandırmada kırlangıç gibi katkıda bulunmuştur. Ellili, altmışlı yıllarda, okuyucuların Rahmankul'un fikirleriyle beslendiği bir gerçektir. Tenkitçi âlim toplumun yaşamıyla kaynaşarak, onun fikirlerini söyleme alışkanlığından bugün de ayrılmamıştır. Onun kaleminden doğan, edebiyat ve medeniyetimizin meselelerini konu edinen fikirler, günümüzde Cumhuriyet yayınlarında sık sık karşımıza çıkmaktadır.

R. Berdibay, şimdiki Kazak edebiyatının önemli araştırmacılarındandır. Kazak-Sovyet edebiyatının oluşumu konusunda kandidatlık tezini, Kazak romanının teorik problemleri üzerine ise doktora tezini yaptı. "Edebiyat ve Ömür" (1964), "Oktiyabr ve Kazak-Sovyet Edebiyatı" (1966), "Sosyalist Realizm Hakkında" (1966), "Roman ve Zaman" (1967), "Kazak Nesrindeki Çağdaş Karakterler" (1968), "Kazak Sovyet Edebiyatının Oluşumu" (1971), "Destür Tâlimi" (1973), "Kazak Romanı" (1975), "Efsaneden Romana" (Rusça, 1976), "Asırların Sesi" (1977), "Kazak Tarihi Romanı" (1979), "Yüksek Farz" (1980), "Zaman Ezgisi" (1985), "Tarihi Roman" (1977) adlı eserlerinde edebiyatımızın gelişimi, teorik, pratik gereksinimleri hakkında fikirlerini ortaya koyar. Devrin yazarın eserlerine etkisi, sosyalist realizm yönteminin uygulanması, olgu ve karakter, çağdaş insan karakteri, tür özellikleri konuları araştırılır.

"Kazak Sovyet Edebiyatının Oluşumu" adlı monografisinde, otuzlu yıllardaki Kazak edebiyatının nazım, nesir, tiyatro, tenkit ve edebiyat ilmi sahalarının gelişimi ile ilgili eserlerinde dikkatle incelenmiştir. "Edebiyat ve Ömür", "Kazak Nesrindeki Çağdaş İnsan Karakteri", "Yüksek Farz" gibi eserlerinde bugünkü edebi yaşamın gündemindeki meseleleri, bazı şahısları, estetik yaşamın yenilikler, karakter tiplerini ilmî yönden incelemiştir. "Roman ve Zaman", "Kazak Romanı", "Kazak Tarihi Romanı", "Efsaneden Romana", "Tarihi Roman" adlı kitaplarında ise, Kazak nesrinin, özellikle romanının tür ve tipik meseleleri araştırılır. Kazak romanının teorik meselelerini dikkatle incelemeye alır. Eleştirici, Kazak roman yazarlarının, sanatkarlık özelliklerini, türün gelişim meselelerini araştırma amacıyla tipolojik yöntem kullanır. Kazak edebiyatının tanınmış şahıslarının romanlarım inceler. S. Seyfulin, B. Maylin, İ. Cansugürov, M. Avezov, S. Mukanov, G. Müsrapov, G. Mustafin gibi klasiklerle birlikte, İ Esenberlin, A. Tokmaganbetov, H. Esencanov, Z. Şaskin, T. Âlimlulov, T. Ahanov, D. Abilov, A. Âlimcanov, S. Cünisov, A. Kekilbayev, M. Magavin, K. Cumadilov, Z. Akışev, T. Molgağaliyev, D. Doscan vs'nin romanları hakkında denemeler yaparak ilginç sonuçlara varır. Başka halkların tarihi romanlarıyla mukayeseler yapar. Tarihî konularda yazılan romanları, kendi arasında kronik roman, kösemsözlü (hitabet) tarihi, biyografik tarihi, etnografik tarihi gibi bölümlere ayırarak, onların özelliklerini tek tek belirtir. En önemlisi yeni Kazak romanının gelişim yönleri, tür özellikleri, estetik olguları ve eksiklikleri, her yazarın Kazak nesrine getirdiği yenilikleri, katkısını, üsluplarını, betimleme kabiliyetleri gibi sorulara cevaplar arayarak ilmî yorumlar getirir.

R. Berdibay'ın araştırmalarında M. Avezov'un eserlerinin önemli bir yeri vardır. Onun yirminci yüzyıldaki Kazak edebiyatı meseleleri ile ilgili araştırmaları, çoğunlukla büyük yazarın eserlerine konu olmuştur. "Vakit-adil sınşı" (Vakit âdil hakim) diyor halk, tarihimizde ne kadar şairlerin, yazarların geçtiğini belirtmek için. Fakat onların çoğu zamanın süzgecinden geçemeden, tarihin tozuna gömülüp bugüne ula-

şamamışlardır. Muhtar gibi birtuar (bir doğar) bilginlerin ölmez sanat eserlerinin, zaman geçtikçe asil bir taş gibi renk değiştirerek, kırmızı gül gibi güzelleşip parlayışı nedendir? R. Berdibay, yazarın nesri, özellikle Kazak edebiyatının yirminci yüzyıldaki zirvesi olan "Abay Yolu" epik romanının hayat sırlarıyla ilgileniyor. Kazak romanı ile ilgili eserlerinin esasını "Abay Yolu" epik romanı hakkındaki araştırmaları oluşturur. Büyük yazarın 100. yıldönümü münasebetiyle önceki arayışlarının neticesi olarak "Muhtar Zirvesi" adlı yeni kitabını yazdı. Eserde M. Avezov'un kaleminden doğan "Abay Yolu" epik romanı, sadece "Muhtar Zirvesi" değil, bununla birlikte Kazak edebiyatının da ulaştığı zirve olarak incelenmiştir. Yazarı bu yüksekliğe götüren hayat yolu, yazarlık mektebi, yetenek gücü, sanat yönü, ustalığı gibi meselelerini derinden inceleyerek "Abay Yolu" romanının estetik sırrım gözler önüne serer. Bununla birlikte ünlü epik romanın tarihini, tür özelliklerini, estetik değerini tenkitçi bir gözle değerlendirerek, büyük yazarın bu eserinin sürgüne uğramasını belgelere dayandırarak ilginç bir şekilde ortaya koyuyor. R. Berdibay'ın bu eseri, bugünkü Kazak edebiyatı biliminin ulaştığı zirveyi gösterir ve bu eser, "Muhtar Tanuw" ilminin gelişmesinde önemli bir katkıdır.

Âlimin araştırma sahasının bir dalı da folklordur. Yirminci yüzyıldaki Kazak edebiyatının gelişmesini tipolojik bakımdan konu alan araştırması, bu edebiyatın köklerinin sözlü edebiyattan geldiğini gösterir. Bu konuyla ilgili kitaplarının "Efsaneden Romana", "Tükenmez Hazine", "Kevser Kaynak" olarak adlandırılmalarının sebebi de budur. Araştırmacının inandığı, söz sanatının kaynağının sözlü edebiyattan geldiğidir. Ancak halkın yüzyıllardır yaşata geldiği, zaman süzgecinden geçip manevi hazineyi oluşturan sözlü edebiyattan kökünü alanlar, gerçek sanat eseri olabiliyor.

"Günümüzdeki edebiyat, uzmanlık yönünden ne kadar zirveye ulaşıp olgunlaşsa bile, beslendiği kökünün güçlü kaynaklarından olan folkloru hiç "unutacak" değildir." Folklor eserlerinin bazıları gerçekten de, estetik düşüncenin geçmiş dönemlerdeki ölçüsü olmaktadır. Bazıları ise, içinde birçok fikirleri "gizleyip" bugüne ulaşmışlardır. Çoğu efsanelerin, sembolik eserlerin, mitlerin, tarihî hikâyelerin, yetenekli düşünür yazarların dikkatini çekip güçlü estetik ölçüye dönüşmesinin sebebi budur (Tükenmez Hazine, 1983: 240, 245). Bu satırlar; daha dünkü sözlü edebiyatı, söz sanatının ilkel aşaması olarak değerlendiren yanlış siyasi teoriyi ihmal eden ilk fikirlerdendir. "Kazak Destan" (1982), "Destan Halkın Hazinesi" (1995) gibi eserleri, Kazak halkının çok zengin epik mirasının meselelerini inceler. Epik biliminin önemli meselelerini inceleyen "Kazak Destanında, bu konunun araştırılma tarihî, eski destanlar, kahramanlık destanları, âşık destanları, tarihi destanlar ana hatlarıyla ortaya çıkar. "Destan Halkın Hazinesi" eserinde Kazak folklorunda daha önce araştırılmayan veya az araştırılan destanların bazılarını ilk olarak ilim âlemine tanıtır. Masal destanları, dinî destanlar, eski efsanevî menkıbeler, Nogaylı devri destanları, Kadıların sözü hakkında yeni fikirler ortaya atar. Eskiden "yasaklanan" "Kırım'ın Kırk Batın", "Ediğe Batır", "Er Şora", "Er Sayın", "Karasay-Kazî", "Abılay Han, Kenesarı" hakkında yeni bilgiler verir. Onların halk olarak nitelikleri, vatanseverlik ruhu, estetik değerleri bugünkü okuyucuların dikkatini çekiyor. "Destan Halkın Hazinesi" Kazakların sözlü edebiyatını, ayrıca destanların kaynağını, tarihi kaynaklarını tür özelliklerini, tipolojik niteliklerini yeni bilgilerle tamamlayan, bugünkü folklor sahasındaki yüksek seviyeli fikirlerini söyleyen eseridir.

R. Berdibay, folklor ve edebî miraslarla ilgili eserlerinde, edebiyat muhitinde serbestçe yüzüp, derinlere varabilen bir yetenek sahibi olduğunu gösteriyor. O, sözlü edebiyatın tarihi, halkçı, estetik kodlarım, yeni görüşleri değerlendirip, onlara sahip çıkma, onları bağımsız ülkemizin ruhanî değerinden sayma amacıyla çok önemli çalışmalar yaptı.

Âlimin bu sahadaki en son önemli eseri, "Destanın Muratı"dır (1997). Burada yazar önceki destanlarla ilgili araştırmalarım devam ettirip tasnif sistemini ilmi yönden pekiştiriyor. Meselâ, eski destanlar, kahramanlık destanları, aşk destanları, tarihi destanlar konusundaki fikirlerini

geliştirerek yeni bilgilerle tamamlıyor. Kazak destanlarının tarihi, türü, estetik değerleri konusunda ilmi yönden çok önemli fikirleri vardır. Destan söyleyicileri, jırşı, jırav, termeşiler gibi Kazaklara özgü sanatçılardan bahseder. Kitabın ikinci bölümünde, Kazak destanlarım, halkın tarihi ve başka halkların destanlanyla, özellikle doğu manzumlarıyla, Moğol destanlanyla mukayese edip, ortak şecerelere göre değerlendirmede bilim adamına ait sezimlerini fark ediyoruz. Kazak destanlarım dünya folklor araştırmaları seviyesine yükseltip, ululuğunu genişletiyor.

R. Berdibay, son yıllarda kardeş halklar edebiyatı konusunda da eline kalemi alıp, birkaç kitap yazdı. Onu, özellikle Kazak ve komşu halklar edebiyatı ile ilişkileri, ortaklıkları ilgilendiriyor. "Gülistan'ın Bülbülleri" (1970), "Dostluk Gemisinde" (1976), "Baykal'dan Balkan'a Kadar" (1996) adlı kitaplarında, süreli yayınlarda yayınlanan makalelerinde, ortak kökenli kardeş halklar edebiyatları hakkında değerli fikirler vardır.

Son yıllarda halk destanları araştırmasıyla uğraşan âlim, onların kökeninin bütün Türk halklarına ortak-ruhani kaynaklardan geldiğine dikkat edip, bu konuda önemli çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalar, Sovyet döneminde birbirinden kasıtlı olarak uzaklaştırılan kardeş halkların edebiyatını halka tanıtmak ve edebiyat vesilesiyle halkların dostluk, akrabalık duygularım eğitmek bakımından çok önemlidir. Buna, bilim adamının bu konudaki yazılarını gözden geçirerek tanık oluyoruz. Yazar, bu konulara aniden gelmemiştir. Öncelikle, türlü edebi olaylarla ilgili makaleler yazdı, onlar daha sonra ilmî nitelik kazandı. Edebiyat ilişkileri ile ilgili ilk kitabı "Dostluk Gemisinde" adıyla 1976 yılında yayınlandı. Burada, bugüne kadarki her dönemde yazdığı eleştirel makaleleri ve gazetecilikle ilgili çalışmaları toplanmıştır. "Sanatın Akrabalığı", "Dostluk Müjdecileri" adlı iki bölümden oluşan eserinde; kardeş halklar edebiyatı, onların edebî ilişkileri, edebî şahıslarından bahsediliyor.. Meselâ, Rus edebiyatının M. Gorki, M. Şolohov gibi büyük yazarlarından bahsettiğinde, onların bazı Kazak yazarlarına etkisini konu edinir. Kitabın "Dostluk Gemisinde" bölümünde Kazak Özbek edebi ilişkilerinin aydınlık sayfalarından bahsediliyor. Şokan'ın, Abay'ın, Muhtar'ın vb. Özbek halkının medeniyeti ve edebiyatı hakkındaki ilginç fikirleri dikkat çekiyor. Doğu manzumeleri, Özbek şairi Alişir Nevaî, Kırgız klasiği Toktagul Satılganov, Gürcü edebiyatının ebedî ışığı Şota Rustavelî, Nogay jırları, Karakalpak edebiyatı, Altay destanları, Ermeni, Türkmen, Tajik edebiyatı hakkında bilgi yüklü düşüncelerini söylüyor. Edebî ilişkiler probleminden bahseden hangi makalesine bakarsanız bakın, onlarda edebiyatların birbirine tesiri, benzer tarafları, ortak motifleri ön plana çıkartılarak, halklar arası dostluk duygusunu geliştiriyor. Bunların bazıları, yolculuk sırasında derlenen edebî bilgilerden ortaya çıktığı için gazetecilik üslûbu taşıyor. Böyle olmasına rağmen yazar gözlemci olarak değil, edebiyatçı olarak o ülkenin edebiyatını ayrıca dikkate alarak fikirler üretiyor, onlardan Kazak edebiyatıyla ilgili benzerlik ve görülebilecek tarafları araştırıyor.

"Gülistan'ın Bülbülü" (1970) adlı eseri, doğu klasiklerinin hayatı ve edebî kişiliğinden bahsediyor. Eser tanıtım ve eğitim bakımından çok önemlidir. Doğu klasiklerini daha yakından tanıtma amacıyla yazılan bu kitapta, doğu klasiklerinin Kazak şiir dünyasına etkisi, konusu geniş bir şekilde yer alıyor. Rudakî, Firdevsî, Ömer Hayyam, Sa'dî, Câmi vs. eserleri hakkındaki makaleleri, tanıtım ve eğitim için büyük önem taşıyor. Yazar, onların şiir kudretini, insanî duygu ve düşüncelerini söylemelerinde bulur. Neyi konu edinirse edinsin insanî düşünceleri, insana mağrurlanmamayı, dünyada hiçbir şeyin ebedî olmadığına uyararak, dirlikte iyi geçinmeyi öğreten klasik şairlerin fikirlerine önem veriyor. Bu söylenenler bugünkü Kazak şiiriyle doğrudan ilgilidir. Bu bakımdan şimdiki Kazak şairlerinin doğunun toz kondurulamayan şairlerinden öğrenecekleri çok şey vardır.

"Baykal'dan Balkan'a Kadar" (1996) âlimin bu sahadaki yeni bir eseridir. Milliyetini seven âlimin bu kitabında Türkçü yönü görülüyor. Eserin esas konusu, Türk dünyası, Türk birliği, Türk halklarının kaderi, Türk halklarının ortak edebî mirası, Türk halkları birliği ülküsüdür. "Baykaldan Balkana Kadar" R. Berdibay'ın

Türkler, onların geçmişi ve bugünü, aydınlık geleceği hakkındaki düşünceleridir.

Sovyet döneminde çoğu milliyetçi aydınların Türkçü olarak suçlanıp, sürgüne uğradığı, Pantürkist ideologlardan biri olan Gaspıralı'nın halklar arası dostluğu geliştirmedeki emeği için Nobel ödülüne aday olmasına rağmen "Halk Düşmanı" olarak damgalanarak cezalandırılması gibi acı olayları hatırlıyorum. Fakat şimdi farklı bir zamandır. Eskiden sömürgeciler, halkların millî duygularını söndürüp parçalayarak tâbi tutmayı hedeflemişti. Şimdi ise, halklar arasında dostluk ilişkilerini geliştirip barış ve anlayışla birarada yaşamaktan başka kutsal ülkü yoktur. Bu, bütün dünya halklarının ulaşmak istediği geleceğin aydınlık yoludur. R. Berdibay yeni kitabında bu seviyeden görünebiliyor.

Kitap "Kökü Bir Kardeş", "Tarih Sayfalarını Açarsak" olmak üzere iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümde Saka, Altaylı, Uygur, Hakas, Tuva, Özbek, Türkmen, Karakalpak, Tatar, Kırım Tatarları, Başkurt, Noğay, Kumık, Karaşay, Azerbaycan, Karayım halkları hakkında tarihî, etnografik, edebî makaleler toplanmıştır. Bu halkların çetin kaderi, medeniyeti ve edebiyatı tanıtılır. Okurken, Asya'daki büyük uluslardan birisi olan Türk halklarının toz dumanını çıkaran sömürgeciliğin zararlı politikasının zulmüne ve merhametsizliğine acıyacaksın. Huzurla yaşayan bütün bir halkı birkaç saat içinde sürgün edip, tarihini silen zalim sömürge politikasıyla inciniyorsun. Onlar için kimliği belirsiz, soyunu, tarihini bilmeyen, milli değerleri olmayan mankurt insanlar "haline getirmek" hedeflenmişti. Eskiden beri belli olan, ama açıkça söyleyemediğimiz bu acı gerçekleri heyecanla okuyoruz. Yazar sömürge politikasının sonucu olan "mangurtluk", ve "köz-kamanlık" gibi olgulara ilmî açıklamalar getiriyor, içten çıkan düşman: bunların, milliyet gelişimi için çok tehlikeli olduğunu söyleyerek uyarıyor.

İlmî, edebî ve gazetecilik üslubuyla yazılan bu eserde yazarın görüşü keskindir: O, kökü bir Türk halklarının kök birliğim tekrar tekrar hatırlatmaktadır. Bu amaçla tarihî ve edebî bilgiler veriyor. Türk halklarının tarihi bir, edebiyatı ve medeniyetinin ortak olduğunu, sadece son üçyüz yıl içinde parçala - yönet politikasının etkisi neticesinde parçalandığımıza ikna oluyoruz. "Türk halklarının içinde asırlar boyunca **şanıragı şaykalmagan, irgesi taymagan", cığılmagan el Turkiya"** satırları coşkuyla, heyecanla yazılmıştır. Yazarın esas düşünceleri "Üç Birlikte" açıkça görülür. Kazak halkının gelişmesi için üç türlü şart gereklidir. Bunlar; Kazak halkının iç bütünlüğü, Türk halklarının birliği ve dinî temelidir. Böylece, ülke içerisinde bunları umursamazlıktan, önemsemezlikten ortaya çıkabilecek tehlikeler hakkında uyarıyor.

R. Berdibay'ın Türk halkları hakkında eserleri, onların edebiyatlarındaki ortak motiflerini öğrenip araştırmayı öğütlemekte, türlü baskı hareketleri neticesinde birbiriyle ilişkileri kopan kökü kardeş halkların kültür ve manevi birliğinin canlanmasına yardımcı oluyor. Türk halkları edebiyatının ortak tarihini yazmamıza zemin hazırlıyor.

Âlimin Türkoloji sahasındaki eserlerinden bahsedereken Türkoloji danışma komitesinin üyesi olarak çalıştığı yıllarda ve "Sovyet Türkolojisi" dergisindeki çalışmalarını da söyleyebiliriz.. Ülkemizin ilim adamları ve eserlerinin tanıtılması için büyük katkıda bulundu. R. Berdibay, Türk Halkları medeniyeti ve edebiyatının önemli meseleleri konusunda düzenlenen uluslararası seviyedeki türlü toplantılara katılarak, Kazakistan bilim adamım temsil etmişti. Âlimin Türk Halkları Edebiyatını orjinalinden okuduğunu söylememizde yarar vardır. Mesela Kırgız, Özbek, Türkmen, Azeri, Altay, Saha, Nogay, Karaçay lehçelerini okuyup anlayabiliyor. Bu ülkelerdeki yayınları daima takip ediyor. Bu ülkelerdeki kültür, edebiyat ve ilim dünyasındaki haberleri Kazakistan'da ülkemizdekini de dış ülkelerde tanıtım çalışmaları yapıyor.

R. Berdibay, tanınmış bir gazeteci, tenkitçi bir bilim adamıdır. Bununla birlikte yüksek okullara ders kitabı yazan bir eğitimci ve öğretmendir. Her biri iki kitaptan oluşan üç ciltlik "Kazak Edebiyatı Tarihi"nin üçüncü cildini hazırladı; Moskova'da yayınlanan çeşitli milletlerden oluşan "Sovyet Edebiyatı Tarihi"nin "Kazak-Sovyet Ede-

biyatı" ders kitabını yazdı. 12 ciltten oluşan, "Kazak-Sovyet Ansiklopedisinin" dört cilt, Kazak SSR kısa ansiklopedisinin yazarlarından biridir. Onun "Kazak-Sovyet Edebiyatı" (S. Kirabayev, M. Gabdulin'le birlikte) yazdığı "Yüksek Okullar İçin Ödevler" ders kitabı yarışmada birinci olmuştu. O, uzun yıllar boyunca El Fârabî Kazak Milli Üniversitesinde filologlara ders verdi. Şu anda Abay Almatı Devlet Üniversitesi ve Ahmet Yesevi Kazak-Türk Üniversitesinde folklor dersi veriyor. Bağımsız ülkemizin vatansever gençlerinin eğitilmesinde büyük katkıda bulunmaktadır. Onlarca asistan ve araştırmacılara ilmî danışmanlık yapıyor. Onlar, edebiyat bilimi sahasındaki çalışmaları ile ülkemizde tanınmış şahsiyetlerdendir. O, otuz yıldan fazla bir zamandan beri, Almatı şehrindeki Kazak edebiyatı ve sanatı Halk Üniversitesi'nin rektörü olarak çalışmaktadır. Üniversitenin çalışmaları Cumhuriyetimizin bir çok ödülünü kazanmıştır. Edebiyatımız ve kültürümüzün gelişmesi ve milli bilincimizin oluşmasında Halk Üniversitesi'nin katkısı büyüktür. Meselâ, Kazak termeleri, küyleri El Fârabî gibi bilginlere, tarihî edebiyatın kara sayfalan, Kazak dilinin kaderi, millî ideoloji, milli eğitim gibi meseleler, burada ortaya konulup aydınlığa kavuşmuştur.

R. Berdibay, uzun yıllar boyunca Kazakistan Yazarlar Birliği heyetinde çalıştı. SSCB İlimler Akademisi Folklor Bölümünün başkam, Culdız Dergisinin üyesi, Sovyet-Arap Dostluğu Derneğinin, Vatan Derneğinin, Kazak-İran Derneğinin, Uluslararası "Kazak Tili" derneğinin üyesidir. "Kazak Edebiyatı" gazetesinde çalıştığı sıralarda, hararetli toplum hayatı bu günlerde büyük sosyal faaliyetlere ulaştı.

O, halkının aydınlık geleceği için yazar olarak da, aydın olarak da büyük hizmetler veren milliyetçi oğullarımızdandır. Onun bütün faaliyetleri bu hizmet doğrultusundadır. O, bir yandan vatandaşlarının boyunlarındaki tembellik gibi olumsuzlukları görüp yüksek sesle uyarıyor, öte yandan da halkının manevî hazinesinden yüceliğin aydınlıklarım görüp neşeleniyor. Kimlik arayışı yolundaki halkının yüceliğini tanıtmak çabasıyla bıkmadan, usanmadan çalışmaktadır. Her halk, dünya uygarlığındaki yeri bakımından değerlendirilir. Onun; halkının tarihinin derin katlarında türlü sebeplerle karanlıkta kalan manevi hazinelerim aydınlığa kavuşturup, halkın değerine dönüştüreceğine ve halkım yüceltme yolunda büyük çalışmalar yapacağına inanıyoruz.

Âlimin estetik arayışında çalışma gücünün yüksek olduğunu, içinde bulunduğumuz yıl içinde yayınlanan üç kitabı ispatlıyor. Gazeteci, eleştirmen, araştırmacı, folklorcu, Türkolog, eğitimci, devlet adamı, milliyetçi aydın R. Berdibay hakkında burada söylediklerimiz, söylenmesi gerekenlerin sadece bir kısmıdır.

AZERBAYCANLI YAZAR RIZA ZAKİ VE TÜRK EDEBİYATI

Hüseyin HAŞİMLİ
Nahcıvan Devlet Ü.

Türkiye Türkçe sine Aktaran:
Seyfeddiı BUNTÜRK

XX. yüzyılın başlarında yazan-yaratan Azerbaycan yazarı Rıza Zaki Letifbeyov şiir, nesir ve tiyatro sayesinde birçok eserin müellifi olarak tanınmıştır. Dialektik yaratıcılık yolunu seçmiş olan bu yazarın edebi karakteri şimdiye kadar araştırılmamış, eserleri günümüz okuyucularına aktarılmamıştır.

Rıza Zaki'nin doğum ve ölüm tarihleri henüz belli değildir. Araştırmalar gösteriyor ki, o, yüzyılımızın başlarında bir müddet Batum'da, sonra da Gence ve Bakü'de öğretmenlik yapmış, aynı zamanda bedii yaratıcılıkla meşgul olmuştur. 1907 yılında onun "İlaveli Mühteser Hesap" adlı ders kitabı basılmıştır. Eserleri "Menzumeyi Hicran" (1908), "Nacam Kız" (1911), "Talesız Gelin" (1911), "Eski Türkiye" (1912), "Hak Yerini Bulur" (1912), "Zavallı Cavad" (1912), "Kerem ile Aslı" (1913), "Koroğlu" (1913) vs'dir.

Birinci Dünya Savaşı döneminde R. Zaki Osmanlı kaçkınlarına yardım harekatına katılmış, bu amaçla yapılan Hayriyecilik tedbirlerine iştirak etmiştir. 1916 yılından sonra R. Zaki Azerbaycan'ı terk ederek, bir süre Kuzey Kafkasya'da yaşamış, matbuat ve tiyatro muhitleriyle ilişki içinde olmuştur. 1918-20 yıllarında faaliyet göstermiş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni alkışlayanlardan biri de R. Zaki olmuştur. Zaki, bağımsız cumhuriyetimizin oluşması yolunda çalışmıştır. 1920 yılında Bakü'de yaşamış, Nisan ayının başlarında burada "Hürriyet" adlı bir gazete çıkarmıştır. Yazarın sonraki hayatı tam belli olmasa da bazı kaynaklar onun somaki yıllarda Kuzey Kafkasya ya da Kırım'da yaşadığını göstermektedir.

R. Z. Letifbeyov Azerbaycan sentimental e-debiyatının esas mimarlarından birisi olmuş, hassasiyetin hükmü ile hareket eden bir sıra meraklı biçimler yaratmıştır. O, biçimlerin gayb aleminin, hislerinin açılıp gösterilmesine daha çok önem vermiştir. Şu dikkate değerdir ki, R. Zaki tüm yaratıcılığı boyunca Türkiye edebi-içtimai muhitleriyle sıkı ilişki içinde olmuştur. Bu bakımdan birkaç hususu ayrıca belirtmek gerekir.

1. Rza Zaki her şeyden önce Azerbaycan Osmanlı edebiyatının özellikle milli ruhlu Türk şairlerinin eserlerinin faal propagandacılarından biri olmuştur. Özellikle, milli ruhlu Türk şairi, ulu Atatürk'ün "Milletimizin mübarek babası" diye adlandırdığı Mehmet Emin Yurdakul'un (1869-1944) sade dilde yazılarının, Türkçülük fikirleri-

nin ifadesini taşıyan şiirlerinin Azerbaycan'da yayınlanmasında Rza Zaki'nin önemli rolü olmuştur. Bu bakımdan onun 1908 yılında Gence'de bastığı "Menzumeyi-Hicran" kitabı dikkate değerdir. Bu kitapta R. Zaki kendi eserleri ile birlikte başka şairlerin, özellikle de M. E. Yurdakul'un şiirlerine yer vermiştir. Kitabın 12-18. Sayfalarında Mehmet Emin'in "Anadoludan bir ses, yahut cenge giderken" şiirinin çok büyük merakla okunması Türkçülük fikirlerinin Azerbaycan'da yayılmasında önemli rol oynamıştır.

Ben bir Türküm, dinim, cinsim uludur
Sinem, özüm ateş ile doludur.
İnsan olan vatanının kuludur,
Türk evladı, evde durmaz gidelim

Yaradamn kitabını kaldırtmam
İslamların bayrağını aldırtmam
Düşmanları vatanıma saldırtmam
Tanrı evi biran olmaz gidelim

2. Rza Zaki Osmanlı edebiyatının bir dizi örneklerini Azerbaycan diline çevirmiş ve basmıştır. Özellikle, Osmanlı Türkleri arasında yayılmış olan "Leyla ve Mecnun" adlı halk destanını R. Zaki Azerbaycan diline çevirerek bir kitap halinde basmıştır. Kitabın üstüne şöyle yazılmıştır: "Leyla ve Mecnun". Türk dilinden Azerbaycan diline çevrilmiş yangılı aşığın romanı. Mütercimi Rza Zaki bey. Neşri Ziya Kütüphanesi, sahibi M. Şahmemmedov, Bakü, "Bakü" Gazetesi Basımevi. Kitabın üstünde onun Neşri yılı gösterilmese de, 1910 yıllarında basıldığı bilinmektedir. Kadim tarih malik "Leyla ve Mecnun" destanı Osmanlı Türklerinde yazıya alınmış varyantını Azeri Türkçe'sine çevirip Bakü'de basmakla Rza Zaki okuyuculara sentimental-romantik ruhta olan büyük bir aşıkane muhabbet macerasını armağan etmiştir.

3. Rza Zaki Letitbeyov'un birçok eser Osmanlı Türklerinin ayrı ayrı eserlerinin etkisi altında yazılmıştır. 19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başlarında Osmanlı Türklerinin edebiyatında sentimental ruhlu aşıkane romanlar ve dramlar yazılmış, böyle eserler Azerbaycan edebiyatına da tesir etmiştir. E. Sabri, E. Garib, A. Yusufzade, R. Zaki gibi Azerbaycanlı sentimental yazarların eserlerinde de bu etki görülmüştür. R. Zaki "Fedayi-Aşk", "Zavallı Cavad", "Talsız Gelin" ve diğer eserleri bakımından özellikle merak doğurmuştur. "Fedayi-Aşk" romanında Yusuf ve Fatima uğursuz, makam aşkı yanıklı bir dille yazıya alınmıştır. "Zavallı Cavad" eseri de aynı şekildedir.

Türk edebiyatının etkisi altında yazılmış eserler 1912 yılında basıldıktan sonra zamanının tanınmış tenkitçisi Seyid Hüseyin (Kazımoğlu) tarafından tenkit edilmiştir: Azerbaycan muhitine yabancı bir eser gibi değerlendirilmiştir (KAZIMOĞLU; 1914,1913).

Söylemek gerekir ki, R. Zaki matbuatta makale ile Seyid Hüseyin'in tenkitine cevabını bildirmiştir (ZAKİ; 1914). Doğrudur, Rza Zaki'nin adı gösterilen eserlerinde zayıf noktalar vardır. Fakat, unutulmamalı ki, sentimental edebiyat için seciyesi olan özelliklerin yanlış ve serbestliği fikrinden ileri gelen bazı tasvir ve biçimleri Seyid Hüseyin'in baştan başa tenkit etmesini de tam olarak doğru saymak yanlış olur.

R. Zaki'nin "Zavallı Cavad" ve "Fedayi-Aşk" adlı eserlerinde Türk edebiyatının tesiri genel olarak görülmektedir. Onun 1911 yılında bastırdığı "Talesiz Gelin" eseri ise baş iktibasıdır. Kitabın üstünde şöyle bir not vardır: "Talesiz Gelin" dört perde iki bölümden ibaret bir trajedidir. Konusu Osmanlıcadan iktibas edilmiştir." Bu eseri yazarken R. Zaki'nin Türk edebiyatındaki hangi eserden faydalandığı henüz belli değildir. Gelecek araştırmalar bunu ortaya çıkaracaktır. Göründüğü gibi Türk edebiyatında muvafık bedii örneği sentimental"aşıkane ruh R. Zaki'yi celp etmiştir. "Talesiz Gelin" trajedisinin konusunu Osmanlılardan alan R. Zaki onu gerektiği kadar Azerbaycan halkına uyarlamıştır. Hacıkend ve yer adları olayların Gence ve çevresinde geçtiğinin işaretidir. Bu eserde Nazif bey isimli 25 yaşında delikanlı aydının 14 yaşında güzel İşvebaz hanımla nakam aşkı tasvir olunmuştur. Nazif beyi seven hizmetkar kız Kadem düğün gecesi İşvebaz hanımı zehirleyip öldürür. Bunu gören Nazif bey kendini öldürür. Sevdiği Nazif beyin ölümünden sonra Kadem de kendisim öldürür.

4. R. Zaki'nin yaratıcılığında doğrudan Türkiye hayatından bahseden eserler de vardır. Genel olarak Türk-İslam dünyasının geçmiş şöhret ve azameti ve Türklerin asrın başlarındaki ağır durumundan doğan kalp ağrısının bedii ifadesi gibi meseleler Rza beyin yaratıcılığında önemli yer tutar.

"Geçmişleri Arzu" şiirinde şöyle der:

Ol zaman biz gerek yad eyleyerek,
Hasta İslam milletini şad eyleyerek.
Harda kaldı ol terakki demleri,
Dini-İslamın ol hoş hem demleri?

Türk İslam memleketlerinin XX. yüzyılın başlarındaki durumunu görüp böyle mısralar yazan Rza Zaki "Eski Türkiye" dramım tamamen Türkiye hayatına hasretmiştir. 1912 yılında basılmış olan bu eser üç perdelik trajedidir. Önceden göstermeliyiz ki (bildirmeliyiz), XX. yüzyılın ilk on yılında Azerbaycan'dan birçok yazar Türkiye'de baş gösteren olaylarla ilgili eserler yazmışlardır. Bunların arasında dram türü eserler de az değildir. Asim Hacı Abdürrehimzade'nin "Edirne muharebesi, yahut German Şükrü Paşa", Rehini Memmedzade'nin "Enver bey, yahut Kamil Paşa Kabinesi", Memmedbağır Aliyev'in "Kamil Paşa ve Yeni Türkler", Cefer Cabbarlı'nın "Edirne Fethi", "Trablıs Muharebesi, yahut Yıldız" eserleri ve birçok diğerleri. Rza Zaki'nin "Eski Türkiye" eseri de bu kabilden olup, Sultan Abdülhamit'in hakimiyeti .döneminde baş gösteren olaylardan bahseder. Eserin esas sureti Aslan bey adlı gençtir. Hadiselerin gelişinden anlaşılıyor ki, onun babası Mustafa bey Sultan Abdülhamit siyasetine, vatanın Avrupa ülkelerinin elinde oyuncak olmasına karşı çıktığı ve demokrasi taraftarı olduğu için hapse atılıyor. Sonra denizde boğularak ölüyor. Aslan bey de babasının yolunu sürdürüyor. Osmanlı Türklerinin milli bağımsızlığı, hukuk beraberliği ve insan hakları uğrunda halkı mücadeleye çağırır. Aslan bey halkın gücüne güvenir, bu güveni yüksek olarak değerlendiriyor: "Yatır o Türk ki, ...vicdan ve namus denilen o değerli hislerden mahrumdur. Fakat o Türk aslan ki, milleti ve vatanı yolunda canını ve malını her zaman vermeye hazırdır." Annesi Letife hanım, amcası Mehenmıed bey Aslan beyi bu mücadeleden döndürmeye çalışsalar da bu mümkün olmuyor. Ajanlar tarafından izlenen Aslan bey amcası ile hapse atılıyor ve idamına hüküm veriliyor. Hapishanede o, hem fikri olan Yusuf beyle tanışıyor. Yusuf beyden de özgürlük sever bir genç olarak ve Namık Kemal'in "Rö'ya" eserini okumuş şeklinde bahsetmişler. Eserin sonucunda, Aslan bey idam gününü beklemeden hapishanede, "Elveda, ey feryadhane" diyerek, tabanca ile kendisini öldürüyor. Böylece, özgürlük aşkının hayatı, hainlerin fetvası ile ölümle bitiyor. Burada bir noktaya mutlaka dikkat etmek gerekiyor. "Eski Türkiye" eserinde Genç Türkler hareketine bir o kadar rağbet edilmektedir. Fakat, eserin amacı her şeyden önce, Türk halkının bağımsızlık, hukuk beraberliği ve demokrasi uğrunda mücadelesini göstermektedir. Bu anlamda, "Eski Türkiye" eseri günümüzde de Türk dünyasını yüceliğe, bağımsızlığa, Garp tesirine düşmemeye, kendi milli şerefini her şeyden üstün tutmaya çağıran değerli bir eserdir. Hiç tesadüfi değildir ki, Rza Zeki'nin bu eseri basılmadan önce 1911 yılından başlayarak birçok şehirlerde sahneye koyulmuştur. Azerbaycanlı sanatçılar Rza Zeki'nin "Eski Türkiye" dramını Bakü, Salyan, Lenkeran, Zakatala ile Birge, Tiflis, İrevan, Suhun, Bağçasaray, Hocend vb şehirlerde de büyük uğurla sahneye koymuşlardır. 1915 yılında Özbek gençleri bu eserin Nahcıvan'da Azerbaycan dilinde sahneye konulmasını teşkil etmişlerdir. Temaşaların hakkında matbuat yüksek fikirde olmuştur (Bu doğrultuda daha fazla bir şey söylemiyoruz). Göründüğü gibi, Türkiye hayatından bahseden "Eski Türkiye" büyük şöhret kazanmıştır.

Genellikle, Azerbaycan yazarı Rıza Zeki Letitov'un hayatı ve yaratıcılığı ayrıca araştırılmaya değerdir. Bu hem de Azerbaycan-Türkiye belgelerinin öğrenilmemiş merak uyandıran sayfalarının ortaya çıkmasına imkan verecektir. Biz ilk olarak bazı seciyeli noktalara dokunduk.

KAYNAKLAR

KAZIMOĞLU, S. H.

1913 "Zavallı Cavad" **İgbal Gazetesi,** No: 425.

1914 "Fedayi -Aşk", **İgbal Gazetesi, No:** 729.

ZEKİ, R.

1914 "Kazımoğlu Beraderime", **İgbal Gazetesi.**

BÜYÜK TÜRK ASTRONOMU: ULUĞ BEY

Lâlifer BALİBEYOĞLU

Astronom-Matematikçi

Tarih yaşadığı dönemde değeri anlaşılamayan pek çok büyük sima ile doludur. Bunların kimi bir bilim adamı idi; kimi yazar, kimi siyaset adamı. Tarih boyunca "deli" denilerek hapsedilenleri de oldu, "cadı" denilerek yakılanları da. Kimi de bir siyasi entrika kurbanı olarak öldürüldü. 15. yüzyılda yaşamış önemli bir Türk bilgini ve devlet adamı olan Uluğ Bey de bu simalardan biridir. O büyük bir astronom ve matematikçi idi. Ama en önemlisi o döneme kadar yaşamış olan belki de ilk hükümdar bilim adamı idi. Ondan önceki dönemlerde yaşamış pek çok hükümdar bilime destek verse de Uluğ Bey'in kendisi bilim alanında çalışmıştır. 55 yaşında iken oğlu Abdül-Latif tarafından öldürüldüğünde arkasında önemli astronomi bilgileri ile Semerkand Rasathanesini bıraktı. Rasathanesi oğlu tarafından yıktırıldıysa da hazırladığı yıldız katalogu yüzyıllar boyunca dünyaya ışık tuttu.

Bu yazıda Uluğ Bey'in bilimsel kişiliği ve yaptıkları üzerinde daha ağırlıklı durulmuştur. Yaşadığı dönemin siyasi olaylarının detaylarına fazla girilmemiştir. İşte 15.yüzyıldan günümüze büyük bir ışık olarak gelen büyük Türk bilgini ve hükümdarı Uluğ Bey...

Hayatı hakkında dedesi Timur ve babası Şahruh'tan daha az bilgiye sahip olduğumuz Uluğ Bey, Timur'un İran ve Ön Asya ülkelerine yaptığı ikinci büyük sefer sırasında 19 Cemaziyülevvel 796 (22Mart 1394) tarihinde Sultaniye'de Şahruh ve Gevher Şad Aga'nın büyük oğlu olarak doğdu. Torunu doğduğu zaman Timur savaş alanındaydı. Timur'un eşi Saray Mülk Hanım tarafından Sultaniye'den gönderilen elçi Timur'a Mardin'in teslim olduğu günden bir gün sonra ulaştı. Timur bu güzel haber üzerine şehri talan etmedi, savaş tazminatı almadı ve şehri halkına bağışladı.

Uluğ Bey'in asıl adı Muhammed Taragay'dır. Ancak dedesi Timur'un sağlığında bile Uluğ Bey adı ile anılmaya başlamış ve asıl adı olan Muhammed Taragay tamamen unutulmuştur. Timur Devletinde Bey kelimesi büyük bir unvan idi. Timur'un kendisine Bey denirdi. Uluğ Bey unvanı gibi yalnızca Timur'un taşıyabileceği bir unvanın Şahruh'un büyük oğlu Muhammed

Taragay'a verilmesinin ve bu adın çocuk yaşta asıl adın yerine geçme sebebi ile ilgili yeterli bilgimiz yok.

Timur torunu Uluğ Bey'i çok severdi. Gıyaseddin Ali'nin aktardığına göre, Timur eşi saray Mülk Hanımı ve torunu Uluğ Bey'i Hindistan seferi sırasında Kabil'e kadar götürmüş fakat 1398'de Hindistan'daki kötü hava şartları nedeniyle Uluğ Bey'i rahatsızlanmaması için Semerkand'a gönderirken sevdiği torunundan ayrılmak istememişti. (DİZER, Uluğ Bey, 1989:25)

Uluğ Bey'in doğduğu yıl içinde bir kardeşi daha olmuştur. Annesinden Tuti Aga olarak söz edilen İbrahim ile ilgili Uluğ Bey'den daha detaylı bilgiler mevcuttur.

Uluğ Bey 10 yaşına geldikten sonra Semerkand civarındaki sarayda düzenlenen toplantılara katılmaya başladı. 1404 yılının sonbaharında burada düzenlenen ziyafette Çin ve İspanyol sefirleriyle tanıştırılan Uluğ Bey bazı özel merasimlerde de görev almıştır. Yine aynı yılda Uluğ Bey'de Timur'un yaşları 9 ile 17 arasında değişen torunları ile birlikte evlendirilmiştir. Onun ilk eşinin amcazadesi Muhammed Sultan'ın kızı ,Öge Begüm (Öge Biki) olduğu biliniyor. Uluğ Bey ve kardeşi çok küçük yaşta evlendirildikleri için düğünden sonra Timur ölünceye kadar öğretmenlerin gözetiminde kalmışlardır.

Timur 1404 yılında Semerkand'a hareketinden önce sınırda oluşturulacak ülkeleri Şahruh'un küçük oğullarına vermeyi kararlaştırır ve Uluğ Bey"e Sayram, Taşkent, Aşpara ve Çin'e kadar uzanan tüm Moğalistan topraklarını verir. 18 Şubat 1405'te Timur'un ölümünden sonra 1409'a kadar devam eden savaşın bitiminde Şahruh, Maveraünnehr genel valiliğini Amir Şah Melik'in gözetimi altında Uluğ Bey'e verir. Semerkand'ın idaresi de Şan Melik'e verilmiştir. Otrar'da bulunan Şeyh Nurettin ve Hisar'da bulunan Muhammed Cihangir'in vasisi, Şeyh Melik'in yükselmesini çekemediler. 1410 yılında Şah Melik ve Uluğ Bey'e savaş açtılar. Semerkand'ın batısında bulunan Kızıl-Rabat'ta zafer kazanan Şeyh Nurettin, Şahruh'un geri döndüğü haberi üzerine Semerkand'dan ayrılır. Bundan sonra Şah Melik, Şah Nurettin'in üzerine hücum etti ve başarı sağlayamayarak tekrar Semerkand'dan ayrıldı. Fakat savaş Şahruh'un galibiyeti ile son buldu. Şahruh şehri tekrar Şah Melik'e teslim etti ve Şeyh Nurettin öldürüldü. Böylece Şahruh ve Uluğ Bey'in Maveraünnehr üzerinde hükümranlığını tanımayan kimse kalmamış oldu.

Uluğ Bey 1411-1447 döneminde Maveraünnehr'i yönetmiştir. Bu dönemde dedesi Timur'un askeri icraatından çok hakimi olduğu bölgenin refahı, sanatı ve kültürel hayatı üzerinde çalışmıştır. Onun döneminde bu bölgeler daha üstün sosyal ve kültürel bir hayat kazanmıştır. Uluğ Bey'in sarayı Harat'taki babasının sarayından oldukça farklı idi. Babasının sarayındaki yaşam herhangi bir sade müslüman'ın yaşamı gibiydi. Şahruh Cuma namazlarına yanında muhafızları olmadan giderdi. Ancak onun bu tedbirsizliği 1427'de bir suikasta uğramasına neden olmuştu. Şahruh tam bir müslüman olarak davranmak isterdi. Haftanın 4 günü (Pazartesi, Perşembe, Cuma, Cumartesi) saraya hafızlar gelir, Kur'an-ı Kerim okunurdu. Şahruh "Her yüzyılın başında bir din koruyucunun ortaya çıktığı" hadisini kendisine göre yorumlamış ve kendisini bu din koruyucularından biri olarak görmüştür. Bu nedenle dindar bir hükümdar olarak içki ve eğlence gibi tüm dünyevi zevklere şiddetle karşı çıkmış ve yasaklamıştı. Harat'ta yasakları takip etmek üzere iki kişi görevlendirilmişti. Bu kişiler evlerin içinde olanlara karışma hakkına sahip değildiler. Fakat şehir eşrafının evlerine girerek orada bulunan şarapları döküp imha edebiliyorlardı. Bu konu ile ilgili ilginç bir olay anlatılır: 1440 yılında Şahruh'un oğlu Cuki ve hafızı Ala'üd Devle'nin evinde şarap olduğuna dair bir ihbar gelir. Ancak görevliler buraya girmek istemezler. Şahruh bunun üzerine görevlilerle beraber giderek şarapların dökülmesini sağlar.

Herat'ta bu olaylar olurken Semerkand'da musiki sanatçılarına ziyafetler düzenlenmekte ve eğlenceler yapılmaktaydı. 15. yy.'ın başlarında Taşkent'in zenginlerinden biri düzenlediği ziyafete Semerkand'ın müzisyen ve şarkıcılarını davet etmiştir. Bu durumda Semerkand'ın Şeyhülislam'ı

Abdulmelik'in oğlu Abdulevvel'in halefi İsameddin Uluğ Bey'e arka çıkmışlardır. Ayrıca şeyhülislam Abdülmelik inşa ettirdiği bir hamamın açılışı için düzenlenen merasime müzisyenleri de davet etmiştir. Timur ve torunu Uluğ Bey zamanında Semerkand dışındaki saraylarda hükümdarlar eğlenceler düzenlerdi. Uluğ Bey'in küçük oğlu Abdulaziz'in sünneti de bu saraylardan birinde yapılmıştır. Halka ve eşrafa avlularda şaraplar sunulmuştur. Durumu gören katı belediye başkam Seyit-Aşık Uluğ Bey'e çıkışarak "Sen Muhammed'in dinini mahv ile kafirlerin adetini ithaf ettin" demesi üzerine sinirlenen Uluğ Bey ona "Seyitlerin halefi ve ilim sahibi olmakla şöhret sahibisin, artık ihtiyarladın. Sen galiba işkence içinde ölerek şehit olmak istiyorsun ve bunun için kaba sözler söylüyorsun. Fakat ben senin arzunu yerine getirmeyeceğim" demiştir.

Uluğ Bey şeriata pek ilgi göstermese de Kur'an-ı Kerim'i iyi bilen hatta Kur'an-ı Kerim'i yedi türlü kıraate göre ezbere okuyabilecek kadar deneyimli bir din bilgini idi. Her ne kadar şarkıcılara ve eğlenceye değer veriyorsa da Buhara ve Semerkand ruhanilerine de değer veriyor ve onların teveccühünü kazanmak istiyordu. Bu nedenle ilk yaptırdığı bina Buhara Medresesidir. Semerkand'da da yaptırdığı binalar arasında dini olanlar ön sırada yer alır. Buhara ve Semerkand'da 15. yy.'dan ve öncesinden kalma binalar bugün kaybolmuş olmalarına rağmen Uluğ Bey'in yaptırdığı tüm medreseler ayakta kalmayı başarmıştır. Semerkand'daki Uluğ Bey Medresesinin cephesinde yazılı olan şu sözler çok anlamlıdır ve Uluğ Bey'in eğitime verdiği önemi gösterir: "Bilgili olanların, olmayanlara fadıl ve rüçhan (üstün) olması, onbeşinci gecesinde kamer'in (Ay'ın) diğer diğer yıldızlara karşı parlaklık farkı kadardır." (DİZER, Uluğ Bey, 1989:32)

Uluğ Bey biri bilim adamı, bir edip ve sanatkar olarak Semerkand'ı İslam Uygarlığının merkezi haline getirmiştir. O'nun dönemine kadar bilime ve sanata destek veren bir çok devlet adamı olmuşsa da onun gibi bir bilim adamı hükümdar yoktur. O'nun bilime olan ilgisinin ne zaman ve kim tarafından başlatıldığı kesin olarak bilinmiyor. Uluğ Bey'in çocukluk döneminde Meraga Rasathanesini gezmiş olmasının onu etkilediği sanılmaktadır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, Timur döneminde Semerkand'a bir çok bilim adamı gelmiş ve bu bilim adamları Uluğ Bey'in döneminde de bulunmuşlardır.

İranlı yazarlara göre, Eflatun'un bilgisine ve Feridun'un haşmetine sahip olan Uluğ Bey en zor geometri problemlerini çözebilen bir matematikçi ve büyük bir astronomdu. İlk hocasının dönemin Eflatun'u olarak kabul edilen Bursalı Selahattin Musa İbn Muhammed Kadızade-i Rumi olduğu biliniyor. Ayrıca Gıyaseddin Cemşid İbn Mesut'ta Keşan'dan çağırılarak Uluğ Bey'le çalışmıştır. Gıyaseddin Cemşid, Uluğ Bey'le çalışmaya başlamadan önce Karakoyunlu hükümdarı İskender için astronomi aletlerini anlatan bir eser yazmıştır. Cemşid'in hazırlamış olduğu ziyc günümüze kadar gelememiştir. Bu nedenle Uluğ Bey'in ziyc'i ile arasındaki benzerlik ve farkları bilemiyoruz.

Üluğ Bey'in zamanında daha sonra Fatih Sultan Mehmed'in de hizmetine girmiş olan Alaeddin İbn Muhammed Kuşçu'nunda Semerkand'da olduğu ve Uluğ Bey ile çalıştığı biliniyor. Uluğ Bey, Ali Kuşçu'yu çok sever ve oğlum diye hitap ederdi. O'nun astronomiye merakının Uluğ Bey ile olduğu sanılmakla beraber Ali Kuşçu ölünceye kadar astronomiyi bırakmamıştır. Uluğ Bey ile Kadızade-i Rumi de Ali Kuşçu'nun hocası olmuştur. Ali Kuşçu'nun onlardan izin almadan Kirman'a gitmesi Uluğ Bey'i biraz kızdırmışsa da tekrar Semerkand'a ani dünüşü onu memnun etmiş ve Ali Kuşçu'yu affetmiştir. Fakat Uluğ Bey Ali Kuşçu'ya;

-Bana Kirman'dan ne hediye getirdin? diye sorar. Ali Kuşçu;

-Bir risale getirdim. Bu çalışmada Ay'ın safhalarını hallettim.

Bundan başka armağan sunmaya gücüm yetmez, dediğinde Uluğ Bey:

-Getir, nerede hata etmişsin anlayalım emrini vermiştir.

Buna biraz sinirlenen biraz da heyecanlanan Ali Kuşçu yazdığı Risalat hall el-eşkal el-kamer adlı eserim ayakta okuyarak Uluğ Bey'in büyük takdirini kazanmıştır. Ali Kuşçu Kadızade-i Rumi'nin ölümünden sonra da Semerkand Rasathanesinin başına getirilmiştir. (DİZER, Ali Kuşçu, 1988:4)

Uluğ Bey'in kurduğu büyük Semerkand Rasathanesi hakkındaki bilgiler Abdürrezzak, Babür ve Uluğ Bey'in eserlerinde az da olsa bulunmaktadır. Babür eserinde Kuhuk tepesinde astronomi tablolarının hazırlanması için gözlem aletlerinin bulunduğu bir rasathanenin yapıldığım ve burada Ziyc-i Gürgani adıyla da bilinen Ziyc-i Uluğ Bey'in hazırladığını yazar. Khandmir de Uluğ Bey'in Semerkand şehri yakınlarında bir rasathanenin olduğundan bahseder. Ancak mimarlar hakkında bilgi vermez. Uluğ Bey'in yıldız tablolarının incelenmesi bu gözlemlerin 39 derece 37 dakika enleminde ve 99 derece 16 dakika boylamında yapıldığını gösteriyor. Bu ise Semerkand yakınlarında kurulmuş rasathanenin varlığının en önemli kanıtı olmuştur. Uluğ Bey'in Semerkand yakınlarında inşa ettirdiği bu rasathane dönemin en modern rasathanelerindendir. Rasathanenin kuruluşu sırasında Uluğ Bey Meraga Rasathanesini örnek alkıştır. Rasathanenin içinde duyarlı gözlem aletleri vardı. Bunlardan biri araştırmalar sırasında kuadrant olduğu sanılan ancak daha sonra bir fahri sekstant olduğu anlaşılan alettir. Bu alet meridyen doğrultusunda yerleştirilmiş ve yaklaşık 60 derecelik tuğladan yapılmış olan bir yaydı. Bu yayın çapı 40 metre civarında idi. O döneme kadar bu kadar büyük bir gözlem aleti yapılmamıştır. Bu alet yardımıyla Güneş, Ay, gezegen ve yıldızların yükseklikleri ölçülebildiği gibi önemli astronomi sabitleri de büyük duyarlılıkla ölçülebiliyordu. Bu sabitler arasında yıllık presesyon, tutulma düzleminin eğilimi ve dönencel yıl uzunluğu da bulunuyordu. Bina tamamen yıkılmış olduğu için alet hakkında daha detaylı bilgi vermek zordur. Abdürrezzak ayrıca rasathanede dokuz gök katının derece, dakika,.saniye ve saniyenin onda birini gösteren, yedi gezegen ile yıldızları içeren gök küresinden de söz eder. *

M.S. 2. yy.'da yaşamış olan Batlamyus, Hipparchos'un 1022 yıldız içeren katalogunu Almagest adlı kitabında vermiştir. Bu katalogu inceleyen Uluğ Bey bazı hatalar olduğunu farketmiştir. Bunun üzerine çevresindeki bilim adamları ile yeni gözlemler yapmaya başlayan Uluğ Bey "Ziyc-i Gürgani", "Ziyc-i Cedidi Sultan" ya da "Ziyc-i Uluğ Bey" adları ile anılan yıldız katoloğunu hazırlamıştır. Bu eser hazırlanırken Batlamyus evren modeli örnek alınmıştır. Yani yer merkezli evren modeli benimsenerek tüm gök cisimlerinin yer etrafında döndüğü kabul edilmiştir. Uluğ Bey'in Semerkand yakınlarında kurmuş olduğu rasathanede yaptığı bu çalışmalar onun tüm dünyada ün yapmasını sağladı. Katalogun hazırlanması sırasında Ali Kuşçu'nun büyük desteğini gören Uluğ Bey'in bu katalogu dört bölümden oluşmaktadır. Katalogun giriş bölümünde bu eserin yazılış nedenlerini söyleyen Uluğ Bey katoloğun hazırlanması sırasında yardımcı olan bilim adamlarının adlarını vermektedir. Ali Kuşçu Gıyasüddin Cemşid, Kadızade-i Rumi bu eserin hazırlanmasında önemli yardımları olmuş kişilerdir. Birinci bölümde çevredeki ülkelerde kullanılan takvimler hakkında bilgiler vardır. Yunan, Hicri (Arap), Meliki yada Celali, İran, Uygur yada Hıtay takvimleri olan bu takvimlerin birbirlerine çevrilmelerine ilişkin hesaplar da bu bölümde bulunuyordu. İkinci bölümde ise trigonometrik fonksiyonlar, ekliptik ve ekvatoryal koordinatlar, enlem ve boylamların tayini, meridyen doğrultusunun tayini, gezegenleri yada iki yıldız arasındaki uzaklıkların hesaplanması ile ilgili astronomik tanımlar bulunuyordu. Eserin üçüncü bölümündü gezegenlerin ve güneşin hareket teorileri ile tutulmalar ve bazı astronomi konulan anlatılıyordu. Dördüncü bölüm ise astrolojiye ayrılmıştı. Uluğ Bey'in ziyc-i'ni 1437 yılında tamamladığı kabul edilir. Ancak Uluğ Bey 1449 yılına kadar Ziyc üzerinde çalışmaya devam etmiştir.

Semerkand Uluğ Bey'in destekleriyle büyük bir kültür ve bilim merkezi olmuştu. Çeşitli medreseler kuran Uluğ Bey'in yanında çok sayıda bilim adamı vardı. Bunların bir kısmı medreseye dahil, bir kısmı dahil değildi. Ayrıca Uluğ Bey'in

sarayı da bir kültür merkezi idi. Büyük bir kütüphaneye sahipti. Ancak bu kütüphanenin kurulan rasathane binasının içinde mi yoksa sarayda mı olduğu bilinmiyor.

Uluğ Bey bir devlet adamı, astronom ve matematikçi olmasının dışında ava da meraklı bir insandı. Sultan Melikşah gibi o da avda öldürdüğü hayvanların listesini tutardı. Uluğ Bey edebiyatla da ilgilenirdi. Ancak İran edebiyatı hakkında fazla bir bilgisi yoktu. Kardeşleri İbrahim ve Baysungur ile edebiyat sohbetleri yapar ve özellikle İran şairlerinden Nizami'yi çok takdir ederdi. Ayrıca Rüstem-i Hüryani, Tahir-i Abiverdi ve İsmet-i Buhari gibi şairlerin hamisi gibi olmuştu. Tarih ve araştırma konularını çok seven Uluğ Bey Ulus-i arba'a-i Cingizi adını taşıyan bir eser yazmıştı. Ne yazık ki, günümüzde kayıp olan bu eser Cengiz hanedanındaki dört ulusun tarihini anlatmakta idi.

Uluğ Bey gayet adil bir hükümdar olarak tanınırdı. Babası Şahruh şeriatın hararetli bir taraftarı olduğundan merasime önem vermezdi. Bu nedenle baş emir sarayı ve askeri işleri kendi istediği gibi yönetirdi. Uluğ Bey babasının tersine saray ve askeri idare konularında Moğol geleneklerine çok bağlıydı. O'nun döneminde arazi vergileri en aşağı seviyelere çekilerek çiftçilerin rahatlaması sağlanmıştır. Uluğ Bey tamga adı verilen sanat ve ticaret vergileri üzerinde hassasiyetle dururdu. Tüm İslam aleminde (Maveraünnehr dahil) bu çeşit vergi şeriata aykırı sayılsa da bu vergi toplanırdı. Bu yazıda Uluğ Bey'in 1411-1447 döneminde yaptığı savaşlara ve siyasi icraatına hacim nedeniyle fazla yer verilmemiştir. Fakat ailesi hakkında bilgi vererek o'nun ölümüne neden olan oğlu Abdül-Latif ve babasıyla yaptığı savaşları ve sonuçlarını aktarmak gerekir.

Uluğ Bey ömrü boyunca beş evlilik yapmıştır. Ancak bunlardan üç tanesinin isimleri biliniyor. Birincisi onyedi yaşında iken evlendirildiği (1404) Öge Begüm (Öge Biki) dür. Öge Begüm'den 1412 yılında Habibe Sultan isminde bir kızı olmuş fakat çocuk 1414'te ölmüştür. 1419 yılında da Öge Begüm ölmüştür.

Uluğ ..Bey'in ikinci eşi Sultan Mahmut Han'ın kızı Ak-Sultan Henike'dir. Bu eşinden boşanan Uluğ Bey'in adı bilinen son eşi Halil Sultan'ın kızı Hüsni Nigar Hanike'dir. Bu beş eşinden başka çok sayıda cariyesi olan Uluğ Bey'in bu eşlerinden ve cariyelerinden yedi kızı olmuştur. Rukiye Sultan Harun'dan Ak-Baş ve Sultan Baht isimli iki kızı, Büyan Kükeltaş'tan Kutluğ Türkan Aga adlı kızı doğmuştur.

Khandmir yazdığı eserde Uluğ Bey'in kızlarından ve annelerinden bahsederken, Uluğ Bey'in oğullarının annelerinden söz etmez. Uluğ Bey'in iki oğlu Abdullah ve Abdurrahman genç yaşta ölmüşlerdir. Onun halefi olan ve öldürülmesine neden olan oğlu Abdul-Latif in doğum tarihi bilinmemektedir. Abdullatif büyük annesi Gevher Şad Aga tarafından Herat'ta yetiştirilmiştir. Bir ara kuzeni Ala ad Devle'ye gösterilen ilgiye kızan Abdül-Latif Semerkand'a babasının sarayına gelse de Herat'a geri gönderilmiştir. Abdül-Latif in bir kardeşi de Abdülaziz'dir. O ağabeyinin tersine Semerkand'da yetiştirilmiştir.

Her dönemde olduğu gibi taht kavgası Uluğ Bey'in yaşadığı dönemde de olmuştur. Uluğ Bey'in annesi Gevher Şad Aga devletin tüm yönetimini ele almıştı. Onun isteği Baysungur'un oğlu Ala ad Devle'yi veliaht olarak bırakmaktı. Ancak Uluğ Bey'den ve Herat'ta bulunan Abdül-Latif den de çekiniyordu. Şahruh ise Timur'un ölümü sırasında üç yaşında bulunan oğlu Belh hakimi Muhammed Cuki'yi düşünüyordu. Bunu açıkça belirtmese bile oğlunun halefi olması isteğiydi. Eşi Gevher Şad Aga ise Muhammed Cuki'yi divan işlerine bile karıştırmıyordu. 1444 yılında Şahruh'un hastalanması üzerine onun öleceğini sanan Gevher Şad Aga askeri komutanlardan Celaleddin Firuz Şad'ı etkileyerek onun Ala ad Devle'ye biat etmesini sağladı. Fakat Şahruh'un ölmeyip iyileşmesi tüm planları karıştırdı. Bu arada aynı yıl (1444) Muhammed Cuki öldü ve tahta geçecek kişi belirsizleşti. Ala ad Devle bu belirsizliği kullanıp tahta geçmekten kaçındı.

1446'da Baysungur'un genç oğlu Muhammed büyük babasına isyan etti ve Hamedan ile İsfehan'ı zapt etti. Bu arada Şiraz'ı da kuşattı. Tüm bunlar olurken Gevher Şad,

Abdül-Latif ve Şahrah savaşta, Ala ad Devle ise Herat'ta bulunuyordu. Şahruh torunu ile girdiği savaşta hiç zorlanmadı. Muhammed dağlara kaçtı. Timur İmparatorluğu bir karmaşa içine girmişti. Uluğ Bey de Ala ad Devle ile bir savaşa girdi. Bu savaşın sonunda Ala ad Devle önce Meşed'e daha sonra da Kuçan'a kaçtı. Kardeşi Babür'ün yanına sığındı.

Horasan seferi sırasında Uluğ Bey ile oğlu Abdul-Latif arasındaki düşmanlık ortaya çıktı. Amuderya'nın karşılıklı iki sahilinde karşı karşıya gelen Uluğ Bey ve Abdul-Latif yaklaşık üç ay bu durumda kaldılar. Abdül-Latif bu savaş sırasında her zaman babasına karşı üstündü. Bir ara Uluğ Bey Semerkand'daki bazı olayları düzeltmek için Semerkand'a döndü. Savaş alanına geri dönüşünde oğlunun üzerine saldıran Uluğ Bey ile Abdül-Latifin orduları Semerkand yakınlarındaki Dimşik'te 1449 Eylül ve Ekim aylarında savaştılar. Uluğ Bey bu savaşı kaybetti. Semerkand'ı teslim ettiği Miranşah'a giden Uluğ Bey'i burada bir sürpriz bekliyordu. Miranşah ona kalenin kapısı açmadı. Bunun üzerine oğlu Abdülaziz ve bazı arkadaşlarıyla Şah Ruhiye, kalesine sığınmak isteyen Uluğ Bey kale komutanı Polatoğlu Memlük İbrahimin onları Abdül-Latif e teslim edeceğini anlayınca kendi arzusuyla oğluna teslim oldu. Oğlu Abdül-Latif onu öldürmedi ancak elindeki tüm yetkilerini aldı. Bu arada Abdül-Latif babasını yok etme yollarını düşünüyordu. Daha önce Uluğ Bey tarafından öldürülen bir adamın oğlu olan Abbas, Abdül-Latif e yardım etti. Abdül-Latif şeriata göre yapılması gereken ne varsa yapılmasını istedi ve ruhani bilginlerden bir fetva hazırlamalarını istedi. Semerkand'in tüm kadıları bu fetvayı mühür lemesine karşılık Kadı Miskin bunu mühürlemedi.

Uluğ Bey tüm bu planlardan habersiz oğluna hacca gitmek istediğini belirtmiş ve hazırlıklar yapılarak hacı adayları ve beraberindekilerle Semerkand'dan ayrılmıştı. Ancak onlara yetişen bir haberci hazırlıkların tam yapılmadığını belirterek yakın bir köyde durmalarını ve uğurlama töreninin yeniden yapılacağını belirtti. Tüm olacaklardan habersiz Uluğ Bey köye geldiğinde elleri bağlanır ve diz çöktürülerek Abbas tarafından başı gövdesinden ayrılarak katledilir. (27 Ekim 1449) Mezarında 10 Ramazan 853 yazmaktadır. Bir iktidar kavgası sonucunda büyük bir bilim adamı, bir hükümdar oğlu tarafından katledilerek Türk tarihine kara bir sayfa olarak girmiştir. Abdül-Latif babasını öldürmekle de kalmayarak onun kurduğu büyük astronomi merkezini Semerkand Rasathanesini yıktırdı.

15. yy.'da Avrupa'da başlayan gelişmeler denizciliği de etkilemiş ve bunun sonucunda astronomi önemli bir meslek haline gelmişti. Bu dönemde yıldızların konumlarının doğru olarak belirlenmesi denizcilerin yönlerini bulması açısından büyük önem taşıyordu. Avrupalı bilim adamları eski yıldız kataloglarını düzenlemeye çalışırken Uluğ Bey'in hazırlamış olduğu Ziyc-i'den haberdar oldular. Bu kataloğun bir çok tercümesi yapıldı. Özellikle İngiltere'de Oxford'da profesör olan John Greaves 1648 yılında Ziyc'in bir bölümünü tercüme etti ve "Quibus acceserunt, Insigniorum Aliguot Stellarum Longitudines, et Latitudines, Ex Astronomicis Observationibus Uluğ Beigi, Tamerlani Magni Nepotis" adı ile yayınlandı. Yine aynı yıl içinde bu eserden alınan coğrafya tabloları "Binae Tabulae Geogrophicae, una Hassir Eddini Persae, Altera Uluğ Beiği Tatari: Opera et Studio J. Gravli" adı ile yayımlandı.Bunlardan iki yıl sonra 1650 de Londra'da ziyc'in birinci bölümü "Epockae celebiores, Astronomis, Historicis, Chronologis, Chataiorum, Syro - Graeconum, Arabam, Persarum, Chorasmionum usitatae: Ex traditione Ulug Beigi" adı ile yayımlandı. Esere olan ihtiyaç nedeniyle kitabın ikinci baskısı yapıldı. 17 yıl sonra 1665 de Thomas Hyde tarafından Uluğ Bey ziycinin Tajik ve Latince bir basımı "Tabulae Long, ac Lat. Stellarum Fixarum, ex observatione Ulug Beigi" adı ile yayımlandı. O dönem için bu yıldız kataloğu çok önemli idi. Çünkü Avrupa'da böyle yıldız katalokları çok değerliydi ve nadir bulunuyordu.Hyde'ın Oxford yayımından 25 yıl soma Jan Hevelius "Prodromus Astronomiae" (Astronomi Habercisi) adlı kitabında Uluğ Bey'in tablolarına yeniden yer verdi. Bu kitapta Batlamyus, Tycho Brahe Riccoli, Prens Hesse ve

Hevelius'un katalokları ile Uluğ Bey'in kataloğu karşılaştırılmıştır, Hevelius,Uluğ Bey'e büyük değer vermiştir. Ona kitabında kataloglarından söz edilen diğer beş astronomla gösteren bir resimde yer vermiştir. Bu resimde Uluğ Bey Urania'nın sağındaki ilk yere oturtulmuş ve Uluğ Bey'e büyük hürmet gösterilmiştir. Hevelius'un kitabında yer alan bir başka resimde de Uluğ Bey farklı dönemlerde yaşamın onbir önemli astronomla beraber gösterilmiştir.

Uluğ Bey'in katalogunun basılma işlemi Hevelius'dan sonrada devam etmiştir. Flamsted 1725'de "Historia Coelestis" adlı eserinde Bafiamyus,Tycho Brahe, Prens Hesse, Hevelius ve kendi hazırladığı katalok ile beraber Uluğ Bey katalogunu yayımladı. Bundan sonra 1767 yılında Sfiarpe ve 1843'de Brailly tarafından da yayımlandı. Ayrıca önemli Fransız şarkiyatçı Şedillot tarafından "Uluğ Bey'in Astronomi Tabloları" adı altında bir yayım daha yapıldı.

Uluğ Bey katalogu 1437'de hazırlandıktan sonra tüm dünyaya çeşitli bilim adamlarının tercümeleriyle yayıldı. Avrupa ve Asya kütüphanelerinde on tane Uluğ Bey ziycinin nüshası bulunuyor. Bu eserin 15. yüzyıla ait Tajik dilinde yazılmış bir nüshası Özbek Bilimler Akademisinde bulunuyor.

Uluğ Bey 15. Yüzyılda yaşamış çok büyük bir Türk bilim adamı idi. Kurduğu rasathane ne yazık ki onun ölümünden hemen sonra yıkılmışsa da hazırladığı katalok günümüze kadar gelmiştir. Onun çeşitli siyasi entrikalarla oğlu Abdül-Latif tarafından öldürtülmesi tarihimiz açısından büyük bir talihsizliktir.

KAYNAKLAR

BARTOLD W.

1990 **Uluğ Beg ve Zamanı,** Kültür Bakanlığı

DİZER M.

1989 **Ali Kuşçu,** Kültür ve Turizm Bakanlığı

1989 **Uluğ Bey,** Kültür Bakanlığı

DOİG P

1949 **A Concise History of Astronomy**

DREYER

1953 **A History of Astronomy from Thales to Kepler**

SAYILI A

1960 **The Observatory in İslam** TTK

DIŞ YAYINCILIĞIMIZ VE TÜRK DÜNYASI

Mehmet Akif ERBAŞ

Prodüktör

Bugün yazılı ve görüntülü yayın araçlarının milli sınırlar dışına çoktan çıktığı, bir bakıma onların da "dış yayın" kapsamına girdiği görülmektedir.

Yayının, yapıldığı ülke sınırlarını aşmasıyla oluşan dış yayıncılık, o devlet ve millet için bir pencere; hatta kapıdır. Bu pencereden dışarıdan içeriye veya içeriden dışarıya bakıldığı gibi, bu kapıdan dostluklara giriş de vardır. Yayınlarda temel ilke olarak, o ülkenin siyasi, iktisadi, stratejik ve kültürel tercihleri, görüşleri esas alınmakla beraber, dinleyici eğilimleri çerçevesinde oluşan müzik, magazin, aktüalite ve spor gibi hususlara da yer verilmektedir.

Türkiye'de ilk dış yayın 8 Ocak 1937' de, 5 Kw. gücündeki Ankara Radyosu'ndan yapılmıştır. Hatay meselesi üzerine yapılan bu yayında, Başbakan İsmet İnönü'nün konuyla ilgili nutku, Arapça'ya çevrilerek yayınlanmıştır. Aynı nutuk, 9 Ocak 1937'de İstanbul Radyosu'ndan da yayınlanmıştır.

Bu yayınlar üzerine, Suriye, İskenderun Sancağı ve çevresinde etkili olması üzerine İstanbul Radyosu'ndan "Arapça Havadisler" yayınlanmaya başlanmıştır.

Hatay meselesi bittikten sonra, bu yayınlara son verilmiştir; ama, yayınların amacına ulaşması, ülkemizin her yönüyle dış dünyaya tanıtılması gerektiği lüzumunu ortaya koymuştur.

Bundan sonraki gelişmelerin seyri şöyle olmuştur: 1936-1940 yılları arasında Türkiye'de mevcut Ankara ve İstanbul Radyoları, PTT. Genel Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. Bu itibarla, dış yayınlar da oraya bağlıdır. 20 kw. ta çıkarılan vericiyle Ortadoğu, Balkanlar ve Orta Avrupa'ya seslenilmektedir. 1940-1943 yılları, arasındaki devrede Türkiye radyoları, Matbuat Umum Müdürlüğü idaresine verilmiş ve teşkilatlanma bakımından biraz canlılık kazanılmıştır. Ankara Radyosu bünyesinde faaliyetine devam eden dış yayınlar, "Dış Yayınlar Şefliği" haline gelmiş, o yıllarda süren II. Dünya Savaşı ile ilgili haber, yorum ve devlet politikası yayınların temeli olmuştur.

1943-1949 yılları arasındaki 6.yıllık sürede, dış yayınların teşkilat içindeki yerine önemli bir değişiklik olduğu söylenemez. Değişen sadece dış politikadır. Bir de, 100 kw'lık yeni vericiyle daha

geniş alanlara yayın yapma yoluna gidilmiştir. 1950'de başlayan Kore Savaşı'na katılan Türk askerlerine bu vericiden yayın yapılmıştır. Yine BM'e, NATO'ya giriş ile başlayan yeni dış politikalar, yayınların esası olmuştur.

1958-1963 yılları arasındaki dönemde Basın Yayın ve Turizm Bakanlığına bağlanan Radyolarımızla beraber, dış yayınlar da yönetim değiştirmiştir. 1963 Ocak ayında "Türkiye'nin Sesi" olarak yayınına başlayan dış yayıncılık, 1967' de şube müdürlüğü, 1972' de daire başkanlığı haline gelmiş, halen bu statüde hizmetini sürdürmektedir.

TRT. Genel Müdürlüğü'nün her yıl Yönetim Kurulu kararıyla yürürlüğe koyduğu GENEL YAYIN PLANI vardır. Şimdi burada yer alan ifadelerle, Yurt Dışına Yapılan Radyo Yayınları'nın hem Türkçe, hem de yabancı dillere göre düzenlenmiş amaçlarına bir bakalım:

1. Türkçe Yayınların Temel Amaçları:

a. Yurt dışında yaşayan Türklerin, Türkiye ve Türk kültürü ile bağlarının devamını sağlama larına, eğitim ve kültür düzeylerini yükseltmeleri ne, Türklük şuurunu canlı tutmalarına; dil, din, örf ve âdetlerini, birlik ve beraberliklerini muha faza etmelerine....

b. Türk kültürüne bağlılıklarının yanı sıra, yabancı kültürleri, de dikkate alarak, bulundukları ülkeye uyum sağlamalarına....

C Türkiye'nin dış ilişkileri hakkında kamuoyunun bilgi edinmesine yardımcı olmaktır.

2.Yabancı Dil Yayınlarının Temel Amaçları:

a. Türk devleti ve Türk milleti hakkında dünyada olumlu bir kamuoyu oluşturmak için, Türkiye'nin siyasî, sosyal, kültürel, ekonomik ve teknolojik alanlar ile eğitim, sağlık ve turizmde kaydettiği gelişmelerin tanıtılmasına.....

b. Devletimizin ilişkilerini geliştirmeye yönelik faaliyelerini, taraf olduğumuz önemli projeleri anlatmak,

c. Türkiye'nin diğer ülkelerle ekonomik i-lişkileri,pazarlar bulması, karşılıklı yatırım an laşmalarının duyurulması, Türk haftaları ve fuar larının duyurulmasında yardımcı olmaktır."

Görüldüğü üzere, geçmişi 60 yıla yaklaşan bir yayın sürüp gitmektedir. Bugün, Türkçe dışında 16 dilden yayın yapılmaktadır. Yeni devreye giren Emirler istasyonuyla anten ve çıkış gücü hayli yükselmiştir. Genel Yayın Planında güzel amaç ve hedefler olmasına rağmen gerçek öyle midir acaba? Gönül rahatlığıyla buna "evet" demek maalesef mümkün bulunmamaktadır. Programların muhteviyatı, Türk kültür ve medeniyetini tanıtıcı-dostluk ve kardeşliği pekiştiriciliği, epey tartışılır haldedir. Yayıncılıkta önemli bir yer tutan haber unsuru nasıl değerlendirilmektedir? O ülke insanlarını verilenler ne ölçüde ilgilendirmektedir? Türkiye içi olaylar yoksa, haber diye oralara mı ulaştırılmaktadır?

Türkiye'nin her alandaki geleceğinde önemli bir yer işgal edeceği hakkında şüphe bile bulunmayan Türk Dünyası hakkında ne yapılmaktadır? Meselâ, nüfusları ciddî rakamlara ulaşan Türk topluluklarının konuştukları şivelerden yayın yapılması düşünülmektemidir? Aynı zamanda "Ortak Dil" oluşmasına yardım için yapılan bir şey var mıdır? Bütün bunların ötesinde, hâlâ "Bilinmeyen İç Asya" hüviyetindeki ata yurtlarımıza, acaba hangi bâdireden geçildikten sonra radyo yayını yapılması olabilecektir? Sayısını arttırabileceğimiz pek çok soru, zihinlerimizde cevap aramakta, bazıları da yüreklerimizi dağlamaktadır.

Türkiye dış politikasında eskiden görüldüğü kadarıyla Hümanizm hâkim... Hümanizm, herhalde tarihin bir çok devrinde bir devletin temel tercihi olmamıştır. Belki bizdeki görünümüyle olmamıştır. Çünkü, bizdeki hümanistler, kendi milletlerinden çok başka milletleri; hatta hayvanları sevmişlerdir. Hal böyle olunca da, kendisini sevemeyenin başkasını sevmesini beklemek değil, düşünmek dahî zordur.

Çok eskilere gitmeye gerek yok. Yâni hep öyle ama, Türkiye dün olduğu gibi, bugün de dünyanın merkezi... Bugün de kilidi... Güçlü bir Türkiye, hem dünya siyasetinde söz sahibi olacak, hem güç sahibi olacaktır. Şer güçlerin gâyesi, bu gerçeği göz ardı ettirerek, Türkiye'mizi zaafa uğratmaktır. Bilerek veya bilmeyerek yapılan yanlışlar, işte bizi bu olumsuz sona ulaştıracaktır.

Bu aziz vatanı Allah milletimize lütfetmiştir. Öyleyse, devletiyle beraber kadri kıymetini bilmeli, her şeyi değerlendirilmelidir.

Şimdi ele aldığımız konu dış yayıncılık olduğuna göre, bu alanda hedef kitleler olarak üç unsur bulunmaktadır. İlki ülke dışında şu veya bu sebeple hayatını sürdüren Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları; ikincisi yabancılar; üçüncüsü de, bugün bir vâkıâ olarak Türkiye'nin karşısına çıkan büyük Türk âlemidir. Bunlarla ilgili olarak ne yapıldığına bakmak istiyoruz:

İşin gereği, yâni ne yapılacağı haritayı önümüze koyduğumuzda zaten görülmektedir. Öncelikle Türkiye, yayınlarıyla nereye, kime, niçin ve nasıl ulaşacağına karar vermelidir. Vatandaşlarımız bakımından meseleye baktığımız vakit, bunlar önceleri Alamancılar'dı. Bugün, kimileri "gurbetçiler" diye adlandırıyorlar. Lâkin, artık onlar "Batı Avrupa Türkleri" olmuşlardır. Ne emekliliğini tamamlayıp geri döneceklerdir, ne de o ülkenin sağladığı imkânları bırakıp geleceklerdir. Haklılardır da...Neredeyse 5 milyonu buldular. Evleri, işyerleri, eğitim kurumları var. Sadece Almanya'da 500 bin Türk çocuğu okula gidiyor. Öylesine ciddî bir Türk varlığı oluştu ki, 5 milyon bâzı Avrupa devletlerinin nüfusundan daha fazla... Şimdi, böyle bir potansiyele hangi kıstaslara göre yayın yapılıyor, doğrusu merak konusu? Onların dertleri, ihtiyaçları, beklentileri biliniyor mu? Bu alanda ciddi sayılabilecek bir araştırma yapıldı mı? Teessürle biliyoruz ki hayır... Hatta, yayını fiilen yürüten personelin ne onları, ne de yaşadıkları ülkeyi tanımadıkları da acı gerçeklerden... Tabii, bu haliyle yapılan bir yayının takip edilmesi, beğenilmesi beklenilmemelidir.

Vatandaşlarımıza yönelik olduğu bilinen Türkçe yayınların asıl önemle ele alınması gereken bir başka tarafı daha vardır: Muhteviyat... Bu yayınlarda hangi konulara ağırlık verilmektedir? Millî benliğine bağlı, Türk olmaktan gurur duyan, Türkiye'yi her şeyden çok seven, geleceğinden ümitli, yaşama sevinciyle dolu nesiller yerine, yabancılaşmış, milliyetinden utanan, vatan ve devletine hiçbir bağı kalmamış tipler görmek ne acıdır? Bu karamsar, çirkin ve azap verici tablonun oluşmasının sebeplerini düşünmek ve yıllardır süregelen boş, faydasız, altı doldurulamayan programlar yayınlamaktan vazgeçilmelidir.

İşin bir başka cephesi daha vardır: Emperyalist devletlerin oltasına takılan solucanlardan bir şey olmayan hümanizm adına, Türkiye'deki millî kültür varlığımız ve zenginliklerimiz yok sayılmakta, programlarda yeterince yer verilmemektedir. Daha da vahimi, artık ölü, yaşamayan ve Türk kültürü ile ilgisi olmayan sözde bir Anadolu Kültürü oluşturmaya çalışılmaktadır. Roma, Bizans ve Helenistik eser ve değerler ön plana çıkarılmaya çalışılmaktadır. Hoş bunlar, Türkiye'nin kültür meseleleri arasındadır ama, vatanı dışında yaşamaya mecbur olan insanlarımıza hiç olmazsa farklı bir kültür ve yayın politikası izlenmemeli midir?

Musikî bilginlerine göre Çin ve Hind musikîsinin bile temeli sayılan Türk musikîsi; kendine göreliği (orijinalitesi), estetiği ve meydana getirdiği eserler ortada olan mimarîmiz; dünyanın üç büyük mutfağından biri olan yemek kültürümüz; sadece Türkiye'dekilerle bile Avrupa'nın toplamından daha fazla ve zengin olan folklorumuz; klâsik kavramının dahi ifadede yetersiz kaldığı muhteşem sözlü ve yazılı edebiyatımız; bizi tanıyan bütün yabancıların ittifak ettikleri sevgi ve hoşgörüyle dopdolu iç dünyamız; Allah'ın lütfu zenginlik ve güzelliklerle bezeli aziz vatan coğrafyamız ve bütün bunların sahibi güzel insanımız... İşte bitip tükenmez yayın kaynağımız bunlar olmamalı mıdır?

Dış yayıncılığımızda ele alacağımız diğer bir unsurda Türk dünyasıdır, hiç şüphesiz.

Şimdi TRT'nin Genel Yayın Planı'nda bunlarla ilgili hedef ve ilkelere bir göz atalım:

HEDEFLER:

1. Türkiye'nin her bakımdan tanıtılmasına,

2. Çeşitli devletlerdeki Türk varlığının ve bugünkü durumlarının tanıtılması, Türkiye'ye karşı ilgilerinin geliştirilmesine,

3. Türk cumhuriyet ve topluluklarının hem kendi aralarında hem de Türkiye ile dil ve düşünce birliği yaratıcı tedbirler,

4. 'Yeni dünya düzeninin' oluşturulmasında...bütün insanlığa mal edilmeye çalışılan fikirlerin her vesileyle işlenmesine,

5. "Kendi aralarında iyi anlaşmalarına, kendi öz değerlerini bulmalarına, ülkemiz ve dünyadan sürekli, sağlıklı ve yeterli haber almalarına yardımcı olunacaktır."

İlkeler başlığı altında verilen esaslarda, bu programların yapımı sırasında dikkate alınması

gereken hususlar tavsiye edilmekte ve doğrusu güzel şeyler söylenmektedir. Peki, söylenilenler böyledir de, olan nedir?

Olan maalesef şu: Eskiden, sebeplerini tartışmayı burada elbette gereksiz ve zamansız, zeminsiz bulduğumuz mazeretlerle Türk Dünyası görmezden geliniyordu. Ama, artık görmezden gelmenin imkânı kalmamıştır. O büyük dünyanın bağımsız devletleri ortaya çıkmıştır, bağımsızlık adına yol alanları, baş verenleri vardır. Bulundukları, yaşadıkları vatanlarında rahat olanları, olmayanları vardır. Türkiye'ye hepsinin bir şekilde bakışı vardır. Büyük bir bölümü menfur bir rejimin yönetiminden çıktı. Bir kısmı da, hiç de hoş olmayan şartlarda, sözde demokratik idarelerde yaşıyorlar. Hattâ, birbirlerine düşman edilmiş kardeşler bile var. Bunlar için bugüne kadar hangi ciddî yayın başlatılmıştır, diye soruyor insan.

Ciddî, ilmî, seviyeli, araştırmaya dayalı programlara bir an evvel başlanılmalıdır. Etrafımız ateş çemberidir. Batı Trakya, Kerkük, Kıbrıs, İran, Bulgaristan, Makedonya, Romanya, Gürcistan ve Ermenistan'la ilgili neler hazırlanıp yayınlanmıştır? Sanıyoruz, büyük Atatürk'ün zamanında yapılan ilk dış yayın tecrübesi bize ışık tutacak mahiyettedir.

NETİCE VE TEKLİFLER:

Türkiye'den yurt dışında yaşayan vatandaş ve soydaşlarımıza yapılan yayınların başarılı olduğu ve amaca hizmet ettiği maalesef söylenilemez. Bununla herhangi bir kişi veya kurumu suçlamak yahut küçük düşürmek gibi bir maksat da güdülmediğini söylemek isterim. Bu bir özeleştiridir. Eksiğimizi, hâtâmızı, yanlışımızı görüp düzeltmek hem akıl, hem ilim, hem görev anlayışımız gereği olmak icap eder. Üstelik başarının yolu da budur.

Soydaşlarımızı doğrudan muhatap alan birkaç sözüm olacak...Türkiye Türklüğü'nün sizlere ilgisi, bir menfaat üzerine, bir art niyet üzerine bina edilmemiştir, edilmeyecektir de. Biz sizinle sadece kardeşlik duygularıyla ilgileniyor, sizinle dertleniyor, sizinle seviniyoruz. Tabii ki, gelişecek, güçlenecek,zengin ve müreffeh olacağız, bunu istiyoruz. Ama, yabancılara dikkat etmek zorundasınız. Onların birçok hesabı var. Üstelik bunu en iyi sizler biliyorsunuz. Onlarla hiç ilişki kurmayın mı diyoruz? Elbette ve kesinlikle hayır. Zaten böyle bir şey söylemek abesle iştigaldir. Bu sadece bir kardeş uyarısıdır. Şimdi etrafınızda pervane olan o gelişmiş ekonomilerin sahipleri bir şeyler pazarlamanın ve zenginliklerinizi ucuza kapatmanın telaşındadırlar Elbette bunu görmektesiniz.

Tabii ki karar ve icra mevkiinde olanlarca dikkate alınması ümidiyle bir iki teklifim var:

Bütün Türk Cumhuriyetlerinin birbirleriyle doğrudan haber akışını sağlayacak, bilgilenmeyi temin edecek bir "HABER AJANSI" kurulması icap etmiyor mu? Niçin birbirimizle ilgili haberleri hâlâ yabancı (ve hatta, bazı düşman) ajanslardan almayı sürdürüyoruz? Ülkelerimizde gündemi oluşturan ekonomik, siyâsî ve kültürel gelişmeleri birinci elden ve kendi gözümüz, kendi kulağımızla niçin duyup görmüyoruz?

Bir diğer teklifim de, (merkezi Ankara'da olabilir) Türk Cumhuriyetleri'nin hepsinden elemanlarının görev yapacağı "ORTAK RADYO - TV. "kurulmasıdır. Gerçi şu anda, TRT'nin AVRASYA kanalı vardır gibi düşünülse de, o kurulmasını teklif ettiğim teşkilatın çekirdeğini oluşturabilir. Avrasya kanalının yeterli ve verimli hizmet üretmediği şeklinde birçok şikayet ortadadır. Ekonomik kaynaklı, teknik kaynaklı, idarî kaynaklı hatta, siyasi kaynaklı sebepler öne sürülebilir,başarı azlığı için. Ama, muhteviyata da bakmadan geçilmemesini temenni etmekteyiz. Birbirlerini o kadar uzun zamandan beri görmeyen, hasret kardeşlerin yeniden bir araya gelmeleri , unuttukları veya unutturulan ortak değerlerinin, paydalarının paylaşılmasıyla olacaktı. Bu manada, yayın kuruluşlarımızın büyük görevi ve sorumluluğu vardır.

Radyo yayıncılığı son devirde TV yayıncılığının ciddi ve özellikli konumu asla ihmal edilmeden sürdürülmeli, eksiklikler giderilmelidir. Böylelikle, Türk Dünyasının dostluk, kardeşlik ve işbirliğine giden kutlu yolda ehemmiyetli bir rol üstlenmeli, görev almalıdır.

TÜRK DÜNYASI ve SANAT ÜZERİNE

Arslan KÜÇÜKYILDIZ

TRT-Avrasya Programı Yapımcısı

Çeşitli ilimlerin ortaya koydukları bilgi ve belgelere göre Türkler dünyanın en eski ve medeni milletlerinden biridir. Bugün medeniyetimizden bahsedilirken göz ardı edilen Türk sanatı konusuna genel bir bakışta bulunmak istiyoruz. Kanaatimizce hangi millet sahip olduğu eser ve abideleri araştırıp, bulup,üzerinde araştırmalar yapıp başta kendi kamuoyu olmak üzere dünya kamuoyuna gerektiği şekilde takdim edebilirse o millet ilim, fikir ve sanat hayatım geliştirmeye başlamış demektir. Türk Dünyasında bu çalışmaların yeterli olduğu söylenemez.

Türk milletinin yalnız sanat tarihi değil, neredeyse medeniyetinin her yönü araştırılmaya, korunmaya, geliştirilmeye muhtaç durumdadır (Türk Dünyası Gençlik Günleri Kültür ve Sanat Komisyonu Raporu, 1996:42-44). Sahip olduğumuz dünya görüşü, hakimiyet anlayışı, bizi yerinde duramaz, hareketli, durmadan yeni ülkeler fetheden ve yeni kültürlerle tanışan, zaman zaman kendi kültürünü o kültürler üzerinde hakim kılmaya çalışan bir millet haline getirmiştir. Atalarımız dünyanın hemen bütün coğrafyalarında görülen varlıkları dolayısıyla bizlere çok zengin, ama aynı oranda içinden çıkılması güç bir kültürel miras bırakmışlardır. Bu coğrafyalarda büyük savaşlar tabii felaketler meydana gelmiş, totaliter rejimlerin milletimizin çeşitli toplalıkları üzerinde yüzyıllarca sistemli olarak sürdürülen asimilasyon ve kökünden koparma çalışmaları olmuştur. Dil, alfabe ve gramerimiz üzerinde son asırlarda yür rütülen politika ve baskılar sonucu kültürün ilk basamağı olan anadilimizi iyi konuşma ve yazma hassasiyetimizi kaybettiğimiz söylenebilir (MUALLÎMOĞLU, 1995:6-11).Yine alfabe değişiklikleri Atilla İlhan'ın "dikey ve yatay kültürden koparılma" olarak özetlediği tecrübe,fikir ve düşüncelerin düzenli aktarılmamasını, yani hafıza kayıplarını doğurmuştur. Hem geçmişimizle, hem de komşu ve akrabalarımızla, Türkelleri ile münasebetlerimizi zayıflatan bu kayıplar öyle etkili olmuştur ki hafızamızı güçlendirme konusunda yeterli iradeyi göstermede bile isteksizlik duymaktayız. Hafıza kayıplarına; içinde altıyüzbin kitap bulunan Bağdat Kütüphanesinin Cengiz Han döneminde yok olması, Bursa'daki Osmanlı Arşivinin yakılması, son asır başlarında azınlıkların nüfus bilgilerini yok etmek amacıyla çıkarılan yangınlarda yok olan arşivlerimiz, Osmanlı Arşi-

vinin bir bölümünün hurda niyetine Bulgaristan'a satılması, Kırım, Hive, Hokant Han Sarayları, cami medreseleri, türbelerindeki binlerce sanat eserlerinin yağmalanması gibi facialarm örnek verilmesi mümkündür. Batıya kaçırılan İznik Çimleri, cami, türbe, medrese, mihrap, kapı ve süslemeleri, yüzlerce antika, paha biçilmez kitap, halı ve kilimlerden müzeler, kütüphaneler kurulmuştur. Bu sanat eserleri koruma altında olsalar dahi araştırıp inceleyebileceğimiz yakınlıkta değildir. Binlerce mezar, kurnaz Avrupalı ve Rus araştırmacılar veya hırsızlar tarafından kendi ülkelerine, Ermitaj'a taşımışlardır[1]. Halen incelemeye açılmamış binlerce sanat eserimiz ise hem kendi müzelerimizde, hem de yabancı müzelerde veya şahsi koleksiyonlarda ilgi bekliyor.

Son asırlarda Ortodoks fanatizmi denilebilecek bir başka tehlikeyi de sıkça yaşamış bulunuyoruz. Bu Türk-İslam eserlerinin iz bırakmamacasına yok edilmesidir. Sadece Kırım'da mevcut 1700 camiden bugüne beş tanesi kalabilmiş, bunlarda büyük ölçüde zarar görmüştür. Bulgaristan'da, Bosna'da, Azarbeycan'da işgal edilen bölgelerdeki eserler, mezar taşlarına varıncaya kadar tahrip edilmiştir[11]. Eski Sovyetler Birliği topraklarındaki onbinlerce dini eserin, yerlerinin tespitinde bile güçlük çekilmekte, kalan eserlerin restore edilebilmeleri için, imkan,bilgi ve eleman bulunamamaktadır. Tamamen yok edilen bu eserlerle ilgili incelemeler için seyyahların gravürleri ve resimler dışında elimizde hiç bir materyal kalmamıştır. Türk Dünyası Sanatı ile ilgili bilgilere ulaşılması için gerekli olan derli toplu bir Türk Tarihi,Türk Felsefesi, Türk Dini Hayatı gibi eserler henüz yayınlanmamış, Türk Tarih ve Etnografya haritaları çizilememiştir. Biyografi otobiyografi türleri de maalesef gelişmediğinden araştırmacıların malzemeleri sınırlıdır. Bu alanda yetiştirdiğimiz uzmanların yeterli olmadığını, çoğunun çalışmalarında yönünü batıya dönmesi sonucu büyük bir boşluk oluştuğunu belirtmek gerekir. Özetle, sebebi ne olursa olsun, sanatımız yeterince araştırılamamış, sanat eserlerimiz tespit edilerek koruma altına alınamamış, sanat tarihimiz yazılamamıştır. Eğitimin yetersizliği, içte ve dışta sanatımızla ilgili kamuoyu yaratılamaması sonucu, başta halk el sanatları olmak üzere bir çok sanat dalı yok olmuş, bir kısmı da yok olmak üzeredir.

Milletlerin kendilerine has yüksek sanat eserleri oluşturabilmeleri, o sanat eserlerini meydana getirecek sanatçıların kendi dönemlerine kadar olan sanat ve kültür hayatlarım çok iyi kavrayıp, özümseyip, kabiliyetleri oranında yeni sentezlere ulaşmalarıyla mümkündür. İşte bu sebeple Türk Sanatının en azından tarihi kökleri, felsefi temelleri, geçirdiği evreler, oluşturduğu eserler, kullandığı malzeme biçim, renk, üslup ve muhtevanın tespit edilmesi şarttır. Bunun da mevcut eser ve abidelerin dünyanın neresinde olursa olsun belgelenerek yayınlanmış olması gerekir. Henüz şartları araştırılmamış, üzerinde hiç durulmamış yönlerinin ortaya konulması için araştırma gezilerinin tertiplenerek, yeni keşiflerin yapılmasına imkan verilmelidir. Tabidir ki bu ilmi çalışmaları yürütecek ehliyette bilim adamları yetiştirilmelidir.

Geçen asırda Türk Sanatı ile ilgili çalışmalar, bizim varlık-yokluk mücadelesi verdiğimiz 19 ve 20. asır başlarında Avrupa'da hakim olan bütün sanat eserlerinin kaynağım Antik Yunan'a bağlama[111] zihniyetiyle yürütüldüğünden Akdeniz sanat tarzına uymayan eserler barbarların ilkel mahsulleri olarak görülmüştür. Sonraki bütün çalışmalar genellikle bu hususu pekiştirmek yahut böylesine mantıksız kanaatleri çürütmek şeklinde gelişmiştir. Batılı sanat tarihçilerinde kendine has bir üslubu, biçimi, şekli, rengi, muhtevası olan Türk Sanatı'nın hakkının teslim edilmesinden çok Arap, İran, Hind ve Çin sanatlarının etkisinde kalmış bir sanat olarak gösterme gayretlerine

günümüzde de rastlanmaktadır. (STRZYGOWSKİ, GLÜCK)

1990 sonrasında dünyada gelişen olaylar, Türk Dünyası, Türkelleri veya Türkistan'ın bu yeni duruma karşı alacağı tavırlar açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kendilerine ayrı ayrı milletler, ırklar, diller, alfabeler, sanatlar ve edebiyatlar izafe edilen Türk toplulukları, Türkî değil Türk halkları olduklarını görmeye başlamışlardır. Elbette bu gelişmeler sanat alanında da olmuştur. Her Türk topluluğu sahip olduğu sanat zenginliğini tanıtma çabasına girmiştir. Tanıtılan bu eserlerdeki ortak yönler ortak tarih, dil ve millet şuurunun gelişmesine, pekişmesine vesile olmaktadır. Ancak geniş çaplı ilmi çalışmalarla, yayınlarla desteklenmeyen bu çalışmalar bölgesel olmaktan öteye gidememektedir.

Günümüzde Türk dünyası aydınlarının ve sanat tarihçilerinin önünde duran mesele kendi sanatlarının kökünü, yayılma, etkileme ve etkileşme alanlarının tespiti ve ortaya konulmasıdır. Bu alanda Türk topluluklarındaki mevcut yayınlar, daha çok komünist rejimin "Siz barbarsınız, sizin sanatınız göçebe sanatıdır, ancak biz geldikten sonra sizin sanatınız gelişebildi." Şartlandırmasını pekiştirmek amacıyla Sovyet döneminde yapılmış çalışmalardır. Günümüzde ise çok sınırlı ekonomik imkânlar yayınlar yapılabilmekte, müzeler yeniden tanzim edilmekte, gözden uzak tutulan eser yeniden kamuoyuna mal edilmeye çalışılmaktadır. Milli kaynak arayışındaki kardeşlerim birazda bu sebeple aşırı titizlenerek Timur gibi cihangirler, Uluğ Bek, Ali Şir Nevâî, Ahmed Yesevi, Abay, Cambıl Cabaev, Mahdum Kulu gibi abide şahsiyetler üzerinde çalışmalar yapmaktadırlar. Yine dünyanın en büyük destanı olan Manas Destanımız bu dönemde yeniden ele alınmış destandaki milli şuur gündeme getirilmiştir. Hatta Manas Destanındaki diğer Türk topluluklarıyla, Selçuklu ve Osmanlı Devletiyle münasebetleri gün ışığına çıkmıştır. Hemen belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti Devleti de yıllarca batı sanat eserlerine ve adamlarına gösterdiği ilgiyi, bu sefer kardeş Türk topluluklarının devlet, ilim,fikir ve sanat adamlarına çevirerek, bu gayretlere gerek ilmi çalışmalar, gerek yayınlar ve gerekse maddi açıdan desteklerle yardımcı olmaya çalışmaktadır. İşte asıl meseleye burada geliyoruz; Günümüzden birkaç asır, belki de bin yıl önce yaşamış şahsiyetlerin elimizdeki eserlerim basmak, yaymak ve üzerinde araştırma yapmak çok önemlidir. Bu şekilde o kişilerin elimizde olmayan eserlerine ulaşma arzusuyla yeni çalışmalar başlatmak mümkün olabilecektir. Hatta Türk Dünyasında gözden kaçmış eserlerin bulunması ve tanıtılmaları gelecek Türk Asrının inşası için çok gereklidir. Ancak çalışmalar bununla sınırlı kalmamalıdır. Şahsiyetler kadar onların oluşturduğu diğer abidelerin ve sanat eserlerinin incelenmesi de önemlidir. Bilebildiğimiz. Tespit edebildiğimiz dönemlerden geriye doğru giderek sanatımızın köklerini bulmamız, sahip olduğumuz eserleri barbarların yapmadığını,tarihin hiçbir döneminde barbarca bir tutum içinde olmadığımızı, gelecekte de böyle bir tutum içinde olmayacağımızı ispatlamamız gerekiyor. Aksi takdirde dünya kamuoyu bir yandan Türklerin sanatından olabildiğince istifade ederek onu sömürmeye, bir yandan da barbar olduğumuzu zihinlere aktarmaya devam edecektir.

Bugün Sibirya'da bulunan sanat eserlerinin Asur-Babil'den, dolayısıyla Eski Yunanistan'dan çıktığım, bunun Pontus İskilleri tarafından Kuzey Asya'ya aktarıldığını düşünen batılı sanat tarihçilerine, Avusturya'lı Josef Strzygowski'nin "çadır sanatının en eski sanatlardan daha eski olduğu, hatta doğu devletleri sanatlanyla,daha sonraki Girit ve Yunan sanatlarının çıkışları üzerinde tesiri olduğu, bilhassa çadır sanatının hayatın zaruretlerinden doğan, pratik bir fayda sağlayan bir sanat olduğu, bir hükümdarın keyfine bağlı ısmarlama sanattan, kudret ve orijinallik bakımından çok daha güçlü bir sanat olduğu" şeklindeki cevabım ilmi çalışmaların ışığı altında verebilmek lazımdır. (STRZYGOWSKİ, GLÜCK, X) Mevcut bilgilere çok değişik bakış açılarıyla yaklaşabilen araştırmalara ihtiyaç vardır. Mesela Azerbaycan'da yapılan bir çalışmada, halılarda kullanılan her renk bir nota olarak kabul edilmiş ve her halının müzik ifadesi bir türkü olarak tespit edilmiş, türküler de aynı yöntemle renk ifadesine dönüştürülerek son derece güzel halılar elde edilebileceği anlaşılmıştır. Özellikle dayanıklı malzemelerin çok sonraları kullanılmaya başlandığı Türk sanatı araştırmalarında bu çalışmalar çok önemlidir.

Türklerin göçebe hayatlarının yanında şehirler kurduklarım da biliyoruz. En az göçebe hayattan kalan deri, maden ve halı sanatı eserleri kadar, yerleşik hayatlarındaki mimarilerinin süsleme sanatı buluntularının da incelenmesi gerekmektedir. Yine bu çerçevede Doğu Türkistan'daki meşrep geleneğinin, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan,Türkmenistan, Irak,Azerbaycan ve Anadolu'ya Sıra Gezmesi, Kürsübaşı, Barana, Gezek, Keşik, Arabaşı, Herfeno, Arifane ve Yaren sohbetleri şeklinde nasıl ulaştığının ele alınması lüzumludur. Türk aile; toplum ve devlet hayatı üzerinde kalıcı tesirler icra eden fu tür kurumların yabancı tesirleri uzaklaştırmadaki rolünü de açıklamış olacaktır.

Bir yandan mevcut sanat eserleri ile kişi ve kurumlar titizlikle ele alınırken bir yandan da Rus ve batılı araştırmacıların bu konularla ilgili eserlerinin süratle dilimize kazandırılması önem taşımaktadır. Bu açıdan bakıldığında yüzdört yıl

gecikmeli olsa da Orhun kitabelerinin metninin basılmasının ne kadar isabetli olduğu görülecektir. Yeri gelmişken henüz araştırılmamış başka kitabelerin Moğalistan'da 30-40 kadar,Tuva, Altay, Hakas, Buryat bölgelerinde ise sayısız şekilde araştırılmayı beklediği söylenmelidir. Hiç yoktan Orhun kitabelerinin tabiatın tahribinden korunması için üstlerinin örtülmesi lazımdır. Türk sanatı kıvrak zekalara sahip, birkaç yabancı dil bilen, ilgili bilimlerden gıdalanabilen çok geniş coğrafya ve tarih içindeki maceramızı özümsemiş, konuyla ilgili tetkikleri incelemiş, çalışmalarında son derece dikkatli araştırmacılara, onları koruyan ve teşvik eden idarecilere, sanatlarında her türlü engele rağmen sebatkar ve çalışkan olan sanatkarlara ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkellerinin birbirleriyle olan sanat ilişkileri üzerinde de düşünmek gerekiyor. Sanatın her alanında yetişmiş, son derece kabiliyetli bilim adamlarımız ve onların basılı yahut hazırlayıp bastıramadıkları eserleri mevcuttur. Aynı şekilde binlerce sanatkarımız kendisini tanıtmaya çalışmaktadır. Dünya çapında ressam, mimar, heykeltraş, müzisyenimiz parasızlıktan, işsizlikten boş oturmaktadır. Onlara iş sipariş eden eski devlet yoktur. Yardım alabilecekleri sanat kuruluşları da yetersizdir. Bilim adamları çalışabilecekleri ülke ve üniversiteler, sanatçılar da sergiler yapabilecekleri, konserler verebilecekleri, ideallerini gerçekleştirebilecekleri devletler araştırmakla meşgullerdir. Bir kısım İsrail, A.B.D. ve Avrupa ülkelerine dolgun ücretlerle göç etmektedir. Türkiye'ye gelebilenler ise örgütlü bir yardım ve destek görememektedir. Müzelerimiz talan edilmeye sanat eserlerimiz ve kitaplarımız kaçırılmaya devam ediyor. Türkiye'de bilim ve sanat aleminin sınırlı da olsa yönlerini doğuya çevirmesini, kendi kültür değerlerimize sahip çıkmaya çalışmasını olumlu gelişmeler olarak değerlendirmekle beraber yetersiz bulmaktayız. Sivil toplum örgütleri, ilim adamları, sanatçılar gözlerini Türk ellerine çevirerek gerçekleştirmek istedikleri çalışmaları Avrupa,Amerika yerine Türkistan coğrafyasında yapmalıdır. Sadece Kazakistan'da 90.000 yerde incelenmemiş kümbetler, Ermitaj müzesinde henüz açılmamış kapılar vardır[LV]. Kırım gibi sanat eserlerinin toptan yok edildiği bölgelerde, yok edilen sanat eserlerini sadece hafızalarında yaşatabilen insanların yavaş yavaş göçtüğünü düşünmeliyiz. Sanatlarımız Türkellerinde çok büyük yankılar uyandırmaktadır. Türkiye'den bir grup sanatçının Taşkent'te yedi bin kişilik konser salonunda ayakta alkışlandıkları hatırlanmalıdır. Kırgızis tan'da tarihi Bala Sagun şehrinde ayakta kalabilmiş tek minarenin yanında kurulu küçük müzenin suretcisi (ressamı) Gülnara Muhammet Cankızı'nın sözleri her zaman kulaklanmdadır; "Ben çok güzel tarihi resimler yapabilirim. Ancak, Karahanlılarla ilgili olarak Kırgızistan Ansiklopedisinde uydurma bilgilerle dolu yalnızca birtek paragraf var. Ne olur bana Karahanlılarla ilgili varsa resimli kitap gönderin. Benim tuvalim, fırçam, boyam ve kağıdım yok. Bu malzemeler olursa tarihimizi okumak, düşünmek ve canlandırmak istiyorum. "[V] Türk dünyası sanatçılarının bugün içinde bulunduğu durum bana göre budur. Sanat eğitim kurumlarımızın yetersizliği, yıllarca batı medeniyetiyle haşır neşir olmaktan kaynaklanan zayıflıklar, meselenin başka boyutlarıdır. Son olarak Türk dünyasının sanatının köklerinin tespiti, araştırılması, geliştirilmesi, sanatçılarının teşviki ile ilgili olarak yapılan özel bir çalışmayı duyurmak isterim: Ankara'da Birleşik Türk Kültür ve Sanat Vakfı adı altında bir kuruluşun çalışmaları mevcuttur. Bu vakfın amaçları arasında yine Ankara'da Türk kültür ve sanatının buluşma noktası olarak değerlendirilebilecek Ankara Festivali yapılması, Türk dünyası Müzesinin ve sanat bankasının kurulması,arkeolojik araştırmalar yapılması, yardıma muhtaç sanatçıların teşvik ve ödüllendirilmesi, gelecek projelere destek olunması gibi konular vardır. Bu ve benzeri kuruluşlar günümüzde önemli işlevler kazanmışlardır.

Gelecek güzel günlerden hiç kimsenin kuşkusu yoktur. Dilde, fikirde, işte birlik kendiliğinden gelişecektir. Önemli olan, bugünlerde, izan sahibi aydınlarımızın ve özellikle geçlerimizin, karşılarında sıra dağlar gibi duran engin Türk kültürü ve sanatına hizmet etmeye canla başla çalışmalarıdır.

KAYNAKLAR

. 1996

VI. Türk Dünyası Gençlik Günleri, 16-22 Ağus-tos1996 (Ufa-Başkurdistan) Türk Yurdu Yayınları, Ankara.

MUALLİMOĞLU, Nejat 1995

"Kültür, Kültürlü İnsan Üzerine" **Bilge Dergisi,** Yaz 1995, s.5

STRZYGOWSKİ, Josef HEİNRİCH, Glück

Eski Türk Sanatı ve Avru pa'ya Etkisi, Çev. A. Cemal Köprülü, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

AÇIKLAMALAR

[1]L. Ligeti Bilinmeyen İç Asya adlı eserde Türkistan'dan Batı'ya kaçırılan sandıklar dolusu eserin adeta listesini vermektedir. [1] Doç. Dr. Ünlen Demiralp'in hatırlattığı gibi, Atinada dörtyüz yıldan fazla hüküm süren Osmanlı Devleti hiç bir esere dokunmadığı halde, bugün uygar denilen Yunanistan, Atina ve diğer bölgelerde Türk eserlerini tahrip etmeye devam etmektedir.

[m] Avrupa Medeniyetinin temeli olarak kabul edilen Antik Yunan Sanatı'nın Mezopotamya, Mısır ve Anadolu üzerinden geçerek Yunanistan'a gittiği söylenmektedir. Ayrıca Prof. Dr. Samir Kazımoğlu'nun Devran adlı romanında özetlediği ilmi çalışmalara göre Roma Medeniyeti, kaynağını Roma şehrini kuran Etrüsk'lerden, yani Türklerden almıştır. (Hoca özel sohbetimizin birinde Türk ilim aleminin gözünden Etrüsk'lerin kaçırıldığım ifade etmiştir ki, dikkate değer bir konudur.) Ayrıca bakınız Adile ayda Etrüskler Türk mü idi adlı eseri TKAE Yayım (Eser Fransızcaya da çevrilmiştir.) Bu eserde Etrüsklerin Türk oldukları ilmi delillerle ispat edilmiştir.

[iv] Kazakistan Kültür Bakanının ifadesine göre [v] 1993 yılında Nevruz münasebetiyle bulunduğumuz Kırgızistan'da tarihi Balasagun şehrinde çekimler yaparken tanışdığımız bu sanatçı Bişkek sanat enstitüsünden mezun olmuştur.

KIRGIZLARDA EVLİLİK VE AİLE

Gülniza AYNAKULOVA

Gazi Ü. Sos. Bi. Ens. Tarih B. Doktora Öğrencisi

Giriş

Kırgız ailesi, başka toplumlardaki aileler gibi bir çok değişime uğramıştır. Toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi aile yapısını da değiştirmiştir. Kırgız ailesinin kökeni eski ilkel çağa gitmektedir ve onun temeli üzerinde somaki kabileler ve Kırgız kavmi ortaya çıkmıştır.

Ataerkil ilişkilerinin uzun süre yaşamasından dolayı Kırgız toplumunda akraba ilişkileri hakim duruma gelmiştir. Akraba ilişkileri düzeninde iki ayrım göze çarpmaktadır (ABRAMZON, 1990). Baba tarafından akrabalık, buna "atalaş" akrabalar denilir ve anne tarafından akrabalık, buna "catındaş" veya "gindiktaş" akrabalar denilir (ABRAMZON, 1946). (catın Kırgızca'da rahim demektir, gindik ise göbek demektir.) Akrabalığın esası eskiden beri baba tarafından gelmektedir. Kamuoyunda resmi olarak bu akrabalık daha yasaldır, fakat günlük hayatta ana akrabalarına daha fazla önem verilir. Diğer bir deyişle bu akrabalar daha yakın sayılır. "Atalaştan altoo bolğonço, eneleşten ekö boş" gibi Kırgız atasözü buna en iyi bir örnektir (Babadan altı akraba olacağına anneden iki tene olsun). Bunların dışında üçüncü akraba ilişkileri evlilikten türemiş nikah akrabalığıdır. Bu ilişkilere "kuda-söök" denilir (Kuda dünür, söök kemik demektir).

Akrabalığın yakınlık kökenlerini belirtmek için "karındaş uruğu" terimi kullanılır. (Karındaş kardeş demektir. Karından gelir. Uruk boy, soy, kabile anlamına gelir).

Akrabalık sistemi evlenme kurallarına çok bağlıdır. Çiftlerin evlenmesinden kabile içindeki kurallara uymak şarttı (KİSLYAKOV, 1969; 8). Mesela bir erkeğin aynı kabilenin kızıyla evlenebilmesi için kızın ondan yedi babalık (en azından 8) mesafede bulunması şarttı. Fakat bu mesafe yasaklamaları kabilelere göre değişiyordu. Mesela "Çerik" kabilesinde dört babalık mesafede nikah yapılabiliyordu.

Kırgızlarda teyze çocukları ile evlenme (ceen) çok yaygındı. Anne tarafından kuzenler ve kız kardeş çocukları arasındaki evlenmeler toplum tarafından teşvik edilirdi.

Başlık Parası İle Evlenme (Kalın)

Kırgızlarda evlenme yapılabilmesi için

"kalın" vermek en önemli koşuldur. Eskiden kalının ölçüsü çok büyük olduğundan toplumun bazı tabakaları, yeterli hayvanları veya maddi serveti olmadığından bu beraberlikten mahrum kalırlardı. İlmi araştırmalara göre, kalının ortaya çıkış zamanlarda kızın babasına ve ailesine değil, mensup olduğu boya verilirdi. Sonradan daha dar akraba çevresine ve babasına verilmeye başlanmıştır. Kalın aynı zamanda damadın bir tek babasından değil, bütün akraba grubundan toplanırdı (Gelin alacak aileye bir sosyal yardım niteliğinde).Sonra bu adet kabile soyluları tarafından düğün vergisi durumuna getirilmiştir. Özellikle soylu gelinin akrabalarına düğün hediyesi olarak sunulurdu. Buna misal olarak meşhur "Manas" destanından bir parça alabiliriz:

.. .Kırk çoro geldi deyt
Kırk cüz cılkı aydap geldi:
"Bıı nemeni cılkılar?
Cakıptın elge salgan salığı
Aydap gelgen kalını."

(RADLOV, 1885; 95).

Kırk çoro gelmiş
Kırk yüz at sürüp getirmiş
Bu hangi atlar?
Çakıp 'in ilden alan vergisi
Kırk çoronıın Kanıkey için
Sürüp getirdiği kalını.

Kırgızlarda göçebeliğin uzun sürmesi ve ataerkil ilişkilerin kalıntılarının daha fazla olması, bu eski adetlerin devam etmesine neden olmuştur. Günümüzde bile Orta Asya ülkelerinde kalın ile evlenme adetleri muhafaza edilmiştir. Kalının miktarı, kız ve erkek taraflarının moda ve sosyal durumuna bağlıydı. Zengin tabakalar (bay ve manaplar) için başlık parası çok büyük orana yükselirdi. Orta halli ve fakirlerinki birkaç tane hayvana kadar düşerdi. Anne ve baba kızları için zengin koca bulmaya çalışırlardı, ama erkek çocukları için güzel olmasa da fakir kız bulmaya çalışırlardı. Çünkü onlar için daha az kalın istenirdi. Kalın ödemeye bir tek damadın babası değil, onun akrabaları da katılırdı. Aynı zamanda alman kalın da akrabalar arasında paylaşılırdı.

Kalın olarak genelde hayvan verilirdi. Zengin göçmenlerde bu hayvanlar dokuzlu halinde verilirdi. Mesela: 9 at, 9 inek, 9 koyun, 9 keçi...Bazen kalın para veya tahıl olarak da verilirdi (Mesela çiftçiler için). Kaşgarlı Kırgızlarda gümüş külçesi (cambı) olarak da verilirdi. Dar gelirli aileler için hiç hayvanı olmayan "Catakçılar" için kalın ödemek çok ağır gelirdi. Bazı aileler düğün harcamalarından harap olurlardı. Ancak yakın akrabalarının yardımı veya kalın ödemenin uzatılması bu sonuçtan kurtarırdı. Nikah anlaşma gününden gelinin damadın ailesine taşınma gününe kadar ki süre, bazen yıllarca uzardı. Özellikle rençperler, çobanlar ve yersiz-malsız fakirler için kalın çok ağır gelirdi. Onların bazıları kalın parasını toplayamadığından ailesiz ölürler veya uzun yıllar boyunca ertelemek zorunda kalırlardı.

Karşılıklı olarak kızlara çeyiz verilirdi. Çeyizin miktarı kalından az olurdu. Genelde kalına göre çeyiz de değişirdi. İyi gelirli anne-baba kızına bir tek elbise ve ev eşyaları değil, çadır ve kocasına varabilmesi için at da verirlerdi. Çeyize "sep" veya "giyit" denilirdi. Evlendikten soma 1-3 sene içinde kızın "Ençi'si" yani "ülüşü" verilirdi. "Ençi" ile sep tamamlanmış haline geliyordu. İkisi beraber hemen hemen kalın'ın.oranına yaklaşırdı. İyi gelirli insanlarda giyit bol verilirdi. Ençisiyle beraber bazen kalını bile aşardı. Giyit genelde çeşitli elbiselerden, ziynet eşyaları halı, keçe ve eşyalarından, ençi ise hayvanlardan oluşurdu. Kızın ençisi giyitinden bir veya iki sene sonra kızın çadırına götürülürdü. Fakat yukarıda söylediğimiz gibi maddi durumuna göre ençi'nin oranı da değişirdi. Durumu zayıf olanlar ençi'yi hiç vermezlerdi. Bunlar kız için gelen kalını genelde giyit için harcarlardı.

Kalın ve giyit (veya sep) dışında iki taraf karşılıklı olarak bir miktar parayı hediyeler için harcarlardı. Mesela: Kızı istemeye geldiğinde, damadın kızı ziyaretinde ve bütün düğün merasimlerinde karşılıklı hediyeler verilirdi. Hediyelik harcamalarda yalnız baba tarafından akrabalar değil, anne tarafından akrabalar da bulunurdu. Aynı zamanda alınan hediyeler de bu akrabalar arasında paylaştırılırdı.

ESKİ EVLENME ÇEŞİTLERİ

1. Beşik Kertme

Kırgızlarda henüz doğmayan çocukları evlendirme adeti çok yaygındı. Bu zaman anne-baba "Bel Kuda" olarak adlandırılırdı. (Bel, bel; kuda,

dünür demektir). Yani çocuk henüz annesinin belindeyken kudalaşmış oluyorlardı, veya küçük çocukları henüz beşikteyken kudalaşıyorlardı. Bu sırada kudalar "beşik kudalar" oluyorlardı. İki durumda da kalın veriliyordu. Fakat onun ödenmesi kız ,büyüyüp, kocasının evine taşınıncaya kadar uzatılırdı. Kız ve oğlan reşit olunca düğün yapılırdı. Meşhur "Manas" destanında bu adet çok açık, güzel bir şekilde anlatılmıştır. Destanda Manas Atgan hakimiyle "Bel kuda" oluyorlar. Belli bir zaman sonra "Manas erkek çocuklu oluyor (Semetey), ötekisi de kız çocuklu oluyor /Ayçürök). Çocuklar nişanlanıyorlar ve sonra evleniyorlar.

2. Nişanlıların Nikahtan Önceki Görüşmeleri

Evlenme döngüsünün içinde Kırgızlarda eskiden nişanlıların nikahtan önceki görüşmeleri vardı. Damadın nişanlısı ile evlenmeden önce görüşmeleri (güyöö, veya güyöölöp baru denilir) Kırgızların güney bölgesi hariç, bütün bölgelerinde bu adet mevcuttu. Kırgızların güney tarafları bu adeti kendi özellikleriyle yapıyorlardı. Güyöölöp baru (güvey olarak varmak) evlenme geleneğinin en eski kalıntılarındandı, fakat bazı ekonomik sebeplerden dolayı adet sürdürülüyordu. Bu görüşmeler genelde damadın kalın ödeme sürecine rastlardı. Güvey, kalının tüm miktarını ödemeyince gelini evine götüremezdi ve nikah hakkını açık kullanamazdı. Kalın ödeme süresi, özellikle az gelirli tabaka için çoğu zaman uzun süreye uzatılırdı. Damat kalını yavaş yavaş, parça parça öderdi. Bu adet aslında evlilik hayatının başlangıcı sayılır. Resmi olmayan bu evlilik hayatı kamuoyunda teşvik edilirdi. Nişanlıların cinsi ilişkileri yasal kabul edilirdi. Toplum ve dini geleneklere ters gelmiyordu.

Zaten erkeğe nişanlı değil "güyöö" denilmesi (güvey, damat demektir), güyöölöp banıs'u (güveylik, damatlık yapmak) bu adetin kendi adı gösterdiği gibi erkeğin kızın ailesi tarafından kabul edildiğine işarettir. Kızın küçük kardeşleri güveye cezde (enişte) derler. Enişte karısının küçük kız kardeşlerine "baldız" der ve küçük erkek kardeşlerine "kayni", "kayın ini" der.

Kızın annesi bu görüşmelerden haberdar o-luyor, hatta bu görüşmelere yardımcı oluyordu. Babasının da bilgisi oluyor, fakat adete göre.bil-memiş gibi davranıyordu. Aynı zamanda damat geleneklere göre "Kaynene" ve "Kaynatasına" karşı kaçınmalı, kendisini onlara göstermemelidir. Evlenme döngüsünde imam nikahının ortaya çıkışı Kırgızlarda İslamiyetin yayılışı ve evlenmenin dini onaylanmasıyla alakalıdır.

Damatla kızın görüşmeleri kızın babasının oturduğu yerde oluyordu. İlk görüşmeden soma damat artık açık açık gidip gelebiliyor. Yol her zaman açıktır. Fakat kızın aile büyükleriyle karşılaşmama kuralı izlenmelidir.

Evlilik Anlaşmasının Başka Çeşitleri

1. Evlilik anlaşmasının daha başka bir çeşidi mübadele evliliğidir, yani akrabaların karşılıklı alış-veriş yapmalarıdır. Bu münasebette anne-babalar "Kayçı-kuda" oluyorlar (çapraz dünürler demektir). Kayçı-çapraz, makas demektir. Aileler kızlarını karşılıklı birbirlerine veriyorlar veya birisi kızını veriyor, alan kimse de kendi kız kardeşini dünürün erkek kardeşine veriyor...vs.

2. Kalın ödemeye maddi durumu hiç uygun olmayan, yardın edebilecek kimsesi olmayan fakir rençperler için evlenmenin daha başka bir türü mevcuttur. Bu çalışarak ödeme anlaşmasıdır. Erkek çocuğu olmayan, erkek iş gücüne muhtaç olan birisi böyle bir erkeği evine alır, ondan sonra güvey yapardı. Buna "güç güyöö" denilirdi (güç güvey demektir). İki-üç sene onlarla beraber yaşayarak çalışırdı ve kızın kalınını öderdi. Böylece kızı kendi evine götürme hakkını kazanırdı.

3. Evliliğin daha başka bir çeşidi "Kız alakaçu"dur (kız kaçırma). Bu çeşide eskiden az rastlanırdı. Erkeğin kalın için parası yeterli değil se ilk başta biraz öderdi ve sonra kızla anlaşmaya vararak onu kaçırırdı. Bu sırada erkeğin babası gidip kızın babasından af dilemek zorunda kalırdı. Bu af dilemeye "Aldına tüşü" denilir. Elde edilen barıştan sonra kızın annesi karşı tarafa gider ve kızının çeyizini teslim ederdi. Erkek "Kaçırma yöntemim" ancak erkeğin akrabaları nüfuzlu kimselerse ve yardım edebileceklerine eminse kullanabilirdi. Erkek tarafı kızı istemede başarılı olamamışlarsa veya kızın anne-babası bu evliliğe karşılarsa bu yöntemi kullanmak zorunda kalı yorlardı. Kızın zorla evine geri götürülmesi, gü vey ve akrabaları için bir hakaret, rezalet sayılırdı.

Onun için kızı erkek tarafından en etkili birisini evine yerleştirilirdi. Genelde bu iş iki tarafın barışa gelmesiyle biterdi. Fakat bu olaylarda kalının daha fazlası istenirdi.

Kaçırma yöntemi çok az kullanılırdı. Çünkü bu, kavgalara kabileler arası çarpışmalara kadar varırdı. Kabile düşmanlığını yaratır ve bazen en kötü sonuçlarla tamamlanırdı.

Evlenme Törenleri

Evlenme töreninin ilk hareketi, erkek tarafının kızın ailesine dünürcülerini göndermeleri ve kızı istemeleridir. Sonraki güveyin anne-babasının ziyareti, nişanın resmi olarak yapılacağının işaretidir. Nişandan sonra iki taraf kalının miktarını konuşur ve anlaşma yapılırdı. Kalının bir ölçüsü ödenince yukarıdaki anlattığımız "güyöölö" adeti, evlenme töreninin bir parçası olarak yerine getirilirdi. Bunun dışında nişan ve düğün arasındaki süre içinde (yani kalının ödenmesi ve kızın çeyizini hazırlama süreçlerini kapsayan dönem) aileler birbirlerine ziyarete giderler, karşılıklı hediyeler verirler ve düğün ziyafetine hazırlık görürlerdi.

Düğün ziyafeti kızın babasının oturduğu yerde yapılırdı. Düğünden bir gün önce ve düğün sırasında çeşitli törenler yapılırdı. Düğün bayramında bir sürü musiki, oyun ve eğlenceler yapılırdı. Bunların bazıları şunlardır: 1. Kız tarafları güveyden ve akrabalarından çeşitli bahanelerle fıdyelik hediyeler talep eder. 2. Misafirlere un serpilir veya süt, yoğurt sıçratılır. 3. Damat tarafının getirdiği erzak sandığı soyulur. 4. Kudaların getirdiği hediyeler dağıtılır ve kızın anne-babasından razılığı, hayırlık duası istenir. Bunun için dokuz yemek çeşidini, elbiseler ve ziynet eşyalarını getirirlerdi. 5. At yarışları yapılırdı. 6. At üstünde güreş ve yayla güreşleri, 7. Ulak oyunu (at üzerinde oğlak çekişme oyunu), 8. Gençlerle oyunu yapılırdı. 9. Damadın gelini görmesi töreni yapılır. 10. Damada yeni kıyafetler giydirilir. 11. Damatla gelini simgesel olarak bağlarlar. 12. Damatla gelinin yere mıhlanmış kementi çekme yarışları yapılır. Bu oyuna "Töşök talaşu" denilir (Döşek, yorgan dalaşı). 13. Çiftler için özel düğün çadırı kurulur ve düğün yatağı hazırlanır. 14. İslami nikah yapılır. 15. Çeyiz gösterisi olur ve damat tarafı çeyizi gözden geçirirler. 16. Kızın annesi ve akrabaları ile vedalaşması yapılır.

Bütün bu merasimler, gelinin damadın ailesine taşınması ile bitiriyordu. Fakat misafirler gittikten sonra damat resmi olarak kayınpederinin evinde, ayılında kalırdı (5-15 gün) ve bundan sonra gelini götürürdü. Bazı kabilelerde kız kendi ailesinde 5-6 aya kadar kalırdı. Damat bu süre içinde gidip gelir, onunla beraber kalırdı.

Gelin kocasının ailesine geldiğinde damat tarafından yapılan ilk tören, gelini tanıştırmaktır. Buna "gelini otko girgizü" denilir. Gelinle damadı bütün akrabaları misafir ederler ve tanışırlar. Bundan sonra kaynene ve kaynatası gelinin ençisini verirler. Yani geline ait olan payını, ayrı bir aile kurabilmeleri için lazım olan eşyaları verilir. Geline ""ökül ana" ve "ökül ata" tayin ederler. "Ökül apa, ata" damadın köyünden bir ailenin geline ikinci anne-babası olarak verilmesidir. Gelin belli bir dönem sonra kendi ailesine ziyarete gider ve bu da evlilik töreninin sonu olur. Ziyaret birden üç aya kadar devam eder. Dönerken babası, kızına "ençi" olarak hayvan veya eşya verirdi.

Aile Çeşitleri, Yapımı ve **Sayısı**

Kırgızistan'da 1920 yıllarında yapılan ilmi etnografik araştırmalara göre, XIX. yüzyıl sonuna doğru ve XX. yüzyıl başlarına kadar iki aile çeşidi mevcuttu. Bunlar: Anne-baba ve küçük çocuklardan oluşan küçük aileler ve 50-100 insandan oluşan büyük aileler "Çon üy" idi. Yaşlı "aksakalların" araştırıcılara göre Kırgızların Rusya'nın bünyesine iltihak edilmesinden önce ve bu dönemlerde "Çon üy" Kırgızların tipik ailesindenmiş. Bu büyük ailelerin bünyesini anlatmak için kayıt edilen etnografik malzemelerden birer örnek alalım. Bunlardan biri "Monoldor" kabilesinin "Baki" boyuna mensup Canıbekov'un ailesi iyi bir örnektir. Aile aşağıdaki şahıslardan ibaretti:

1. Aile reisi ve onun dört karısı,
2. Dört oğlu ve üç gelini,
3. Sekiz torunu,
4. Canıbekin küçük erkek kardeşi ve iki karısı,
5. Dört oğlu ve beş kızı,
6. Dört gelini ve altı torunu.

Bunların dışında ailenin altı işçisi de aile mensuplarından sayılıyorlarmış. Yani Canibekov'un ailesi üç nesle ait 48 kişiden oluşuyordu. Ekonomik durumuna göre, iyi gelirli tabaka mensuplarından denilebilir. Onun 2000 koyunu, 600 kısrağı, 60 büyük baş hayvanı ve 30 devesi varmış.

"Çoro" kabilesinin "Kokçogöz" boyuna mensup Botogarin ailesi:

1 Aile başı ve karısı, 2. Beş oğlu ve üç kızı, 3. Yedi gelini, 4. Yedi torunu, 5. Torunun karısı ve oğlu, 6. Akrabalarından dul kadın, 7. Onun iki çocuğu, 8. Sekiz işçisinden ibaretti.

Botogar'ın ailesi 37 kişiden oluşup dördüncü nesilden de birisi vardır. Ailenin serveti: 1000 koyun, 500 kısrak, 30 deve ve 30 büyük baş hayvandan ibaretti.

Toktonazar'ın ailesi 15 kişiden ibaretti: 1. Kendisi ve iki karısı, 2. Altı oğlu ve iki kızı, 3. Üç gelini ve bir torunu. En büyük oğlu İmannazar 42 yaşındaydı ve en küçük çocuğu 5 yaşındaydı. İmannazar'ın haricinde oğullarının hepsi babasıyla yaşıyordu. Ailenin genel serveti: 150 koyun, 20 kısrak, 10 büyük baş hayvan ve 2 deve. Ailenin hayvanları ve hazinesi ortaktı. Bunlann başında aile reisi duruyordu. Her şeye aile başçısı komuta ediyor ve onun sözü bir yasa gibiydi.

Büyük aile yapısını öğrenmek için yukarıda saylan ailelerin birini örnek olarak alalım.

Toktonazar'ın Ailesi:

Bütün ekonomik hayat ve aile işleri Toktonazar'a aitti. Oğullarından en akıllı ve gelişmiş birisi, Abdrasul onun yardımcısıydı. Abdrasul bir tek babasının yardımcısı değil, aile işlerinin dışında cemaatın toplantılarında ailenin adına konuşup kendisi karar verebiliyordu. Halbuki Abdrasul, Toktonazar'ın büyük oğlu değildi. Ailenin karar vereceği durumlarda bütün aile mensupları Abdrasul'un talimatlarına uyarlardı.

İmanazar, Toktonazar'ın büyük oğlu idi, kendi ailesi ile (küçük ailesiyle) babasından ayrı yaşıyordu. Fakat büyük oğul olduğu için bu üstünlüğü kullanarak gerekli durumlarda aile içi sorunlarını yaşlı babası ve kardeşi Abdrasul ile konuşup, tartışabilirdi. Mevsimlere göre hayvan sürüsüyle ya baharlık yaylalarda (böksö) ya yazlık (cayloc), ya da sonbahar (güzdöö) yaylalarında bulunurlardı. Kışın uzak yaylaya (Otor, kıştoo) giderdi. İmannazar, büyük oğlu olmasına rağmen Abdrasul kadar akıllı ve zeki olmadığından, babasının yardımcısı olamamıştır.

Toktonazar'ın diğer oğulları evdeki erkek işlerini yaparlardı. Mesela; odun hazırlama, tarla işleri, sulama, ürün toplama, kuru ot hazırlama vs. Toktonazar, oğullarına ve ailenin kadınlarına talimatlar verirdi. Mülkiyet alım satma işleri, erzak temin etme işleri, çocukları evlendirme gibi sorunlar aile reisinin kararı altındaydı. Adetlere göre aile başçısı, başka bütün diğer aile mensuplarını azarlayabilir, hatta ceza bile verebilirdi. Onun emrini yerine getirmediği veya ona karşı çıktığı için her şahsı aile mensupluğundan çıkarabilirdi. Babasının sözünden çıkan oğul, küçücük payı ile aileden atılabilirdi.

Toktonazar'ın birinci karısı ("baybiçe" denilir) ev işlerine başkanlık yapardı. Gelinlerine ve kızlarına talimat verirdi. Onlara dokuma, dikiş, nakış işlerini, yemek pişirmeyi öğretirdi. Yemeğe erzakı baybiçe verirdi. Misafir karşılamak ve ağırlamak, onlara özel yemek hazırlamak onun yönetimi altında idi. Baybiçe'nin daha önemli bir görevi, kızların ve gelinlerin ahlakını kontrol altına almak, onlara terbiye ve nasihat vermekti. Baybiçe bütün aile kadınlarını ve kocasının ikinci karısını bile (Baybiçe'den sonraki kanlara "Tokol" denilir) azarlayabilirdi. Tokol her zaman baybiçenin tabiiyetindeydi. Ailede baybiçe çok büyük bir nüfuza sahipti. Baybiçe bir tek aile reisine boyun eğerdi.

Bütün ev işlerini gelinler ve kızlar yapardı. Ailenin iç yapısı ve üyelerinin ilişkileri, ailenin adetlerinden daha iyi belli olur. Mesela mensupları sıkıca belirlenmiş olan kendi yerlerine otururlardı. Bu kurallar küçükten öğretilirdi ve icabında bu kurallara kendiliğinden uyulurdu. Kurallar fakir ve zengin ailelerde hiç kusursuz sürdürülürdü.

Geleneklere göre, girişin karşısındaki en şerefli yere (ona "Tör" denilir) reis otururdu. Onun sol tarafında baybiçe otururdu. İkinci karısı yani tokol, kapıya yakın yerde, kazanın yanında otururdu. Baybiçenin yanında kızları, onlardan sonra kocalarının yaş sıralarına göre gelinler otururlar-

di. Toktonazar'ın sağ tarafında yaşlarına göre oğulları otururlardı.

Kazanın hemen yanında Toktonazar'ın en küçük gelini otururdu. Gelin tokolun gözleri altında kazandaki yemeği çıkarırdı. Yemek belli merasimler ve kuralların uygulanmasıyla paylaştırılırdı.

Misafirler geldiği zaman bu düzem bozulurdu, ama büyüklük sıralaması her zaman muhafaza edilirdi. Misafirlerin büyüğüne aile reisi kendi yerini verirdi. Geri kalan misafirler Tör'ün sağ tarafına yerleştirilirdi. Reis ve karısı misafirlerin sol tarafına otururlardı. Kızlar ise girişin sağ köşesine yerleşirlerdi. Bu köşe şerefli yerlerden sayılır, çünkü bu yerde bütün yorganlar katlanıp koyulurdu. Ona "Cüktun bıırcçu" yorgan köşesi denilirdi. Kızlardan sonra sırayla diğer aile mensupları otururlardı.

Mülkiyet sahibi şüphesiz aile reisi idi. Onun onayı olmadan hiç kimse mülkiyetin küçücük parçasına bile tasarruf edemezdi. Aile reisi öldüğü sırada yerine büyük oğlu geçerdi. Fakat büyük oğlu uygun, layık değilse, onun yerine oğullarından en akıllısı ve en uygunu geçerdi. Buna göre Toktonazar'ın yerine Abdrasul geçecekti. "Küçük kardeşin düzeni daha iyi biliyorsa onu ağabey yerine kabul et", gibi Kırgız atasözü buna iyi bir örnektir.

Ev sahibi hayattayken mülkiyet bölüştürme sorunu ortaya çıkarsa reis, her oğluna kendi paylarını ayırırdı. Eğer mülkiyet bölüştürme reisten sonra oluyorsa genelde taksimatı soy asilleri veya manaplar yaparlardı. Bu durumda mülkiyetin büyük parçasını büyük oğluna verirlerdi ve diğer oğullarının büyüklük sırasına göre paylan verilirdi. Eğer aile reisini dul karısı (anneleri) hayatta ise en küçük oğlunun payı diğerlerine nispeten daha büyük olurdu. Çünkü anne, adetlere göre en küçük erkek çocukla kalırdı. Her çocuk için özel bir mülkiyet bölme kuralları yoktu.

Kızlar mülkiyete sahip olamazlardı. Aksine kendileri, ağabeyleri için gelirli bir kaynaktı. "Kız çocuğu kırk attır" deyimi iyi örneklerden olur. Kız evlendikten iki-üç sene sonra ağabeyleri ona "ençisini" verirlerdi, fakat vermek zorunda da değillerdi.

Yukarıda anlatılan aile yapısı ve gelenekler XX. yüzyıl başına doğru bozulmaya başlamıştır. XX. yüzyılın yirmilerindeki tam yerleşik hayata geçiş sürecinden sonra, bazı kalıntılar hariç kaybolmuştur. N. H. Kalemin, S.M. Abramzon gibi alimlerin ilmi araştırma sonuçlarına göre, bu büyük ailelerin bozulmaya başlama sebepleri şunlardır:

1. Çarlık Rusya'nın bünyesine iltihak edildikten sonra sıkı rejimlerden dolayı kabileler arasındaki iç mücadelelere, akınlara ve yağmacılığa son verilmesi.

2. Çarlık Rusya'nın tam sömürgecilik siyaseti.

3. 1916 yılında Kırgız ve diğer Orta Asya milletlerinin Çarlık Rusya'ya karşı çıkan milli isyanından sonra arkasından düzenlenen Rus cezalandırma seferi ve tedbirlerinin acı sonuçlarından dolayı toplumun yoksullaşması ve harap edilmesi.

4. Meta-para ilişkilerinin hızlanışıyla ortaya çıkan özel mülkiyet muameleleri.

Anlattığımız büyük aileler, küçük Kırgız ai leleriyle aynı sırada yaşıyordu. Yukarıda kullanı lan "Çon üy"-büyük ev, "çon Kazan"-büyük Ka zan terimlerinin anlamı, bir evde yaşayan aile mensuplarım değil, baba evinden ayrılan kendi ailesine sahip olan oğulların "Baba evini" ifade etmektedir. Aile resinin ölümünden sonra baybiçenin küçük oğluyla yaşadığı eve "çon üy" denilirdi. Yani çocukların doğduğu ve yetişip büyüdüğü evi ifade etmektedir. Kırgız gelenekle rine göre, oğul, evlendikten sonra 1-2 sene içinde evden ayrılırdı. Fakat bütün çocuklar büyük evde toplanır, beraber yemek yerlerdi. Onların kendi çadırları baba evinin etrafında, yani "Çon üye" yakın mesafede bulunurdu. Beraber ortak mülki yete sahip olurlardı. Bu büyük ailelerin ekonomik durumu küçük ailelerden daha iyi oluyordu. Aile başında tabi olarak ailenin babası bulunurdu. İşte bu ailelere "Çon aile" denilirdi. Günümüzdeki Kırgızların, bütün Türk kavimlerinde yaygın olan anne-babaya bağlılık, sıcaklık, büyüklere olan saygı ve hürmetin kökeni, eski göçebe hayattan kalan dedelerimizden gelen adetlerden kaynak lanmaktadır, dersekyanlış olmaz.

TÜRK ÖRF ve ADETLERINE GÖRE SOSYAL YARDIM KURUMLARI

Dr. Uygur TAZEBAY

Ahmet Yesevi Ü. Mütevelli Heyet Üyesi

Eski Türk Topluluklarında mahalli şartlara ve örf, adete göre yardım kurumları doğmuştur. Genellikle kendi muhitlerinin idari hükümlerine bağlı kalan Türkler, günlük hayat yönetimlerini ister istemez yaşadıkları hayatın sosyal kaidelerine uydurmak zorunda kalmışlardır. Çok basit hayat şartları altında bu idari kaideler ilk zamanlarda yalnız örf ve gelenek kaidelerinden ibaret kalmıştır. Her ne kadar bunlar ilk zamanlarda basit olmuşlarsa da zamanla bütün bir cemiyetin yerine getirmeye mecbur kaldığı hukuki hükümlere dayanan bir takım kurumlar meydana gelmiştir. İlk çağ hayatının bütün safhalarını ve yetkilerini karakterize eden bu tür müesseseler şüphesiz bunlara sahip olan en eski Türk kavimlerinin hayat tarzım ve sosyal hayat ilişkilerini tespit edecek en önemli kıymete sahiptirler. Medeni düzeyi aşağı derecede bulunan Türk Kavimlerinin hayatını düzenlemesinde yegane amil örf ve geleneğe dayanan bu kurumlar olduğundan bunlarla bugünkü Türk Örf hukukundaki normların kıymeti de bir kat daha artmış olmaktadır.

Yaşam tarzı yüksek bugünkü Türk topluluklarının tarihi ve sosyal gelişmesinde bu eski örf müesseselerinin derin kök saldıkları göz önüne alınırsa bu kıymet, araştırmacılar için çok daha büyük bir önem taşımaktadır. Nitekim bugünkü cemiyet hayatımızın birçok unsurlarını eski hayat tarzı unsurlarla mukayese edersek eski Türk sosyal hayat unsurlarının çok sonraki sosyal hayatın kuruluşu üzerinde o nispette etken olduğuna şahit olabiliriz.

Nitekim devir ve zaman farkları her alanda olduğu gibi,cemiyet gelişmesinde ve onun düzenleyicisi durumunda bulunan örf hukuk normları karakterinde de bariz bir şekilde devam edegelmiştir. Bu yüzden bugünkü aile ile eski ve ilkel kavimlerdeki aile ilişkilerinde ortak bir çok noktalar bulunmakla beraber birbirinden uzak bu iki çağın hukuk normları arasında tabiatiyle bariz farklar mevcuttur. Buna bir örnek olmak üzere Türk örf hukukunun kurduğu evlatlık müessesesi ile aynı örfe göre kurulmuş sosyal yardım müesseselerini gösterebiliriz.

Zamanında sırf göçebe hayat tarzı icabı olarak geliştirdiği zannedilen insan severlik ve yardımlaşma kurumunun uzun zaman yalnız göçebe hayata has bir kurum olarak kabul edildiği halde bugünkü Türk ülkelerinin hepsinde uygarlık dü-

zey dereceleri gözönüne alınmadan aynı müessesenin ortak Türk örfü kaidelerine dayanarak faaliyetine devam ettiğini görmekteyiz. Hatta Sibirya topraklarında yaşayan Türk topluluklarında insan severlik ve onun düzenleyicisi bulunan örf hükümleri bütün kuvveti ile hükmünü sürdürmektedir. Bunun esas prensibini ve temelini misafirperverlik meydana getirmektedir. Bu topluluklarda misafir kabul edilen her fert, ailenin ve cemiyetin bütün nimetlerinden o cemiyetin veyahut ailenin hakiki bireyi gibi faydalanmaktadır. Yakut ve Kırgızlar' da ve hatta diğer Orta Asya Türklerinde, misafirperverlik ve misafiri maddeten ve manen korumak tamamiyle örf hukuku kanunlarıyla saptanmış bir müessese özelliğindedir. Topluma özel ve uygulaması zorunlu birçok hükümleri içermektedir. Buna uymayanlar yine örfçe tespit edilen cezalara çarptırılmaktan kendilerini kurtaramazlar.

İlginçtir ki bu cezalar içerisinde bireyin kendi soyundan uzaklaştırılması veya cemiyetten tamamen çıkartılıp, atılması gibi hükümler vardır. Çünkü Kırgızlara göre misafirin iyi karşılanması ataları bulunan ALAÇ'tan kalma bir yadigar ve bir hükümdür. Bu rivayet Kırgız Türkleri arasında çok rağbet görmüş ve yayılmıştır.

Bundan ötürü Türk Kabileleri hayatında örf hukukunun temas ve tespit etmediği hiçbir nokta hemen hemen yoktur.

Basit bir aile veya toplum bireyinden başlayarak bütün topluma veyahut kabile ve kavim yarar ve düzenine şamil birçok durum ve ilişkiler saptamnaya çalışılmıştır. Başta aile hukuku olmak üzere bütün sosyal durum ve hareket çeşitli örf kurumları tarafından destek görmüştür.

Çeşitli dinlere mensup olmalarına karşı gösterdikleri benzerlik eskiden beri Türkler arasındaki hukuk bağlarının esas yapılarını zannedildiği kadar değiştirmeye muvaffak olamamıştır. Şu kadarki coğrafi mesafelerin büyük farklılıklarına karşı Orta Asya'nın herhangibir Türk Kavminde yahut Sibirya'nın en ücra köşesinde yaşayan Yakut Türklerinde bile gözlediğimiz bazı örf, kaide ve an'ailelerine aşağı yukarı aynen Anadolu ve Azerbaycan Türklerinde de rastlamaktayız.

Türk sosyal hayatı ile uğraşanlar genellikle Türk örf hukukunu bilmeden herhangi bir eski devre ait olayı doğrudan doğruya yabancı ve Türk'e uygun olmayan kavimler arasında aramaktadırlar. Halbuki coğrafi saha farkları kadar zaman ve devir farkı da Türk sosyal hayatının yapısını, Türklerin türlü sahalara ayrılmalarına yahut diğer bir yığın sebeplere rağmen esastan sarsmaya muvaffak olamamıştır.

Örneğin, Yakut Türklerinde, yoksulluğa düşen herhangi bir aile sahibine hayvan sağlamakla gösterilen yardım şekli ve tarzı aşağı yukarı bugün kü Azerbaycan Türklerinde DAMIZLIK, yani damızlık hayvana muhtaç birisine verilmek üzere bedelsiz hayvan verilmesi şeklinde mevcuttur. Yine Yakutlar da büyük bir rağbet görmüş olan evlatlık müessesesi tarzına bazı değişikliklerle Anadolu'da da rastlanmaktadır.

Halbuki Yakutlar; Şaman, Azeri ve Anadolu Türkleri ise İSLAM Dinine mensupturlar. Demek oluyor ki din farkı dahi çeşitli Türk Kavimlerindeki örf müesseselerinin anlaşmalarına engel olamamıştır. O halde aradaki farkı ancak medeni etki ve seviye farklarında aramamız lazımdır.

Genellikle Türk Örf Hukukunun meydana getirdiği çeşitli meselelerin bariz karakterini insani oluşları teşkil etmektedir.

Herhangi bir örf müessesesi bütün açıklığı ile incelenecek olursa bu özellik hemen kendisini göstermekte gecikmez. Bu müessese ister bir aileye, ister bir soya ve isterse akrabalıkla yakınlıkla bağlı olmayan sıradan bir cemiyet hukukuna temas etmiş olsun bu insani his bunlarda asla kaybolmamıştır. Bu bakımdan Türk örf ve adet hukukunun meydana getirdiği birtakım müesseseler içerisinde insani duyguya en geniş yer vereni ve çeşitçe en zengin olanı sosyal yardımlaşma müessesesi olup çeşitli ve köklü geleneksel kaidelere dayanmaktadır.

Yakut Türklerinde bu müessesenin en çok geliştiği şekillerden biri, felaketzedelere ne şekilde olursa olsun mutlaka yardım etmektir. Bunların çeşitleri vardır.

Örneğin: Akrabalardan birisi, herhangi bir şekilde felakete uğradığında o aileden olanlar onu bu durumdan kurtarmak zorundadırlar. Aynı sorumluluk komşulara da düşmektedir. Demek oluyor ki akrabanın veya komşunun felakete uğraması bir taraftan akrabanın bir taraftan da komşuların bir çeşit ortak felaketi gibi sayılmaktadır. Yardım şu şekilde olmaktadır. Felakete uğramış

olan kişi veya aile ilk önce akrabalarını ve yakın komşularını evine yemeğe davet ederek toplantı yapar. Davetliler, bu davetin gayesini önceden bildiklerinden davete hazırlıklı giderler. Ziyareti müteakip, felakete uğrayan kişi veya aile reisi, konuyu açarak derdini döker ve bulunanlardan yardım ister. Mecliste bulunanlar bu açıklama üzerine para yardımında bulunurlar. Parası olmayanlar ise, inek, koyun, eşya gibi muhtelif şeyler vereceklerini vaadederler ve en kısa zamanda bu vaadlerini yerine getirirler. Kırgız Türklerinin örf ve adet hukukunda aynı konuda meydana getirilen hukuki hükümler daha da kapsamlıdır. Kırgızlarda bu tür örfe dayanan karşılıklı yardımlaşma 3 olay dolayısıyla yapılmaktadır.

1) Büyük bir borç altına girip de bu borcu ödemekten aciz kalmak,

2) Herhangi bir şekilde iflas etmiş olmak,

3) Kan bedeli ödemekle mükellef olmak.

Ayrıca düşman tarafından meydana gelen istila ve yağmadan doğan bütün felaket konularında Kırgızlar, yardımda büyük bir dayanışma göstermektedirler. Herhangi bir Kırgız Bölge halkı böyle bir durum karşısında serbestçe bütün soydaşlarının hatta kabilesinin yardımlarına güvenebilir. Ayırım yapılmadan her Kırgız vatandaşı bu konuda yardımda bulunmaya mecburdur. Bu yardımdan kaçanlar ya bağlı bulundukları topluluktan atılır, veyahut ağır maddi cezalara çarptırılırlar. Bir Kırgız için kendi soyundan, çevresinden ve cemiyetinden uzaklaştırılması demek bütün hak ve hukuktan mahrum edilmesi demektir.

Azerilerde de düğünlerde yardımlaşma adeti vardır. Düğüne davetli bulunanlar ortada dans eden kimseye sosyal durumuyla orantılı bir miktar para verir. Buna ŞABAŞ denir. Toplanan bu para tamamen düğün sahibine verilir.

Anadolu'da geleneksel hukuka göre kurulmuş yardımlaşma müessesesinin en yaygın uygulama çeşidine İMECE adıyla ifade edilen esasta rastlıyoruz.

Yakutlar'da aynı şekildeki müessesenin var lığı araştırıcılar tarafından Ruslara maledilmektedir ki bu yanlıştır.

İlk çağlarda herhangi bir sebeple tarlanın, bahçenin işletilmesinden veya mahsulün toplanmasından aciz kalındığı zamanlarda komşulardan veya köy halkının belli bir kesiminden meydana gelen topluluğun ücretsiz ve karşılıksız çalışması ile iş tamamlandırılmakta idi. Buraya vakıf arazileri de dahil edilmiştir.

Sibirya Türklerinde ve Moğollarda herhangi bir olasılığa karşı cemiyetlere ait tarlalardaki otları bütün köy halkı biçmekle sorumludur. Bu şekilde kolektif çalışma ile toplanıp cemiyetlere teslim edilen ot veya mahsul alındığı miktarda geri verilmek şartıyla köylülere verilir. Aynı yardımlaşma şekline Yakut Türklerinde de rastlanmaktadır. Bunlarda yardıma muhtaç köylüye yardımdan kaçanlar, örf cezalarına çarptırılırlar.

Anadolu da köy hayatı sürenler arasında İMECE; adeta sosyal yardımlaşma müessesesi halini almıştır.

Bölgesine göre İMECE,ÖMECE,ÖME, EMECE ve MEC şeklinde telaffuz şeklini alan bu sosyal yardımlaşma müessesesinin esas ve tek amacı Yakut, Kırgız, Kazan ve diğer Türk boylarında olduğu gibi bitirilmesi acil olan ve fakat sahibi tarafından başarılamayan tarla ve ev işlerinde komşuların ve akrabaların ve bazen de tüm köy halkının veya bir kısmının kolektif bir şekilde ücretsiz olarak yardımda bulunmasıdır. Bu yardım her zaman bedenen olmaktadır. Para veya mal, mahsul şeklinde yardımlaşma şekli yasaktır. Yani işten kaçılıp para, mal yardımı yapılamaz. Ancak iş yapılıp bittikten sonra iş sahibi tarafından yardımda bulunanlara ziyafet verilir. Bu ziyafet bir tür köy bayramı şeklinde olur.

İMECE yolu ile yapılan bu yardımlaşma bir günden fazla olmaz.

Taşkent Türklerin'de ise yardımlaşmaya HAŞAR adı verilmektedir. Bu yardımlaşmaya katılanlara iş sahibince yemek verilir. Bu tür yardımlaşma Kazan Türklerinde de vardır.

Sibirya Buryaflarında İMECE yalnız tarla ve bahçe işleriyle sınırlı kalmamaktadır. Ev, ahır,ağıl yaptıran kimselere komşuları ve akrabaları yardım etmek zorundadırlar.

Asıl Orta Asya Türk Kavimleri geleneksel hukukunda özellikle gözetilen karşılıklı yardım müessesesi avcılık hayatı yaşayan kavimlerde göze çarpmaktadır. Yaşantıları tamamen avcılığa bağlı kavimlerde av, hem mukaddes, hem de bir yaşayış tarzı sayılır. Geleneksel hukuk bu iki noktadan da avı belli kaidelerle korumak mecbu-

riyetinde kalmıştır. Bazı avcı Türk kavimlerinin düşüncelerine göre cins hayvanlar insan seslerini işittikleri gibi bu sesleri ve ifadeleri de anlamaktadırlar. Bu yüzden avcılar arsında özel bir Lisan dahi vardır. Ancak bu dil, yasak dilden sayılır

Altay Türkleri bu özel avcı lisanına büyük ö-nem vermektedirler.

Soyot, Yakut ve bazı Altay Türk Kavimlarinin Örf hükümlerine göre avlanan bir kimseye, yahut avlanan hayvanı gören birisi bu anda 'UCA' veya 'YUCA' diye bağırırsa bu kelimeyi telaffuz eden kimseyi, avladığı ganimete, eşit pay ile iştirak ettirmeye mecburdur İşte; avın hiçbir zahmetine katlanmadan ve avla hiçbir ilgisi olmadan ganimete asıl sahibi ile birlikte eşit hisse ile katılmaya 'UCA' adı verilmektedir.

SONUÇ:

Fakirliğin asli sebebi hayat mücadelesinde yalnız kalmak ve bu mücadelede mağlup duruma düşmektir. Yukarıda farklı Türk boy, topluluk ve devletlerinde, tarihi zaman içinde ihtiyaçlara göre vücut bulan yardımlaşma örfü; şahsı, aileyi ve hatta boyu maruz kaldığı mağlubiyetten kurtaracak tedbirlerin temelinde yer alacak anlayışı ve sürdürülen yaşama tarzına uygun müessese tekliflerini ortaya koymuştur. "Fakir problemleri" karşısında bu gün yapılacak iş ise sözünü ettiğimiz örf hukukundaki anlayışı ve bu anlayışa bağlı olarak teklif edilen müesseseleri , zamanın ihtiyaçlarına ve sahip olunan imkanları dikkate alıp yorumlayarak çağdaş yardımlaşma müesseseleri kurmak ve işletmekten ibarettir. Böyle bir faaliyet, ecdadımızın ruhlarını şad edeceği gibi insanımızın hayat karşısında daha kuvvetli olmasını sağlayacak, hem de birlik ruhunun gelişip zenginleşmesini temin edecektir.

KARAÇAY-MALKAR TÜRKLERİNİN ESKİ FOLKOR ÜRÜNLERİ

T. M. HACİEVA

Çeviren: Adilhan ADİLOĞLU

Mitoloji kaynaklı Nart destan ve efsaneleri, bütün Kuzey Kafkasyalı halklarda olduğu gibi, Karaçay-Malkar Türklerinin folklorunda da yer alır. Nart destan ve efsanelerim konularına göre şöyle tasnif edebiliriz;

A. Nartların hayatıyla ilgili olan destan ve efsaneler;

1. Nart Örüzmek ile Satanay-Biyçe hakkındaki destan ve efsaneler.

2. Nart Sosuruk/Sosurka hakkındaki destan ve efsaneler.

B. Nartların soyu/secereleri hakkındaki des tan ve efsaneler;

1. Debet-Alavgan-Karaşavay hakkındaki destan ve efsaneler.

2. Açey oğlu Açemez hakkındaki destan ve efsaneler.

C. Nart destanlarında isimleri az geçen kah ramanlarla ilgili destan ve efsaneler; Sozukku, Raçıkav, Şırdan, Nöger, Açı Tilli Gilastırhan, Çüerdi...

D. Nartların ortadan nasıl kaybolduğunu anlatan destan ve efsaneler.

Bu tasnif dışında, başka konularla ilgili Nart destan ve efsaneleri de vardır. Karaçay-Malkar Nart destanları şiir ve hikaye biçimindedir. Her iki biçimin birleşmesiyle oluşmuş olan varyantlar da vardır. Türk halklarının çoğunda olduğu gibi, Karaçay-Malkar destanlarının büyük bir kısmı şiir şeklindedir. En bilinen Karaçay-Malkar halk ozanlarından olan; Hamzat Bittirov, Davut Malkonduyev, Gitçe Tekayev, Kanşavbiy Gujonov ve Husey Hozayev'den derlenen metinler ile 1917 devrimi öncesinde yayınlanmış olan derlemeler bu görüşümüzü desteklemektedir...

P. Ostrakov, Karaçay-Malkar Nart destanlarıyla ilgili şunları söylüyor; "Bu destanlar şiir biçiminde ve bölüm bölümdür. Halk ozanları bu destanları, sıbızgı (kaval) çalarak ve davul çalar gibi küçük sopaları birbirine vurarak çıkarılan belirli makam eşliğinde söylüyorlar. Bu destanların her birinin kendisine has değişik makamları vardır..."

Safaraliy Orusbiyev, Karaçay-Malkar Nart destanları hakkında yazdığı makalesinde şöyle diyor; "Nart kahramanlarım öven halk şarkılarına baktığımız zaman, her kahramanın kendisine ait

bir veya birkaç destanı vardır..." İ. S. Şçukin ise, Nart destanlarının çok eski zamanlardan itibaren Karaçaylılar arasında çok yaygın bir şekilde anlatıldığına dikkat çekiyor...

Destanlarda anlatılan Nart kahramanlarının sahip olduğu özelliklerine bakınca, onların eski mitolojilerle bağlantılı olduğunu anlıyoruz. Bu kahramanlar, daha doğdukları günden itibaren kendilerini göstermeye, kahramanlıklar yapmaya başlıyorlar... Bu kahramanların belli başlı olanları, halkın eski inanışlarıyla bağlantılı olarak, seyirlik bir şekilde anlatılır. Sözgelimi; Nartların demircisi Debet, Yer tanrısı ile Gök tanrısının birleşmesinden doğmuştur. Satanay-Biyçe'nin babası Güneş tanrısı, annesi ise Ay tanrısıdır. Nart Örüzmek, gökten düşen bir meteordan (kuyruklu yıldızdan) doğmuştur. Nart Sosurka da, bir granit kayasından doğmuştur. Debet'in torunu olan Alavgan oğlu Karaşavay'ın annesi bir emegen(dev)dir...

Nart kahramanları olağanüstü özelliklerle kuşatılmışlardır. Sözgelimi; Debet'in yüreği ve kanı ateşten yaratılmıştır. Debet ateşin, taşın, madenlerin ve yabani hayvanların dillerini anlayabilmekte ve onlarla konuşabilmektedir...

Satanay-Biyçe'nin birtakım sihirli güçleri vardır. Olacakları önceden sezebilmekte ve gaipten haberler verebilmektedir. Satanay-Biyçe'nin sahip olduğu bir başka özellik de, istediği zaman, istediği kılığa girebilmesidir. Kısacası, Satanay-Biyçe'nin elinden gelmeyen hiçbir şey yoktur. Bu yüzden Nart kahramanları, Satanay-Biyçe'ye danışmadan hiçbir işe başlamazlar. Çünkü, Satanay-Biyçe sahip olduğu bu özellikler sayesinde Nart kahramanlarını birçok tehlikeden kurtarmıştır... Nart Sosuruk, granit kayasından doğduğu zaman bir kor halindeydi. Debet onu alıp suya batırdı ve çelikleştirdi. Bu yüzden, Nart Sosuruk'a kılıç, ok, mızrak gibi delici ve kesici silahlar işlememektedir. Nart Sosuruk'u tanrılar korumaktadır. Tanrılar, Sosuruk'un bütün dileklerini yerine getirmektedirler...

Nart Karaşavay ve atı gemuda, Satanay-Biyçe gibi, istedikleri zaman, istedikleri kılığa girebilmekte ve görünüşlerini değiştirebilmektedir. Karaşavay'ın sahip olduğu bir başka özellik ise; havayı istediği zaman soğuk veya sıcak hale getirebilme gücüdür...

Böylesine olağanüstü özelliklerle yaratılan Nart kahramanları, halkın hayranlık duyduğu ve kendilerinin ideallerinde yaşattığı kahramanlar olarak, kuşaktan kuşağa aktarılıp bugünlere kadar gelmişlerdir...

Nart Örüzmek ile Satanay-Biyçe, Karaçay-Malkar Nart destanlarının özünü oluşturur dersek yanlış olmaz. Nartların kökü bu ikisinden başlamıştır;

"Satanay olmuş ARTLARİ anası
Örüzmek de olup Nart askerin atası!.. "

Nart Örüzmek aynı zamanda Nart kahramanlarının lideridir. Nart Örüzmek, daha küçüklüğünden itibaren Nartların düşmanlarına karşı savaşmaya başlamış ve ölünceye kadar da bundan vazgeçmemiştir. Nart Örüzmek, emegenlerin kökünü kurutmak için bir sefere hazırlanırken şöyle diyor; "Kart (ihtiyar) olsam da Nart'ım!" Nart Örüzmek, diğer Nart kahramanları için bir ülkü, bir idealdir...

Satanay-Biyçe, Nartların en zor problemlerine bile pratik çözümler getirerek işleri kolaylaştırmaktadır. Nartların lideri Örüzmek'tir ama Satanay-Biyçe'ye danışmadan ve ondan ruhsat almadan hiçbir işe kalkışmaz. Nart kahramanları düşmanlarına karşı kazandıkları zaferleri, demirci Debet'in yaptığı silahlara ve Satanay-Biyçe'nin öğrettiklerine borçludurlar. Nart kadınlarına; yünden çuha yapmayı, elbise dikmeyi, boza yapmayı, ekmek pişirmeyi Satanay-Biyçe öğretmiştir. "Nartların yerden göğe göçleri" adlı bölümde, Satanay-Biyçe'nin bir gününün bile Nartlara faydalı olmadan geçmediği anlatılır. Satanay-Biyçe, Nart kahramanları tarafından çok sevilmektedir. Satanay-Biyçe'nin adı, destanlarda derin bir sevgi ve büyük saygıyla anılır...

Sosuruk, Alavgan ve Karaşavay da, diğer Nart kahramanları gibi; ateşi ve suyu hakimiyetleri altına alıp Nartlara zulüm yapan ve Nartların kanına doymak bilmeyen çok başlı emegenlerle hayatları boyunca savaşıp dururlar...

Kuzey Kafkasya halklarının Nart destanlarında olduğu gibi, Karaçay-Malkar Nart destanlarında da; emegenlerden ateşi çalıp getiren ve böylece Nart ülkesini soğuktan kırılmaktan kurtaran Nart Sosuruk'tur. Sosuruk'un kahramanlıkları; Kızıl Fuk'u öldürüp Nart ülkesine hürriyeti

kazandıran Nart Örüzmek'in kahramanlıklarından az değildir.

Açey oğlu Açemez, Raçıkav, Nöger, Şırdan, Çüerdi ve diğer Nart kahramanları da; güçlü, akıllı, mert, yiğit ve cesur kişiler olmuşlardır...

Karaçay-Malkar Nart destanlarında anlatılan kahramanlar; savaşta düşmana yenilmeyen, zorluklara karşı dayanıklı ve sabırlı, düşmanlarının hilelerine kanmayan, çok zeki, akıllı, cesur ve yiğit kişilerdir. Nart kahramanları, halkın gönlünde sanki gerçekten yaşamış gibidirler. Onlar, her bakımdan halkın idealidirler...

Çegem bölgesinde "Nart-taş" adında bir kaya vardır. Karaçay-Malkar yaşlıları, "El-tübü" sakinlerinin bir çocuk doğduğu zaman bu kayanın çevresinde bayram yaptıklarını; Nart-taş'ın tepesinden su döktüklerini ve yeni doğan çocukları kayanın altına tutarak kayadan akan suyla yıkandırdıklarını anlatırlar. Yeni doğan çocuk eğer erkek ise şöyle dilekte bulunurlarmış;

"Nart Debet gibi demirci ol
Nart Şavay gibi er (yiğit) ol
Nart Sosıruk gibi meşale ol
(Kendi) halkına tatlı, hoş gönüllü ol... "

Çocuk eğer kız ise, onun için yapılan dilek şöyleymiş;

"Satanay gibi dolunay ol
Başın (etrafın) dolan (daim) olsun toy
Adın olsun yer tanrısından bereket
Gitmesin köyünden, eksilmesin evinden bereket... "

Karaçay-Malkarlılar, toplumun belleğinden gitmeyen derin anlamlı, kısa ve güzel sözlere, atasözü anlamında, "Nart-söz" demişlerdir...

İslam dinini kabul etmeden önce, Karaçay-Malkarlılar tabiattaki her şeyin; yerin, göğün, taşın, ağacın ve hatta çeşitli hastalıkların bile birer tanrısı olduğuna inanmışlardır. Bu eski inanışlarıyla ilgili olarak; yılın belirli zamanlarında değişik tapınma/ibadetler yapmışlar; salgın hastalıklar, kısırlık ve çeşitli felaketlerden kurtulmak için tanrılara kurban kesme törenleri düzenlemişlerdir.

Karaçay-Malkarlıların, ilkbahar başlangıcında, tabiatın yeniden canlandığı zamanda, "ilk gök gürlemesi/şimşek çakması"yla ilgili yaptıkları eski bir adetleri varmış. İlkbahar geldiği zaman çocuklar sokaklarda dolaşarak şarkılar söylerlermiş;

"Bu ayı(n) Totur (ilkbahar) ayın
Evinde olsun balın, yağın
İlkbaharın olsun sana uğurlu!.. "

İlkbahar başlangıcında; halk toplanarak, tanrılara kurban kesme törenleri yapar, değişik şekillerde tapınırmış. Tanrılar için kurban kesilen hayvanların etleri kocaman bir kazanda pişirilir, bu kazanın etrafında halk toplanarak; dirliğin (ürün, mahsül), tokluğun, şimşeğin, gök gürlemesinin tanrıları olan; Çoppa, Eliya ve Şibila için şarkılar (dualar) söyler, dans ederlermiş. Halkın inanışına göre, o yılın mahsülünün bereketli olması bu tanrıların elinde idi...

Kurban edilen hayvanların etleri piştikten ve kazan ateşin üstünden alındıktan sonra, halk bu ateşin üzerinden atlarmış. Karaçay-Malkarlılar, ateşin sağlık ve güç-kuvvet verdiğine, hastalıklardan ve felaketlerden koruduğuna inanırlarmış...

İlkbahar geldiğinde; halk, henüz yeni çıkmış çimenleri suyla karıştırılarak birbirlerinin üzerine serperlermiş. Herhalde bu adet de, Karaçay-Malkarlıların eski inanışlarıyla bağlantılıydı...

Kışın kar soğuğu geçmeden, cankozlar (nergisgillerden kardelen çiçeği) erken bittiği için, Karaçay-Malkarlılar cankozu olağanüstü bir bitki olarak sayıyorlardı. Yaşlıların anlattığına göre; cankoz, topraktan ilk çıkmaya başladığı zaman, yeni bitmeye başlamış taze çimenlere şöyle dermiş;

"Çıkın, çıkın
Hayvanlar (açlıktan) kupkuru olmuşlar
Çıkın, çıkın, hayvanları (karnını) doydurun..."

Malkarlılarda, cankoz için bayram da yapılırmış. Yaşlı kadınlar ile çocuklar, cankozları toplarlar ve onları suyla karıştırdıktan sonra bir kabın içine koyarak; köyün sokaklarında dolaşırlar ve şöyle söylerlermiş;

"Cankoz çıktı bahar ayında
Soğuk ayda
Karı yenip, yeri yarıp

Soğuk ayda
Ay sevindi, güneş aydınlandı
Soğuk ayda
Yer parladı, güçlendi
Bahar ayında, soğuk ayda... "

Daha sonra sokaklarda dolaşırken, karşılaştıkları insanların üstlerine, suyla karıştırdıkları cankozları serperlermiş. Eğer henüz yeni gelin olmuş biriyle karşılaşırlarsa, şöyle söylerlermiş;

"Taze çimen gibi üre (çoğal)
Evinde malın, yağın kaynasın
Çocukların cankoz gibi parlasını. "

Çegem bölgesinde, "Totur'un taşı"nın bulunduğu yerde; Mart ayında, Totur tanrısı için bayram yapılırmış. Kurbanlıklar kesilir, büyük şenlikler düzenlenirmiş. Halk, Totur-taş'ın etrafında dans edip, şarkılar söylermiş. Aksakal, yüzünü Totur-taş'a çevirerek şöyle dilekte bulunurmuş;

"Başımızda gök tanrısı
Altımızda yer tanrısı
Onlar bize yardımcı oluyor
Kötülük yapsak, onlar bize kızıyor
Dilekler dilemek için geldik
Dileklerimizi kabul edersen sevineceğiz
Diz çöküyoruz Totur 'a
Totur, yardım et halkına!.."

Karaçay-Malkarlılar, yirminci yüzyıla kadar, yeni yıl sevincini ilkbaharda; Mart ayında, gece ile gündüzün eşit olduğu günde (21-22 Mart) kutlarlarmış. Yeni yıl, ilkbaharla birlikte geldiği için, bu iki bayramı birden karşılamak için büyük hazırlıklar yaparlar; en güzel elbiselerini giyerler, en güzel yemekleri yaparlar ve bu iki bayramı kutlamak için geniş bir alana toplanırlarmış. Alana topladıktan sonra, Aksakal şöyle dua edermiş;

"İlkbaharımız yağışlı olsun
Sonbaharımız güneşli olsun
Kışımız karlı olsun
Ölümümüz geç olsun
Obalarımız bol mallı olsun
Kovanlarımız baldan dolsun
Ambarlarımız tahıl dolsun Yiyeceklerimiz
tok olsun İlkbaharımız kısmetli olsun!.."

Aksakal duasını bitirdikten sonra; at yarışları düzenlenir, eğlenceler başlar, halk büyük bir coşku içinde bayramlarını kutlarmış...

"Ozay, Güppe, Şertmen" gibi eski inanışlarla ilgili şarkılar ise, daha sonraları eski anlamları unutularak çocuk şarkıları haline dönüşmüşlerdir.

Karaçay-Malkarlılar eskiden tarla ekmeye çıkmadan önce; kurbanlıklar keserek, şarkılar söyleyerek, eğlenceler düzenleyerek tarla ekiminin kolay ve bereketli olması için tanrılara dileklerde bulunurlarmış. Sözgelimi, ilkbaharda Karaçaylılar yer tanrısı Davle ile mahsulün tanrısı Erirey için Çoppa-taş'ın yanında çeşitli eğlenceler düzenleyerek "saban-toy" yaparlarmış.

Yukarı Malkar'da ise, bu bayramın adına "Gollu-bayram" deniliyordu. Bu bayram; toprağın, ekinin, çiftçiliğin, mahsulün tanrısı Gollu için yapılıyordu.

Karaçay-Malkarlılar, İslamiyet'i kabul etmeden önceki dönemlerde, ağaçlara da tapınıyorlardı. Karaçaylıların tapındığı ağacın adı "Cangız-terek", Malkarlıların tapındığı ağacın adı ise "Ravbazı" idi. Karaçay-Malkarlılar bu tapındıkları ağaçları bir tanrı gibi görüyorlardı. Bu ağaçlara olan inançları çok kuvvetliydi. Daha, 19'uncu yüzyıl sonlarında bile, Malkarlı yaşlılar şöyle derlerdi; "Allah seninle, Ravbazı benimle olsun!.." Karaçay-Malkarlılar, bu ağaçlara o kadar saygı gösterirlermiş ki, bu ağaçlara değil zarar vermek, bir dalına bile dokunulunca büyük bir felakete uğrayacaklarına inanırlarmış.

Karaçay-Malkarlılar eskiden Ravbazı ile Cangız-terek'in yanında çeşitli bayramlar yaparlarmış. İnsanlar; kimi içinden, kimi de herkesin duyabileceği şekilde sesli olarak, bu kutsal ağaçlara çeşitli dileklerde bulunurlarmış. Karaçaylılar, tarla ekmeye çıkmadan önce, Cangız-terek için kurbanlıklar kesip şöyle dileklerde bulunurlarmış;

"Biz tarla sürmeye gidiyoruz
Karasabanı kırmadan,
Tarlamızı sen sürdür

Tohumumuzu sen bittir..."

Karaçay-Malkarlıların eski inanışları arasında birtakım kutsal taşlara olan inancın ayrı bir yeri vardır. Önceleri, bu kutsal taşların bizzat kendilerinin tanrı olduklarına inanılırdı. Daha sonraları ise, bu kutsal taşlar, tanrıların temsilcisi/vekili durumuna geçtiler. Sözgelimi, "Bayrım-Biyçe" adlı tanrıçanın vekili veya temsilcisi Bayrım-taş idi...

Bayrım-Biyçe'nin taşları Karaçay'da ve Malkar'da oldukça fazladır. Bayrım-Biyçe, sadece Karaçay-Malkar'da değil, diğer Kafkas halklarının eski inanışları arasında da yer alır. Bayrım-Biyçe, diğer Kafkas halklarında olduğu gibi, Karaçay-Malkarlıların da "evlilik ve çocukları koruyan tanrıçası" idi... Karaçay-Malkarlıların eski inançlarına göre; evlerdeki ocakların ateşini daim kılan, evlere kısmet ve bereket getiren hep Bayrım-Biyçe idi... Bunlarla ilgili dertleri olanlar Baynm-Biyçe'ye dileklerde bulunurlardı. Yukarı Çegem'deki Bayrım-taş'a çocuk sahibi olamayan kadınlar gelip dileklerde bulunurlarmış. En değerli yemekleri pişirip getirirler, Bayrım-taş'ın üzerine koyarlarmış. Kadınlar, ellerinde bir tüy olduğu halde şöyle dilekte bulunurlarmış;

"Bayrım, sana geldim
Önünde diz çöküyorum, diliyorum
Bu tüy gibi beni kupkuru etme
Her tüy kadar bana
Bir çocuk ver, acı!
Tanrı da dileğimi kabul etsin!.. "

Kız çocuğu olup da erkek çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar yanlarında bir erkek çocuğu getirip, kız çocuk sahibi olmak isteyenler de yanlarında kız çocuğu getirip öyle dilekte bulunuyorlarmış...

Karaçay-Malkarlılar kutsal saydıkları taşlara dua ederek, çeşitli hastalıklardan, özellikle de kemik hastalıklarından kurtulacaklarına inanırlarmış. Sözgelimi, kızamık hastalığına yakalananlar iyileşmek için, Yukarı Çegem'deki "Kırna-taş"a gidip dualar ederlermiş.

Karaçay-Malkarlılar eskiden tabiatta gizli güçlerin yaşadığına ve birtakım olayların onlar tarafından yönlendirildiğine inanırlarmış. "Kürek-Biyçe" inancı bunlardan biridir... Kuraklık bastığı zaman kadınlar ile çocuklar, bir küreğe kadın elbiselerini giydirerek sokaklarda şöyle dua ederek dolaşırlarmış;

'Biz yanıyoruz, ölüyoruz

Yağmur yağmasını istiyoruz

Kürek-Biyçe 'den yağmur diliyoruz... "

Sokaklarda bu duayı söyleyerek dolaşan kadın ve çocuklara, her evden et, ekmek ve yumurta gibi çeşitli yiyecekler verilirmiş. Topluluk güle-oynaya yürüyerek bir ırmağın kenarına gelir, burada kadın gibi giyindirdikleri küreği suya atarak birbirlerine su sıçratırlarmış. Bu oyuna "su-alışmak" deniliyormuş. Daha sonra ırmağa, yine bir kadın gibi giyindirilmiş bir eşeği getirip, eşeğin karşına bir ayna tutup, eşeği aynada kendisine seyrettirirlermiş. Bu sevimli adet, şarkılarla ve danslarla sona erermiş...

Karaçay-Malkarlılar'da yağmur dileme inancı, Eliya ve yine şimşek tanrıları olan Çoppa ve Şibila ile bağlantılıdır. Malkarlılarda "Çoppa'nın huzuruna gidiş" denilen bir adet vardır. Bu adet, Çoppa-taş'ın yanında yapılırmış. Taşın çevresinde dans edilerek şöyle dua edilirmiş;

"Oyra, Çoppa!.. Tanrı'dan sonra sensin Tanrı!..
Kuraklığı kov geri!..
Yağmurları gönder beri!..
Ne olur doydur sen yeri!.. "

Karaçaylılar ise, yağmura Cangız-terek'ten dilerlermiş;

"Ekinleri biçtiren ağaç,
Yağmurları yağdıran ağaç!..
Bütün dünya oldu aç,
Yağmur kapılarını sonuna kadar aç!..
Gök gürlesin, şimşekler çaksın,
Hemen yağmur yağmaya başlasın!.. "

Türk halklarının çoğunda olduğu gibi, Karaçay-Malkarlılar'da da "Tanrı" (Gök tanrı) inancının ayrı ve özel bir yeri vardır. En büyük ve görkemli tapınma adetleri onun için düzenlenirmiş. Hatta, "Yağmur tanrısı da yağmura Gök tanrısından diliyor" diye; bazen halk da yağmura doğrudan Gök tanrısından dilermiş;

"Ulu Tanrı!.. Han Tanrı!..
Bulutları gönder Tanrı!..
Yağmurları yağdır Tanrı!.."

Buraya kadar anlatılanlardan kastımız şudur ki; eski inançlarla bağlantılı olan çeşitli adetler, kurban kesme törenleri, tapınma şekilleri, dualar, dilekler ve bunun gibi şeylerin hepsi bir tek şey içindi; halkın refahı, mutluluğu ve sağlığı için... Bu ilkel inançların tümü "söz"ün kudretine olan sınırsız inancı gösteriyor. Zenginlik, rahatlık ve kısmet gibi şeylerin "söz"ün kudretinin vereceğine, öte yandan da istediği zaman bütün bunları yok edeceğine inanılmıştır.

Karaçay-Malkarlılarda, sözün kudretine olan inanç çok kuvvetliymiş. Bir şeyden çok korksalar yahut birisi kötü bir haberi verecek olduğu zaman; "Uğursuz ağzını açma" denilirmiş. Bu ve bunun gibi batıl inançlar bugün bile sürmektedir. Karaçay-Malkarlılar dua ederken şöyle derler;

"Bu evden dua (iyilik) gitmesin
Beddua bu eve gelmesin
Allah, kötü adamın (uğursuzun) söylediği gibi yapmasın..."

Karaçay-Malkarlılar, sözün kudretine o kadar inanıyorlarmış ki, söylenen bir sözün tek başına, bir tanrının yapacağı işi yapabileceğine inanırlarmış. Karaçay-Malkarlılar dua ederken; yerin, göğün, insanı yaratan, insanın kaderini tayin eden Tanrı'ya (Gök tanrı) şöyle söylerlermiş;

"Yoktan var eden Tanrı
Vardan yok eden Tanrı
Her şeye gücü yeten Tann!.. "

Bütün bu duaları ve dilekleri; söze usta olan Aksakal-ozanlar yaparmış. Bu duaların ve dileklerin belirli bir biçimi ve ölçüsü vardır. Dua yapan her ozan, yaptığı duaya kendisinden de bir şeyler katar. Belirli bir duanın birden fazla varyantı olmasının sebebi de bundan ileri gelmektedir.

Halktan derlediğimiz bu eski folklor ürünlerini şu şekilde tasnif edebiliriz;

1. Tapınma ile ilgili dualar: İlkel inançlarla ilgili olan dualar, dilekler...

2. Çalışma hayatı, emek ve işle ilgili olan dualar: Avcılık, hayvancılık, çiftçilikle ilgili dualar...

3. Aile hayatıyla ilgili dualar: Düğünde, çocuk doğduğu zaman ve bunun gibi sevinçli günlerde yapılan dualar...

Karaçay-Malkarlıların eski inançlarıyla bağlantılı olan dualarının yanında, bir de beddualar vardır. Sözgelimi, düğünlerde yapılan duaların içerisinde, evlenen çiftlere kem gözlerden korumak için söylenen beddualar da yer alır;

"Bunları kıskananların hayatı mutsuz olsun
Tanrıdan dilekleri kabul olmasın
Elbiseleri olsun yakasız
Yaşadıkları yerlerde olsunlar değersiz!.. "

Dualar ve beddualar da, sözün kudretine dayanmaktadır. Karaçay-Malkarlılar, doğada anlayamadıkları birtakım olayları çözmek ve birtakım felaketlerden korunmak için tek çare olarak sözün kudretine inanıyorlardı...

Karaçay-Malkarlıların çalışma hayatıyla ilgili halk şarkılarının başında; "Erirey, Dolay, İynay (Onay), Sabançını cırı" adlı halk şarkıları gelir. Hatta, Karaçay-Malkar halk şarkılarının kökü bunlarla başlar. "Sabançını cırı" adlı halk şarkısı sadece tarla sürmeye çıkarken değil, saban-toy'da ve diğer başka eğlencelerde de söylenir. Sonbahara doğru, taneyi başaktan ayırma işi yapılırken "Erirey" şarkısı söylenir. Bu şarkı; mahsulün, tokluğun ve bereketin tanrısı olan Erirey için söylenmekle birlikte; çalışanları işe daha bir heveslendirmek için de söylenir;

"Oy, taneyi başaktan ayırırken (çalışırken) terleyin
Yorulup yatsın biriniz
Kısmetten dolsun eviniz
İşle batsın güneşiniz..."

Erirey söylendiği zaman, çalışanlar daha iyi çalışır. Çünkü, bu şarkı eşliğinde iyi çalıştıkları zaman, Erirey'in mahsullerine bereket getireceğine inanırlar;

"Ereyt, Ereyt, Erirey! Ey çok ver!..
Asil/soylu Erirey, cömert Erirey!.. "

Karaçay-Malkarlıların iş hayatında hayvancılık birinci sırayı almıştır. Bu yüzden de hayvanlarla ve hayvancılıkla ilgili çok sayıda halk şarkısı vardır. Bunlardan birisi de "Dolay" adlı şarkıdır. Bu şarkı, yağ yapılırken söylenir. Bu şarkı eşliğinde yapılan yağın daha çok, daha bereketli olacağına inanılır. Dolay, Karaçay-Malkarlılar eski inanışlarına göre, evcil hayvanların tanrısı idi...

Hayvanlar yaylalara çıkarıldığı zaman, Gök tanrıya, Dolay'a, keçilerin tanrısı Makkuruş'a, koyunların tanrısı Aymuş'a; işler yolunda gitsin diye dualar edilirdi. Karaçay-Malkarlı çobanlar Aymuş şarkısını bugün bile söylerler;

"Tembel çobanı sevmeyen Aymuş
Gözüne uyku girmeyen Aymuş
Dilediğini tek bir koyunla bile göndermeyen Aymuş
Sensiz yoktur bize bir çare Aymuş
Gel bizim ağıla, gel haydi Aymuş...

" Çuha, keçe ve yamçı gibi yün işi yapılırken "İynay" adlı şarkı söylenir. Bu şarkı daha çok kadınlar tarafından söylenir. İşe başlamadan önce kadınlar bir araya toplanır, yaşça en büyük olan kadın İynay şarkısını söylemeye başlar;

"İpek gibi olsun (işlenmemiş) keçem
Bunu giyenin sağlam olsun soyu!..
Yamçısı su geçirmesin Düşmanın oku
buna işlemesin!.. "

Karaçay-Malkarlılar, eskiden hayvancılık işiyle birlikte avcılık da yaparlar, geçimlerini böyle sağlarlardı. Herhalde bu yüzden olmalı ki, avcılıkla ilgili pek çok halk şarkısı vardır. Geyik türü yabani hayvanların tanrısı olan "Apsatı" için söylenen şarkılar da bunlardan biridir. Halk arasında Apsatı'nın tasavvuru, zaman geçtikçe değişik biçimlere girmiştir. Herhalde başlangıçta, Karaçay-Malkarlılar Apsatı'yi beyaz bir dağ keçisi (cugutur) olarak tasavvur ediyorlar ve ona tapınıyorlardı. En sonunda Apsatı; geyik türü yabani hayvanların koruyucusu bir tanrı olarak, beyaz ve uzun sakalları olan bir adam şeklinde tasavvur edilmeye başlanmıştır. Karaçay-Malkarlı avcılar, Apsatı'nınkızı Baydımat'a (Fatimat) da çok değer vermişler, onun bedduasını almamak için ona dileklerde bulunmuşlardır.

G. F. Çursin, Apsatı hakkında şunları yazıyor; "Apsatı ile ilgili inançlar, Kafkas halklarının hemen hepsinde vardır. Avcılar ava çıkmadan önce, işleri yolunda gitsin diye Apsatı'dan aman dilerler. Abhazlar, Osetler ve Karaçay-Malkarlılarda, Apsatı'yla ilgili şarkılar vardır..."

Avcılar, Apsatı için kurbanlıklar kesip, şölenler düzenleyip, dualar söyleyip, dileklerde bulunurlarmış. Sözgelimi, Yukarı Çegem bölgesinde, Apsatı-taş'ın olduğu yerde, sonbaharda avcılar ava çıkmadan önce kurbanlık keser, Apsatı-taş'ın etrafında dans ederlermiş...

Karaçay-Malkar folklorunda Apsatı ile ilgili olan "Apsatı'nın konuğu" adlı ilginç bir hikaye vardır...

Avcılıkla ilgili olarak; "Cantuvgan" ve "Biynöger" adlı halk şarkıları çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Bu şarkılarda; Apsatı'nın gazabına uğrayan Cantuvgan ve Biynöger adlı avcıların hikayesi anlatılır...

Apsatı'dan başka, Malkarlılarda avcılıkla ilgili olarak bir de "Aştotur" adlı bir tanrı vardır. Aştotur; kurtların, avcıların ve çobanların tanrısı idi. Çegem bölgesinde, Aştotur-taş adında bir taş vardır. Anlatılanlara göre; avcılar ava giderken bu taşın yanına gelirler, oklarından birini ve yanlarındaki yiyeceklerinin bir bölümünü bu taşın üzerine koyarak şöyle dilekte bulunurlarmış;

"Sen Apsatı 'nın bekçisisin/yardımcısısın
Geyiklerin dillerini bilirsin
Tokluğumuzu da, açlığımızı da bilirsin
Av hayvanlarından çok ver
Apsatı. 'ya da haber ver
Dileğimizi kabul et!.."

Avcılar avdan dönerken yine bu taşın yanına gelip, ona olan bağlılıklarını bildirirler ve avladıkları geyiklerin bir bölümünü de taşın üzerine koyarlarmış...

Karaçay-Malkarlılar eskiden Aştotur'a çok değer verirlermiş. Bugün bile, Aştotur'la ilgili olarak, şöyle bir söz vardır;

"Yukarı attan in
Aşağı attan in
Aştotur'a gelince dilek ile attan in!.. "

"Aştotur" adlı halk şarkısında; Batok adında birinin, Aştotur-taş'ın yanından geçerken atından inmediği ve hırslanarak kamçısıyla taşa vurduğu, o sırada taşın altında kocaman bir arının çıkıp Batok'u sokarak öldürdüğü anlatılır...

Karaçay-Malkarlıların düğünleriyle ilgili pek çok halk şarkısı vardır. Gelin getirirken, gelin güvey evine girerken, gelinin duvağı açılırken söylenen ayrı ayrı şarkılar vardır. Bu şarkıların başında "'Orayda" adlı şarkı gelir...

"Tepena" adlı şarkının söylenmediği hiçbir düğün yoktur. "Sandırak" adlı hiciv/şarkıda ise; sülalelerin veya kişilerin belli başlı olumlu veya olumsuz özellikleri söylenerek yerilir.

Eskiden; Tepena, Sandırak ve Gollu adlı halk şarkılarının belirli bir söyleniş biçimleri vardı ve bu şarkılar belirli zamanlarda söylenirlerdi. Daha sonraları ise, bu şarkılar; sıradan bir halk şarkısı haline gelmiş; Gollu ve Sandırak adlı şarkı, genellikle çobanlar tarafından söylenirken; Tepena ise, ev temizliği yapılırken söylenen bir şarkı olmuşlardır...

Ninniler de, Karaçay-Malkarlıların eski folklor ürünleri arasında yer alırlar. Anneler, çocuklarının rahat uyumaları için ninniler söylerler;

"Lay-lay-lay laykıgın
Tatlı uykulardan uyanasın
Tatlı-tatlı uyuyup
Allah 'tan iyilikler gelip uyanasın... "

Karaçay-Malkar ninnilerini incelediğimiz zaman, bu ninnilerin eski inanışlarla ilgili dualarla bağlantılı olduğunu görürüz. Çünkü bu ninnilerde çok sayıda eski inançlarla ilgili dilekler vardır. Sözün kudretine olan inançla, çocuklar için söylenen ninnilerde pek çok dilek vardır;

"Oturduğun yerin baş köşe olsun yavrum
Aşağı yolların yüksek olsun yavrum
İyiler içinde adın anılsın yavrum
Annenin istediği gibi büyü yavrum... "

Erkek çocuklar için söylenen ninnilerde ise, çocuğun bir an önce büyüyüp yiğit bir kişi olması dilenir;

"Toplantılarda adın anılsın
Adın özü-sözü biri olarak söylensin
Halk da seni övsün
Ağılda, işte dolaş..."

Kız çocuğu için söylenen ninniler de vardır;

"Seni sevinçle dolu bir evde göreyim
Bu yurtlarda olma tembel
Kötüyü, tembeli yavrum, koca almaz
Alsa da yavrum, gönlü rahat olmaz
Gönlü rahat olsa da, o evlilik çok sürmez... "

Dedeler veya ninelerin torunlarına söyledikleri çocuk şarkıları da vardır. Sözgelimi, "Kızım-kızım", "Suviçmez", "Altın kaplamalı tüfeği omuzuna takan oğlum" gibi şarkılar bunlardandır. Bunun gibi şarkılara, "çocukları şımartma şarkıları" da denilebilir. Karaçay-Malkarlılarınbir kısım çocuk şarkıları ise, çocukları oynatırken söylenir. Sözgelimi, "Cuv-cuv-cuvala", "Tarta-soza", "Durku-durku" adlı şarkılar bunlardandır...

Karaçay-Malkarlılarıneski folklor ürünlerini, halktan derlediğimiz malzemeler doğrultusunda anlatmaya çalıştık. Üzülerek söylemeliyiz ki, bu makalede anlatılanlar, Karaçay-Malkarlıların zengin folklor ürünlerinin çok küçük bir kısmıdır. Büyük kısmı ise, ne yazık ki halkın belleğinden silinmiş, kaybolmuştur. Karaçay-Malkar folkloruyla ilgili yapılan ilmi çalışmaların azlığı ise bu durumun vahametini daha da arttırmaktadır...

KAYNAKLAR

P. Ostrakov, 1879 — Narodnaya Literatura Kabardintsev i Eö Obraztsı, Vestnik Evropı, iv,, s. 701-702

S. Orusbiyev, 1881 — Skazaniya O Nartskih Bogatıryah u Tatar-Gortsev Pyatigorskogo Okruga Terskoy Oblasti, Smomk,, vıp.l, otd.2, s.4

İ. S. Şçukin, 1913 — Materialı dla İzuçeniya Karaçaevtsev, Russkiy Antropologiçeskiy Jurnal, M., No: 1-2, s. 64

ARŞİV, — KBNİİ, Folklomıy Fond 13, op. l,d.No:l

G. F. Çursin, 1925 — H. Osetinı, Tiflis,, s. 57

1956 — Materialı po etnografii Abhazii, Shumi,, s. 82

O. H. Laypanov, 1957 — K İstorii Karaçaevtsev i Balkartsev, Çerkessk,, s. 40

A. Z. Holayev, 1979 — K Voprosu o Transformatsi Obryadovoy Pesni-Plyaski "Gollu" u Balkartsev i Karaçaevtsev, Hudojestvennıy Yazık Folklora Kabardintsev i Balkartsev, Nalçik,, s. 5-12

KARAÇAY-MALKAR TÜRKLERİNDE "TÖRE MÜESSESESİ"

Hacımurat SABANÇI-Hamit MALKONDU

Aktaran: Adilhan ADİLOĞLU

Karaçay-Malkarlılarınkendilerine has eski hayat tarzları, onların tarihi hakkında kaydedilmemiş birçok önemli noktayı gün ışığına çıkarmaktadır. Karaçay-Malkarlıların bazı kesimlerinin geçim kolaylığı, zenginliklerine zenginlik kattıkları,bazı kesimlerinin ise fakirlikleri; halkın ekonomik ve sosyal sınıflara ayrışmaya başladığı dönemlerde, buna paralel olarak halkın adetleri ve töreleri de yeniden şekillenmiştir. Halkın hayatım tanzim eden ve düzeni sağlayan gelenekleri bozmayıp, halkın büyük çoğunluğu tarafından onaylanmış ve rıza gösterilmiş ortak kararlarına herkesin uymasını sağlamak için "Töre" müessesesinin oluşması, gerçekten o dönemler için çok kıymetlidir. Töre, halkın en zor günlerinde kurulmuş, halkın hayat düzeninin bozulmasını önleyerek sürekliliğini sağlamıştır. Töre müessesesi, Karaçay-Malkar'da, halkın bölünmesini önlemiş, sülalelerin birbirlerine karşı düşmanlıklarım ve savaşlarını engellemiştir. Töre'nin kararlarına herkes uymak zorundadır. Töre, zenginlere ve fakirlere aynı şekilde uygulanmıştır. Töre'nin kararlarına uymayan, bu kararları kendi işine göre yorumlamaya çalışanlar olamaz. Çünkü, Töre'de karar verenler ve uygulayanlar, halkın sevip saydığı, itibar ettiği kişilerdir.

"Töre" sözü, "tör" sözünden gelmektedir. Karaçay-Malkar Türkçesinde "tör" sözü, evin en kıymetli yeri için kullanılır. İlkel inanışlar döneminde de kutsal yerler için bu söz kullanılırdı. Sözgelimi bugün Müslümanların ibadetgahı olan cami ve mescitler gibi... S. A. Pletnöva, "Eski Türklerin evlerinin en kıymetli yeri, giriş kapısının karşısı idi" diyor. Anlaşılacağı gibi, "töre" sözü "kutsal istişare-toplantı" anlamına gelmektedir. "Tör" ya da "töre" sözü, "kanun", "düzen", "karar" anlamlarında bütün Türk ve Moğol halklarında kullanılmaktadır. R. G. Ahmetanov, Batı Türklerinde şehzadelere, soylu kimselere, halkın davalarını çözen kişilere (kadılara) töre denildiğini yazıyor. Töre sözü zamanla bu anlamım yitirerek başka anlamlara kaymıştır. Ancak, Karaçay-Malkarlılarda hakim ve yargıç sözü için halen "töreçi" demektedirler.

"Töre" ile ilgili yazılmış makale çok azdır. Olanları da töre hakkında yeterli bilgi vermez. Bununla birlikte; V. F. Miller, M. M. Kovalevski, İ. î. İvaninkov, N. Petruseviç, Basiyat Şahananov, B. Z. Baranova gibi araştırmacılar töre hakkında

bildiklerini yazıya geçirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Onların yazdığı makaleler XIX. Yüzyılın sonlarına doğru basılmıştır. Bilhassa Malkarlıların eski tarihi hakkındaki, "Balkarya" adlı uzun makalesiyle Musos Abayev, Malkarlılar için çok büyük iş yapmıştır. M. Abayev bu makalede, Malkarlıların tarihi, hayat tarzları, gelenekleri, görenekleri, adetleri hakkında birçok kıymetli bilgi vermektedir. Töre müessesesinin Malkarlıların hayatındaki önemini anlatmaktadır. Malkarlıların tarihiyle ilgilenen araştırmacılar, genellikle M. Abayev'in bu makalesinden faydalanmaktadırlar. Sözgelimi, G. H. Mambetov'un, "Kabardey-Balkar'ınTarihi" adlı eserin ikinci cildinde yayımlanan, "Hukuki işler; Henja Töre" başlıklı makalesini söyleyebiliriz. Kamil Azamatov ile Hanapi Hutiyev, M. Abayev'den sonra Malkar tarihiyle ilgili olarak ilk ciddi tarih kitabını hazırlayarak, 1980 yılında yayımladılar. Kitapta, Karaçay-Malkar'da halkınhayatının hukuki bakımdan nasıl tanzim edildiği, eski hukuki işlerin nasıl yapıldığı anlatılmaktadır. Biz de, bu çalışmamızda, yukarıda adı geçen araştırmacıların çalışmalarından ve halk ağzından derlediğimiz materyallerin ışığında, Töre müessesesinin nasıl işlediğini anlatmaya çalışacağız.

M. Abayev'e göre; Töre müessesesi, halkın eski adetlerinden ve geleneklerinden kaynaklanarak; halk arasındaki anlaşmazlıkları, problemleri çözmeye çalışır, çeşitli kanunlar çıkarır, halkın hayatını kolaylaştırmaya ve rahatlatmaya çalışan bir kurumdur. Zamana bağlı olarak kanunlar da değişmiştir. Çünkü zamanla birlikte hayat ve hayatın şartları da değişmiştir. Sözgelimi eskiden beri olagelen adetlerle bağlantılı olmayan bazı yeni durum ve olaylarla karşılaşıldığı zaman, Töre müessesesi de bu yeni durumu, çıkardığı yeni bir kanunla tanzim eder, halkın bu durumla bağlantılı problemlerini çözmeye çalışır. Böylelikle, Karaçay-Malkar'da Töre müessesesinin en birinci işi kanun ve buyruk çıkarına işiydi. Töre, hiçbir kimsenin hakkını yemiyor, bir başkasının yemesine de izin vermiyordu. Töre çok güçlü yetkilere sahipti. K. Azamatov ve H. Hutiyev'e göre, Töre öylesine güçlüydü ki, Malkar'ın en büyük prensinin (valisinin) kararlarını bile engelleyebiliyor, hatta geçersiz sayabiliyordu.

İslam dininin kabulünden sonra, Töre heyetine Kadılar da dahil olmuşlardır. Töre heyetini halk seçiyordu. V.F. Miller ve M.M. Kovalevski'ye göre, "Töre heyeti, zengin-fakir ayrımı olmaksızın, halkın akıllı ve dirayetli kişilerinden seçilir. Ancak bu heyete halkın alt tabakasından kimse giremez. Prensler, halkın hayatında her ne kadar önemli bir olgu ise de, Töre müessesesinde, halkın içinden çıkmış iyi insanlar oturuyor..."

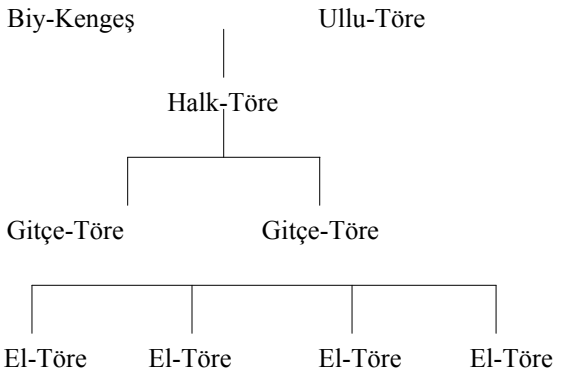
Töre heyetinin halk katındaki değeri, onların karakterleriyle, hakkaniyete bağlı olarak yaptıkları doğru işleriyle ölçülüyordu. Töre heyetindeki kişilerde aranan başlıca özellikler; namuslu olmak, akıllı olmak, ağır başlı olmak, halkın eski ve yeni adetlerini, geleneklerini çok iyi bilmektir. Töre heyetine mensup birinin gücü ve halk tarafından değer görmesi, onun insaniyeti, doğrulu ve hakkaniyeti, halkın hayatına ve adetlerine saygısı, halkın hayat tarzım iyi bilmesine bağlıydı.

Değişik zamanlarda, Karaçay-Malkar'da Töre heyetinde görev yapan en bilinen kişilerden bir kısmının adları şöyledir: Sosran Abay, Balaka Bittir, İsmail Orusbiy, Teberdi Orusbiy, Hasan Kuliy, Kanşavbiy Ahmat, Jabeli Jabel, Kelemet Malkaruk, Tram Tram, Mussa Basiyat, Cammot Canika, Tavsoltan Gaza, Hacı-Geriy Bici, Süleyman Ette, İlyas Süyünduk, Konak Caza, Tebo Kuday, Ali-Mırza Kuday, İslam Girgok, Musos Süyünç, Ali-Hacı Biy, Kasbolat Sozay, Bödene Bayçora, Ali-Hacı Kırımşamhal, Tutar Gıllı, İbrahim Edok...

Töre heyeti yedi yılda bir seçilirdi. Seçimler, hileye fırsat vermemek için, halkın gözü önünde, bir meydanda, açıktan yapılırdı. Her köy, en güvendikleri beş veya yedi kişiyi Töre heyetine seçerdi. Köylerde oluşturulan bu beş veya yedi kişilik heyete "El-Töre" (Köy Töresi) adı veriliyordu. El-Töre'ye seçilen kişilerden biri de, El-Töre'yi temsil etmesi için "Gitçe-Töre"ye (Küçük Töre) gönderiliyordu. Gitçe-Töre, büyük vadiler kuşağında kurulmuş, çevresinde küçük köylerin olduğu büyük köylerde kurulmuştu. Küçük köylerin Töre heyetlerinden temsilciler gelerek Gitçe-Töre'yi oluşturuyorlardı. Genellikle 10 kişiden oluşan Gitçe-Töre; Baksan, Çegem,Ullu Malkar, Ullu Karaçay, Holam-Bızıngı vadilerinde kuruluyordu. Her Gitçe-Töre de, kendi içlerinden bir temsilci seçerek "Halk-Töre"ye gönderiyorlardı. Halk-Töre'de görev yapanlar; V.F. Miller ve M.M. Kovalevski'nin dediği gibi: "Halkın en akıllı a-

damlarından; halkın rahatlığını, düzenini sağlayabilecek dirayetli ve basiretli insanlarından oluşuyordu..." Bunlardan sonra bir de; "Ullu-Töre" (Büyük Töre) ve "Biy-Kengeş" (Prens Heyeti) vardır. Biy-Kengeş, adından da anlaşılacağı gibi prenslerden oluşuyor ve bir nevi danışma kurulu özelliğindeydi.

Karaçay-Malkar'daki Töre müessesesini şematik olarak şöyle gösterebiliriz:

Karaçay'da Töre müessesesinin nasıl işlediğini Abuk-Ali Özdenov şöyle anlatıyor: "Eskiden, Karaçaylılar çeşitli adet ve geleneklerine göre hayatlarını tanzim ederek yaşıyorlardı. Halkın tamamını ilgilendiren kararların alınması işi için Kart-Curt köyünde, halkın uygun gördüğü bir yerde toplanılırdı. Daha sonraları, Hurzuk ve Uçkulan köylerinin de kurulmasından sonra, Uçkulan köyü diğer iki köyün ortasında olduğu için toplantılar bu köyde yapılmaya başlandı. Üç köyden üç temsilci seçilerek Töre heyetini 9 kişi oluşturuyordu. Çok önemli bir iş için acil karar alınması gerektiği zamanlarda, halktan davet edilen kişiler de, Töre heyetiyle beraber toplantılara katılıyorlardı. Toplantı başlamadan önce şöyle yemin edilirdi:

And ediyoruz,

Ölsek de birlikte ölmeye,

Kalsak da birlikte kalmaya,

Birlikte, geri durmamaya,

Tanrıya (karşı) doğruluğa,

Tanrı andın(ı) bozmamaya..."

Malkarlıların tarihinde El-Töre'nin ayrı bir önemi vardır. Bu konuyla ilgili Basiyat Şahanov şöyle yazıyor: "Önemli bir problem konusunda anlaşmazlık içinde olanlar, önce birbirleriyle anlaşarak Ullu-Töre'ye gitmeye gerek görmeden El-Töre'ye gitmeyi uygun görmüşlerdir..."

Karaçay-Malkarlılar, anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmak için, komşu halkların Töre heyetlerini davet ettikleri de oluyordu.

Töre müessesesi toprakla ilgili anlaşmazlıklara da bakıyordu. El-Töre'nin yahut Gitçe-Töre'nin kararlarını benimsemeyenler, Halk-Töre'ye gidiyorlardı. Halk-Töre, iki-üç ayda bir toplanıyordu. Gitçe-Töre sürekli mesai halindeydi. Ullu-Töre ise bir veya birkaç yılda bir toplanıyordu. Ullu-Töre toplanacağı zaman, Halk-Töre ve Gitçe-Töre temsilcileri gelerek Ullu-Töre'yi oluşturuyorlardı. Bazen, Ullu-Töre'nin toplantılarına Töre muhafız şefinin katıldığı da oluyordu.

"Biy-Kengeş" ise prenslerin kendi aralarındaki problemleri çözmek için toplanıyordu. Bunun dışında, Ullu-Töre'nin aldığı kararların özellikle uygulanması yönünde kulis ve baskı yaptığı oluyordu. Ullu-Töre heyetine tavsiyelerde bulunuyordu. Biy-Kengeş, genellikle Abay, Malkaruk, Orusbiy ve Kırımşamhal ailelerinde toplanıyordu. Prenslerin izni dahilinde, bu toplantılara kendi halklarından ve komşu halkların ileri gelenleri de katılıyordu. V.F. Miller ve M.M. Kovalevski'ye göre: "Malkar'daki prenslerin gücü sınırsız değildi. Halkı da ilgilendiren çok önemli konular söz konusu olduğunda, Biy-Kengeş halkın bilge-yaşlılarını da toplantıya çağırmak zorundaydı..."

Töre heyetine seçilen kişiler, üstlendikleri bu büyük işin bilincinde olmak ve ona göre hareket etmek zorundaydılar. Aksi halde Töre heyetinden çıkarılabilirlerdi. Sözgelimi Bayçora ve Aydabol gibi köklü ailelere mensup iki kişi Töre heyetinden çıkarılmıştır.

Töre müessesesinin bir muhafız gücü (Mırtazak) de vardı. Bunlar, Töre'nin ve Töre heyetinin güvenliğinden sorumluydular. Töre toplantılarına muhafız şeflerinin katıldığı da oluyordu. Ancak, onların görevi genellikle Töre heyetinin direktiflerini dinlemekti. Onların toplantılarda bir söz hakkı yoktu. Bunun dışında, Töre heyetinin angarya işlerini yaptırmak için görevli-

leri (Barçı-kelçi) ve tellalları (Koduçu) vardı. Töre toplantısı olacağı zaman tellallar sokaklarda dolaşarak bunu halka bildiriyorlardı.

Töre toplantılarına "Ayrakçı" (Savcı) ve Kadılar da çağırılıyordu. Davalı da, kendi istediği birini "Ökül" (Vekil, avukat) olarak çağırıyordu. Ökül, Töre heyetinin çok zor sorularına kolaylıkla cevap verebilen, çetrefil olayları çözebilen zeki ve akıllı kişilerden seçiliyordu. Töre heyetinin gündemindeki anlaşmazlık durumlarını (davaları) Ayrakçılar araştırıp, Töre heyetine bilgi veriyorlardı. M. Abayev'e göre, Ayrakçılar zaman zaman davacılardan veya davalılardan rüşvet aldıkları için işlerini dürüstçe yapmıyorlardı. Sözgelimi eskiden yaşanmış konuyla ilgili bir olayı anlatım: (Bıllım köyünden Macir Şava'nın ağzından) Gestenti'de bulunan Tolgur-Çeget'teki tarla için, Tolgur ailesi ile Çegemli Barazbiy ailesi kavgalı haldeydi. İki aile de, bu tarla üstünde hak iddia ediyorlardı. Ayrakçı olarak Karaçay'dan çağırılan Musa Batça adlı birisi, konuyu hiç araştırmadan ve incelemeden: "Tolgur ailesi boş konuşuyor. Bu tarla Barazbiy ailesinindir" diye hüküm veriyor. Ancak, Tolgur ailesi işin peşini bırakmıyor ve derin bir araştırmadan sonra bu tarlanın Tolgur ailesine ait olduğunu ispatlanıyor. Töre de tarlayı Tolgur (Kırımşamhal) ailesine veriyor..."

N.A. Karaulov, "Töre'de yalan söylemek, boş konuşmak ve yalancı şahitlik yapmak çok büyük ayıp sayılırdı. Bu ayıbı alan kimseler, aynı zamanda bu ayıbı mensup oldukları sülaleye de bulaştırmış oluyorlardı. Halk da onları buna göre değerlendiriyordu" diyor.

Basiyat Şahanov'un yazdığını göre: 'Toprakların sınırlarıyla ilgili anlaşmazlıkları da Töre müessesesi çözüyordu. Buna rağmen, davalı-davacı yine anlaşamıyorsa, Töre heyetinin önünde, "Toprağın sınırını hileli, yanlış gösteren ben olursam, kolum-bacağım kurusun" diye yemin ediyorlardı. Halk bu tür yeminlere çok itibar ediyor ve inanıyordu. Sözgelimi, Tengiz Süyünç adlı bir ihtiyar şöyle anlatıyor: "Ben küçüklüğümde, Bızmgı köyünden Ebu Rahay adında bir adamın kolunun kuruduğunu görmüştüm. Önce yemin edip, sonra bu yeminine uymayarak toprağın sınırını hileyle değiştirdiği için kolunun kuruduğunu söylüyorlardı. Yeminini tutmayıp hile yaptığı içim Allah'ın lanetine uğramış..."

Karaçay-Malkar'da İslam dini gelmeden önce de bu tür yeminler varmış. Barasbiy Biyazir'in anlattığına göre Töre heyetinin önünde yapılan yemin şöyleymiş:

"Ben Töre 'nin önünde and ediyorum
Bugün olacak işten
Kaçmamaya, geri durmamaya
Hayatımı feda etmeye..."

B. Biyazir'in söylediğine göre, Töre heyetinin önünde yemin edip de somadan yeminini bozanlar öldürülüyormuş.

Malkar'da Töre müessesesi ilk önce Zılgı köyünde çalışmaya başlamış. Daha sonraları ise Çerek ırmağı kenarında ve Abay-Kala'da çalışmaya başlamış.

Çegem vadisinin girişinde, Töre ile ilgili yer adları, taş adları vardır. V.F. Miller ve M.M. Kovalevski: "Buralarda bazı ilginç taşlar gördük. Bu taşların üzerinde Töre heyetine mensup kişiler oturuyormuş ve burada toplantılar yapılıyormuş" diyor.

Ulu-Elin yakınlarındaki, oturmaya elverişli işlenmiş taşlar vardır. Bunlara "Töre Taşları" deniyor. Töre heyeti yazın burada toplanırmış. Töre heyeti istişare etmek için ise "Bayrım-Çuvanası"nda toplanırmış. Buna göre, G.D. Çikovanin'in, "Malkar'da taş oturaklı meydanlar yoktur" sözünde bir yanlışlık olmalıdır.

Töre heyeti genellikle köyün dışında bir yerde toplantı yapardı. G.D. Çikovanin, Osetlerin Töre toplantıları hakkında şöyle diyor: "Töre heyeti, üzerinde çalıştığı olay hakkında, başkalarına bilgi sızmaması için toplantılarını köyün dışında bir yerde yapar..." Bu durum, Malkar Töresi için de geçerlidir.

M. Abayev, Malkar tarihinde Çerek vadisi sakinlerinin önemli bir yerinin olduğunu söylüyor. Halk-Töre'nin sürekli burada toplandığını ifade ediyor. Malkar Halk-Töre'nin toplantılarına diğer Töre müesseselerinin temsilcileri de katılıyorlardı. Bu toplantılara Karaçay'dan, Osetya'dan katılanlar da oluyordu. Basiyat Şahanov da, Malkar Halk-Töre'nin yaptığı doğru işlerle meşhur olduğunu söylüyor. Sözgelimi, komşu halklar, anlaşmazlıklarını çözmesi için Malkar Halk-Töre'ye geliyorlarmış. V.F. Miller ve M.M.

Kovalevski'nin söylediğine göre, başka yerlerde sonuca bağlanan kararları değiştirecek veya bozacak kadar Malkar Halk-Töre'nin komşu halklar üzerinde itibarı varmış.

Zaman geçtikçe, Ullu Malkar'da olduğu gibi, Çegem'deki Töre müessesesinin itibarı da yükseliyordu. Halk, Çegem Töresi'nin itibarının artmasını, Kırım'dan vergi toplamak için gelen Kırım Hanı'nın askerleriyle yapılan mücadeleye bağlıyor. Bu olayla ilgili; Aznor Akbolat, Lokman Atakku, Kanşavbiy Curtubay, Muhammed Kalabek, Hızır Kötençi, Macir Caza'nın anlattıkları şöyle: "Her yıl olduğu gibi, Kırım Hanı'nın askerleri vergi toplamak için Kafkasya'ya geleceklerdi. Onlar gelmeden önce Malkar'da Töre heyeti toplanryor. Töre heyeti, Kırım Hanı'nın vergisinden ve askerlerinden kurtulmak için çözüm yolu arıyor. Toplantı sonunda, Kırım'dan gelen askerlerin hepsinin öldürülmesi kararı alınıyor. Askerlerin kimler tarafından öldürüleceği konusunda kura çekilmesi uygun görülüyor. Ancak, Basiyat Ebu adında Çegem'den gelen bir temsilci, kura çekmeye gerek olmadığını, bu işi doğrudan kendisinin üstleneceğini söylüyor. Töre heyeti de bu isteği kabul ediyor. Ayrıca, Kırım askerleri Çegem'e saldırdıkları zaman diğer vadi köylerinden de yardım edileceği yönünde karar alınıyor.

Basiyat Ebu, hemen Çegem'e dönerek hazırlıklarına başlıyor. İlk önce büyük kazanlarla bol alkollü şıralar hazırlatıyor. Kırım Hanı'nın askerleri Çegem'e geldikleri zaman, Çegem halkı onları çok güzel bir törenle karşılıyor. Onlar için büyük şölenler tertipliyorlar. Kırım'dan gelen askerler şölenler sırasında, Çegem'in "meşhur" şırasından "kana kana" içiyorlar. Onlar içip iyice sarhoş olduklarında, Basiyat Ebu'nun önderliğindeki Çegem halkı Kırımlı askerlerin hepsini öldürüyorlar ve uçurumlardan aşağıya atıyorlar.

Kırım Hanı vergi toplamak için Çegem'e gönderdiği askerlerinden bir haber gelmeyince meraklanıyor ve onları aramaları için yeniden adamlarını gönderiyor. Ancak bütün aramalara rağmen askerler bulunamıyor. İşte bu olaydan sonra, Kırım Hanı durumu anlamış olacak ki, bir daha Malkar'a vergi toplamak için askerlerini göndermiyor..."

Bütün bu olan bitenden sonra, Çegem halkı bu kahramanlığı için diğer vadi köyleri tarafından saygıyla anılmaya başlanıyor, itibarı artıyor. Kimileri ise, Kırımlı askerleri sarhoş edip öldürdükleri için onlara "Hileci Çegemliler" diyorlar. Çegem halkının bu kahramanlığından soma Ullu-Töre toplantıları Çegem'de yapılmaya başlanıyor.

XIX. yüzyıl ortalarında; Ullu-El, Dumala, Aktoprak, Bızmgı, Holam sakinleri Ullu-El ile Dumala ortasındaki Dongat denilen bir yerde; Töre toplantılarının yapılması için bir bina inşa ediliyor. Bugün bu binanın sadece temel taşlan kalmıştır. Halk buraya, "Töre heyetinin toplandığı ev" diyor.

1890'li yıllarda Holam'da bulunan yassı taşların üzerinde Arap harfleriyle yazılmış Malkarca kısa metinler vardır. Bu metinler Töre heyetinin işleriyle ilgilidir. N.P. Tulçinski bu konuda, 1903 yılında yazdığı makalesinde şöyle diyor: "Birkaç yıl önce Holam'da, Ushur köyünün yukarı tarafında bulunan bir kale harabesinin duvarında iki tane yassı taş bulduk. Taşlarında üzerinde Arap harfleriyle yazılmış Malkarca sözler var. Taşların birinin üzerinde; Kırım'dan, Kabardey'den, Malkar'dan ileri gelen kişilerin adları yazılı. Taşın üzerine yazılmış metinde; Malkar topraklarının Rusya ve Kırım'la olan sınırlarından bahsediliyor. Diğer taşta ise; Bekmırza Girgok adlı bir adam ile (adı belirtilmemiş) başka bir adam arasındaki anlaşmazlığın çözümü için; Baksan'dan İsmail Orusbiy, Ullu Malkar'dan Mırtazaliy Biy, Holam'dan Soltan Şakman'ın şahitlikleriyle bir toplantı yapılıyor ve Bekmırza Girgok'un topraklarının sınırları belirleniyor. Bu işlerin yapıldığı tarih (Hicri takvimle) 1127 (M. 1711) yılı. Durum böyle ise, 200 yıl önce bu bölgelerde, prenslerin dışında da halktan geniş topraklara sahip olan kişiler varmış. Bu duruma prenslerin de bir itirazı yokmuş. Çünkü bizzat kendileri de bu işte şahitlik yapmışlar..."

M. Abayev'in de bu tür taşlarla ilgili olan incelemesi bize çok şeyi açıklıyor. Sözgelimi, taşların birinde şöyle bir olaydan bahsediliyor: "Malkar'da, Bızıngı'da, Holam'da, Çegem'de, Baksan'da yaşayan halkın topraklarıyla sınırları olan Kırım Hanı ile Kabardey prensinin bu topraklar üzerinde hak iddia etmeleri, bunun için de başka milletlerden temsilciler gelip toplantı yapılarak anlaşmazlık çözüme kavuşturulmuş. Bu

anlaşmazlığın çözümü için toplantıya katılanlar arasında Gürcü-Svan prensi Otar Otarov, Kırım' dan Ağalar Han da var.

Bizim anladığımıza göre; Kırımlılar, Kabardeyler ve Pyatigorsk (Beştav-Malkarlılar) halkı arasında bir sınır anlaşmazlığı çıkmış. Malkarlılar Aslanbek Kaytuk'u, Kabardeyler Jabağı Kazanıko'yu, Kırımlılar Bayan Sarsan'ı vekil olarak seçmişler. Tatartüp bölgesinden Terek ırmağına kadar olan yerler, Kuban düzlüğüne kadar olan yerler, Lesken geçidine kadar olan yerler, Canbaş ve Balık'a kadar olan yerlerin Malkarlılara ait olduğu; Taşlı-Kala'dan Tatartüp'e kadar olan yerlerin Kırımlılara ait olduğu; Taşlı-Kala'nın aşağı kısmındaki yerlerin ise Ruslara ait olduğu tespit edilmiş. Şahitlik edenler ise; Gürcü-Svan prensi Otar Otarov ile Kırım'dan Ağalar Han'dır. Bu anlaşmayı yazıya geçiren Abdulkadı Halil'dir. Recep ayının son günleri, Pazar günü, 1127 (M. 1709)..." Holam'da bulunmuş olan bu taşlar şimdi Moskova'da bir müzede saklanıyor.

Töre müessesesi her zaman halkın yanında olmuştur. Halkın sahip olduğu hakların devamı için çalışmıştır. Komşu halklarla barış içinde yaşamak için önemli görevler yapmıştır. M. Abayev makalesinde şöyle bir olaydan bahsediyor: "Aydabol ailesine mensup bir kişi, Malkar'ın valisi olmak için Kabardey prensi Aslanbek Kaytuk'tan yardım istiyor. Bunun için, Aslanbek Kaytuk'un askerleriyle Malkar'a gelerek, kendisine karşı olanları ortadan kaldırmasını istiyor. Aslanbek Kaytuk, askerleriyle Malkar'ı işgal etmek için hazırlanıyor. Bu arada, Malkar'ın valisi olan Sosran Abay'a da bir elçi göndererek vergi talep ediyor. Malkar valisi Sosran Abay, Kabardey prensinin elçilerini tersleyerek: "Gidin söyleyin! Kaytukoğlu'nun Malkar ile bir işi varsa Töre'ye gelsin. Yok eğer benimle özel bir işi varsa bana misafir gelsin!" diyor. Elçiler geri dönerek durumu Kabardey prensine bildiriyorlar. Kabardey prensi, Malkar valisi Sosran Abay'ın çetin ceviz birisi olduğunu anlayıp bu işten vazgeçiyor ve onunla dostluk kurarak barış içinde yaşamayı tercih ediyor. Sosran Abay da, Kabardey prensinin dostluğuna karşılık veriyor. Herhalde, Aslanbek Kaytuk'u 1709 yılında Malkar Ullu-Töre toplantısına bu yüzden davet etmiş olmalı..."

O zamanlarda Kafkasya'ya dışarıdan gelen saldırılar oldukça yoğundu. Bu yüzden komşu Kafkas halkları birbirleriyle dayanışma içinde olmak zorundaydılar. Bu dayanışma işinin sağlanmasında Töre müessesesinin önemli rolü vardı.

XVII. yüzyılın ortasında, Kırım Hanı Aslan Gerey, Kabardey topraklarını istila etmek için hazırlanırken; Karaçay ve Malkar'dan, Osetya'dan asker birlikleri hazırlanarak Kabardey'e yardım için gönderildi. Bu organizasyonu Ulu-Töre yapmıştı.

L.İ. Lavrov: "1894 yılında Kabardeyler ile Malkarlılar birlik olup Rus Generali G.İ. Glaznappa'a karşı savaştılar" diyor. Çegem vadisinde, 9 Mayısta çok kanlı bir savaş yapıldı. G.İ. Glaznapp, Rus Çarı I. Aleksandır'a gönderdiği mektupta, savaşın gündüz 11'den akşam 18'e kadar sürdüğünü yazıyor. Kabardey, Karaçay-Malkar birliklerinden oluşturulan Kafkas ordusunun 11.000 kadar olduğunu söylüyor.

General Bulgakov, 1810 yılında Kabardey topraklarını işgal etmek için Kafkasya'ya geldiğinde, Kabardeyler ile birlikte diğer Kafkas halkları da savaşıyorlardı, özellikle de Karaçay-Malkarlılar...

General Emanuel, 1828 yılında Karaçay topraklarını işgal etmek için geldiğinde de, Malkar'dan ve Osetya'dan yardım etmek için askerler gelmişti...

îşte bütün bu işler, Töre müessesesinin organizasyonlarıyla gerçekleşiyordu.

Baksan ve Holam vadilerinde yaşayan Malkarlılar ile komşu Gürcü-Svanlar arasında bir anlaşmazlık çıktığı zaman devreye yine Töre müessesesi giriyordu. Sözgelimi, Malkarlılar sürekli Gürcü-Svan topraklarına saldırarak yağmacılık yapıyorlardı. Bu durumdan şikayetçi olan Gürcü-Svanlar, Malkar Töresine başvurarak durumu çözmelerini istemişlerdi. Malkar Töresi de Gürcü-Svanlardan alınacak bir toprak karşılığında Malkar çetelerinin saldırılarını engellemeyi başarmıştı. Gürcü-Svanlar da, Holam-Bızmgı meralarında sürülerini otlatabileceklerdi...

Komşu halklar ile sınır anlaşmazlıklarıyla ilgili işlerden başka, bizzat Malkarlıların kendi içlerinde, prensler arasında da sınır anlaşmazlıkları oluyordu. Hatta aynı sülaleye mensup olan

kişiler arasında da bu tür anlaşmazlıklar mevcuttu. Bu anlaşmazlıkları çözmek için yine Töre'nindi.

Töre müessesesi, prensler ile halkın ileri gelen zenginlerinin işlerine ayrı bir önem veriyordu. Onların işlerini uzun ve derin araştırmalardan sonra karara bağlıyordu. Töre müessesesi, kişilerin prens yahut zengin olmasına bakmıyor, eğer onları suçlu bulursa en ağır müeyyidelerle cezalandırıyordu. Hatta ölüm cezasına bile çarptırabiliyordu. Sözgelimi, Ullu Malkar'da gelinlerin zifaf gecesine gitmeyi adet haline getiren Botaş ailesine mensup zengin birini ölüm cezasına çarptırmış ve bu ceza uygulanmıştı.

Raçikav adlı bir sülale, Çegem halkına yaptığı zulümden dolayı, Töre müessesesi tarafından toptan öldürülmeleri cezasına çarptırılmıştı. Kelemet Malkaruk'un önderliğinde Töre müessesesinin muhafızları Raçikav ailesini toptan öldürdüler. Bu olayla ilgili bir Malkar halk şarkısı da vardır:

"Bereket gelsin ElbaylarınTayçık ile Bala 'ya

Kan döküldü Gestenti 'de Raçikavların merasına"

Töre, Raçikav ailesi toptan kırıldıktan sonra onların topraklarını topraksız köylülere pay etti. Halk da, Töre'ye bu adaletinden dolayı minnettar kaldılar. Halk şarkısı şöyle devam ediyor:

'Büyük Töre 'ye şimdi teşekkür edelim
Topraksızlara ödünç hayvanlar verelim
Ullu-Çegem 'de Ullu-Töre 'ye yol ettik
Raçikavların kökünü yok ettik... "

Raçikav sülalesi ortadan kaldırılırken, bu sülaleye mensup birinin hanımı o sırada baba evinde (Karabugaylarda - Osetya'da) idi ve bir oğlan çocuğu doğurmuştu. Çocuk 7-8 yaşına geldiğinde, annesi onu alarak Malkar'a gelerek Töre heyetinin huzuruna çıkıyor. Töre, Raçikav sülalesine mensup olan bu çocuğun, eskiden Raçikav sülalesine ait olan toprakları vermeyi kabul etmiyor ve sadece ona kendisini geçindirebilecek kadar toprak ve hayvan veriyor. Hatta çocuğun, toptan ortadan kaldırılmış olan Raçikav sülalesinin adını taşımasını da yasaklıyor. Daha sonra çocuk "Tuvdu" adıyla anılıyor ve bu ad onun sülale adı olarak kalıyor.

E.Z. Baranova'nın yazdıklarına göre, birisi durup dururken, hiçbir suçu olmaksızın, başka birini yaraladığı veya öldürdüğü zaman, Töre bu adamı ölümle cezalandırıyordu.

N. Petraseviç anılarında şöyle bir olaydan bahsediyor: "Karaçay'da, İsaliy Erken adlı birisi, ücretini vermek kaydıyla Haciyat Dola adlı bir kadından çizme yapmak için deri alıyor. Daha sonra İsaliy Erken sözünde durmayarak derinin ücretini ödemiyor. Aradan 7 yıl geçtikten sonra Haciyat Dola, El-Töre'ye başvuruyor. El-Töre, kadını haklı buluyor ve İsaliy Erken'i de kadına tazminat olarak üç buzağılı inek, gebe inek ve iki tane de kuzulu koyun ödemeye mahkum ediyor..."

Çegem'de, Botaş Makıt adında birisi, kendisine saldırdığı için, Malkaruk ailesinin bir keçisini öldürüyor. Malkaruk ailesi de, öldürülmüş olan bu keçinin parasını istiyor ve Botaş Makıt'ı Töre'ye dava ediyor. Töre olayı inceledikten sonra, keçiyi kendisini korumak için öldürdüğü kanaatine varıyor ve Botaş Makıt'ı haklı buluyor...

Karaçay-Malkar Türklerinin Töresi hakkında şimdiye kadar anlatılanları, halkın ağzından derlediğimiz Töre ile ilgili ata sözleriyle özetleyelim:

"Sen davacı olsan da,
Töre kendi işini (bildiği gibi) yapar.

Davacıdan dava kalmazsa,
Töreci 'den de töre kalmaz.
Töre'nin kestiği yerden,
Kan çıkmaz. Töre 'nin yumuşaklığı, sertliği
(Töre) Başkanının sorgusuna göre olur.
Töre 'nin söyleyeceklerini bilmiyorsan
Töre 'ye gitme.

Dünyada adalet kalmamışsa,
Ullu Malkar'da Töre de mi kalmamış..."

MEDENİYET, TOPLUM VE POLİTİKA

Prof. Dr. Bahargül ŞANİYAZOVA
Türkmenistan Bilimler Ak. Fels. ve Hukuk Ens..

Türkmen Türkçesinden Aktaran
Güçmurat SULTANMURAT

Türkmenistan SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığım elde eden Türk Cumhuriyetlerinden biridir. Bağımsızlığını kazandıktan soma Türkmenistan Birleşmiş Milletler Topluluğu tarafından tarafsız devlet olma statüsünü de elde etmiştir. Bağımsızlığımızın bu kısa süre içerisindeki tarihi tecrübeleri Cumhurbaşkanımız Saparmurat Niyazov tarafından hazırlanan programın gidişi ile ilgili analitik belgelerde de derinden incelenmiştir. Türkmenbaşı bu programsal belgesinde sosyal hayatın hemen hemen her yönündeki değişmeleri değerlendirmiştir ve Türkmen ulusunun tarihi tecrübesi ve kültür mirası üzerine derin bir felsefi bakış sergilemiştir.

Bağımsızlık ve tarafsızlığın elde edilmesi, devletin dış ve iç ilişkileri ile ilgili bir takım sorunların çözümüne yeni tür yaklaşımları istemektedir. Yeni tür yaklaşımlara olan istek özellikle ekonomik reformları gerçekleştirmekte kendim göstermektedir. Böyle bir durum devlet yönetiminin önünde ve devletin ilerlemesini öngörecek yönlerin belirlenmesinde yeni yaklaşımları gerektirmektedir.

Devletin ekonomik yapısını yeniden düzenlemekte Saparmurat Türkmenbaşı'nın başkanlığında hazırlanan "On Yıllık İstikrar " (On Yıl Abadançılık) programı büyük ehemmiyete sahiptir. Bu program, zamanın isteğinden taşıp çıkan bir zorunluluktur.

Bugün eski Sovyetler Birliği devletleri arasındaki siyasî, ahlaki ve ekonomik durumlar mukayese edildiğinde, Türkmenistan'ın bağımsızlığının bu kısa süre içerisinde çok büyük başarılar kaydettiği hemen göze çarpmaktadır.

Milli birlik ve milletlerarası uzlaşma, kaynaşma, toplumun manevi ve ahlaki, siyasi ve hukuki istikrarı, toplumsal - ekonomik yapının her yönünde özgür davranışların ilk belirtileri açıkça ortadadır. Bunlar, toplumun devlet yönetimine katılmasını sağlayan demokratik kurumlara dayanan iktidarın otoritesi ile mümkün olmaktadır. Gerçekten de sağlam bir icra kuvveti, Türkmenistan'ın gelişmesine imkan ve garanti sağlamaktadır. Diğer bir dikkate değer husus da ekonomik reformun niteliği ile ilgilidir.

"On Yıllık İstikrar" (On Yıl Abadançılık) Programı Türkmenistan'ın serbest ekenomiye geçişinin evrimsel olarak gerçekleşmesini öngörmektedir. Bu program devlet .ve ferdin çıkarlarını uzlaştırarak toplumu yeni bir hayat düzenine

kavuşturmak amacını güder: Ekonominin totaliter rejim ile yönetildiği bir devirde çeşitli sosyal ekonomik programların mevcut olmasına rağmen bunlarda ayrı ayrı ferdin çıkarı gözetilmemekteydi. Eski ekonomik ilişkilerde insan, ekonomiyi planlı yöneten bir araç idi. Böyle bir ortamda ferdin özgür yetkinliğinin gelişemeyeceği doğaldır.

Türkmen ulusunun milli çıkarını temel alarak serbest ekonomiye evrimsel olarak geçiş, toplumun eski yaşam biçimini, bilincini, davranış normlarım kökten değiştirmektedir. Ferdi eşit kılan ve standartlaştıran sosyalist hayat biçimi yerine, ferdin manevi ve entelektüel yeteneklerini geliştirmeye imkan veren yeni bir hayat biçimi oluşturmaktadır. Toplumsal hayat içerisinde ferde böyle bir özgürlüğün sağlanması "İstediğini Yap" tarzındaki bir yoruma tabi tutulmamalıdır. Devletin toplumsal temellerinin, yıkılmasında etkili olmamalıdır. Ancak demokrasinin esas prensiplerine dayalı iktidarın kuvveti ile donatıldığı ölçüde, toplum kararlı bir gelişme imkanına sahip olacaktır. Sağlam bir iktidar, ona uygun bir hukuk temeli ve ferdin hukuk önünde sorumluluğu olmaksızın gerçek bir demokrasi mümkün değildir.

Bu yönde, vatandaşların hukuk bilincinin oluşması için çağdaş olguları değerlendiren araştırmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Özellikle de felsefi, sosyolojik ve psikolojik araştırmaların yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü sosyalizmde toplumun zihniyetinde hukuki sorumluluk değil de ideolojik sorumluluk hâkimdi. İdeolojik dürüstlük ferdin diğer niteliklerinin de ölçütü sayılmıştır. Böyle bir yaklaşımın sonucu olarak fert tek yönlü gelişmeye maruz kalmaktadır. Onun manevi ve ahlaki yönden fakirleşmesi kendini göstermektedir. Bundan dolayı Hukuk-Felsefe Enstitüsü başta olmak üzere hukuk bilimleri sahasında yeni sağlam araştırmalar gerçekleştirilmektedir. M. Plank'ın: "Mükemmel bir teori pratikten daha yararlıdır" dediği gibi toplumun hukuk bilinci kültürünü geliştirmekte yeni yöntemler icat edilmelidir.

Günümüzde toplum faaliyetlerindeki düzen, onların hukuk öğrenimleri, sorumlulukları, yasal davranışları, her yöndeki istikrar iktidarın dikey yapısının verimli çalışmaları ile mümkün olmaktadır. Tabii ki, fertte, bağımsız, tarafsız devletin şartlarına uyum sağlayabilecek hukuk bilincinin oluşması uzun vadeli bir faaliyettir. Çünkü bu faaliyet insan bilincinde ve dünya görüşünde derin bir dönüşümün gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Bu dönüşümün gerçekleştirilmesinde milletimizin kültürü, coğrafik ve ekonomik şartlar göz önünde bulundurulmalıdır. Çünkü devlet modeli, tarihi kültürel miras ve coğrafi şartlar, toplumun etnik ve milli bilincinin temelini teşkil etmektedir. Bu üç olgu kendi aralarında çok sıkı bir ilişki içerisindedirler ve yekdiğerini tamamlamaktadırlar.

Türkmenbaşı başkanlığında Türkmenistan'ı sosyal ve ekonomik yönden geliştirmek için hazırlanan programın verimliliği, bu üç faktörün temel alınmasından ileri gelmektedir. Ayrıca, seçtiğimiz devlet modeli de, toplumun ulusal bilincinin gelişmesinde belirleyici faktördür.

Millî bilinci temellendirmek, büyük bir tarihi ehemmiyete sahiptir. Çünkü bu sadece ekonomiyi evrimsel olarak değiştirmek ile ilgili olmayıp, toplumun tarihi ve kültürel mirasına yeni bakışı, insanlar arasında hümanizmin yeniden canlandırılmasını da beraberinde getirmektedir. Devletin insan politikası, ulusal medeniyetin dünya medeniyetine katılmasında en mühim etkendir. Türkmenbaşı'nın kültür politikasının toplumun ulusal bilincine, gelenek - göreneklerine, hayat tarzına, milletimizin kendine özgü felsefi dünya görüşüne dayandığından dolayı milli kültür ile dünya kültürü arasında uzlaşma mümkün olmuştur. Toplumun manevi mirasım muhafaza etmek ve ona dinamizm kazandırmak milli ve tarihi bilincin gelişmesinde önemlidir. Bu hususta başarılı çalışmalar yapılmakla beraber, daha yapılması gereken çok şey vardır. Bütün bunlar bizi kültürün ne olduğu sorusu ile karşı karşıya getirmektedir. Acaba kültür nedir? Genel olarak kültür: "Toplumun hayat tarzıdır. İnsan faaliyetinin kendine has bir niteliğidir".

Günümüzde iktidarın hümanizm ve demokrasi politikası vasıtasıyla temin edilen özgür bakış ile kültürümüzün maddi ve manevi zenginliklerini muhafaza etmek mümkündür. Ancak bu şartlar altında ulusal ve uluslararası uzlaşma ve gelişme sağlanacaktır.

Türkmen toplumunun milli bilincinin en önemli özelliklerinden biri de dine eğilimli olmasıdır. Sovyetler Birliği devrindeki ateistik ideoloji bile toplum ve din arasındaki bağı kesmekte başarılı olamamıştır. Bu olgu Türkmenlerin asırların

tecrübesi ile kazandığı demokrasi anlayışından kaynaklanmaktadır.

Bağımsızlık ve tarafsızlığın elde edilmesi ile iktidarın dine yaklaşımı kökten değişmiştir. Türkmenbaşı'nın adaletli politikası sayesinde din, bir milli kültür unsurumuz olarak kabul edilmektedir. Dine yeni bir yaklaşım getirilmektedir. Farklı dinlere eşitlik tanınmaktadır. Bütün bu teşebbüsler dini inancı farklı olan insanların psikolojik gerginliğini ve din kökenli fanatizmi ortadan kaldırmaya imkan sağlamıştır. Kültür unsuru olarak dinin toplumsal hayattaki rolü ve ferdin manevi eğitimindeki önemi üzerindeki ilmi araştırmalara girişilmesi sevindiricidir. Örneğin Türkmenistan Bilimler Akademisi Hukuk ve Felsefe Enstitüsü tarafından farklı toplumsal gruplar üzerinde sosyolojik araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca, Türkmenistan'da provoslav dininin menşei ve gelişme yolları ile ilgili teoretik analizde yapılmıştır.

Geçiş döneminin en önemli sorunlarının biride her bir fertte milli kültürün yeniden yapılanmasını sağlamaktır. Bu sorunun çözümünde medya, tarihi ve arkeolojik araştırmalar ve edebi anıtlarımız ile ilgili yayınların genişletilmesi etkili olmaktadır. Ayrıca, ferdi ilgilendiren problemler ile ilgili felsefi ve sosyolojik araştırmaların da ehemmiyeti büyüktür. Burada biz sadece ulusumuzun tarihi geçmişi ile sınırlı bir kültürel ortam oluşturmak sorunu ile değil, modern dünya kültürünün bize olumlu yanlarını sergileyen ve ondan yararlanan bir milli, sosyal ve kültürel ortam yaratmak sorunu ile karşı karşıyayız. Modern teknolojinin dışında kalmak milli kültürün muhafazası için tehlikeli bir durumdur. Bu husus bilim tarihinin ortaya çıkardığı bir gerçektir.

Teknolojik gelişmelerden geniş ölçüde yararlanmak toplumun ekolojik eğitimi ile ilgili problemleri de ortaya çıkarmaktadır. Bağımsızlık ve tarafsızlığın kazanılması devletimizin doğal şartlarına uygun projelerin ve teknolojik unsurların seçilmesine imkan sağlamıştır. Böylece ekolojik sorunun çözümünde de kolaylıklar sağlanmıştır.

Görüldüğü gibi toplumun kültürel dinamizmi için devletin ekonomik durumu ve politikası önemli rol oynamaktadır. Çağdaş Türkmenistan'da bu yönde Türkmenbaşı'nın hümanist politikası sayesinde milli kültürümüzün dinamizmi için bütün şartlar sağlanmış ve olumlu sonuçlar elde edilmiştir.

AVRUPA'DA TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ÖĞRENME MÜESSESELERİ

Ziya ŞİMŞEK

Köln Ü. Arş Görevlisi

Doğu aleminin Avrupa'da öğrenilmesi tarihi, milattan öncelere kadar uzanmaktadır. Makedonyalı İskender, Roma'nın adlı şanlı imparatorları, Şarkı araştırmak, bilgi edinmek için bu bölgelere bilim adamları, seyyahlar göndermişlerdir. Şarkla ilgili yazdığı tarih kitapları ile ün kazanan Heredots'un, tanınmış coğrafyacı Strabonun, Ptolomeyin, Plinin, Arianın Şark, özellikle Türk dünyasından bahseden araştırmaları günümüzün en mükemmel kaynaklarındandır. Romalıların, Yunanlıların, daha sonraları ise batılıların doğu ile ilgilenmesi ve ilginin sonuçları her zaman doğuluların merak merkezinde olmuştur ve batılıların doğulular hakkında, onların kültürü, tarihi, menşei, yaşamı, gelenekleri hakkında yazdıkları Şarklıları düşündürmüştür. Pekiyi, "Şark ve Garp" anlayışı ve bu anlayışın arasındaki kültürel ayrım ne zaman, nerede yaratılmıştır?

Araştırmacıların verdiği bilgilere dayanarak şunu söylemek mümkündür ki, "Şark" anlayışı "Doğu" anlamında ve çağdaş manada ilk kez Romalılar tarafından kullanılmıştır (BARTOLD, 1925; 37). Ama bu doğunun hoş niyetle, ilmi yönden araştırılması anlamına gelmez. Çünkü bu türlü araştırmaların ve tetkiklerin bilime, evrensel kültüre değil, savaşa, işgallere, rakibin zayıf noktalarını tespit etmeye hizmeti artık bir hakikattir. Bunun yanı sıra "Doğu Alemi" Avrupa'da öğrenilmesi her zaman gündemde olan konulardan olmuştur ve doğunun ayrıntılarla araştırılması milattan sonraki yüz yıllara tesadüf eder. Özellikle X. yüzyıldan sonra doğunun Avrupa'da araştırılması aşağıdaki istikametlerde gerçekleştirmiştir:

1. Avrupa üniversitelerinde üç önemli Doğu dili sayılan Arapça, Türkçe ve Farsça eğitimine başlanmıştır.

2. Avrupa üniversitelerinde Şarkşünaslık fakültelerinin ve kürsülerinin açılması bir mühim talep olarak gündeme getirilmiş ve kısa bir zamanda tüm otorite Avrupa üniversitelerinde yürürlüğe konulmuştur.

3. Doğu kültürünü öğrenme, tercüme ve toplama merkezleri oluşturulmuş, Şark yazmaları katalogu düzenlenmiş, kütüphaneler ve ansiklopedilerde doğu kültürünü inceleyen eserler ve bilgiler bulundurulmuştur.

4. Batılılar doğuyu öğrenmek için konferanslar düzenlediler, alınan kararların ise tüm

Avrupa devletleri tarafından icrası istendi ve bu türlü toplantılar Şarkın ilmi yönden öğrenilmesinin temelini attı.

Kaynaklar ispat ediyor ki, Avrupalılar doğuyu öğrenmeye tercüme vasıtasıyla başlamışlar ve ilk önce gündeme gelen mesele Şark dillerini bilen öğretmen ve tercüman yetiştirmek olmuştur. Bu maksatla XII. yüzyılda İspanya'nın Toled şehrinde tercümanlık okulu kurulmuştur. Bu okul Doğu alemini Avrupa'da öğrenen ve öğreten ilk eğitim müessesesidir. Okulun Şarkı öğrenmek sahasındaki hizmetleri çok büyüktür. Tercüme okulunun kısa bir zamanda tüm Avrupa'da tanınmasının nedeni ise bu okula kralların, büyük devlet adamlarının sıcak bakması ile ilgilidir.

Adı geçen okulun yetiştirdiği öğrenciler Haçlı Savaşları zamanında Şark el yazmalarını, özellikle Tür dünyasının büyük aydınlarının eserlerini Avrupa'ya taşımak sahasında çok çaba göstermişlerdir. Fransa'nın eski devir tarihçisi De la Bart bu konuya dokunarak şöyle yazıyor: "İspanya'daki Arap sarayının başkanı Halife Hekim ilme ve edebiyata sonsuz saygı gösteriyordu. Tüm ülkelerden alimler, şairler ve okuryazar olan aydınlar onun sarayına geliyordu. İran ve Suriye'de yazılmış kitaplar çoğu zaman doğudan çnce İspanya'da yayılıp okunur ve meşhurlaşırdı" (BART, 1914;'l38).

Objektif Avrupa bilim adamları ve aydınları Avrupa kültürünün ve edebiyatının tam beş yüzyıl doğu kültürünün ve edebiyatının etkisi altında kaldığım itiraf ediyorlar. Örneğin tanınmış Fransız şatkşünası Karra de Bo şöyle yazıyor: "İslam felsefesi Yahudi ve Hıristiyan felsefesi mekteplerine geçti ve bu felsefe batıda insan fikrine tam dört asır emretti" (DARMSTETER, 1886; 158).

Bu bir hakikattir ve tarihi kaynaklar tarafından ispatlanmış bulunuyor. Öjen Levek adlı Fransız Şarkşünası 1880 yılında Paris'te yayınlattığı kitabına böyle bir ad takmıştır: "Hint, İran mit ve efsanelerinin Aristofanes, Platon, Aristoteles, Vergil, Ovidius, Bokaççо, Titus, Dante, Ariosto, Rable, Perro, Lafonten üzerine etkileri" (LEVEGUE, 1880).

VIII. yüzyılda İspanya'nın Araplar tarafından işgal edilmesi Şark kültürünün batıda daha da etkili olmasına yardım etti. IX. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar Sicilya'da hakimiyet Şarklıların elinde olmuştur. Endülüs Üniversitesinin adı tüm Avrupa'da meşhur idi. İlk Fransız papası Jober D'Oryaj II. Selvister takma adı ile Toled şehrine gelmiş ve Şark dillerin öğrenmeye başlamıştır. Norman sülalesinin başçılarından olan II. Roje bile Müslümanlığı kabul etmişti. Sicilya padişahı II. Fridrix ise 1224 yılında Şark tipinde bir üniversite açmıştı. Bu üniversitede Türk, Arap ve Fars dilleri öğretiliyor, bu halkların edebiyatı Avrupa dillerine tercüme ediliyordu. Bu yıllarda Doğu edebiyatı Avrupa'da o kadar meşhur ve etkili idi ki, çoğu Avrupa aydınları şarkşünaslığı kendine meslek seçiyordu.

İspanya'da tercümanlık okulunun yaratılması, üniversitelerin Şark üslubu ile kurulması doğunun sistemli şekilde öğrenilmesi değildi. Şark dillerini bilen aydınlar yoktu, bu sahada işler yürümüyordu. Lakin meşhur mütercim ve şarkşünas Jerar de Kremon (1114-1187) kısa bir zamanda işleri yoluna koydu. O bir taraftan şark el yazmalarını topladı, öteki taraftan onların tercümesi ile ilgilendi, başka zamanlarda ise tercümanlar yetiştirdi. Özellikle Kral kütüphanesindeki ve şahıslarda olan Doğu el yazmaları katalogunu yapan alim bu sahada ilk adımı atmıştır. Hatta böyle bir kaynak da mevcuttur ki, şarkşünas ve filozof Alber de Gran'ın arşivinde Türk klasiklerinden Behmenyarın, El Farabi'nin eserleri, tarihçi, teolog, şarkşünas Roje Bekon'un kütüphanesinde ise Nizami'nin, El gazali'nin eserleri bulunuyor. Şark el yazmalarının bu şekilde perakende dağılımı Avrupa'da ikinci bir müzenin açılmasına neden oldu. Yani Fransız papası IV. Onorius 1285-1287 yılları rasında Paris üniversitesinde Arap dili kürsüsü açmaya nail oldu. 1255 yılında Paris üniversitesinde Arap, Yunan ve İbrani dilleri öğretiliyordu, ama kürsü yoktu. 1285'te İbrani ve Arap dilleri kürsüsü açıldı, bu dillerle ilgilenen öğrenciler alındı.

1311-1312'lif yıllarda Viyana'da V Kleman'ın başkanlığında Şarkşinaşlık toplantıları düzenlendi. Bu toplantılar kültür yönlü, edebiyatı, dili öğrenme, tercüme etme amaçlı olsa da bir politik yönü de vardı ve Avrupa'da Şarkla ilgili ilk ilmi, kültürel toplantılar hesap ediliyordu. Burada Avrupa'nın tanınmış bilim adamları, Şarkşünasları kendi fikirlerini söylemişler, Şark halklarının Avrupa'ya doğru ilerlemesinin ve yayılmasının önlenmesi için teklifler gündeme

getirilmiştir. En önemli tekliflerden biri ise Şark dillerini öğretmek, bu dilleri bilen seyyahlar, tercümanlar yetiştirmek, doğunun zayıf noktalarını tespit etmek için bu meselelerle meşgul olan kurumların tesis edilmesi idi. Konuyu başka bir taraftan ele alsak bunu şu şekilde de yorumlamak mümkündür: Avrupalılar doğuya o yıllarda Haçlı seferleri düzenliyorlardı ve bu seferler zamanı şark halklarının durumunu iyi bilen kişilere ihtiyaç doğuyordu. Bu yüzden bu toplantılarda bir de hareket planı gündeme getirildi ve bu hareket planının en önemli noktası ise Şark dillerini Avrupa'da öğretmek idi.

Nihayet toplantı sona erdi ve burada şöyle bir karar alındı. Bu kararın tarihi öneminin altını çizerek kaydetmek gerekiyor:

1. Avrupa'nın Roma, Paris, Bolonya, Oxford, Salamak şehirlerinde Arap ve İbrani dillerini öğrenmek karar bağlandı.

2. Bu diller ve öteki Şark dilleri kürsüleri ve bölümleri oluşturulsun, devamlı eğitim verilsin.

3. Şark dillerinin öğrenilmesine Roma'da papa, Paris'te kral, başka şehirlerde ise manastır lar başkanlık etsin.

Lakin iç çekişmeler ve savaşlar bu kararların bir süre aksamasına neden oldu, ama 1325 yılında Paris üniversitesinde Şark dilleri üzere mühazireler okunmaya , dersler verilmeye başlandı.

Avrupa'da Şark ve onun kültürünü öğrenen kurumların yaratılmasına bir süre ara verildi. Ama çok geçmedi ki, bu meselenin önemi krallar seviyesinde yeniden gündeme geldi. Öyle ki, 1530 yılında Kral I. Fransuva Fransa'da Şark dillerini bilen tüm bilim adamlarını, tercümanları, seyyahları bir araya getirdi. Herkesin önünde kendi fikrini ilk kez açıkladı ve Avrupa'da ilk kez bir kolejin, yani Şark dillerini öğreten "College de Fransın" kurulmasını ilan etti. Bunu takiben bir taraftan kolejde kürsüler açılmaya başladı ve diğer taraftan ise kolejin imkanları genişletildi, devletin himayesi gün güne artmaya başladı. 1587 yılında Kolejde III. Henry'nin emri ile ayrıca Arap dili kürsüsü açıldı. 1785 yılında ise Kral XVI. Lui'nin ser encamı ile Avrupa'daki tüm Şark elyazmalarının araştırılması gerçekleştirildi. Kısa bir zamanda Avrupa'nın tüm arşivlerinde kataloglar oluşturuldu ve şark kültürünü öğrenmek için çalışmala-ra başlandı.

Avrupa devletleri artık meseleye el koymuştu, devletin en üst kademesinde oturanlar şarkı öğrenmekten ve bu meselelerle ilgilenen kurumların kurulmasından yana idiler. Bu yüzden de "College de Frans"tan sonra XVİ: Lui'nin serencamıyla 1795 yılında Avrupa'da "Canlı Şark Dilleri okolu" yaratıldı. Şarkşinaşlıkla meşgul olan bu okul Fransa Milli Kütüphanesinin binasına yerleşiyor ve Avrupa'da en muteber şarkiyat kurumu sayılıyordu. Bu okul kısa bir zamanda tümünü vermeye başladı, dolayısıyla az bir zamanda şu işler gerçekleştirildi:

1. Okulda şark elyazmaları incelendi, yararlıları tercüme edildi ve tebliğ edildi.

2. Şarkla ilgili monografiler, makaleler yazıldı, ileriye yönelik kültürel, edebi planlar hazırlandı.

3. Şark ülkelerine seferler düzenlendi, seyyahlar ve bilim adamları doğuya seferler gerçekleştirdiler.

4. Okulda daha somalar Şarkşinaslık sahasında büyük işler yapan ünlü aydınlar yetişti ki, onlardan Şampolyon, Şezi, Klapot, Jober, Bürnüf, Katrömer daha sonralar Avrupa'nın en muteber Şarksinasları oldular.

Bu türlü çalışmalar Avrupa'da şarkşinaslık kurumlarının genişlemesine ve artmasına neden oldu. Almanya'nın, Paris'in, Londra'nın çeşitli üniversitelerinde ve kütüphanelerinde yeni yeni araştırmalar yapılmaya başlandı. Bu sahada artık Alman alimleri daha ileriye gitmişlerdi ve Şark elyazmalarının toplanması, Almanya'nın kütüphanelerine, saraylarına götürülmesi konusunda Alman alimlerinden Adam Oleari, Vilhem Şott, Varmund, Berje gibi alimler aydınların hizmetini altını çizerek hatırlatmak gerekiyor.

XVIII-XIX. yüzyıllara doğru Avrupa'da şarkı öğrenmek inn başka yollar denenmeye başlıyor. Şöyle ki, Şark ülkelerine elçiler gönderiliyor ve elçiliklerde ise kültür ataşesi yer alıyordu. Onların amacı dilleri iyi bilen yerli bilim adamlarını Avrupa'nın ünlü üniversitelerine hoca olarak göndermek, bu alimler, dilciler vasıtasıyla Avrupa'da Türk, Arap, Fars dillerinin eğitimini iyileştirmek olmuştur. Bu yüzyıllarda Şark'ı öğrenme sahasında ve kültür alışverişi sahasında bir canlanma, ilerleme gözükmektedir. Dolayısıyla bir taraftan

Avrupalılar şarkın en ünlü yazar ve aydınlarının eserlerini Avrupa'ya taşıyarak, orada o eserlerin tercümesi ve tenkiti ile ilgileniyorlar, diğer taraftan ise doğulu mütefekkirler artık Avrupa üniversitelerinde eğitiliyor, dersler de merak edenlere öğretiliyordu. Ayrıca Avrupa devletleri şarktan davet ettikleri şark kökenli bilim adamlarına ve hocalara her türlü imkanlar ve kolaylıklar sağlıyordu ki, ilerde onların bilgi ve yeteneklerinden yaralanmak mümkün olsun. Bu yolla Avrupalılar aşağıdaki esas meseleleri halletmiş oluyordu:

1. Şarkın bilim ve sanat potansiyelinin Avrupa'ya akınım temin etmek, bu yolla doğunun düşünme gücünü zayıflatmak ve bölgede duruma her yönden sahip olmak.

2. Doğuda kendi muhalefetini kurmak, doğu halkları arasındaki tarihi nifaktan yararlanıp onları kendi tarafına çekmek, dolayısıyla doğuda siyasi duruma ve kültürel ilişkilere sahip olmak.

Bu iki mesele Avrupalıların XVIII. ve XIX. yüzyıllardaki yürüttükleri kültürel politikanın ana hatları idi. Ama XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalılar iki mesele üzerinde daha fazla durmayı gerekli sandılar: Birincisi Avrupalılar tüm doğu kültürünün incilerini kendi dillerine çevirmeye başladılar, ikincisi ise Avrupa'da Şark'ı öğrenme kurumlarının sayısını artırmaya başladılar.

XIX. yüzyılın en önemli Şarkiyat kurumları içerisinde Merkezi Paris'te olan "Aziatik" Cemiyetinin önemli bir yeri vardır. Bu cemiyetten aynı zamanda "Aziatik jurnali" adlı bir dergi de yayınlanmıştır ki uzun süre Avrupa'da doğuyu temsil eden en muteber kaynak sayılmıştır ve bu dergide ister batı, isterse doğu kökenli bilim adamlarının ve aydınlarının kıymetli eserleri yayınlanmıştır. Başka bir Fransız dergisinin, yani "Revü dü mond müzülman" dergisinin de Şark'ı öğrenmek sahasında büyük hizmetleri olmuştur.

Avrupa'da Türk, Fars ve Arap elyazmaları katalogunun oluşturulmasına da büyük önem verilmiştir. Berlin, Londra kütüphanelerinde Şark elyazmaları sistemli bir kataloga dahil edilmiş, yararlanmada kolaylık sağlanmıştır.

Avrupa'da Şark'ı öğrenen kurumların tarihine kuşbakışı nazar saldık. Ama bu geniş bir araştırma konusudur ve ayrıntılarla ele alınması gereken bir meselidir. İnşallah ileride bu konu ilgililerin dikkatini çeker ve araştırma konusunu oluşturur.

BARTOLD V.
1925 **Şarkın Avrupa'da ve Rusya'da Öğrenilmesi, Leningrad.**

BART, De La.
1914 **Genel Edebiyat Tarihi Sohbetleri, Moskova.**

BO, Karra de
1923 **İslam Mütefekkirleri,** Paris.

DARMSTETER, J.
1886 **Etudes iraniennes,** Paris.

LEVEGUE, E.
1880 **Les mythes et les Legends de l'lnde et de la Prese dans Aristophane...,** Paris

MEYNAR, Barbe de. **Aziatik Dergisi.**
1896

1980 **Petit Lourousse en conleurs,** Paris.

SİVİL TOPLUMA KAVRAMSAL BİR BAKIŞ

Tevfik ERDEM

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Enst.
Yüksek Lisans Öğrencisi

Kavramlar sağlıklı analiz yapılmadan kullanılınca aslına ters düşecek anlamlar yüklenebiliyorlar. Böylece, istenilen renge boyanan, istenilen kılıfa sokulan ucube kavramlar ortaya çıkıyor. Bunları istediğiniz gibi; kalkan ya da silah olarak kullanabiliyorsunuz. Hele bir de yükselen değerler içinde yer almaya başlamışsa, sivil toplum kavramı gibi adeta büyülü bir kutuya dönüşmüş oluyor kavramınız.. Üstelik sivil toplum gibi farklı dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmışsa iş iyice zorlaşıyor.

Sivil toplum kavramı Türkiye'de üzerine olumlu değer yüklenen sayılı seçkin kavramlardandır. Batı dünyasının belirli sosyal, ekonomik ve siyasal evrimi sonucu ortaya çıkan kavram hayli geç ve farklı bir evrimle de olsa son yıllarda yıldızın parladığı anları yaşamaktadır.

Sivil toplum kavramı Türkiye'de orijinine denk gelecek şekilde yerine oturmamıştır. Bu yüzden kavram hep yanlış olarak kullanılmıştır. Bu yanlış anlamalar şöyle ifade edilebilir.

Sivil toplum Türkiye'de askeri olanın karşıtı olarak kullanılmıştır(Belge-1989:71). Böylece sivil toplum askerler tarafından değil de siviller tarafından idare edilen toplumu ifade eder. Sivil toplumun Türk düşün dünyasına girdiği 1980 sonrasında (1980 öncesi İdris Küçükömer istisnası üzerinde ilerki yazılarda ayrıntılı olarak durulacaktır) bu durum açıkça görülür. Askerlerin idareyi sivil otoriteye teslim etmeleri sivil topluma geçiş olarak algılanmıştır. Bu açıdan kavramın Türk düşün hayatına giriş tarihi bile çok önemlidir. Devletçi bir ekonomik görüşü savunsa da yöneticilerin asker değil sivil olmaları sivil toplumu yansıtmaktadır anlayışı vardır. Yani geniş kapsamlı bir tanımla bu anlamda sivil toplum askerlerin egemen olmadığı toplumu ifade eder ki kavramın ruhuna ters bir anlayıştır.

Türkiye'de sivil toplumun kazandığı ikinci anlam, sivil vatandaşların kurduğu derneklerle ifade alanı bulan, sivil toplum örgütleri adı altında incelenecek varlık alanıdır. Sivil vatandaşların kurdukları yasal örgüt-dernekler sivil toplumu oluşturur. Gerçekte örgüt ve dernekler sivil toplumun olmazsa olmaz gereklerindendir fakat her örgüt, dernek sivil toplumu, ya da sivil toplum denilen oluşumu temsil etme yeteneğine sahip değildir ya da bunların sayısıyla sivil toplum fazlaca orantılı değildir. Avcı dernekleri, Kanarya

Severler Cemiyeti, Cimi Tekke Köyü Kalkındırma Derneği vb. sivil toplum örgütleri olarak anılır. Sivil vatandaşların bu tür örgütler kurmaları veya bunların sayılarının binlerle ifade edilip ciltli katalogların yayınlanması sivil toplumun özüne fazla bir katkıda bulunmaz.

Türkiye'de sivil toplumun üçüncü (yanlış) anlamı, sivil toplumun burjuva toplumu olduğuna ilişkin nitelemedir. Bu da yine kavrayış eksikliğinden kaynaklanmaktadır(Belge-1989:71). Sivili toplum burjuva toplumudur, burjuvaların kendi kültürlerini, dünya, ekonomik görüşlerini yansıttıkları, egemen kılmaya çalıştıkları toplumdur. Sivil toplumun burjuva toplumu olduğu Hegel tarafından ifade edilmiştir. Hegel'in sivil toplumu ifade için kullandığı Bürgerliche Gesellschaft terimi, burjuva toplumunu ifade eder. Bu niteleme de sivil toplumu ifade etmek için yetersizdir. Sivil toplum artık sadece burjuva toplumunu yansıtmamaktadır, askeri toplumun karşıtı olmakla yetinmediği gibi.

Köklere Dönüş

Sivil toplum kavramının köklerine inildiğinde hayli eski bir tarihe sahip olduğu görülür. Aristo'ya dek götürülen sivil toplum, devlet ile aynı anlamda kullanılan bir terim olarak karşımıza çıkar. Sivil toplum ve devlet birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Bir sivil toplumun üyesi olmak demek, bir yurttaş (devletin bir üyesi) olmak demektir(Keane-l993:47-48). Sivil toplum ve devletin farklı ve birbirine karşıt olması daha sonraları 18-19. Yüzyıl Avrupa'sında görülmeye başlar.

Okuyucuyu farklı bir alana götürmekle birlikte aradaki bağlantının hemen anlaşılabileceği sivil (civil) ya da civilisation kavramlarının köküne inildiğinde R. Estieme'nin Fransızca-Latince sözlükte (1549) civil'i görgü kurallarını iyi bilen anlamında , Descartes ise ünlü eseri Metot Üzerine Konuşma'sında to civilize'yi yabanıl sözcüğünün karşıtı olarak kullandığı görülmektedir (Febvre-1995:229-230). Civilisation'un ise ilk defa 18. Yüzyılın ikinci yarısından sonra Marki de Mirebeau tarafından kullanıldığı görülür. Civilisation uygarlık son çözümlemede 18. Yüzyılın ilerleme felsefesinin kaynaşımıyla oluşmuş burjuva yaşamı ya da yaşam stilini ifade etmektedir(Tanilli-1994:12-13).

17-18. Yüzyıllarda Burjuva, ekonomik güç ve bunun getirdiği siyasi güç ile birlikte kendi hak ve özgürlüklerinin bilincine varmıştır. Mardin'e göre (Tarihsiz: 1920), sivil toplum ya da sivillik bu dönemde hürriyeti, hak ve yükümlülüğü anlatır, burada şehir adabına vurgu söz konusudur. Bu sivilliğin, sivil toplumun tersi ise gayrı medeniliği anlatır. Mardin bu vurgulamalarda bugün bile bir değişikliğin olmadığını söyler. Bu bağlamda sivil toplum (Batı) ve Batı dışı toplumlar için ulaşılması gereken bir hedef olarak görülür. Şaylan'ın sivil toplumu tanımlayış biçimi tam da bu bakış açısına uygundur; "Sivil toplum, barışın, özgürlüğün ve uyumun egemen olduğu, varolabilecek en uygar toplumsal düzen özlemini ifade etmektedir"(Şaylan-1994:34).

Sivil toplum farklı dönemlerde farklı şekillerde ele alınmıştır. Keane, kavramın bugünkü modern anlamına gelinceye değin dört değişik evreden geçtiğini söyler(Keane-1993:50-53):

Birinci evrede klasik sivil toplum ve devlet ayrılığı ortaya çıkar. Yani klasik sivil toplum ve devlet birlikteliği kırılır. Merkezi, egemen, anayasal devleti haklılaştırma ve bunun karşısında bu devletin otoritesine karşı sivil toplumun içindeki bağımsız "toplumlar'ın gelişmesinin önemini vurgulama.

İkinci evre; Bağımsız "toplumlar" ın kendilerini devlete karşı savunmalarının meşru olduğu iddiası. Buradaki vurgu devlete karşı sivil toplumun vurgulanmasıdır ki oldukça önemli bir iddiadır.

Üçüncü evre; Sivil toplum ve devlet ayrımındaki devlet karşıtlığı zayıflar. Sivil toplumun özgürlüğü kendini felç eden çatışma üreten bir şey olarak görülmüş ve dolayısıyla sivil toplumun daha katı bir devlet düzenlemesine ve denetimine gerek duyduğu düşünülür. Vurgu sivil topluma karşı devlettir.

Dördüncü evre;Düzenleyici devlet iktidarının sivil toplumu yavaş yavaş boğacağından korkulur. Buna uygun olarak da çoğulcu, kendi kendini örgütleyen, devletten bağımsız bir sivil toplumu korumanın önemi vurgulanır.

Batı Avrupa Tarihinde Sivil Toplumun Ortaya Çıkış Süreci

Sivil toplum bugünkü ayrıcalıklı konumuna Batı Avrupa'nın geçirdiği sosyal, ekonomik ve siyasal evrim sonucu gelmiştir. Bu evrim, Batı için karanlık Orta Çağın aşıldığı, Rönesans ve Reformun yaşandığı, insanların "ilerleme"den bahsettiği, insanları ya da insanlığı aydınlatan bilim adamlarının düşünür-filozofların, "ışıklar"ın ortaya çıktığı Aydınlanma Çağı'nı da ifade eder. Sivil toplumla tanışma tüm bu sayılanları bir gereklilik olarak yanında taşımakta ve bununla gurur duymaktadır.

Tarihi evrime yakından bakıldığında sivil toplumun başlangıç noktası olarak ticari hayatın ortaya çıkardığı Avrupa kentleri gösterilebilir. Kent hayatının gelişmesiyle (dolayısıyla malika-nelerin-lordların zayıflamasıyla) ekonomik ve sosyal evrim birbirine paraleldir. Sosyal statüde, değerlerde değişmeler, yeni bir sınıfın (burjuva) ortaya çıkması, devletin (siyasi otoritenin) dışında yargının bağımsızlaşması, bilimsel gelişme sayesinde , kültürel hayatı yakından takip eden insan sayısındaki artış, kitle iletişiminin gelişmesi ve bunun sonucu kamuoyu oluşturma gücünün artması hep ilk ticari kentlerin ortaya çıkışıyla gerçekleşen oluşumlardır. Kamuoyu sivil toplumun önemli öğelerinden biridir. Bu tarihsel evrimin başlangıcında kamuoyunu kullanan güç burjuvadır. Burjuva kentlerde kamuoyunu mahalli meclisler sayesinde kullanmıştır. Mahalli meclisler (Parlemant'lar, Etats'lar) Mardin (Tarihsiz: 1919) ve Poggi (1991:87)'ye göre sivil toplumun oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bu meclislerde bireyler, özgürce siyasi toplum-devletten bağımsız bir biçimde kendileri için sosyal, ekonomik, siyasal kararlar alabilmişlerdir.

Ortaçağ sonrasında yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal dönüşümlerin sonuçlarından birisi de yurttaşlık bilincinin ortaya çıkmasıdır. Yani soran-sorgulayan insanların ortaya çıkması veya böyle bir ortamın hazırlanmasıdır. Artık insanların yasalar önünde eşit olduğu bir sosyal düzen söz konusudur. Her insan aynı haklara sahiptir, önemli olan bu hakların mücadelesini vermektir. Ve ortam siyasi, sosyal ve ekonomik açıdan bu hak mücadelesini vermeye uygundur; tabii ki burjuvalar açısından.

Ekonomik alanda devlet insanları üretime yönlendirmeye çalışmaz, belli bir dine inanması için zorlamada bulunamaz. Kiliseye gidip-gitmemek, Tanrının varlığına inanıp inanmamak o insan tekini ilgilendiren bir alandır.

Toplum, devletin gücünün dışında toplumu etkileyen bir güç olarak kamuoyunu oluşturup, bu yönde etkinliklerde bulunabilmektedir. Yalnız burjuvazinin (kamuoyu oluşturmada en etkili güçlerden biri) kamuoyu oluşturmadaki etkinliği devleti yıkmaya ya da sarsmaya yönelik bir oluşum değildir (Poggi-1991:87). Bu oluşum sadece kendi çıkarlarını koruma ve devamını sağlamaya yönelik bir güç göstermeydi. Bu açıklamalardan sivil toplumun bir açılımı ortaya çıkar; Sivil toplum, devletin dışında ondan bağımsız bir biçimde etkinlikte bulunan toplumdur. Belge'nin dediği gibi (Belge-Tarihsiz:1920), devlet alanının dışında toplumun kendi kendini yönlendirebilme geleneğidir. Fakat sivil toplumu sadece bu açılımla ele almak yeterli değildir. Kentlerle birlikte ticari hayat malikanelerin dışına taşmış ve kendi içine kapalı yapıya sahip malikanelerin yıkılmasına neden olmuştur. Kent hayatının başat tipi olan burjuva sınıfı serbest - kısıtlamasız bir üretim ortamı ile karşılaşmıştır. Artık daha fazla üretmemek, yatırım yapmamak, kar elde etmemek için hiç bir neden kalmamıştır. Devletin ekonomik alana el atmasına gerek yoktur. Çünkü (girişimci) bireyler bu alanı rahatça kullanabilmektedirler. "Gizli bir el" her şeyi idare ediyor gibidir. Devletin görevi böylece savunma, adli işler ve iç güvenliğin sağlanmasına indirgenmiş olur. Bireylerin ekonomik alanı devletten daha iyi kullandığına dair bir inanç oluşur ki buna liberalizm denir. Devletin ekonomik alana karıştırılmasının istenmediği bu dönemde görevi sadece güvenlik işleviyle sınırlı jandarma devlet anlayışı doğar.

Sivil toplum, ekonomik ilişkiler bağlamında ele alındığında yukarda anlatılanlara eklenebilecek yeni bir şey yoktur. Bu anlamda sivil toplum piyasa ekonomisini yansıtır; Üretim rekabet ortamı içinde yapılır, üretilen mal serbest dolaşma hakkına sahiptir... Fakat sivil toplumu sadece ekonomik açılımıyla değerlendirmek de yeterli değildir.

Görüldüğü gibi kavramı sadece bu iki açılımla ele almak yeterli değil, kavram öylesine elastiki bir yapıya sahiptir ki üzerinde herkesin hemfikir olduğu bir tanım yoktur (zaten buna gerek de yoktur), ama yapılan tanımlarda kulla-

nılan ortak kavramlar vardır; birey, gönüllülük, devlet dişilik vb. gibi. Sivil toplum bireysel özgürlüğü kısaca bireyi ön plana aldığı için onun hakkında birey merkezli tanımlar yapılır: "Sivil toplum, bireyin devletten izin almadan girebildiği toplumsal ilişkiler, gerçekleştirebildiği toplumsal etkinliklerdir"(Akat-1991:58) gibi. Temelde bireyin kendi isteğiyle, iradesiyle girdiği, siyasal otoriteyi etkilemeyi amaçlayan ilişkiler, örgütlenmeler ve etkinlikler sivil toplumu oluşturur denilebilir.

Artık sivil toplumun uzunca bir tanımını yapmak gerekirse şöyle yapılabilir;

"En soyut anlamıyla sivil toplum, üyeleri öncelikle devlet dışı faaliyetlerle -ekonomik ve kültürel üretim, ev yaşamı ve gönüllü birlikler-uğraşan ve bu faaliyetler dolayımıyla devlet kurumları üzerinde her çeşit baskı ve denetimi uygulayarak kendi kimliklerini koruyan ve dönüştüren kurumların oluşturduğu bir bütün olarak kavranabilir... Sivil toplumun son derece önemli ek bir anlamı daha vardır. Yasal güvence altında bulunan ve kendi kendini örgütleyen çok sayıda kamusal alanı-üretim birimleri, ev yaşamı, gönüllü örgütlenmeler ve topluluklara yönelik hizmetler-kapsayan , devlet dışı bir alan olma potansiyeline sahiptir." (Keane-1994:35-36).

Sivil toplum olgusu Batı düşünce tarihinde Hobbes, Locke, Rousseau, Hegel, Marx, Gramsci vd. tarafından yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Sivil toplum tartışmaları devlet ve toplumun birbirinden ayrılması ve toplumun devlet karşısında üstünlüğünün vurgulanmasryla devam etmektedir. İlk sivil toplum tartışmalarını başlatan düşünür-lerde(Hobbes, Locke, Rousseau) sivil toplum devleti temsilen kullanılır. Devlet-sivil toplum ayrımı Hegel ve Marx ile ortaya çıkar.

17 ve 18. Yüzyıllarda gündemde kalan sivil toplumun zamanla gündemdeki yerini kaybetmesinin iki nedeni vardır (Çaha-1996:204);

1-Batı Avrupa'da sivil toplumdan çok temsili demokrasinin konuşulmaya başlaması

2-Doğu bloku ülkelerindeki katı merkeziyet-çi-devletçi siyasal yapıların ortaya çıkması.

3-Çeşitli siyasal, ekonomik ve sosyal değişmeler (temsili demokrasideki temsil etme sorunu, Doğu blokunun zamanla yıkılması) sonucu sivil toplum yeniden gündeme oturmaya başlamıştır.

Bu durumun da kabul edilen üç nedeni vardır; Birincisil960'lardaki sosyal hareketlerdir. Siyah hakları kampanyaları, feminist, öğrenci ve çevre hareketleri, barış ve çevre hareketleri sivil toplumun gündeme gelmesine neden olmuştur(Keane-1993:21).

İkinci bir etken, giderek devletler üstü bir konuma gelen uluslararası resmi ve gönüllü kuruluşların (kadın, çevre, insan, çocuk hakları örgütlerinin) devletleri mutlak otoriteler olmaktan çıkarmalarıdır (Çaha-1996:206).

Üçüncü etken ise, Doğu blokundaki tek parti rejimlerinin şekillendirdiği tek tip toplum ve siyaset yapısına sahip devletlerin yıkılmasıdır (Çaha-1996:206). Tek parti rejimleri totaliter yapılarıyla sivil toplumu yok eden bir niteliğe sahiptirler.

Sivil Toplum Kuramları

Bugün artık sivil toplumun en belirgin özelliği bireyin hak ve özgürlüklerinin vurgulanmasıdır. Sivil toplumun bir özelliği de merkezi otoritenin sivil yaşama müdahalesini sınırlamadır (Fincancı-1991:14). Sivil toplum bu etkinlikleriyle devletin yetkisini sınırlamanın da ötesine gider ve gitmelidir de çünkü sivil toplumun özelliği sorgulayan, irdeleyen, hakkının arayan vatandaşlardan oluşmasıdır. Sivil toplum bu yönüyle siyasal iktidarın başından gitmeyen bela olmalıdır (Keane-1994:37).

Sivil toplumu "jenerik ad" olarak gören Fincancı, birbirinden çok farklı üç sivil toplum kuramını ele alır (Fincancı-1991:2-4);

1- Çoğulcu Sivil toplum: Çoğulcu demokrasinin ortaya çıkardığı bir sivil toplum modelidir. Devletin yerine sivil örgütlenmelerin-çıkar gruplarının etkin hale getirilmesiyle hak ve özgürlüklere ulaşılır. Bunun için çıkar grupları devletten tamamen ayrı ve aktif olmalıdır.. Türkiye'de sivil toplumdan anlaşılan çoğulcu sivil toplumdur. Burada eleştirilen taraf, çıkar gruplarının devleti tekellerine alması korkusudur.

2- Asgari Devletçi Sivil Toplum:Devleti asgariye indirmeyi hedefler, savunucusu Hayek'tir. Hayek'e göre hükumet yapısı gereği, çoğunluğun fikrine değil baskı gruplarının çıkarlarına hizmet etmektedir. Devletin görevi düzenin işlemesine

uygun bir çerçeve kurmaktan ötede olmamalıdır (Fincancı-1991:ll).

Hayek'in sivil toplumu yasama, yürütme ve zor gücü kullanımı olarak devleti asgariye indiren bir toplumdur. Hayek'e göre sivil toplum düzeni şu şekilde olmalıdır(Fincancı-1991:11):

a- Baskı grupları elinden alınmış hükümet

b- Gücü, toplumun kendi kurallarını onayla sınırlı yasama

c- Evrensel geçerliği olan kurallara uyulmasını gözleyecek bir zor gücü.

Hayek'in demokratik hükumeti çoğunluğun değil baskı gruplarının çıkarlarına hizmet etmekle suçlaması Türkiye'de kabul gören çoğulcu sivil toplum anlayışını hedef alan bir suçlamadır ve haklılık payı vardır. 27 Mart 1996 Türkiye genelindeki milletvekili seçimleri sonrasında çok belirgin bir şekilde belli çıkar grupları (TÜSİAD gibi) demokratik hükumet denen oluşumu etkilemeye çalışmışlar ve bu konuda kamuoyu oluşturmayı hedeflemişlerdir.

3- Katılımcı Sivil Toplum: Katılımcı demokrasinin ürünü olarak görülür. İlk iki kuram sağ düşüncenin ürünü olmakla birlikte bu kuram Neo-Marksist öğretinin ürünüdür. Amaç devletin sınırlandırılması değil, sivilleştirilmesidir (halklaştırılması). Böylece halk-devlet, sivil toplumun hem kendisi, hem icracısı olacaktır (Fincancı-1991:3).

Batıda geliştirilen bu sivil toplum kuramlarının temel özellikleri şunlardır(Fincancı-1991:14):

1-Temel hak ve özgürlüklerin tam ve eksiksiz varlığını veri saymak ve sivil toplumu o taban üzerine kurmak.

2- Merkezi otoritenin toplumsal sivil yaşama kural koyarak müdahale yetkisini sınırlamaktır.

Tüm bu söylenenler doğrultusunda sivil toplumdan söz edebilmek için, birey, siyasal tercihini zorlama, yönlendirme olmadan ortaya koyabilmeli, dini alanda devletin baskısını hissetmeden tercihini ortaya koyabilmeli ve uygulayabilmen, kendi dilini, kültürel unsurlarını kullanabilmelidir.

Sivil toplum olgusunu daha iyi anlayabilmek için onun çok yakından bağlantılı olduğu üç kavramın kısaca açıklığa kavuşturulması gerekir. Bu üç kavram, devlet, demokrasi ve liberalizmdir.

Devlet

Sivil toplum olgusunu anlayabilmek için devlet kavramı üzerinde derin ve geniş bir bilgilenmeye ihtiyaç vardır. Devletin doğuşu, alanı, etkinliği, sivil toplum karşısında yerinin gösterilmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Devletin tarihsel süreç içinde oluşumuna bakıldığında, ilk devletin insan toplumu tarihinde tam olarak nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı çözümü imkansız bir soru (Bottomore-1987:40) olarak karşımıza çıkar.

Devleti ortaya çıkaran ve gelişmesini sağlayan nedenlere Bottomore iki türlü yanıt verir (Bottomore-1987:40):

a- İnsan toplumları büyüyüp karmaşıklaşmış, toplumsal işlevler farklılaşmış, artmış ve toplumda bireylerle kümeler arasındaki çıkar çatışmalarını düzenleyebilen ve "genel çıkar"ı temsil eden üstün otorite ihtiyacı inanışı.

b- Toplumun egemen ve bağımlı sınıflar olarak iç farklılaşımının sonucunda (Marksist kurama göre), ya da (Openheimer) bir küme insanın fetih suretiyle diğeri üzerinde yönetimini kabul ettirmesi sonucunda bir egemenlik aracı olarak devlet ortaya çıkmıştır.

Devlet ile ilgili açıklamalarda devletin en belirgin özelliği egemenlik olgusunu bünyesinde barmdırmasıdır.. Gerçekten de Poggi'nin dediği gibi (Poggi-1991:96), egemenlik hukuk devletinin en belirgin özelliğidir. Devletin özelliği bu egemenliği kullanabilen meşru kanal olmasıdır.

Sivil toplum ve devlet bağlantısı ise sosyal sözleşme teorilerinde görülür. Devletin ortaya çıkış nedeni de sosyal sözleşme teorilerinin ana konularından biridir. Sosyal sözleşmenin özünde bireylerin tüm haklarını hükumete-devlete vermesi yatar. Bu hak verme karşılığında bir arada yaşamanın gereği olarak devletten sivil-medeni özgürlükler alır. Bu haklar, özgürlükler diğer bireylerle çatışmaya düşmeyecek şekildeki hak ve özgürlüklerdir. Sosyal sözleşmenin amacı, sözleşmeyi yapanların korunmasıdır. Sözleşmeyi yapanların korunmasını sağlayan ise devlet-

tir(Rousseau-1982:45). Devlet yapılan bu sosyal sözleşmeyle egemenliğine meşru bir taban bulur.

Sivil toplum her şeyden önce devletin dışındaki bir alanı ifade eder. Kendine devlet dışında bir alan bulmasıyla da devletin karşıtı-zıddı bir konumda yer alır. Sivil toplum için amaç devletin ekonomik, siyasal ve kültürel düzeyde varlık alanının daraltılmasıdır. Fakat amaç devletin varlığına tamamen son vermek değildir. Devletin varlığına tamamen son vermeyi Anarşistler savunurlar. Sivil toplum ve devleti birbirlerinin düşman kardeşleri olarak görmek yanlış bir bakış açısıdır. Bugün artık sivil toplumcular tarafından da "asgari" düzeyde devletin varlığından, varolma gerekliliğinden söz edilmektedir. Devletten bağımsız bir sivil toplum fikrinin , yalnızca modernliğin eski "liberal" evresi için geçerli olduğu iddia edilmektedir. Bugünün koşulları altında, kamusal olanla özel olan, devletle sivil toplum arasındaki "klasik" sınırlar ortadan kalkmıştır (Keane-1993:14). Hatta egemen devlet iktidarı olmadan sivil toplumun kötürümleşebileceği, kan kaybından ölebileceği (Keane-1994:47) ileri sürülür. Burada devletin görevi güçlenen birey ya da grupların (TÜSİAD, medya patronları vb gibi) diğerleri üzerindeki baskılarını önlemektir. Bu önlem siyasi, ekonomik ve kültürel düzeylerde devletin yasal organlarıyla alınır. Böylece devlet sivil toplum içinde çıkabilecek çatışmaları önlemiş olur.

Demokrasi

Sivil toplum olgusunu anlayabilmek için üzerinde tutulması gereken kavramlardan birisi de demokrasidir. Demokrasi en basit tanımıyla halkın kendi kendini yönetmesi olarak bilinir. Yani demokrasi iktidarla bağlantılı bir kavramdır.

Halkın kendi kendini yönetmesi ütopik bir söylem olarak geride kalmış ve demokrasi günümüzde halkın kendisini yönetenleri (kendisini yönetimde temsil edenleri de denebilir) verdiği eşit oylarla, seçmesi ve belirli zamanlarda yapılan seçimlerle de denetleyebilmesi anlamına gelmiştir.

Gerçek anlamda demokrasi Ortaçağ Avru pa' sındaki gelişmeler sonucunda ortaya çıkmaya başlamıştır. Ortaçağ Avrupa sındaki standestaat'lar (yerel yönetimlerin ya da sivil örgütlenmelerin ilk nüveleri denebilir) ve stadestaat'daki güçlü kişi ya da gruplar meclislerde hükümdar ya da onun görevlileriyle temas kuruyor, itirazlarını, haklarım, tavsiyelerini iletiyorlardı (Poggi-1991:55). Standestaatlar hükümdara karşı o bölgeyi temsil ediyorlardı. Reform, Aydınlanma, Fransız Devrimi gibi değişmeler doğal hak ve siyasi eşitlik kavramları yaygınlaştıkça halkın siyasi katılım isteği artıyor ve kendi seçtikleri kişiler aracılığıyla yönetime katılmaları görüşü geçerlik kazanıyordu.

Sivil toplum kuramları, sivil toplum olgusu ancak demokratik bir ortamda vücut bulur. Şöyle de denebilir, sivil toplumun sağlıklı olabilmesi, için demokratik, demokratik olabilmesi için de devlete ihtiyaç vardır(Keane-l 994:47). Bu demokratik ortam liberal düşünceyle sentezlenerek sivil toplumu meydana getirmişlerdir. Sivil toplum olgusu tarihsel süreç içinde irdelendiğinde demokrasinin liberalizmle çok yakın bağları olan iki kavram oldukları görülecektir. Çağdaş liberal filozof Hayek, demokrasiyi tek başına bireysel özgürlüğü korumak için yeterli görmez, bu yüzden liberalizmle aşılanması gerektiğini vurgular (Yayla-1992:55). Fukuyama'da kapitalizm ve demokrasinin birbirini güçlendirdiğinden bahseder. Ona göre kalkınma ile demokrasi arasında gözden kaçırılan dolaylı bir ilişki vardır. Toplumlar daha zengin ve daha güvenli hale gelirken, insanlar statülerinin ve siyasi katılımlarının tanınması (kabul edilmesi) gibi maddi olmayan amaçlara yönelmekte özgürleşmektedirler (Fukuyama-1993:62-63).

Demokrasi bir hayat tarzı olarak değil, farklı hayat tarzlarının bir arada bulunmasını, birlikte var olmasını mümkün kılan bir yöntem (Yayla-1992:55) olarak da görülür. Farklı hayat tarzlarının bir arada ve birlikte var olması devletin demokratik tutumuyla ve çok çeşitli renkteki sivil toplum örgüt-dernekleriyle mümkündür. Görüldüğü gibi Yayla'nın tanımı sivil toplumculukla çok yakından bağlantılıdır.

Tekrar kavramlar arasındaki bağlantı kurulursa; Devlet, toplumu düzenler, birey-grupların kendi aralarındaki çıkar çatışmalarını önler, sivil toplumu demokratik işleyişe uygun hale getirir. Demokrasi ise liberalizmle örtüşerek devlet zemininde sivil toplum oluşturur.

Liberalizm

Sivil toplum ve liberalizm olguları birbirleriyle o kadar yakından bağlantılıdırlar ki ortaya çıkış tarihleri ve teorisyenleri bile neredeyse ortak gibidir. Liberalizm sadece sivil toplumla ilgili olmakla kalmaz, devlet-siyasal toplum ve demokrasiyle de doğrudan ilişkilidir. Bu dört kavram tek bir ağacın dört ayrı dalı olarak da görülebilir.

Onsekizinci yüzyıl sanayi devrimiyle birlikte sistemleştirilen liberalizmin dayanakları şu şekilde açıklanabilir (Yayla-1992:137):

a- Bireycilik

b- Özgürlük(yönetilenlerin yönetenlere karşı özgürlüğü)

c- Kendiliğinden düzen

ç- Piyasa ekonomisi ve sınırlı devlet

Liberalizm devletin ekonomik hayata müdahalesini en aza indirmeyi ve bireylerin serbest rekabet içinde olmalarını öngörür. Gizli el formülü bu durum için ortaya atılmıştır. Liberalizmden(eksik olarak) anlaşılan sadece budur.

Liberalizmi yalnızca ekonomik bir teori olarak görmek yanlıştır. Liberalizm sosyal bir teori olarak da ele alınabilir (Yayla-1992:193). Neden olarak da liberalizmin teorisyenlerinin görüşleri gösterilebilir. Örneğin liberalizmin kurucusu B. Constant'ın görüşleri incelendiğinde liberal toplum eşittir sivil toplum gibi bir denkliğe ulaşılabilir. Constant'ın görüşleri şu şekilde ifade edilebilir: Her şeyde özgürlüğe ihtiyacı vardır insanın, dinde, felsefede, ekonomide, siyasette, edebiyatta... Kişi keyfi olarak tutuklanamaz, ölüme mahkum edilemez. Özgürlük kişinin kendi düşüncesini açıklayabilmesidir, istediği işte çalışabilmesidir, malından mülkünden dilediğince yararlanabilmesidir. Kimseden izin almadan, kimseye hesap vermeden istediği yere gidip gelmesidir. Özgürlük çıkarları doğrultusunda başkalarıyla birleşip dernek kurması, istediği inanca sahip olmasıdır(Göze-1986:237). Constant, basın özgürlüğünden , inanç, ekonomik özgürlüğe kadar tüm ayrıntılara girer.

Constant örneğiyle somutlaştırılan liberal teorisyenlerin bir çoğunun görüşü sivil toplumcuların savunduğu görüşlerle aynıdır. Liberalizm birey hak ve özgürlüklerini korumayı amaçlar, sivil toplumun amacı, işlevi budur. Sivil toplumun özgür bireyleri özgür bir ortamda özgürce düşüncelerini ifade edebilirler.

Sonuç

Her gün yazılı ve görsel medyada duyulmaya başlanan sivil toplum kavramı 1980'lerin sonrasından bu güne kadar yıldızının parladığı anları yaşamaktadır. Bu çalışmada kavramın gerçek anlamı tarihsel bir seyir içinde ortaya serilmeye çalışılmış, Türkiye'deki yaygın yanlış yorumlar gösterilmiştir.

Türkiye'deki şaşırtıcı bir taraf da sivil toplum kavramım siyasal toplum (devlet) tarafında yer alan siyasi partilerin kullanmasıdır. Siyasal toplum (devlet) aracılığıyla sivil toplum oluşturma gayreti de ayn bir sorundur. Fakat bu gün artık sivil varlık alanları-örgütler, dernekler...- oldukça etkin bir şekilde hatta siyasal toplumu etkiler tarzda varlıklarım hissettirmektedirler. Yalnız dikkat edilmesi gereken bir nokta vardır, Türkiye'de sivil toplum örgütleri adı altında devleti yıkma, güçsüz duruma düşürme amacı içinde faaliyetlerle de karşılaşılmaktadır. Yapılan yasadışı eylemler "sivil toplum örgütlerinin katılımı" adı altında sempatik gösterilmeye çalışılmaktadır. Bu da yine kavramın tarihsel süreç içerisinde toplumun kendi içinden özümlenerek çıkmadığım gösterir. Kavram ithaldir ve bir anda Türkiye'ye giydirilemez.. Türkiye'de sivil toplum halen hamdır, pişip olgunlaşması ise yine bir hayli zaman alacaktır.

Sivil toplumun olgunlaşması ise kendisi ile çok yakından ilgili kavramların uyumlu birlikteliği ile mümkündür. Devlet, demokrasi ve liberalizm uyumlu birlikteliğinin gelişip serpilmesi ile ancak olgun bir sivil topluma ulaşmak mümkündür.

KAYNAKLAR

AKAT Asaf, Savaş
1991 "Sivil toplum ve ekonomi", **Sivil Toplum,** Editör: Yurdakul fincancıjstanbul, TÜSES

BELGE, Murat
1989 **Sosyalizm Türkiye** ve **Gelecek,** 2. Baskıjstanbul, Birikim Yayınları

BELGE, Murat
"Sivil toplum ve Türkiye" **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt:7, İletişim yayınları

BOTTOMORE, Tom
1987 Siyaset Sosyolojisi,Çeviren:Erol Mutlu,Ankara ,Teori Yayınları

ÇAHA, Ömer
1996 "Sivil toplum ve liberalizm" **Diyalog,** sayı:l

FEBVRE, Lucien
1995 "Sıvılizasyon bir sözcüğün ve bir fikir öbeğinin gelişimi", Cogito,Sayı:4

FİNCANCI, Yurdakul
"Sivil toplum ve asgari devlet", **Sivil toplum,** ed:Yurdakul Fincancı, İstanbul, TÜSES

Francis
1991
FUKUYAMA,
1993 "Kapitalizm ve demokrasi gözden kaçırılan bir bağlantı", çev.D. Nadi Leblebici, Sosyal-Siyasal Teori,, EdAtilla Yayla, Ankara, Siyasal Kitabevi

GÖZE,Ayferi '
1986 **Siyasal Düşünceler,** 4. Basım, İstanbul, Beta

KEANE, John
1993 **Sivil Toplum ve Devlet,** İstanbul, Ayrıntı Yayınları

KEANE, John
1994 **Demokrasi ve Sivil Toplum,** İstanbul, Ayrmtı Y.

MARDİN, Şerif
"Sivil toplum", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,** Cilt: 7, İletişim Yayınları

POGGİ, Giafranco
1991 **Çağdaş devletin gelişimi,** İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları

ROUSSEAU, Jean Jacques
1982 **Toplum Sözleşmesi,** İstanbul, Adam Yayınlan

SAYLAN, Gencay
1995 **Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi,** Ankara, İmgeK.

TANİLLİ, Server **Uygarlık Tarihi,** 8. Bası, İstanbul, Cem Yayınları

YAYLA, Atilla
1992 "Hayek, 20. Yüzyıl ve Türkiye", **Türkiye Günlüğü,** Sayı: 18

MUHTAR AVEZOV'DA MİLLİ KİMLİK ARAYIŞLARI

Prof. Dr. Şerif AKTAŞ

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Enst. Müdürü

Halkların ve İmparatorluk bakiyesi toplulukların bu gün kullandığı anlamda millet durumuna gelebilmeleri, o insan topluluğunun sinesinden çıkan aydınlarını akli ve hissi faaliyetlerine ihtiyaç gösterir. Çünkü milletler, insan topluluklarının üzerinde yaşadıkları mekana ait özellikler ve tarih tecrübeleriyle kendilerine has bir terkibe ulaşmaları neticesinde ortaya çıkan ve gelişmeye açık terkip hüviyetini taşırlar. Bu terkip bir tekevvünün tabi sonucudur. Bu terkipte aydınların fonksiyonu, ait oldukları insan topluluğunda söz konusu tekevvünde yer alan değerler bütününü; insan-mekan ilişkisi, insanlar arası ilişkinin mahiyeti ve istikameti, geleceğe ait endişeleri beyin-kalp diyalogu kurarak gözler önüne sermek ve böylece de o topluluğa has tekevvünün şartlarını ve gelişme istikametini ortaya koymaktır. Bütün bu faaliyetlerde de Batı örnek alınmaktadır. Çünkü Rönesans'tan itibaren başlayan arayışlar XVII-I. yüzyıldan itibaren kendilerine has tekevvünün şartlarım tespite ve ortaya koymaya yönelmiştir. Her insan topluluğu kendi dilini, kendi geçmişini, kendi dini yaşama tarzını, ortak hayatlarım düzenleyen değerlerinin ve üzerinde yaşadıkları mekanla ilişkilerini akli ve iradi olarak araştırmaya koyulmuştur. Bu akli ve iradi faaliyet sanata has duyarlılık ve "ben" merkezli kalbi yorumlarla birlikte yürütülmüştür. Yani beyin-kalp diyalogu kurularak söz konusu terkipte yer alan unsurlar değerlendirilmiş, kendilerine mahsus tekevvünün istikameti, tabii akış çizgisi belirlenmiş ve buna göre de sosyal kurumlar bütününe vücut verilmiştir. Batının XIX. yüzyıldan önceki son dört yüz yıllık tarihini bu arayış ve gayretle şekillendirir. Bir topluluğun millet haline yükselebilmesi güç bir iştir; sözünü ettiğimiz ilişkiler ağını beyin-kalp diyalogu kurarak araştırmaya, hissetmeye ve bunlar üzerinde zamanın ihtiyaçlarına göre düşünmeye ihtiyaç gösterir.

Ata yurdu Orta Asya'da böyle bir faaliyetin gerçekleşmesine imkan verecek malzeme var mıdır ve böyle bir faaliyet olmuş mudur? Görülebildiği, eserlerden öğrenilebildiği, sezilebildiği kadarıyla XIX. yüzyılda büyük Türkistan toprağı, destan ikliminde yaşayan insanı, sürdürülen hayat tarzının iç dinamikleri, nesilden nesle zenginleştirilerek ve kristalize edilerek aktarılan kültür değerleri, mekan ve insandan has zevki ve dil zenginliğiyle ciddi ve büyük milletin vücut bulabileceği münbit bir zemindir. Ancak bu zeminde

millet fidanının yükselmesine, yetişmesine izin verilmemiştir. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Bu sebeplerin başında Rusya'nın Türk'e düşmanlığı vardır, bu sebeplerin başında zamanın ihtiyaç ve gereklerine göre kendi zenginliklerine yönelmede ve değerlendirmede bugün şansızlık deyip geçiştirdiğimiz kötü şartların bir araya gelmesi vardır. Zira XIX. yüzyılda ve XX. yüzyıl başlarında büyük Türkistan'ın sahne olduğu mücadeleler, millet haline gelme gayretleri Rusya'nın açık ve gizli müdahaleleriyle başarısızlıkla neticelenmiştir. Ancak bu başarısızlıklar ve ihanetler sözü edilen kültür değerlerini, millet haline dönüşmeye hazır her türlü malzemeyi ortadan kaldırmaya yetmemiştir. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında beyin-kalp diyalogu kurarak kendi tarih tekevvününün şuuruna varmak isteyen aydın hareketleri acımasız silahlı güçlerle susturulmuştur. Komünizmin vaat ettiği hayaller de bu mekanın aydınlarının bir kısmını oyalamıştı; bu hayale karşı koyanları da komünizm diktası şiddetle cezalandırmıştır. Ancak her şeye rağmen kendi varlığını ve kimliğini koruma mücadelesini sürdüren, bu uğurda kendilerini feda eden aydınlar, idealistler, derece farkıyla, Orta Asya'da bugün kardeş kırgınlığı, küskünlüğü ve rekabet duygusu ile farklı devletler halinde siyasi bağımsızlığına kavuşan toplulukların milli kimlik arayışlarını sürdürmüşlerdir. Muhtar Avezov de bunlardan biridir. Ama Avezov, gönlünü umumi Türkçülük ateşiyle alevlendiren bir Şokay, bir Mağcan değildir. Hatta Ahmet Baytursunov, bir Miryakup da değildir. Onun filozof veya sosyolog olduğunu söylemek de bir anma toplantısı sınırlarını aşamayan hükümler arasındadır. O her şeyden önce bir Abay yorumcusudur. Abay'da Kazakistan coğrafyasına has bir dikkatle Türkistan kültürüne bakan ve onu değerlendiren bir insandır. Kazakistan'ı, Kırgızistan'ı, Özbekistan'ı hatta Türkmenistan'ı bugünün siyasi haritasındaki sınırlarına bakarak ayrı ayrı düşünmek bu memleketlerin yetiştirdiği gerçek aydınları ve onların üzerinde durdukları problemleri anlamamağa sebep olur. Bugün Kırgız yazarı olarak bilinen Aytmatov'u Kırgızistan coğrafyasına hapsetmek, bu büyük Türk yazarına ihanet olur. Orta Asya'da yetişen ciddi şair, yazar ve sanatkarları uzun asırların Türkistan olarak adlandırdığı bir kültür mekanında, bir Türk kültürü mekanında insanın sahip olduğu kültür zenginliklerini, tarihi zaman içinde insanın mekanla bütünleşmesini dile getirir, hikaye eder ve farklı açılardan yorumlar. Bugün 100. Doğum yılı kutlanan Avezov, Kazakistan coğrafyasına has bir dikkate ve hassasiyetle büyük ve ebedi Türkistan'ın problemlerini, sahip olduğu değerler ve özellikleri üzerinde duran Türk dünyasının ciddi bir entelektüeli, seçkin bir evladıdır.

Az önce onun Abay'ın izinden gittiğini, Abay yorumcusu olduğunu söyledik. Zaten dünya dillerine çevrilen eserinin adı da Abay Yolu'dur. Abay ne yapmak istemiştir? Genel Türk Tarihi içinde Kazakların yerini ve değerini belirlemeğe gayret eden Abay, Kazak halkının yaşama tarzını kendi kültür değerlerinden uzaklaşmadan yeniden düzenlemesini ister, o bugünkü Kazakistan bozkırlarında sürdürülen göçebe hayatın bozulmuş yönleri üzerinde durur. Kazak insanının çağdaş medeniyetin mahsulleriyle tanışarak hayatını yeniden düzenlemesini ister. Boylar arasındaki kavgaların Kazak toplumunun gelişmesine engel olduğunu ileri sürer. Boylar arasındaki ilişkiler de örfün istismar edildiğini, şahsi çıkarlar adına halkın zor durumda bırakıldığını belirtir. Kazak insanının boy taassubu yerine adalet fikrini koymasını; alışılmış göçebe hayatının sağladığı kolaylılar yerine yerleşik toplumlarda görülen ilişkilerin yerleşmesini teklif eder. Sahip olunan kültür değerlerinin zamanın ihtiyaçlarına göre yorumlanarak sürdürülmesi gereğini ileri sürer. Bütün bunların gerçekleşmesi için de eğitimin şart olduğunu belirtir. Eğitim, Kazak insanını uykudan uyandıracak tek vasıtadır. Abay'a göre eğitilmiş insan sahip olduğu değerleri yeniden yorumlayacak, onların gerçek kıymetini anlayabilecek, çağının insanı olmanın şuuruna erecektir: bu şuurla tarihini, dilini, geleneğini de değerlendirebilecektir. Abay, Kazak insanına kendi içine kapalı göçebe kültürünün zaman içinde kalıplaşmış alışkanlıklarından çağdaş hayata geçişi teklif eder. Bu geçişte büyük Türkistan kültürüne bağlılığı, onun millete vücut veren asli değerler konusunda hassasiyeti dikkati çeker.

Bütün bu hususiyetleriyle Abay, bizde yenileşme dönemindeki ciddi insanları düşündürmektedir. Abay'ın ismi ve eserleri etrafında bir mektep oluşmuş, bu mektebe mensup insanlar Kazak dilini, Kazak tarihini ve kültür değerlerini eser ce çalışmalarıyla incelemeye ve yorumlamaya başla-

mışlardır. Böylece yazılı Kazak edebiyatı, kültürü ve düşüncesi yeni bir merhaleyi idrak etmiştir.

İşte Avezov Abay'ın düşünce ve tekliflerine samimiyetle bağlı biridir. Zaten çalışmalarının büyük bir kısmını Abay'ı tanıma ve tanıtmaya ayırmıştır. Onu dünyaya tanıtan eserinin adı da Abay Yolu'dur. Bu romandaki Abay tipi, Abay'ın da, Avezov'un da teklif ve düşüncelerini aksettiren Kazak toplumu için yeni bir insandır, yeni bir tiptir. Bunun Abay ile alakası ayrı bir konudur. Bize Avezov onu roman kahramanı olarak sınmaktadır. Biz de romanın dünyası içinde onun özelliklerini ifade edelim. Bu yeni insan Ulcan gibi, Zerre gibi ananevi kültürü müspet yönüyle nesilden nesle aktaran kadınların şefkat dolu terbisiyle yetişir. Zira ananevi sözlü kültür iyiliği, güzelliği, gerçek anlamda insan sevgisini telkin eder. Gezginci halk şairlerinin, destan ve masal anlatıcılarının mertlik ve doğruluğu öğütleyen sözleri, onun Semey medresesinde öğrendiklerini zenginleştirir. Kavga dışında kabile büyüklerinin hikmetli sözlerinden çıkarmasını da bilen Abay, sürdürülen hayatın gerçeği ile sözlü kültürün öğrettiği ve telkin ettiği hususlarla uyuşmadığını görür. Bu çatışmanın göçebe Kazak halkına zararlarını müşahede eder. Halkın içinden çıkan doğru ve yiğit insanların çektikleri eziyetlerin temelinde çıkar endişesinin körüklediği boy çatışmalarının bulunduğunu tespit eder. Abay, kendi çevresindeki insanların hayat hikayelerinden hareketle Kazak toplumunda aile kurumundaki eksiklikleri, yanlışlıkları da gözler önüne serer.

Böylece Abay Yolu romanın olay örgüsü, göçebe hayatı sürdüren Kazak hayatının tenkitine ayrılmıştır. Eser tenkitçi-gerçekçi bir dikkatle kaleme alınmıştır. Tenkit edilen Kazak toplumunun değişmesi istenmektedir. Değişme istikameti ve modeli Abay adlı kahramanın şahsında ifade edilir. Halkın sahip olduğu değerlere saygı, boy ayrımı yapmadan bütün halkı kucaklayan adalet duygusu, batıdan gelen unsurlarla Kazak halkına ait kültür değerlerinin üst seviyede yorumlanarak bozkır ruhunun üstün değerlerini insanlığa tanıtma ve kazandırma gibi konular burgulanan hususlardır.

Bütün bunlar bizde açık ifadesini Z. Gökalp'ta, hatta Mehmet Akif te ve Türkiye'de yenileşmeyi gerçekleştiren insanlarda bulan teklif ve düşünceleri hatırlatmaktadır. Abay'da da, Avezov'da da halkın sahip olduğu değerleri çağdaş denebilecek dikkat ve hassasiyetle yorumlamaya gayret ederler.

Denilebilir ki; Avezov, Abay Yolu romanında, Abay adlı roman kahramanıyla göçebe toplumdan millet haline dönüşmede varlığı zaruri olan yeni insan tipini ortaya koymuştur. Bu insan akli ve iradi faaliyetleriyle hem kendini hem toplum hayatını düzenlemeye taliptir. Onun aynı dikkatle Kazak medeniyeti tarihine yaklaştığım ortaya koyan eseri 1926'de yazdığı Kazak Edebiyatı Tarihi'dir. Bu eserinde Kazak halkı arasındaki sözlü edebiyat ürünlerinin yazıldığı dönemde geçerli ilmi usullere bağlı kalınarak tasnif edilip değerlendirildiği dikkati çekmektedir. Böylece Avezov, Kazak halkının daha yerinde ve doğru ifadeyle Türkistan Türk'ünün sözlü anane içindeki yüksek edebiyata has bir edebi dille kavuştuğunu hem anlar, hem de anlatır.

Az önce sözünü ettiğimiz yeni insan kendisini ifade edecek edebiyat ve sanat dili arar. Bu, bizde de böyle olmuştur. Ziya Gökalp çevresinde "yeni insan", "yeni lisan" anlayışıyla birlikte ele alınmıştır. Avezov daha şanslıdır. Türkistan denilen büyük mekanda sözlü edebiyat ananesi çevresinde yüksek seviyedeki edebi eserlerde görülebilen edebi dil teşekkül etmiştir. Bu dünyada örneğine pek az rastlanılan bir hadisedir. Aytış (atışma) geleneği çevresinde hayatı her türlü görünüşüyle ifade eden, farklı şiir formları çevresinde değişik ruh hallerini dile getiren sözlü edebiyatın tabii sınırlarını aşan dil malzemesini Avezov romanında ve tiyatrolarında rahatlıkla kullanır. Aynı rahatlığı Aytmatov'da da görmekteyiz. İşin edebiyatla ilgili teknik tarafını bir tarafa bırakıp Avezov'un, Kazak halkının kendisini nesirle, hususiyle romanla ifade edeceği dili bulduğunu ve kullandığını söyleyeceğiz. Bir millet için yazı dilinin, olgunlaşmış edebi nesir dilinin önemini hatırlayınca Avezov'la gerçekleşene işin önemi daha iyi anlaşılır.

Avezov'un roman, hikaye ve tiyatrolarında karşılaştığımız edebiyata has anlatma ve ifade tarzı, Abay tipinde olduğu gibi mahalli ve yerli olanla batılı edebi romanın birleştirilmesi neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu anlatma tarzı millet devrinin hususiyetlerini aksettirir; bizde, bizim hayatımıza ait hususilikleri anlatan hikaye ve romanın ortaya çıkması için Memleket Edebiyatı anlayışının yaygınlaşmasını bekler. Avezov'un hikayelerinde karşılaştığımız anlatma tarzı ve

hikaye yapısı bize Refik Halid, Yakup Kadri, Ömer Seyfeddin'i düşündürmektedir. Batılı hikaye tekniği içinde yerli ve mahalli malzemeyi kullanma da memleket edebiyatı çizgisinde bir zevk olgunluğuna ihtiyaç gösterir.

Avezov'un hikaye ve romanlarında batılı teknik çevresinde gerçekleştirilen mekan-insan ilişkisi Kazakistan coğrafyasının insan manzarasını ve bu insanın sözü edilen coğrafya ile bütünleştiğini gözlet önüne sermektedir. Bu eserlerde coğrafyanın vatan haline getirilmesi edebi türün imkanları ölçüsünde dile getirilmiştir. Ayrıca Kazak halkının yaşama tarzına hakim değerler hayatın tabii akışına has canlılık içinde anlatılmıştır. Yani Avezov, XIX. yüzyıl sonlan XX. yüzyıl başlarında Kazak halkını bir arada tutan, tarihi zaman içinde kazanılmış kültür değerlerini gözler önüne serer; bunların kaynaklarım gösterir; gelişme istikametini sezdirir. Bu konuda o, folklorik malzemeden, tarihi destanlardan ve menkıbelerden batılı ölçüde, usta romancı dikkat ve hassasiyeti ile yararlanır.

Bütün bunlardan daha önemli olan, sözü edilen farklı unsurlara, bir terkip içinde değer kazandıran kaynağını büyük Türkistan'da gelişen aşk medeniyetinden alan bakış tarzıdır. Bu noktada aşk medeniyetinden kısaca da olsa söz etme ihtiyacını duymaktayım.: Bu medeniyetin belirleyici ve ayırıcı özelliği varlık alemine, insana ve olaylara frenklerin transandantel dedikleri rafine ve üstün dikkat ve hassasiyetle yaklaşma, aynı dikkat ve hassasiyetle onları yorumlama ve ifade etmedir. Büyük Türkistan bu aşk medeniyetinin menşeidir, beşiğidir. Bu medeniyet XI-XII. yüzyıllarda Türk_İslam rönesansı çevresinde, her türlü bağnazlıktan uzak ciddi eserlerini ortaya koymuştur. Denilebilir ki, İslam dini bu coğrafyada kendini aşkla ifade edecek bir zemin bulmuştur. Dini ve dünyevi değerleri orijinal bir terkibe kavuşturan bu aşk hali insanın kendini aşmasına ve kendi varlığında derinleşmesine zemin hazırlar. Anadolu coğrafyasının Türk vatanı haline dönüşmesi, Orta Doğu ve Balkanların Türk mührü ile damgalanması ve bu aşk medeniyetine bağlı insanlar vasıtasıyla gerçekleşmiştir. Bu medeniyetin siyasi alanda en büyük temsilcileri Selçuklu ve Osmanlı devletlerdir. Kaynak kuruyunca dinamizm de kaybolur, sosyal kurum ve kuruluşlar kalıplaşmaya başlar. Türk-İslam mimarisinin, Klasik Türk Musikisinin ve Klasik Türk Şiirinin özünde bu medeniyete has duyuş tarzı ve kendini ifade etme gayreti vardır. Türkün ayak bastığı her yerde nasıl Köroğlu ve Hoca Nasreddin ve Korkut Ata veya Alpamısla karşılaşıyorsak, bu aşk medeniyetinin kültür hayatımızın derinliğine sinmiş izleriyle de karşılaşmaktayız. Nu medeniyette taklit değil tecrit esastır. Düşünce, duygunun imbiğinden arıtılır, rafine haline getirilir ve hatta yüceltilir. Çok defa mısra ve ezgilerle ifade edilir. Bu bakımdan da Türk İslam mimarisi şiire has ruh halinin mimari malzemede ifadesidir. Bu medeniyette tebliğ ve açıklamanın yerini hissettirme ve telkin, açık ifadenin yerini sembol alır. Düşünce musikideki ses dalgalarında varlığım hissettirir.

Aşk medeniyetine ait özellikleri böylece kısaca da olsa tespit ettikten sonra bir daha Avezov'un Abay Yolu adlı romanına dönelim. Avezov'un romanında baştan sona kadar şiire ve özellikle de müziğe ayrı bir değer verdiği dikkati çekmektedir. Hatta kahramanları şiir ve musikiyi sevenler ve sevmeyenler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Şiir ve musikiyi sevenlerin eserde müspet, sevmeyenlerin ise menfi rollerle karşımıza çıktıkları dikkat çekmektedir. Aslında "Abay Yolu" adlı roman bütünüyle bu kahramanların mücadelesine ayrılmıştır. Ve eserin derin yapısındaki çatışmayı bu hususun beslediği, zenginleştirdiği dikkati çekmektedir.

Muhtar Avezov belki bilerek, bizim kanaatimize göre daha çok sezerek yukarıda sözünü ettiğimiz aşk medeniyetine has bir duyarlılıkla kendisine üstat olarak kabul ettiği Abay'ın hayat hikayesinden yararlanarak ortaya koyduğu aynı adlı kahraman çevresinde XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Kazak sosyal hayatım bütün olarak hikayeleştirir. O, bu eserine kendisini koymuştur. Farklı eserlerinde, yazılarında, çalışmalarında söyledikleri, ortaya koydukları üzerinde durduğumuz romanda terkip halinde karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bunlar, Muhtar Avezov'un Kazak halkını millet haline getirebilecek değerler üzerinde durduğunu ve bunları edebi eserin verdiği imkanlardan yararlanarak ifade ettiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple Avezov Kazak halkı ve Türk dünyası için önemli isimlerden biridir.

MUHTAR AVEZOV'UN ETNOGRAFİK MİRASI ÜZERİNE

Doç. Dr. N. B. KUTNİYAKOVA
Rustanbekov A.E. Öğr. Üyesi

Kazak Türkçesinden Aktaran
Kencetayev DOSAY

M. O. Avezov'un mirası çok zengindir. Avezov yalnızca büyük bir yazar değil, aynı zamanda Kazak halkının folklor ve etnografisi alanında da mümtaz araştırmacı ve halkının tarihinin vakanüvisiydi.

M. O. Avezov'un dört ciltlik "Abay" destanında ve özellikle "Abay Yolu" romanında yenilikçi yazarın sadece edebi ustalığını değil, bir etnograf, alim, tarihçi kabiliyetini de görmekteyiz.

Bu abide eser, büyük hayati, tarihi-etnografik malzeme, halkın göçebe hayat tarzının değişik ve ilginç detaylarını içermektedir. Eserde Kazak halkının yaşam tarzı ve geleneği, ananeleri, töreleri, törenleri, folklor sahneleri derin bir gerçekçilik ile aydınlatılmaktadır.

Romanın bölümlerinde kartal ile tilki avları, Kazakların düğün ve cenaze törenleri, çeşitli halk bayramları, eski ölçü biçimleri, bozkır hayatının kuralları detaylı bir şekilde tasvir edilmektedir.

Bu yazıda, araştırıcı M. O. Avezov'un sanat mirasındaki zengin etnografik malzemenin incelenmesine dikkatleri çekmek denemesi yapılmaktadır.

Bilindiği gibi, Kazaklarda eskiden kullanılan halkın ölçü birimlerinin karakter özelliği, onların uzaklık ölçüleriyle göçebe hayat tarzıyla yakından ilgilidir.

"Abay Yolu" (c.I. Almatı, 1973) romanında Kazaklardaki eski ölçü biçimleri hakkında birçok sayıda hatırlatma vardır. Örneğin, Abay'ın köyünden gidişi sırasında Bircan "Kozu-Köş" (s.436) adlı koşlasu (veda) şarkısını yazmıştı. Bu şarkının harfiyen tercümesi "Kuzu göçü" , yani bozkırda 5-6 km'lik mesafe ölçüsüdür ya da başka bir örnek: Abay'ın abisi Takocan'a, oğlunun vefatı vesilesiyle başsağlığı (könil aytu) dilemeye gelişinin tasviri şeklindedir. Yazar diğer halk ölçü birimlerini de hatırlatmaktadır. "Tayın koşması" 5 km., "Kunan koşması" 8-10 km., "at koşması" 20-35 km. Ayrıca M.O. Avezov, Kazaklarda bozkırdaki mesafeler bayge (yarışma) deki atların koşmasıyla ölçüldüğünü anlatmıştır (s. 167).

"Abay Yolu" romanının yazarı, "jigetek" boyundan olan Oralbay ile "Bökemşi" boyundan olan büyük ve etkili baylardan (zengin) Sugur'un kızı Kerimbala arasındaki aşkın trajik (acı) sonucunu tasvir ederken, veda sahnesinde Kerimbala'nın ağzından şu sözleri söylenmekte-

dir: "Bu benim son selamım". "Kara Şanrak"a (büyük yurda) son defa "selam veren" topal, yaşlı gelin gibi, bu da benim son ağır ve zor, hüzünlü selamım olsun (s. 157). Kerimbala'nın bu veda sözlerinde Kazak halkının aile geleneğine işarettir.

Gelin her zaman ilk olarak kocasının akrabalarına eğilerek selam verir. Kazakların hayatım iyi tanıyan, bilen, M. O. Avezov yazdığı gibi, ancak ihtiyarladığında gelin son defa kocasının yurtasının girişinde eğilirdi. Yazarın belirttiği gibi, o andan itibaren başkaları onun önünde eğilir selam vermeye başlar (s. 157).

M. O. Avezov'un halkının ailevi geleneklerini bildiğini gösteren diğer bir örnek; Abay'ın ikinci eşi Aygezin'in kocasının küçük kardeşi olan Ospan'ı adıyla değil, "Kencem" yani "küçüğüm" sıfatıyla çağırmasıdır. Burada da yazar, gelinin, kocasının akrabalarına yeni adlar takabileceğinden bahsetmektedir (s. 163-164).

"Abay Yolu" romanının hemen hemen her sayfasında halk hayatının adet ve ayinlerinin tasvirine rastlamak mümkündür. Örneğin, Abay'ın abisi Kudayberdi'nin oğlu genç Şake'nin ya da Abay ve arkadaşı Erbol'un kartal ile tilki avlarının tasviridir (s. 575-579). Romanda Kökşe boyundan olan güzel Ümitbey ve Dutbay'ın mutsuz düğün sahnesi de okuyucunun ilgisini çeker. Orada gelinin duvağı (savkele) hakkında bilgi verilmektedir (s. 549).

Yazının çerçevesi ile sınırlanarak, yazarın, tarihin eski Türk dönemine dayanan, aile ahlakından gelen "teris bata" beddua geleneğini bildiğinin de özellikle altı çizilmelidir. M.O. Avezov'un romanının 564-565. sayfalarında Kazak halkının ciddi bir araştırıcısı olarak Kunanbay tarafından oğlu Abay ve torunu Amir'e yaptığı (beddua) "teris Bata" tasvirini vermektedir. Sebebi de Kunanbay'ın Dutbay'ın nişanlısı Ümitey'i "töredışı" seven Amir'i boğmasını Abay'ın engellemesidir.

Sonuç olarak M.O. Avezov'un sanatında, kökenini Türk halklarının genel tarihinin derinliğinden alan Kazak halkının göçebe hayat tarzının özelliklerini ve ilginç detaylarını büyük bir ustalıkla yansıtmıştır. M.O. Avezov'un halk hayatını yansıtmasında sınır yoktur. Araştırıcı M.O. Avezov, Kazak halkının hayatını tüm gerçek taraftarıyla yansıtmasıyla da önemlidir. Bunun dışında, M.O. Avezov'un tarihimizin zor zamanlarında Büyük Abay'ın mirasını ve folklor hazinesini koruyabilmiş ve günümüze kadar getirebilmiştir. M.O. Avezov'un sanatı ve özellikle "Abay Yolu" romanı Kazak halkının kültürü ve ananelerinin etik ve gerçekçi manzarasıdır.

BABAM MUHTAR AVEZOV

Murat AVEZOV

Muhtar Avezov Enst. Md.

Asrımızın başında, Moskova'da, San Petersburg'da, Kazan'da, Ufa'da, Orenburg'da ve Taşkent'de Türkistanlı gençler köylerinden ve vatanlarından uzakta, bilim ve uygarlığın en son bilgilerinin, meyvelerini kendi halklarına ve milletlerine ulaştırmak maksadıyla eğitim görüyorlardı. Binlerce genç bu maksatla meşakkatli bir yolculuğa çıkmıştı.

1920'li yıllar milli ruhumuzun medeniyet zirvelerine doğru süzülerek yükseldiği yıllardır. Edebiyatta Ahmet Baytursunov, Mağçan Cumabayev, Mirjak Dulatov, Cusupbek Aymautov gibi öncü isimler Doğu ve Batı kültürünün seçkin eserlerinin çok iyi hazmederek Kazak halkının edebi diline ve edebiyatına yeni zirveler ve kullanım alanları kazandırdılar.

20. yüzyılın başındaki "Türk Rönesansı" Kazak Türkleri arasında da sadece edebiyat sahasında değil, aynı zamanda eğitim, sanat ve siyaset sahasında da Kazak halkım parlak geleceğe taşıyabilecek inanç, gayret ve bilgiye sahip gençler yetişti. Türk dünyasının her tarafında bu genç, inançlı, cesur ve çalışkan insanlar birer meşale gibi etraflarınıaydınlatmaya başladılar.

Kırım'da İsmail Gaspıralı, Kazan'da Sultan Galiyev, Ayaz İshaki, Başkırdistan'da Zeki Velidi Togan, Özbekistan'da Şolpan, Münever Kari, Kazakistan'da Şokay, Alihan Bükeyhanov, Ahmet Baytursunov, Mağcan Cumabayev, Mirjak Dulatov, Turar Rıskulov, Sancar Asfandiyarov gibi onlarca, yüzlerce vatansever önderler özgürlük yolundaki mücadelede saflarım almaya başladılar.

Abay'ın;

"Sende bir kerpiçsin bu dünya
Gediğini bul da git yerleş "

dediği gibi herkes yerini buldu ve duvar yükselmeye, bina ortaya çıkmaya başladı.

1917 Ekim Devrimiyle Çarlık devrindeki baskı ve zulüm günlerinin bittiğini zanneden Rusya Türkleri çok geçmeden Komünizmin gerçek yüzü ile tanıştılar. Çok geçmeden daha ağır baskı ve zulümlerle yüz yüze geldiler. Bu baskı, zulüm ve işkence dönemi Lenin'in ölüp Stalin'in dizginleri ele alması ile daha da şiddetlendi. Stalin'in çelik yumruğu ağır ağır bu Türkçü "altın nesli" baskı, sürgün, hapis, işkence, toplama

kampları ve cinayetlerle ezdi, yok etti. Stalinizmin tüm çabalarına rağmen bu altın nesil hafızalardan silinemedi. Çünkü onlar sadece Türkistan'da değil, tüm Türk dünyasının ışık saçan aydın kuşağının güçlü temsilcileri idiler. Onlar yaklaşmakta olan felaketi hissettiler, fakat bir an bile duraksamadılar, ümitsizliğe kapılmadılar. Onlar kendi hayatlarını milletlerinin mutlu geleceği için kurbanlık olarak kabul ettiler.

Korkusuzluğun ve manevi gücün çok açık bir ifadesi olarak kendileri ölüme giderken aralarındaki istikbal vaat eden, en yetenekli ve en gençlerinin bu felaketten sağ salim kurtulmasını istediler ve bunun için çaba harcadılar. Onlar kendilerini tükenmeyen ümitleri, kaybolmayacak hayalleri ve manevi vasiyetleri olarak gelecek nesiller için Muhtar Avezov'u seçtiler ve onun sağ kalması için çalıştılar. Bu "altın neslin" parlak ismi Ahmet Baytursunov'a göre gelişmekte olan milli duygu ve şuurun başlıca silahı sadece edebiyat olabilirdi. Bu sebeple Avezov eşsiz, parlak yeteneği ve tabiatında varolan insancıl özellikleriyle Kazak halkının önünde parlayan sabah yıldızı olarak nitelendirilmeyi gerçekten hak etmiştir.

Kazak halkının ve Türk milletinin eşsiz, ulu evladı Muhtar Avezov dünyaya büyük bir görevi sırtlayarak gelmiş, o görevi zamanın fırtınalarına rağmen sarsılmaz inançla yerine getirip, görevini tamamlayarak tarihteki yerini almış bir insandır. Büyük yazar, bilim adamı, örnek hoca, cesur toplum adamı, araştırmacı, derin bilgi sahibi bir kişidir Muhtar Avezov. Onun parlak siması çağdaşlarının hafızasında sonraki kuşakların bilincinde böylece yerleşmiştir. Onun kaleminden yüzlerce makale, onlarca piyes, ciltler dolusu hikaye, roman, libretto, film senaryoları, ders kitapları doğdu.

Muhtar Avezov'un yazarlık mirası ve çizgisi yirminci yüzyılın ilk otuz yılındaki Kazak ve Türk aydınlarının arayışlarıyla, çabalarıyla ve idealleriyle paralel ve sıkı irtibatlıdır. Hacim olarak çok geniş, takip, sürgün, kovuşturma, hapis şartlarında meydana getirilen üzüntü ve azap dolu, büyük ve çok verimli bir arayışın, çalışmanın ürünü olan eserlerinde Avezov, Abay'ın ortaya koyduğu meselelere cevap vermeyi ve çözüm bulmayı amaç edindi.

Kendi devrinde Abay'ın çağdaşlarının şuuru ve ruhunda derin sarsıntılar meydana getiren şaşılacak bir yetenekle doğdu ve batı medeniyetlerinin o devirdeki münasebetlerindeki açık çelişkileri ve zıtlıkları görerek Kazakların sosyal yapısındaki problemleri ortaya koydu.

Ondokuzuncu asrın ikinci yarısından itibaren Japonya'dan Balkanlar'a kadar olan coğrafyadaki aydınların, reformcuların, manevi ve siyasi liderlerin, bağımsızlık hareketleri önderlerinin faaliyetlerinde benzerlik bulmak zor değildir. Japonya'da Meiji reformları, Çin'deki Boksör ayaklanması, Kuzey Kafkasya'daki Şeyh Şamil'in cihadı, Kazakistan'da Kenesarı Kasımov'un ayaklanması ve Türkiye'de Mustafa Kemal'in önderliğinde Kurtuluş Savaşı doğu ile batının büyük hesaplaşmasının, yani ezilen doğunun emperyalist batıya karşı baş kaldırmasının en bilinen örneklerdir. Bu hareketlerin liderleri yaklaşmakta olan ve yerleşmiş emperyalizm tehlikesine karşı mücadele için bazen şaşırtıcı bir kesinlikle kendi halklarının şuurları ve hayat tarzlarını geliştirmek için benzer çabalar sarf ettiler. Abay ve onun takipçilerinin bu ürünleri tam olarak bu özellikleri ile dikkat çekerler.

Batının ve Doğunun birleştiği toprakları, ulu ipek yolunun geçtiği bölgeleri Katrin Puzol'un deyimiyle "dünyanın bel kemiği" olarak nitelendirebiliriz. Avezov'un yüzüncü yılı münasebetiyle Paris'te düzenlenen toplantıdaki harika konuşmasında Katrin Puzol kendi tespitine "dünyanın bel kemiği kimdeyse, dünyanın efendisi olur" diyerek mükemmel bir açıklama getirdi. İsa'dan önce beşinci yüzyılda büyük coğrafyaları fetheden atlı göçebe Türklerin oluşturduğu göçebe medeniyeti "dünyanın bel kemiğinde" çok önemli bir rol oynadı.

Büyük toprakların fethine imkan veren, büyük coğrafi keşifler devrinden başlayarak "dünyanın bel kemiğinde" göçebelerin stratejik önemi sarsılmaya başladı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, bir zamanlar güçlü olan büyük göçebe devletlerin mirasçısı Kazaklar, sadece evvelki güç ve ününü kaybetmiş bir halk olarak değil, aynı zamanda geleceği oldukça belirsiz bir halk olarak da ortaya çıkar. Onun koloni durumuna düşmesi "dünyanın bel kemiğindeki" diğer

birkaç halka mahsus tarihi devrin yeni formlardan uzak kalması, göçebe üretim tarzının ve hayatının yıkılışı Kazakların hayatını güçleştirdi. Binlerce yıl boyu tabiatla uyum içinde, pek çok halkla sürdürülen ilişkiler neticesinde gelişen benzersiz kültürel ve etik değerler sisteminin yok olma ve tarih sahnesinden çekilme tehlikesi doğdu. Göçebe Türk kültürünün binlerce yıllık tecrübesini ifade etmede sınırsız yeteneğini sürekli ispat etmiş Kazakça'nın de geleceği tehlikeye düştü.

Yirminci yüzyılda kollektivizasyon başladı. Atlı göçebe medeniyetin acı dolu sonunun geleceğini hissetmiş gibi on dokuzuncu yüzyılda Kazak bozkırı ulu şairleri, müzisyenleri, jıravları, estetik ve pratik sanatların ustalarını yetiştirdi. Göçebe •dünyasının üzüntü verici vedalaşma anı gerçekten de hüzünlüydü. Abay yok olmakta olan göçebe medeniyetinin son temsilcileri Kazakların sosyal problemlerini ve bu problemlerin çözüm önerilerini dile getirdi. Abay'ın bu mücadelesini Muhtar Avezov sürdürdü ve dört ciltlik "Abay Yolu" isimli destansı romanında zirveye ulaştırdı. Abay'ın düşüncelerini, paha biçilmez eserlerini dünyaya tanıttı. Avezov "Abay Yolu" romanı ile Kazak halkının tarihini, hayatını, gelenek ve göreneklerini, hayata ve dünyaya bakış açısını ölümsüzleştirdi. Akademik Satbayev'in ifadesi ile "Abay Yolu, Kazak halkının hayatı ve kültürünün her yönünü bize tanıtan, açıklayan bir ansiklopedidir." Avezov "Abay Yolu" romanı ile tarih sahnesinden çekilmekte olan göçebe Kazak kültürünü, onun tüm özelliklerini, çelişkilerim, zenginliğini, estetiğini, dilini, hayata ve dünyaya bakışını, tabiatla ilişkisini yazıya geçirmiş ve gelecek kuşaklara aktarmıştır. Avezov bu yönüyle binlerce yılın birikimi göçebe kültürünü Abay Yolu'nda destanlaştırmıştır. Bu Türk dünyasına yapılmış çok büyük bir hizmettir.

Avezov'un Türk dünyasının kültürel mirasını korumada yaptığı büyük bir hizmet 1950'li yıllarda Manas Destanı'na yapılan saldırılara cesaretle karşı çıkarak, onu savunması ve mahkum edilmesine engel olmasıdır. Cengiz Aytmatov, Muhtar Avezov'un bu fedakarlığını her fırsatta dile getirmektedir. Avezov sayesindedir ki, Kırgız halkı ve Türk dünyası Manas destanına yeniden kavuşmuştur.

Türkçü, turancı Alaş-Orda hareketinden sağ olarak kalan iki kişiden biri olan Muhtar Avezov'un hayatı, eserleri ve mirası bize gösteriyor ki Türk dünyasının geleceği Türk birliğindedir.

ABAY ŞİİRLERİNİN MUHTEVA VE ŞEKİL BAKIMINDAN İNCELENMESİ

Banu MUHYAEVA

Ahmet Yesevi Ü. Sos. Bil. Enst. Doktora Öğ.

A. Giriş

Abay'ın yaşadığı XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Kazak toplumunun sosyal, ekonomik, siyasi ve medeni hayatında değişimlerin olduğu, büyük reformların yapıldığı, Rus sömürge politikasının resmi uygulamaya ve kendine zemin hazırlamaya başladığı dönemdir. Asırlar boyunca süregelen geleneksel hanlık sistemi ortadan kaldırılıp, 1822 yılında hazırlanan Sibirya Kırgızları hakkındaki yarlığa göre bir yönetim sistemi uygulandı. Bu, coğrafi faktörün esas alındığı, merkezi ve yerel yönetime dayanan, yerel yöneticilerin hak ve fonksiyonlarının kısıtlandığı bir sistemdi. Bu reformlar halkın tarihi gelişmesinde devam ede gelen yönetim sisteminin bozulmasına ve halkın, toplumun özünü oluşturan temellerin sarsılmasına yol açtı.

Yeni yönetim sistemine göre orta cüz topraklarım Ağa Sultan yönetti. O, eski gelenekte olduğu gibi miras yoluyla değil, Rus bürokrasisi tarafından tâyin edildi. Hiyerarşik sisteme dayanan yönetim sisteminin yerel temsilcileri olarak bolıslar (muhtar) seçildi.

O dönemde, halkın ileri gelenlerinden sayılan kadılar büyük yetkiye sahipti. Bunların arkasında Rusların tâyin ettiği hiyerarşik yöneticiler vardı.

Toplum hayatında bir birbirine zıt hukuk normları birlikte yaşatıldı. Bunlar, geleneksel (Kazakların gelenek, görenekleri) örf; şeriat (İslami hukuk kuralları) ve Rus hukuk normlarıdır. Bu dönemde Kazak halk gelenekleri, Çarlık Rusya hükümetinin getirdiği kanunlarla değiştirilmeye başlanmıştı.

Kazakistan'ın siyasi hayatı, bu yüzyılın ortalarında kavimlerin iç mücadelesine sahne olmuştur.

Kazak toplumunun sosyal ve ekonomik hayatının özellikleri yaşam tarzından kaynaklanıyordu. Bütün ekonomik yaşam mevsimlere göre yer değiştirmeyi gerektiren, göçebe hayvancılığa dayamyordu. Göçebe hayatı çoğu zaman tabii afetler, özellikle sık sık tekrarlanan "cut" denilen kıtlığa maruz kalırdı. Bunlar göçebe hayatın zorluklarını ortaya çıkardı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında resmen uygulanmaya başlayan, Rusya sömürgeciliği, sadece

siyasi sömürgecilik değildi. Bu dönemde uygulanan bir takım vergiler, halkın ekonomik yapısını zor durumlara sokan şartlardan biri idi. 1868 yılında gerçekleştirilen reformlar, Kazak toprağını resmi sömürge bölgesine dönüştürmüştü.

Ormbır ve Batı Sibir bölgelerinin yönetim kanunu Kazakistan'da sömürge düzenini gerçekleştirecek kurumsal yapıyı düzenledi. Bu kanuna göre yönetim yapısı, toprak meselesi, mahkeme işleri ve vergi sistemi yeniden oluşturuldu. Yeni yönetim düzenine göre Kazakistan toprakları Türkistan, Ormbor, Batı Sibirya bölgelerine taksim edildi.

Abay'ın yaşadığı Semey bölgesi, Batı Sibirya'ya dahil edildi. Bu reformlar toplumda huzursuzluklar yarattı. Bunlardan birisi, Kazak toplumunun geleneksel kavmi-örfi normlara dayanan münasebetlerinin bozulmasıdır. İkinci olarak sömürgenin güçlenmesiyle vergilerin artması (örneğin resmi vergiler kontrol edilmeyip, ölçüsü de hiç kimse tarafından belirlenmemiştir) büyük ekonomik zorluklar getirdi.

Bu dönemden itibaren ekonomik yapı değişmeye başladı. Kazakistan, Rusya ekonomik sistemine katılmak zorunda kaldı Bu münasebet önemli değişiklikler oluşturdu. Bunlar Kazakistan'da işçi gücünün ortaya çıkması, yeni ekonomik şartlar ve pazarların gelişmesidir.

XIX. yüzyılın sonlarında Rusya sömürgeciliğinin yeni bir safhası, toprakları elde etme faaliyetidir. Orta Asya'dan getirilen on binlerce insan bu topraklara yerleştirilmişti. 1897 yılının kayıtları, Kazak toprağına yerleştirilen Rus ve Ukrayna'lıların sayısının yarım milyondan fazla olduğunu gösteriyor.

Şehirleşme, sanayileşme süreçleri devam e-diyor, halkın kültür hayatında da büyük değişiklikler oluyordu. Rus okulları açılmaya başladı ve bu okullar halkın medeni hayatında büyük önem kazandı.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Semey şehrinin kültür hayatında büyük etkisi olan Çarlık sisteminin sürgününe uğrayan Rus aydınları, halkçıları, sosyal demokratlarının faaliyetleri bilinmektedir. Onların bir kısmı halk arasında eğitimi canlandırdı. Kütüphaneler, okul salonları, müzeler açıldı. Meselâ, Abay'ın devamlı gittiği Semey genel kitabevini bu aydınlar oluşturdu. Orada Rus ve Avrupa edebiyatı, günlük basın bildirileri, tarih, ekonomik, felsefe sahasında çok değerli eserler bulunuyordu.

Semey şehrinde sömürge politikasının gereği olarak, halkın türlü meselelerini araştırma amacıyla kurulan kurumlar faaliyette bulundular. Bunlar halkın kültür ve sosyal hayatını inceleme çalışmalarında büyük önem taşıdı. 1878 yılında istatistik komitesi kuruldu. Bunlar ülkenin tabii zenginliklerini, tarihini, etnografisini, edebiyatını inceledi. Kazak halkının ruhani, manevi hayatını araştırma amacıyla Kazakistan'ın birçok bölgelerinde "Rus coğrafi birliği" açıldı. Onlar çok önemli ilmi araştırmalar yaptı. 1877 yılında Ormbor şehrinde Batı Sibirya Coğrafya Birliğinin, Semey şubesi açıldı. 1886 yılında Abay Kunanbay bu heyetin üyesi oldu.

Bu faaliyetlerin Abay'ın dünya görüşü ve edebi kişiliğinin oluşmasında büyük etkisi olmuştur.

Böyle sosyal, siyasi ve ekonomik şartların, o dönemde yaşayan şair üzerinde etkili olacağı açıktır.

İçinde bulunduğu dönemin siyasi ve ekonomik sıkıntılarından etkilenen şair, devrine sürekli eleştiriler yöneltiyor. Onun şiirleri XIX. yüzyılın sosyal ve idari yapısıyla, ekonomik durumunu, toplum hayatım, insan münasebetlerini keskin çizgileriyle göz önüne seriyor. Toplumun değişik kesimlerinden (halkın ileri gelenleri, din ehlinden başlayarak halk kısmına kadar) seçtiği karakterlere eleştiriler yönelterek derin problemleri dile getiriyor.

Abay'ın şiirlerinin büyük bir kısmı sosyal muhteva taşımaktadır. Abay şiirlerinde en ağır eleştirileri ülkenin ileri gelenlerine yöneltmiştir. Bunlarda, ülkenin kötü idare edilmesinden şikayet ediliyor. Bohsların, kadıların yolsuzlukları, etkili bir dille ifade ediliyor.

Şair, siyasi ve sosyal değişimlerin getirdiği ahlaki bozukluğu, yönetim zaafını, aksaklıkları, toplum hayatının kötüye gidişim görüyordu. Mükemmel bir anlatım gücüyle, düşünce ve hikmete ağırlık veren söyleyiş tarzıyla bunları eserlerinde tasvir etmektedir.

Şiirlerinde çevresinden, yaşanan olaylardan, toplumsal gidişten etkilenen, daha çok düşünen ve ondan rahatsızlık duyarak çırpınan şairin heyecanım ve duygularını görmekteyiz.

Şairin ıstırabı, sıkıntısı, can çırpıntısı ile örtülen şiirlerinde, bunlardan kurtulmanın yollarım gösterme çabaları da görülmektedir.

Abay'ın şiirlerinin büyük bir kısmı, Rus sömürge sisteminin getirdiği yönetim sisteminin halk arasındaki temsilcisi olan boksları eleştirmektedir. Bu tesadüf değildir. Bolıslar, Rus yöneticileri ile halk arasında aracı görevini üstlenen kişilerdi. Bunlar, genellikle bulundukları bölgesel ilkeye dayanan kavmin ileri gelen zengin insanlarından seçilirdi. Bokslar, Abay şiirlerinde ustaca betimlenen karakterdir. Şiirlerinin bütün güzellikleri ve özellikleri bu karakter üzerinde daha çok görülüyor. Yaşadığı çağın gerçeklerini, psikolojik özelliklerini, insan münasebetlerini açıkça ortaya sermiştir. Şairin bu özelliği, onuçağının tanığı olarak gösteriyor.

İnsanın içinde yaşadığı sosyal hayatın sanatkâr tarafından nasıl yansıtıldığı, onun eserinde açıkça ortaya çıkmıştır. Toplumun sosyal boyutu, sanatkârın estetik düşüncesinin kuvvetine göre tasvir edilir. Yaşadığı çağın özelliklerini, estetik bir anlayışla betimler ve bunun için belli bir edebi tür, şekil ve tarza başvurur. Böyle edebi yöntemlerden biri de hicivdir. Hiciv eleştiri için elverişli bir tarz olsa gerek. Şair bu tarzı çok başarılı kullanabilmiştir.

Bir çalışmada hiciv, hali resmetmek, sağmaktır. Böyle şiirlere hiciv denir, diye şiir türü olarak belirtilmektedir (ONAY, 1996:313).

Türkçe'de, aşıkların ve saz şairlerinin kullandığı karşılığı da "taş" ve "taşlama" kelimesidir. Bazı çalışmalarda hiciv, bir objenin estetik algılanışındaki edebi tür olarak değil, edebi yöntem ve tarz olarak kabul edilmektedir. Objeyi sanatkârın eleştirerek algılama tarzıdır. Bunlar, okuyan ve dinleyenleri tebessüme sevk eder. Mizahın daha kuvvetli bir renkle görülmesidir. Sanatkârın ilgisinin daha koyulaştığı, yani öfke, nefret uyandıracak dereceye ulaştırdığı estetik tarzdır. (Abay, Ensiklopedyâ, 1995:275)

Abay'ın halk edebiyatı geleneğinde yazdığı taşlama usulündeki şiirleri şunlardır.

"Kim eken dep kelip em tüye kuğan...", "Tunlikbay'dın katını atın Şerip...", "Kara Ka tın...", "Bösteğim, kutıldın ba, Kötibaktan...", "Eyelim-Medet kızı, atı Örim...?", "Rahımşalga", "Razak'ka"... Mesalâ "Tunlikbay'dın katını atın Şerip" şiirinde;

" İt körgen eşki közdenip,
Elirme cındi sözdenip.". "
Casınan ülgisiz, şirkin ",
" Kisimsip belgili bilgiş,
Özimşil onbağan şermiş"

diye tasvir etmesi çağının insanlarının hoş görülmeyen ahlak ve hareketlerine söylenmiş, şairin oldukça ağır bir tasviri görünen hiciv örnekleridir. Çağının sosyal hayatını eleştirerek yazdığı şiirlerinde mizah ve hiciv hususunda üstat olduğunu gösteriyor. Zamanından, içinde bulunduğu toplumun hoşnutsuzluklarından şikayet eden şair, insan karakterine çok yönlü boyutlarından, ahlak eksikliği ve cahilliğin getirdiği davranışları ifade eden şiirlerinde bu tarzı ustaca kullanmaktadır. Bu tür şiirlerinde oldukça alaycıdır.

Çağının tanığı olarak toplum hayatım eleştirmeye yönelik yazılan şiirlerini konularına göre şöyle ayırabiliriz:

1. Toplumu eleştiren şiirleri,
2. Ahlakla ilgili konular,
3. Çağının gençlerine "öğüt" olarak yazılan, onları yanlış davranışlarından sakındırmak amacıyla yazılan nasihat şiirleri.

Bu konular, halk edebiyatı geleneği ve onun hayat felsefesine aykırı düşmeyecek şekilde işlenmiştir.

Toplum hayatını eleştiren eserlerinde iki ana çizgiyi yakalamak mümkündür. Bunlardan birisi, sömürgeciliğin getirdiği müesseselerindeki bozukluk ve onların yarattığı huzursuzluklardır.

"Sevlen bolsa keudende" adlı şiiri ülkeyi kimler yönetmeli ve yöneten insanların hangi vasıflara sahip olması gerektiği konusunda düşüncelerini,toplumda liderin yeri ve önemini belirten şiirlerinden biridir .

B. Abay Şiirinin Şekil ve Tür Problemleri

Abay'ın şiirleri vezne dayalıdır. Kendisi "vezne ölçüp dizilen" diyor.

Türk nazmının vücuda getirdiği vezin, Türkçe'nin belli ve aynı cins, yani kısa hecelerinin sayısına bağlı ve sayıya dayanan bir vezindir. Mısradaki hece sayıları ile ölçülebilen bir vezindir. Veznin daha İslâmiyet'ten çok önce yerleştiğine ve İslâmiyet'ten önceki birçok eserlerin de aynı vezin kaidelerine göre yazıldığına hükmedebiliriz (KÖPRÜLÜ, 1989: 126).

Türklerin hece sayısına dayanan milli vezninin, daha X-XI. asırlarda oldukça genişlediği ve çeşitli kalıpların meydana geldiği biliniyor. Onlar: 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15 heceli vezinlerdir. Abay'ın şiirlerinde en çok kullanılan 11'li hece vezinidir (Yüzde 32, 5'i). 53 şiiri 7 heceli(yüzde 25,2); 41 şiir, 7 ve 8 hece karışık olan (yüzde 17,7), 30 şiiri (yüzde 2, 8), 4 şiiri 12 hecelidir. 5 heceli olanlar ise (yüzde 2, 08), sadece 8 heceli olanı (5, 5 şiirdir.)

Abay'ın "ayaklı" şiirleri de vardır. "Müstezad (a. s. Ziyade) ziyadeleşmiş, artmış, çoğalmış anlamına gelir. Koşmalarının müstezad şekline halk ve saz şairlerinde "ayaklı" deniliyor
(ONAY: 113).

Abay'ın altı ayaklı ve sekiz ayaklı şiirleri vardır. Altı ayaklı şiirler ikili nakaratla, sekiz ayaklı ise dörtlü nakaratla yazılmış . Altı ayaklı şiirleri:

"Boyı Bulgan".(s.:204) ,"Buınsız Tilin"(s:294), "Bay Seyildi",.(s.:162), "Kor Boldı Canım"(s.:148), Kuattı Ottau Burkırap"(s.:273), "Em Taba Amay.."(s.:164)., "Keşeği Ospan"(s.:211

Altı ayaklı şiirlerinde şekil:

Buınsız tilin a\5
Buulı sözın a \5
Eserli adam uglın a8\b
kisinin sözin a\5
ukkış-ak sözin a\5
kıysığın tüzep tuğrıga b\8 (s. 294)

Sekiz ayaklı şiirin en eski Türk şiir şekli olduğunu ve dördüncü mısranınbir türkü nakarat bağlaması teşkil ettiğini söylüyorlar (ONAY: 207).

Sekiz ayaklı üç şiiri vardır: "Sekiz Ayak", "Buralıp Turıp", "Karaşade Ömir tür".

Şekiz ayak şiirinin şekli:

Alıstan Sermep a/5 hecedir
Cürekten Terbep a/5 hecedir
Şımırlap Boyga Cıyılgan /8 hecedir.
Kıyadan Şayıp b/5 hece
Kıyısının Tayip b/5 hece
Tagını Cetip Kayırgan b/8 hecelidir.
Tolgayı Toksan Kızıl Til- 8 hecelidir.
Söylemin Desen Özin Bil- 8 hecelidir.

"Kartaydık, Kaygı Ouladık, Uykı Sergek..." şiiri 48 mısradan oluşuyor. 36 mısra aynı kafiyelidir.

"Sermek, kermek,ormek, ölmek... gibi kelimeleriyle kafiye oluşturuyor. Bir kafiye iki defa tekrar edilmiyor. Şiirlerinde kafiye, çoğu zaman isim sözlerden oluşuyor. Abay çoğu zaman şiirlerini baştan sona aynı kafiye türünde düzüyor. Bazen bir, bazen iki tür kafiye kullanıyor. Abay'ın 20-30 şiiri aynı kafiye ile kurulmuştur. Abay, 7-11 heceli şiir ölçüsünü lirik şiirlerinde ustaca kullanmıştır ("ABAY" Ensiklopediya, 1995: 467.)

Abay'ın kullandığı şiir türü.

Ölüm, insanlığın hep gündeminde yer alan korkulu ve saygılı bir mefhum olagelmiştir. İnsan varlığının karşılaşabileceği en dramatik sahnelerden biri olan bu hadise karşısında insanoğlu başlangıçtan beri tepkisiz kalmamıştır. Olumlu ya da olumsuz bir tavır alarak bazı sorular sormak ihtiyacını duymuş, bunlara cevaplar aramıştır... Bu tavrın edebi dildeki ifadesi mersiye, ağıt ya da tazarru'lardır.

...Lügat manası itibariyle *mersiye,* ölen birinin ardından, onun iyiliklerini sayıp dökerek ağlamaktır. Kısacası ölen birinin ardından duyulan üzüntüyü dile getirmek tir. O kişinin iyi taraflarını anlatmak, ölene karşı şairin ilgisini ifade etmek üzere şiir söylemektir. Bu tarz şiirler kaybedilen kişiye karşı samimi hisler beslendiği için hemen daima lirik örneklerdir (İSEN, 1994: XII).

Divan edebiyatında mersiye halk edebiyatında ağıt diye adlandırılır. Bu tür şiirlere eski Türk-

çe'de sogu denilir.

Kazak Türklerinde ölünün ardından yedi gün matem tutmak ve kırkıncı güne kadar kadınların toplanarak ağlaması ve ölenin vasıllarından bahseden acılı türküler söylemesi adettir (KÖPRÜLÜ, 1989: 87-125)

Bu acılı türkülere Türkiye Kazakları *"coktav"* diyorlar. Eski Türkçe'de "yuğ" şeklinde geçiyor (KÖPRÜLÜ, 1984: 87). Yani öleni yoklamak anlamına gelir. Ölen şahsın ardından duyulan üzüntüleri dile getirir. İyiliklerini sayıp döker. "Çok sevilen bir yakınının artık geriye döndürülmesi mümkün olmayacak şekilde yitirilmesi karşısında, tüm insanların benzer tavırlar göstermesi, bu tür şiirleri ortaya çıkarmıştır" (İSEN, 1984:3). Kaderin yazısı, büyük şair Abay'ı da uzakta bırakmamıştır. Çok sevdiği, ümit bağladığı oğlu Abdirahman'ın ölümü Abay'ın hayatım derinden etkileyen bir hadisedir. Genç oğlunun zamansız ölümü, şairin manevi dünyasına darbe vurmuştur. Oğlunun ölümüne birçok şiirler söylemiştir.

Abdrahman Öskanbayev (1869-1895) yılında 27 yaşında, Taşkent'te askeri hizmet yaparken, hastalanarak vefat ediyor. Abay'ın aşağıdaki şiirleri bu ölüm karşısındaki ağıt türündendir:

"Allahın Rahmatın...", "Ormsızdı Aytpagan","26 mısra, 7 heceli, "Közimnin nurısız...",4 mısra, 6 heceli"Tilim Sağan Aytaym...",28 mısra, 7 heceli"Argı Atası hacı edi..." 30 mısra, 7 heceli'Tula Bayın Uyat Aredin..."7, 8 heceli'Ciyirma Ceti Casmda...",56 mısra, 7-8 heceli'Talaptın Minip Tulparın..."20 mısra, 7-8 heceli"Cılagandı Toktatıp...",62 mısra, 7 heceli"Aynalayın Kuda -ay...",134 mısra, 7 heceli'Keşeği Ötken Er Abiş", 18 mısra, 7-8 heceli. Bu şiirler halk geleneğinde yazılmıştır. Abdrahman'ın ölümüne söylenen şiirler halk geleneğini taşımaktadır. ", Abdrahman'ın ölümünden sonra kendisine tahammül etmek için söylenen şiirleri bunların örnekleridir. Şair Abdrahman'ın iyiliklerini sayıyor. Onun ahlak güzelliğini, çağdaşlarından bilgili ve akıllı oluşunu dile getiriyor: "Sevdiğini alan zamanın ne kadar dar olduğundan şikayet ediyor. Kendisine de tahammül etmesi gerekliliğini bildiriyor. Abdrahman'ın aklını Platon ve Sokrata, kuvvetini ise Hz. Ali'ye benzetiyor. Eskendir, Timur, Cengiz Han gibi halkın danışmanı idi, diyor:

"Resuli algan bu ölim

Hacını (dedesini) algan bu ölim

"Kime cöndi suraydı"

"Mersiyelerde herkesin tanıdığı ünlü isimler sayılarak bu dünyadaki onların bile ölümden kurtulamadığını, dolayısıyla ölümün herkes için kaçınılmaz olduğu vurgulanıyor." Bunlar gibi önemli kişiler bile öldü, biz de ölümden kaçamayız, dolayısıyla bu hadiseyi kabullenelim düşüncesini telkin için mersiyelerde zikredilmiştir (İSEN, 1994:33). Böylece çok sevilen yakının ölümüne böyle tahammül etmeye çalışmıştır. "Aynalayın, kudav-au...", 1985 yılında yazdığı şiirdir. 124 mısralı ağıttır. Sevdiği oğlu Abdrahman vefat ettiğinde onun eşi Mağış'a yazdığı şiirdir. Tanrının Sevdiği yârından ayrılan genç kadının can acısı bildiriliyor. Söyleyicinin kendi derdi, iç derdi büyük bir coşkuyla ortaya çıkıyor. Kadının geçmiş hayatı hatırlanıp, gençliğinde yetim kaldığı, sonra sevdiği insanla daha yeni mutluluğa kavuştuğu, tam o anda sevdiğini kaybetmesi söyleniyor. Sonra da Abdrahman'ın özelliklerinden bahsedilir. Büyük şehirde eğitim gördüğü, akıllılığı, alçakgönüllülüğü, merhameti vb.., sonra hastalandığında yanında olamadığı, vedalaşamayışı, pişmanlık verici duygularından bahsedilir.

Abay Şiirlerinin Dili

Abay şiirlerinin dil özellikleri hakkında a-raştırmalar XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında yapıldı. Bu fikirler tenkit değildi, şairin dili ve Kazak edebiyatına getirdiği yenilikler olarak değerlendirildi.

Abay'ın şairliği konusunda ilk fikri A. Bükeykanov söyledi. A. Baytursunov onu, "Kazakistan baş akını" olarak değerlendirdi. 1934 yılında şairin dil özelliklerini M. Avezov, K. Cubanov, İ. Cansügürov, E. İsmaylov, Z. Şaşkin gibi bilim adamları araştırmaya başladı. M. Avezov; şairin dil özelliklerini şöyle değerlendiriyor: "Kazak halk gelenek ve eski sözlü edebiyatına güzellik veren, bol ve üstat sözlü hazinesinden yararlanarak halkın edebi dilinin oluşmasını sağladı." Abay, Kazak toplumu içinde zamanında girmeye başlayan jargon nitelikteki kitabî bozuk dilden kendisini uzak tuttu (AVEZOV, 1957:21).

Abay'ın eserlerinin dili konusunda K. Cumaliyev XVIII-XIX. yüzyıl Kazak edebiyatı tarihi hakkında yazılan araştırmalarında şu sonuçları çıkarıyor: Birinci olarak, Abay'a kadar Kazak poetik (şiir) dili oldu; Abay bu şairane dili medeni seviyeye çıkardı. İkinci olarak Abay, zamanında yaygın olan Şogataycı, Tatarcılara karşı mücadele etti, onun söz hazinesinin bir dalı Rus dili oldu. Üçüncü olarak Abay, Kazak halk dilinin zengin kelime hazinesinden yararlanmakla birlikte, yeni söz, yeni cümle yapısını ortaya koydu. Dördüncü olarak şiir şekline yenilikler katıp, edebi sanatın yeni türlerini kullandı ("ABAY", ENSİKLOPEDYÂ, 1995:56).

Dil uzmanlarından Abay'ın dili hakkında ilk araştırma yapan tanınmış dilci Kudaybergen Cubanov'dır. 1934 yılında yazdığı, Abay Kazak Edebiyatının Klasiği eseri iki temel fikir üzerinde yoğunlaşır: "Biri, bütün Orta Asya ve eski doğunun İslam medeniyetinin kirli yorganında sarılı kaldığında", Türk dili komşu halkların en büyük yazarları...Şogatay dilinin etkisi altında kalıp da, eserlerinde kendi ana dillerini kullanmadıkları, Abay'ın ayrıcalığı, Kazak dilinde yüksek seviyeli şiir yazmasıdır. İkinci olarak asırlar boyunca süregelen ana dilinin en iyi taraflarından yararlanıp, zayıflıklarından uzak durmasıdır.

Dil bakımından araştırılan "Abay eserlerinin dili" (1968), "Abay şiirlerinin sentaks yapısı" (Sızdıkova, 1971) çalışmalarında ise Abay, yazılı edebiyatın temelinin kurucusu, geliştiricisi olarak değerlendirilip, şiir şekli, ahengi, yapısı, estetik yönü, gramer ve kelime hazinesi bakımından incelendi.

Abay'ın eserlerinin estetik anlayışını araştıran S. Kalmırzayev, araştırmasında, Abay'ın estetik anlayışını "güzellik" diye değerlendirdi. Yüksek ruh, efsanelerde rastlanan hayali dünya değil, insan zihniyetinin hakikat gücü, geliştirmeye, iyileştirmeye özeniyor. Abay'ın edebi eseri Kazak halkının estetik medeniyetini oluşturmada, geliştirmede büyük önem taşıdı diye nitelendirildi.

Görüldüğü gibi araştırmacıların çoğu, Abay'ı Kazak edebiyatının klasiği, yazılı edebiyatın o-luşmasında büyük yeri olan şair, halk edebi dilinden ustaca yararlanıp, yeni safhada edebi dili yarattan sanatkar düşüncesini taşımaktadır.

Abay şiir dünyasına yeni talep, yeni şartlar getirdi. Abay Kazak halk şiir geleneğim kullanıp, klasik edebiyattan çok şeyler öğrendi ve şiir dünyasında kendi çağım açtı.

Eski Kazak şiirleri, manzumeleri, sözlü edebiyat tarzında çok uzun olurdu. Söylenecek fikirleri, düşünceleri uzaktan dolaylı olarak anlatılırdı. Kafiye icabı, kelime fazlalıkları da olurdu. Abay şiirlerinde ise öyle çok, anlamsız, başı boş gelişi güzel kelime yoktur. Şair kelimeyi seçerek kullanır. Az sözle çok anlam ifade eder. Düşünceli ve manalıdır. Şiirin her bir mısrası kafiyeli, güzel anlatımlı, şairane ve ahenklidir. Ahenk, bir bütünü teşkil eden parçaların veya unsurların estetik ölçüler içinde birbiriyle uyuşması anlamına gelen çeşitli ilim ve sanat dallarında kullanılan bir terimdir. Edebiyat terminolojisinde âhenk, üslubun bir niteliği olarak, şiir ve nesirde kelime ve cümlenin âdeta bir musikî tesiri yapacak şekilde ardarda getirilmesiyle sağlanan uyumdur (MACİT, 1996:15). Abay, XIX. yüzyılı Kazak şiirinde bir tefekkür edebiyatı çığırı açan ve kendi adıyla anılan, sanat dünyasını oluşturan şiirde değişik bir şahsiyet ve hususiyet gösteren geniş tesirli.bir şairdir.

Abay dilinin esasını, Kazak halk dili ve sözlü edebiyatı oluşturur. Şiirlerinde Kazak halkının gündelik konuşma dilinden, kelime hazinesinden yararlanan Abay, kelimeleri hem mana, hem yapı güzelliği bakımından üstatça kullandı. Şiirlerinin mükemmelliği, malzemenin güzelliği ve onları kullanma ustalığından kaynaklanmıştır.

Nice yüzyıllar boyunca süregelen halk diline ve sözlü halk edebiyatı geleneğine dayanarak, kendine özgü sanat dünyasını kurmuştur. Kazak dilini ölümsüz kılacak eserler bıraktı ve kendisine sürekli başvurulacak şiiri ortaya çıkardı. Onun eserlerindeki konu, şekil ve motifler kendinden sonra gelen şairlere yeni bir ufuk açtı. Abay'ın halkın dilini en canlı, en ışıklı ve en güzel şekilde kullanarak Kazak Türkçe'sinin bir edebiyat ve kültür dili olarak gelişmesinde hizmeti son derece büyüktür. Büyük söz ustası Abay, söze çok büyük değer verir, kelime hazinesinin aslını Kazak halk konuşma dili oluşturmasına rağmen Arap, Fars ve Rus dillerinden kelimeler de kullanıyor. Devrinin bir tanığı olarak şairin kullandığı dil, Kazak toplumunun siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik yaşamını gösteriyor. Arap, Fars ve Rus dillerini bilen şair, bu bilgilerini güçlü bir sanatçı olarak büyük

bir beceri başarıyla kullanmıştır.

Şiirlerinde görülen yabancı kelimeler ve tamlamalar Arapça ve Farsça'dır. Rusça kelimeler ise o devrin getirdiği değişimlerden kaynaklanıyor. Kazak toplum ve kültür dünyasına yavaş yavaş girmeye başlayan Rusça kelimeler, XIX. yüzyıl ikinci yarısındaki sosyal, siyasi ve kültür yaşamım gösteriyor. Şair yabancı kelimelerden ölçülü bir tarzda yararlanır. Kendisi de bu konuda "Böten sözben bılgansa söz arası, ol akınnın bilimsiz bişarası" diye uyararak, yabancı kelimelerle sözün bozulmasını, şairin bilimsizliği olarak görür. Abay'ın eserlerinde yaklaşık 578 ödünç kelime ve tamlamaya rastlanıyor. Onların 407'si Arap, 50'si Fars kaynaklıdır. 62'si Rus, 5'i Latin, 27 kelime eski Şagatay lehçesinden, 25 tanesi Tatar, Nogay lehçelerinde kullanılıp, bugünkü Kazak Türkçe'sinde kullanılmayan kelimelerdir. Birer adet Yunan, Polonya, Çin kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimelere Rus dili aracılığıyla benimsenmiştir ("ABAY" ENSİKLOPEDİYA, 1955: 63).

Abay,kendisinden önceki kültür sürecinin bir sonucu olarak, kültür birikiminin üzerinde ortaya çıkmıştır. Klasik doğu edebiyatını, Rus ve Avrupa edebiyatını, çağının ilimlerini iyi bilen, bilgili şair söz sanatını yeni safhaya yükseltmiş, önceki şiir geleneğini zirveye ulaştırmıştır. Şiirlerinden bu geniş kültürün izlerini görmekteyiz. Görgü, bilgi ve düşünce unsurlarını didaktik bir zihniyetle ifade eder, histen fazla fikre hitap eder.

Abay, düşünce ve duygularını ifadede Kazak halkının kelime hazinesinden yararlanmıştır. Onun kelime hazinesinde arkaik kelimeler, ödünç kelimeler ve kendisi tarafından türetilmiş kelimeler de bulunmaktadır. Şair yeni kelimeleri iki tarzda türetiyor:

1. Eskiden kullanılmayan kelimeyi edebi dile getirmek;

2. Eskiden edebi dilde kullanılan bir kelimeyi yeni bir anlam yükleyerek, yeni manada kullanmak.

Abay'ın kullandığı, kelime kadrosu, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak edebi dilinin zenginliğini gösteren ve her türlü konuyla ilgili kelime ve kavramlarının imkanlarım göz önüne seren manevi bir dünyadır.

Abay, eserlerinde şairane bir dille sosyal e-konomik, eğitim, kültür alanında yeni kelimeleri edebi dile kazandırdı ve edebi dili zenginleştirdi. Bu konuda şair geleneksel öğüt ve nasihat şeklinde değil, her türlü hareketi ve davranışları reel ifade tarzında tasvir etti. Mesela, insanın belli bir psikolojik halini göstermek için dilin bütün imkanlarından yararlandı. Günlük hayatta kullanılan kelimelere üslup yönünden özellik yükleyerek, yeni bir anlamda kullandı.

Şiirlerinde hayal gücü kuvvetlidir. Meselâ, avcılıkla ilgili şiirlerinde doğan ve tilkinin hareketlerini çok güzel tasvir etmiştir. Onların hareketini "kavkan kaguv, salan etuv, avzın aşıp kokaktov, kanat-kuynk suılday" gibi ayrıntılı çizgilerle betimliyor. Abay dilinin bir özelliği de, Kazak halkının hayvancılık ve Kazak yaşamına özgü konuşma diliyle ilgili kelimelerini, yeni benzetmelerle edebi sanat hâline getirmesidir. Meselâ;

Külkü: meliş savda,alış, beris: asık utıs gibi benzetmeler yapıyor.

Abay dili milli karakter taşımaktadır. Eskiden kullanılan elbise, silah ve araç adları halkın kullandığı kelime ve deyimleri özenle mısralarına yerleştirdi. İnsan yaşamında ve gündelik hayatta bulunulan maddî ve manevi durumlarda ilgili kelimeler çok kullanılıyor.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kazak toplum hayatında, ülkenin yönetilmesi ile ilgili siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda büyük değişiklikler oldu. Abay'ınkullandığı kelime kadrosunda bu değişiklikleri gösteren kelimeler çok bulunmaktadır. Meselâ, yönetim sistemi ile ilgili; "bolıs, starşın, candaral, oyaz, kandidat, saylav, şar, tas, şabarman, atşabar, ulık gibi... Mahkeme ve kadılıkla ilgili; zan, zakûn, şeriat, küe, biy, bilik, canberuv, antka salvu vb ("ABAY, ANSİKLOPEDİYA, 1995: 37B-380).

C. Abay Şiirinin Dili ve Üslubu

1.Abay'ın Şiirlerinde Edebi Sanatlar

Abay şiirlerinde atasözlerini, *irsâl-i mesel* yoluyla ifade ederken aynen almış yada vezne, kafiyeye uydurmak gayesiyle küçük değişiklikler (kelimelerin yerini değiştirme, kelime çıkarma

gibi değişiklikler) yapmıştır. Bunları ifadeyi kuvvetlendirmek için şair, bu tarz örnekleri şiirlerinde çok kullanılmıştır. Nasihat-öğüt konulu şiirlerinde çok kullanıyor. Kullandığı atasözlerini konu bakımından sanat, insanlık, sevgi ve ahlakla ilgili olanlar diye tasnif edebiliriz. Meselâ; "Enbak etsen emersin" atasözünü, şair

"Enbek etsen erinbey

Toyadı karnın tilenbey" diye değiştirerek kullanır.

"Eki keme kuyrıgın, ustagan suğa ketedi" atasözünü,

"Eki keme küyrıgın, usta cetsin buyrıgın".

"Çarlığın bir toygan-şala bayıganı" atasözünü,

"Bir toygan-şala bayıgan degen Kazak, Et körinse kaytedi küysey bermey" şeklinde kullanır.

"Sabır tubi sarı altın" atasözüni

"Sap-sap, könlim sap, könilim şiirinde telmih yapılıyor. "Kara kıldı kak cargan" atasözünü şiirinde "Akıldı kara kıldı kırıkka bölmek, Er nersege özündey bağa bermek" diye kullanmıştır (s.:66)." İt marcandı ne kılsın" değen söz bar ciğitter bir oylanar (s:91).

Bayagı cartas-bir cartas,

Kank eter tükti baykamas (s.: 141).

"Cetim koz-tas bayır,

Tıniler de otıgar"

"Auzımen orak örgan önkeu kırtın": Auzımen orak oru deyimi

Altı bakan ala auız bolu", "kulın taudau tavisu; "Malıma şılbır beru", "başka şauıp töske örlev", "karagaydı talga, calgau", "su tökkisiz corga" vb. atasözleri kullanılmıştır.

Didi eşkun çıka mı kuyuma didûm çıkar câna

Ayıtdı kim nedendür dirsin didüm ki göz terazüdur (ZATİ DİVANI, 1968: 233)

Nice da'vâ idup yok dur dimem misli mülk içre

Neseldür bu iki dirler göz terâzüdür akıl mizan, vasıl (EYÜBOĞLU, 1973: 211)

"El terazi, göz mizan" veya "göz terzi akıl mizan atas zûne işaret edilen divan edebiyatı örnekleri (AKSOY, 1981: 223).Divan şiirlerinde kullanılan terazi, ölşü motifi Abay şiirinde şu tarzda

Abay'da, "Akıl mizan ölçev.kıl" (s. 93)

"Tenri-Kazı Tas tarazı,

Tentekti suramas dep kalma,

Sert büzgannın bil, artı-şok. (Kurnaz, Cemal: s.: 11)

Cinâsda şekilce bir, manaca ayrı tek bir kelime iki kere zikredilir.

"Cüz karaga eki cüz alarman bar,

Bas kötertpes-ayagın tekserem dep"

"Bas" kelimesi :baş anlamında baş-öncelik anlamında kullanılmıştır.

"Bir atka cüz kübılgan cüzü küygir,
Öz üyünde şartıgen panı kursın!"
cüz: yüz demek (sayı)
cüz: yüz, sima, (ruy.)

"bektikti bireu bektep tura almay cür,
O dağı urı-kardı tıya almay cur, "
Bek: bey, efendi.
Bek: pekiştirmek.

"Ku şalbar kulığına bolgan aygak,

Tizesin sozgılaydı kaytalansa-ak",-

ku: kuru anlamında,

kulık: huy, kurnazlık

"Betim barda betime kim şıdar dep,

Kimi pandau keledi kimi tantık,

Betim: güzelliğim, anlamında

Betim: rüy.

İnsanlar dış dünyadaki hadiseleri, kendilerini etkileyen güzellikleri, o anda içinde bulundukları ruh haliyle bakarak değerlendirir. Bu durumda kendilerine göre bir sebep icat eder, ayrı bir yorum getirir. Şahsi duygu ve hayalleriyle ilgili bir edebi sanat hüsn-i talil kullanılmıştır.

Cark etpes kara könlim ne kılsa da,

Aspanda ay menen kün şağılsa da (s: 159)
Kızıl aray sarı altın şatırına
Kunnin keşke kirgenin kördi küzim (s:174)

Anlam yönünden bir araya gelmesi zor olan kelimeleri bir arada bulundurarak iki, bazen üç kelimeden tamlama yapılmıştır.

Kızıl balak kırannın...
Könildin caulayınan el ketken be...
Karangı sanırau kavgı aklı cengek...
Capıragı kuargan eski ümit...
Istık kavrat, nurlı akıl, cılı cürek...
Asan curek, dolı kol

Abay'ın şiirinde sık kullandığı edebi sanat türü ses tekrarlarıdır. Şiirde teşekkül bakımından benzeyen ünlülerin bir mısradaki kelimelerin bünyesinde veya önceki yahut somaki şekilde arka arkaya tekrarladığı da olur. Buna assonans denir (MACİT, 1996:73).

"Ospanga" şiirinde mısralarında "c" sesinin tekrarlanması ile ahenk kurulmuştur.

"Sorlı asık Şargausa da, saginsa sa,
Car tayip, caksı sözden çanılsa da..."
"Kıska künde kırık curge koyma koyup...
Kacımas hayta aynımas kayran tatu...
Kar tepkende kacımas kayran cılkı,...
Arsız adam arsandap arsıldaydı...
Kavran könil kayıspay hayrat etti...
Cılı cüzben cıldızlar cılcıp cürüp

Bir maksattan dolayı, sözü hem hakiki hem de mecazi anlamlara uygun olarak kullanmak kinaye sanatıdır. Abay'ın "Kökbay'a" şiirinde ayıplayıcı kinaye kullanılıyor. "Kulembay'a" şiirinde ise çirkini güzel gösteren, kabalığı hafifleten kinaye kullanılıyor. "Baymagambet'e" katının artman şıgargan ve " Kızdara" şiirinde kinaye sanatı, çok şiddetli his ve heyecanları ifade etmek için kullanılmıştır, seslenmektedir.

Koca hafız-bu hemmesi!
Medet ber, ye, şagiri feriyad!
"Ayagındı andap bas, ey, Caksılık!"
"Cıuregim, oybay, sokpa endi!
Bola berme tım külki
Kör meysin be, tokta endı,
Kimge sensen, sol şiyhı (s : 195)

mısraları *nida* sanatına örnektir

Abay, *mübalağa* sanatım da yerinde kullmıştır. O karakterlerini sadece konuşturmamış; aynı zamanda da davranışlarını abartarak göstermiştir. .Onlar için butıp, şatu filini kullanıyor. Sadece övünmüyor., (esiru), yani övünmenin en üst noktasına kadar, "masraf ederse masrafa belden batar, vermek yerine tıkamak kullanılıyor. Örneğin, balısın cüregi cay lüpildemeydi: suıldaydı. Karakterinin hissedilebilecek duygu, hareketini en üst noktaya kadar götürür.

İştikak, aynı kökten gelen kelimeleri yan yana kullanmaktır. Abay şiirlerinde bu sanata da rastlanıyor.

Kerenau kerden, bir kerim...
"Senkou, şalkıp, şaşpay ma..."
Sendire almay, sene almay, sendeledi...
Eser, esirik bolmasan.

Lügaz,. her hangi bir şeyin, çeşitli özellikleriyle tasvir edilip açıklandığı manzum bilmecelerdir.

Alla mıhtı caratkan segiz batır,
Bayagıdan sogısıp eli catır.
Kezekezek cıgısıp, catıp-türıp,
Kim cıgarı belgisiz tübinde akır.
Münı tapsam oylanıp, akın deniz,
Taba almasam, akıldı bolar nemiz?
Kıs penen caz, kün men tün, tak nenen eyip,
Caksılık pan camandık-boldı segiz.

Kara cer adam zatka bolgan meken,
Kazına işi tolgan erturli ken.
İşinde cuz mın türli, asılı bar,
Solardın en artığı, nemene eken?(DEMİR:192)

Telmih, ifade içinde zikretmeksizin her hangi bir kıssaya geçmişteki bir olaya, meşhur hika-yelere,efsanelere, malum bir şahsa, çeşitli inanışlara, ayetlere veya hadise ya da yaygın bir atasözüne işarettir.

Carlı aladı: hızmetpen ötkerem dep,

Elubası-şar salıp, lep "berem"dep (s.75)

Bu şiirindeki "şar salu" ifadesi, o dönemin sosyal hayatının bir olayına işarettir.

O dönemde seçimlerde şar salacaklarmış Oy sayısını ona göre çıkaracaklardır.

Şortanbay Dıdat penen buhar cıray

Öleni biri-caman, biri-kurau (s: 118)

Bu şiirde Şortanbay, Dulat, Buhar gibi Kazak halkının büyük şairlerine işaret vardır.

Nıınu cazgan bilgen kul,

Cıdamahi Davani

Solay depti ol şınşıl (s:91)

Celâlü'd-din Devvani, Muhammed b. Esâd (aH. 90 B H. 1502) Aklak-ı alâli eserinin yazarına işarettir (LEVENT,1973:235)

Bazı şiirlerinde kendi hayati ile ilgili işaretlere rastlanıyor. Meselâ;

Atadan altau,

Anadan törteu

Calsızlık körer cerim cok

mısralarında kardeşlerinden bahsediyor.

îmamsızlık namazda-

Kızılbastın salgan col (s:143)

"Kızılbas" kelimesi ile, acemlerin imamsız namaz kılabilecek âdetlerine işaret vardır.

Tensik, duygu ve düşüncelerimizi ifade ederken onları önem sırasına göre derece derece çıkararak veya indirerek tertip ve tanzim etmektir. Duygu ve düşüncelerin ifadesinde derece derece yükseliş bulunmasına Abay'ın şiirinde rastlıyoruz:

"Keldik talay cerge endi

Sergi könlim sergi endi"

"Üç, könilim, köke, kergi endi"

"Örbi, sözim, örbi, endi"

Bu şiirinde "endi" Türkiye Türkçe'sinde, artık, "imdi, şimdi" anlamına gelen kelime tekrarlanarak duygu ve düşüncelerin düzenli bir şekilde sıralanarak, şiire ayrıcalık katıyor.

"Divan şairlerinin kullandığı bazı yeni redifler, aynı zamanda birer belge niteliğindedir. Redif olarak seçilen bu kelimelerde, şairlerin ve aynı zamanda içinde bulundukları toplumun psikolojisi de yansıtılır". (KURNAZ 1995:65).

Köp casamau, kök organ,

Carası ülken cas ölm

Kün salgan cerdi tez organ,

Künşil dünye has ölüm.

Artına belgi kaldırmay.

Bayırı kattı kas ölim

Cılamayın desem de

Şıdarlık pa osı ölim...

"Koydan konır, cılkıdan torı Beken

Adaldıkka bar eldin zorı Beken

Uri varı kobeyip, K... şomelip

Nede boldı bar eldin korı Beken... "

talau söz budan burın köp aytkanmın,

Tübin oylap, vayım cep aytkanmın,

Akıldılar arlanıp uyalgan son,

Oylanıp tüzele me dep aytkanmın.

"Ölüm, ölüm", kelimesi tekrarlanarak, ifadeyi güçlendiriyor. "Aytkanmın" kelimesinin de tekrarlanılmasındaki amaç esas fikri vurgulamaktır.

Tecâhül-i arif, insanın bildiği bir gerçeği bir nükteye bağlı olarak bilmiyormuş gibi görmektir. Düşünce ve fikrin, bilginin nükteye dayalı olarak ifade edilmek suretiyle söze etkinlik kazandırılmasıdır.

"Süm dünya tonap catır, isin bar ma?

Bayagı küş, bayagı müsin bar ma?

Aldı ümit, artı ökiniş.

Aldamşı ömir celigin cerge tıkpas kisin bar ma? "

"Balalık öldi, bildin be?

Cigittikke kaldin be?

Çiğittik ötti kördın be?"

Onun şiirlerinde *istifham* sanatı da kullanıl-

mıştır. Doğrudan doğruya heyecana bağlı sanatlardan olan istifham hayret, şefkat, elem, nefret, kin gibi heyecan ve duyguların soru şeklinde ortaya çıkmasıdır. Bu sorulara cevap verilmez.

Teşbih, aralarında çeşitli yönlerden benzerlik kurulabilen iki şey veya şeylerin benzerlik itibariyle zayıf olanı kuvvetli olana benzetmek sanatıdır.

Abay, Kazak halk dilinin yaşamla ilgili kelimelerine şairane bir sıfat yükledi. Çizmiş olduğu güzel kız portrelerinde klasik edebiyatın motiflerini görebiliyoruz.

Kakagan ak kümisteu ken mandaylı,
Alası az kara közi nur caynaydı.
Cinişke kara kası sızıp koygan,
Bir cana uksatanın tugan aydı.
Yüzü ak gümüşe benzeyen, gözü kara,
Saçı kara, kaşı kara, hilâla benzeyen

Klasik divan edebiyatı geleneğinde bir güzel portresi çizmiştir. Devam ettirirsek; gülüncü bülbüle, beli çubuk gibi, saç telleri ipeke benzetiliyor.

Şu mısralarda parçayı ifade ederek bütünü kastediyor.

Terin sat paıı, telmirip közin satıp
Tep tegis curttın beri boldı alarman. (s:75)
Terini satmak: çalışmamak,

Közin satmak: emek vermeden sadece bir şeyi istemektir.

"Kara karga sıkıldı sulasar curt"
Kalabalığı kara kargaya benzetiyor.
"Kim köp berse, men sogan sert berem " diyerek
Kabagan itşe öşigip sıga keler, (s: 76)

"Men kapsam bir cerindi bökserem" diyerek, kin duyan insanı köpeğe benzetiyor.

Sen-caralı colbarıs en,

Men kiyilitin lağı em.

Sevgili ve sevilen yaralı parsla geyiğin yavrusuna benzetiliyor. Abay'ın şiirlerinde soyut kavramları somut nesnelere benzetmenin güzel örnekleri vardır.

Talaptın minip tnjparın:

Merak gibi soyut kavram küheylana benzetiliyor.

Capırağı kuargan eski ümit, (yaprağı kurumuş eski umut)

Cüreğim menin kırık camau (yüreğim benim kırk yamak)

Kökirek közi: (gönlün gözü)

Bir şeyi gerçek anlamı dışında çeşitli yönlerden benzediği başka bir şeyin adıyla anmak *istiaredir.* Burada söz gerçek anlamının dışında kullanılıyor. Bir yönden *istiare* kısaltılmış *teşbihtir.*

Aşuın -aşı gan uv (Öfken acı ağı);aum kermek (düşünecek acı) (s.:73)kalm elim, kazağım, kayran curtım ustarasız auzına tusti murtın (s.:80) "

Halkın cahilliğini, karanlığını "usturasız ağıza kadar inen bıyığa" benzetiyor.

"Erkim bir it saktap cur ırıldatıp" (s:80). Burada bir köpekten bahsedilmiyor,içinde bulmdığı halkın bir psikolojik durumundan, hased gibi soyut kavram anılıyor.Aş cilan, aş baka küpildekter kişi eken dep ülkennen uyalmay cür (s.:82). Gençlerin edepsiz hareketi aç yılan ve aç boğaya benzetiliyor. Suık muz - akıl zerek (s.:146)Zeki akıl soğuk buz gibi.Siz-calın şok, biz-bir may (s.: 154) Siz yateşli hör, biz-bir yağ.Siz-bir sunkar şahbaz (s:155) biz kırgauıl, siz-tuygın (s.:155) kaygın kıs, cüzin-caz, (s.:188)

Ömir, dunya degenin.
Agıp catkan su eken
Caksı-caman körgenin,
Oylau bersen u eken (s:196)
Ömür, dünya dediğimiz akar suymuş,
İyi kötü gördüğümüz, düşünürsek ağmış.
Karaşada ömir tür,
Toktatsan toksan köner me? (s:240)

İnsan ömrünün 50 yaşını sonbaharla anıyor. İnsanın psikolojik hallerini, davranışlarını, insanın soyut özelliklerini şu örneklere benzetiyor: kulık satur (kurnazlık satmak), külki satu (gülkü satmak), kulağın satuv (kulağım satmak), söz satuv (sözü satmak), cüvegin üstap satuv (yüreğin satmak), maktan izdev maktan kuv, maktange

salınuv; (övünmeye düşkünlük insanın kötü huylarının bir olarak devamlı şiirlerinde karşımıza çıkar.

İnsan dışındaki canlı varlıkları veya eşyayı duyan, düşünen, hareket eden insan kişiliğinde göstermeye kişileştirme veya *teşhis* sanatı denilir.

"Cas cürek cayıp causagınn

Talpıngan şıgar, ayga alıs... insanda olan özelliklerle vasıflandırıyor.

"Uzaktağı aya uzatılan yürek parmakları" ne benzetiliyor.

Men kördim kökün gacap casalganın...

Cer uyıktap, kök şil şık pen bu alganın...

Şair ifadesinde "yer insan gibi uyuyor"

Kovadı bir kün cas bult.

Cartastın tösin küşaktap.

Kaya gövdesi, bultgenç insan oluyor.

Kavkazday Küzda tugan perzentten min,

Bıulttın sütin içip ercetkenmin...

Bultın sütünü içip büyüyen insan,

diye bultu kişileştiriyor.

Şair,bu mısralarda karın beyazlığım bürkütin karalığını ve tilkinin kızıl rengini bir arada suya giren gerçek bir güzele benzeterek kişileştirme yapmıştır.

Cark-curk etip ekevi aykasadı, Ceke

batır şıkkanday kan maydanga.

Doğan ve tilkiyi savaşan kahramanlara benzetiyor.

Kar-appak, bürkit-kara, tilki kızıl,

Uksaydı kasa sulu şomılanga.

Appak et, kıp kızıl bet, cap-calanaş,

kara şaş kızıl cüzdi casırganda

küyewi er, kalındığı suluw bohp,diye,

Şair,bürkit ve tilkinin hareketini guveye, geline benzeterek teşhis sanatı yapıyor.

Kayırşı şal-kempirdey tüsi ketip,

Capırağından ayrılgan agaş kuray. (s.: 115)

Son bahardaki ağaçların hali yoksul ihtiyarlara benzetilerekrek kişileştiriliyor.

Kaz, tırna katarlanıp kaytsa bermen,

Astında ak şomşı cür, ol-bir keryan.

Kaz-turnanın dizilerek uçmasını kervana benzetiyor.

Kalın ağaç capıragı,

Sıbırlasıp özdi-özi (s.:126)

Şair ağaç yapraklarını insanlar gibi fisıldaştırıyor.

Kün-kuyev, cer-kalındık sagınnısıp,

Kumarı ekeninin sonday küşti.

Bahar mevsimindeki güneşi güveye, yeri ise geline benzetiyor ve insan hareketine benzetiyor .

Ay, culdızğa cılı cel havar berip, Can

canvar kuanar toyga elirip. Azdı ak

körpesin silke tastap, Cer külimder, önine

Şıray berip (s.: 172)

Ay yıldızlar haber veriyor, hayvanlar düğün yapıyor, yer beyaz yorganım bir tarafa sıyırıyor ve gülümsüyor. Yani insanlara ait durumları ifadeyi kuvvetlendiriyor.

"Kış" şiirinde de teşhis sanatım kullanarak Kış mevsiminin tasvirini yapıyor.

"Ak kiyimdi, deneli, ak sakaldı...",Kış insan gibi nefes alıyor:"Dem alışı-üskürük, ayaz ben kar", başını sallarsa her salladığında kar yağıyor. Burada hüsn-i, talil sanatı da kullanılmıştır. Yani kış mevsiminde karın yağışının sebebi o karakterin başını sallamasındadır. Kış insan gibi öfkeleniyor:."boronday bürk sark etip doldanadı", şairin benzetmelere Kazakların anlayabildiği kavramları uygulayıp, milli renk katıyor: "bolıs boldım mineki" şiirinde *tenasüp* sanatı vardır. Bolıs portresini çizmekte; dalpıldap barkıldap, bartıldap tarkıldap, karkıldap, şartıldap gibi kelimeleri bir arada kullanarak insan karakterini tanımlıyor. Bunlar birbiriyle ilgili birbirleriyle tamamlayabilecek anlam taşıyan kelimelerdir.

Abay,"Ölen sözün padşası söz sarası...", "Bireydin kisisi ölse, karalı-ol...", "Özgege könlüm toyarsın..." şiirlerinde şiir, şarkı ve söz sanatına büyük değer veriyor. Söz sanatının halkın yaşamıyla bağlı olduğunu, şairlerin toplumdaki yerini, hedefini belirtiyor. Söz sanatına halkın

fikrini, düşüncesini, hedefini ileri sürebilme görevini yüklüyor.

Şair nasıl yazmalı, hangi açıdan değerlendirilmeli, nasıl yaklaşmalı? Şair coşkusunu, ilhamını nasıl kullanmalıdır? Bu sorulara cevap arıyor. Şairin hayatın gölgeli taraflarını, cahillik zalimliğin açıklanması ve eleştirilmesi gerektiğini ifade ediyor.

"Kırança karar kırımga,
Mun men zorı kolga alıp.
Kektenip nadan zulumga,
Şiirşık atıp, tolganıp...

Izalı direk dolu kol,
Uı siya, aşçı til,
Ne cazip ketse, cayın sol,
Cek körsender özin bil..."

Abay, eserinde şiir ve şair hakkındaki görüşlerini dile getiriyor. Şaire, şiire, söz sanatına verdiği değerden sanat anlayışım görebiliriz.

Abay'a göre şair önce ele aldığı konunun ve ifadenin güzelliğine dikkat eder. Duygu ve düşünceleri şiir haline getirmek için şairin, yoğuran bir ifadede söylenildi ise söylenilen söz mercan oluyor. Söz ve mana bütünlüğü mercan şiirler yaratır. Mısradaki derin mana kıymettir, şiiri süsleyendir. Manalı ifade şiirin asıl maddesidir.

" Tübi teren söz artık, bir baykarsa" Şiire his, duygu ile birlikte mana muhteva katıldığında bir değer kazanır. Onun için şiirde önemli olan söylenilendir. Şair söz tüzeldi, tındavşı sende tüzel" diyerek, kendi şiirlerinin değerinin farkındadır. Bu temayülü onu diğer şairlerden ayırır.

Şiirlerini; işi altın, sırtı kumiş söz caksısın "kazaktın velistirer kay balası"diyor.

Kuattı ottav burkırap,
Vezinge ölşep tizilgen
Canbırlı, sudau sırkırap,
Kök bulttau üzilgen
Kavran til, kavran söz
Nadanga kadirsiz.

O, dili (cay) şimşek, keskin, vezne dizili güzel söz diye vasıflandırır. Bu hususlar devrini sanat anlayışı yanında şairin nasıl bir şiir ortaya koymak istediğini de gösteriyor. Şiirin Tanrdan, ilahi bir kaynaktan geldiğine inanıyor. Şiiri ancak şair olarak yaratılmış insan söyleyebilir:

Adamnın keybir kezderi
Könilde alan basılsa,
Tenrinin bergen oneri
Kök bultan açılsa, (s.:256)

Söz bir sanattır. Şiir kendine has hüviyete sahiptir. "Kuattı oudan baş kurap erkelenip şıgar söz" (s.:256). Şiirin asıl gayesi şiir olmaktır, güzel olmaktır. Şiir için kullandığı belli başlı teşbih ve mecazlar şunlardır:

"İşi altın, sırtı kumiş söz", erkelenip şıkkan söz, ötkirdin cüzi, kestenin bizi, bilgenge mercan, bilmeske arzan söz, calin men ottan caralgan vb. şiiri kalpten geçen bir hadise olarak nitelendirir.

Aklımen oylap bilgen söz
Boyına cukpas sırganar
Intali cursek cezgen söz
Bar tamırı kualar (s.:273)

Düşünce, duygu, his, vezne ölçülüp dizilen ahenkle "Tilge cenil, cürekke cılı tuip, teptegis cumır kelsin aynalası (s. 114)."Kazakka ölen degen bir kadirsiz" (s. 115) Ölendi aytpak tugil, uga almausın, Autsen da, uddesmen şıga almausın. (s. 117).

Kök topta söz tanırlık kisi de az-ak.
Onday cerde söz aytıp bolma mozak (s. 118)
Sözümde caz bar şıbınsız,
Tmdauşımdı uğımsız
Kıllıp tenrim bergen-di. (s: 166)

Şiiri söyleyenler ve dinleyenlerin cahilliklerinden söz tanımayışlarından yakınır. İlimsiz şiir olamayacağım belirtiyor. "Ölen sözün patşası söz sarası" şiirinde şairi pehlivana benzeterek, pehlivanlığa bilginlik hususunu ekliyor. İyi şiir bilginliğin ifadesi diye biliyor. Kendisine kadar yazılan şiirlerin bu seviyeden görünmediğinden bahseder.

Şortanbay, Dulat penen buhar jırav

Öleni biri-camav, biri-kurav.
Etten dünye-ay, söz tanır kisi bolsa,
Kemşiliği er cerde-ak körinip tur-au.

Şiiri itibarını, değerini, dini bilgilerle ispatlıyor. Peygamber, İslam önderleri, evliyaların şiire rağbet gösterdiğini ifade ediyor.

Şair kendisi hakkında da bir takım teşbih ve tasvirlerde bulunur.

"Men cazbaumın ölendi ermek iiçin "
Cok-bardı, erteğini termek üçin
Kökiregi sezimdi, tili oramdı
Cazdım ülgi castarga bermek üçin
Bu sözdi tasır ukpas, talaptı ugar,
Könlinin közi aşık, sergek için.

O, şiirine herkesin söyleyemediği manaları yüklüyor. Herkesin ağzında söylene söylene eskimiş manaları söylemeyi şiir için uygun bulmaz. Eski şairleri bunun için eleştirmektedir.

"Söz ayttım " azret Ali aydaharsız
Munda çok "altın yek, sanala kız" (s.:145)

Bu mısralardan şairin kendini devrinin yeni safhalı şiirini yazan şair olarak gördüğünü anlıyoruz. Şair, şiirlerinde devrinin şiiri ile çevrenin münasebetini de aksettirmektedir. Şair orijinal ifade peşindedir. Bunun için de devrinin ötesinde bir şiir anlayışına sahip olduğunu belirtir. Kendi şiirlerinden de anlaşıldığına göre eserlerine üslubunun damgasını vurabilen, kendi sahasını açan sanat anlayışına hakim söyleyiş tarzıyla şiir yazandır. Şiirlerinde şair kendisinin yeterince değerinin anlaşılmadığından yakınır. Abay, şiiri, sözü anlayan ve ona itibar eden kimselerin olmadığından şikayet eder (s: 5).

Eveli ayet, hadis-sözdin bası
Kosarlı beyitsımal keldi arası,
Kıysınımen kızıktı bolmasa söz.
Nege aytsın peygamber men om
Allası Neşitten kulpa okıgan gulaması,
Munacat valilerin yar nalası,
Bir sözün bir sözüne kıyıstırar,
Erbiri kelgenince öz şaması (ş: 114)

Abay, şiire yeni bir muhteva kattığı kanaatindedir. Onun, yaşayan şairleri eleştiren şiirleri de vardır. Abay'dan önceki edebi eserler kahramanlık destanları, aşık destanları bütünüyle rağbet ve itibarını kaybeden, artık kimsenin dinlemediği, dinlese de zaman geçirmek için dinlenilen, hiçbir değeri, kıymeti kalmayan şiirler olarak değerlendiriliyor.

Eski şairleri:

Burıngı eski bidi tursam barlap,
Makaldap aytadı eken, söz kosarlap.
Akından akılsız, madan kelip
Kör cerdi ölen kıptı, coktan karmap.
Kobız ben dombıra alıp topta sarnap.
Maktan ölen aytıptı erkimge arnap
Er elden ölenmenen kayır tilep
Ketirgen söz kadirin curttı şarlap.

Bu şairlerin tuttuğu yolun sanat yolu değil geçim yolu olduğundan yakınıyor.

Mal iiçin tilin bezep, canın caldap,
Mal surap bireüdi aldap bireüdi arbap
Cat etdekayırşılık kılıp cürip,
Öz elin baydep maktay kudau kargap (s:115)

Kendi sanatının değerini belirtiyor. Halka yeni edebiyat gerek diyor. Halkı eğiten usta söz, ayrıca farklı olmalıdır. Derin düşünce, gerçekle örtüşen eğitimci anlam, mana olmalıdır. Yaşam çatışmalarını gösterebilen, halkı, toplumu yeni ufuklara taşıyan hedef sunabilmelidir.

Abay, zaman için, eski destanların, aşk destanlarının artık yardımının azaldığını bildiriyor.

"Batırdı aytsam el şauıp algan talap,
Kızdı aytsam kızıldı aytsam kızdırmalap,
Enşeyin kün ötkizbek engimege
Tındap edin bir sözın Mınga balap.

Zamanın şairleri, yüklendiği zaman yükünü taşıyabilmeli ve sorumluluğunu yerine getirebilmeli diyor.

Maksatım-til ustartıp öner şaşmak
Nadannan könlin Tayip, közin aşpak

Ulgi alsın deymin oylı cas cigitter.
Duman, sauık ouda cok auel basta-ak (s.: 171)

"Eski bişe otırman bos makaldap,
Eski akınşa mal için tınman zarlop,
Söz tüzeldi, tındaşı sen de tüzel
Senderge de kelemik endi ayandap.

D. Abay'ın Şiirlerinde Muhteva

1. Abay'da Liderlik Anlayışı

"Köp şuıldak ne tabar,
Bilemese bir kemel?
Edinitsa - caksısı
Ergen eli beyne höl.
Edinitsa nölsiz-ak
Öz basındık bolar sol"

Her toplumun başında bir yönetici bulunur. Bu liderdir. Abay'ın ifade ettiği "kemeldir". O, zamanındaki liderlerin karşılaştığı problemlerden bahsediyor. Bu problemlerin en büyük nedenlerinden biri de Kazak toplumunun ve onun liderlerinin elinden kaçan özgürlüktür. Rus yöneticilerine tabii tutulmaktır. İslam düşünürlerinden Farabî, lideri/reis-i evvel başkasından emir almayan kişi olarak nitelemiştir. Farabî'ye göre liderin üstünde başkası olamaz. Eğer olsaydı lider o olurdu (DAVER, 1993: 134).

Abay yaşadığı çağın liderlerinin hiçbir özgürlüğünün kalmadığını, lidere has vasıfların yitirildiğini dile getiriyor.

"Kalın elim kazağım, kavran curtım " şiirinde;
Baş başına biy bolgan önkey kıykım,
Mineki buzgan çok pa eldin sıykın.
Özderindi tüzeler dey almaymın.
Öz kolından ketken son endi öz ırkın " (s.78)

Artık insanlarda liderlik vasıfları kalmadı, liderlerin özgürlüğü yoktur diyor. "Kıykım" (küçük parçalar) artık ili yönetmek değil, ülkeyi bozmakta şeklinde ifade eder. Şu mısralarda zamanın idarecilerini şöyle eleştirmektedir:

"Kızığı ketken el bağıp
Kızığı ketken söz bağıp
Endiği atka mingender
Kunde ertenge talmaydı" (s:102)

'El büligi Tobıktı,
Köp pısıkıka molıktı"

Artık ülkenin ileri gelenlerinin tadının tuzunun, kıymet ve değerinin kalmadığını söylemerken şair, onları küçümsememekte sadece acımaktadır Liderleri "ku starşın, aş biyler, önkey kikim" diyor. Eskiden "Şahin" ise şimdi "serçe" gibi oldu diye hallerine acıyor.

Mez boladı bolısın
Arkaga alık kakkanga
Şeltireytip orısın,
Şendi şekpen capkanga (s:133)

Rus yöneticilerinden hediye almasına sevinerek, onları taklit etmeye çalışır. Şu mısralarda ise etrafına "ucuz" hizmetkarlar toplayıp, kaşlarını çatarak gezen, şöhret için mal ve makam hırsı için, borç harç demeden her şeyi yapan insan karakteri tasvir ediliyor.

Bolıs boldım mineki
Bar malımdı şığındap
Tüyede kom atta cal
kalmadı edge tığındap (s:**13)**

"Bolıs olmak için,uğruna gitmeyen ne mal kaldı, ne de can." Diyor.

Amaçlarına ulaşınca da her şeyi unutur, borçlarını bile ödemez, yükselme hırsı benliklerin sardığından, gerekirse bu yolda önlerinde engel saydıklarını yok etmekten de çekinmezler. Hasmıyla boğuşma kaçınılmaz hale gelir. Rakibini alt edip de zafer kazandı mı, artık onu kimse durduramaz hale gelir. Bu durumları da çok sürmez, zira ona da bir rakip bulunur. İşleri ters gitmeye başlar, ikbalinin döndüğü zaman da gelir. Aşağıdaki satırlar boksların bu durumunu açıklamaktadır:

Burıngıday devren cok
Ulık colı taraldı (s:131)
Yagaleykum-selam

Bolıs, mal-can aman ba
Mınanday da kez boldın
Acıma tökpe zamanga
El biyegen adam cok
Ata menem babanda (s:. 124)

Liderin görevi, yönettiği ülkeye yolu göstermektir. Çağının liderlerinde bu hususta belirti kalmadığını, onların artık lider olmaktan çıktığını, çünkü onların üstünde, yani onları yönetenler olduğunu belirtmektedir. Şimdiki ülkenin ileri gelenlerinin yaptığı bir tek iş, Rus idarecilerine kazanç getirecek avlar sağlamaktadır. Bunun için hiçbir şeyde, birbirlerini "gammazlamaktan" da çekinilmediğini ifade eder. Şiirlerinde zamanın sosyal yapısından şikayet devamlı görünmektedir. Ülkenin ileri gelenlerinin;

"Partiya kurup para algan, peyili kedey baysındar" diye, toplumdaki iş güçlerinin fitnecilik ve kovuculuk yaratmak olduğunu söylüyor.

"Canı ayaulı caksıga kosamın dep,
Erkim bir it saktap cür, ırıldatıp" (s: 80)
"Alıs, cakın kazaktın beri kangıp,
Ayamay birin biri cür goy satıp.

"Adam dep esep kılma Ağıbay'ı..." şiirinde Tobıktı'nın Kokşe boyundan gelen Muhur denilen bir bölgenin kadısından biri Ağıbay'ı adaleti unutup, dolandırıcılık yoluna düştüğünü, nefsinin kulu oldup rüşvet aldığını ve halkın güvenini yerine getiremediğini eleştiren şair "insandan sayma" Agıbay'a hükmünü veriyor.

Bu konuyu ileri süren, toplumu eleştiren şiirlerden biri de "Adaskanın aldı cön, artı sokpak..." şiiridir. Bu şiirde Abay halka yük olan kadı, bolıs ve mal mülke heveslenen zenginlikleri eleştiriyor.

El camagan biyler cok
El kıdırıp sandaldı.
Astının barıp calgaskan,
Akısın eren sol aldı.
Orıs siaz kıldırsa,
bolıs elin karmaydı.
Ku starşın, aş biler
Aş cüregin calgaudı. (s:112)

Ülke içinde yayılan iftira, insanları birbirine düşürme çabalarının halk içinde büyük huzursuzluklar yarattığını şu mısralarda görebiliriz:

"Boy aladı" kezinde köp berem " dep,
"Cetpeu turgan cerindi tek berem " dep
biy men bolıs alad, küşin satıp,
"Men kazaktan keğindi ap berem " deo,
Cüz karaga iki cüz alarman bar,
bas katar" bas ayağın tekserem " dep (s:75)

Bu şiirlerinde kadılar "biyler cüregin calgamak için" yani kendi çıkarları için halkı Rus "starşınlarına" yani Rus yöneticilerine feda etti. Böyle yapmazlarsa sözleri dinlemez, rağbet bulamaz hale düştüklerini gerçekçi bir dille ifade etmektedir.

Bolıs boldım mineki,
Bar malımdı şığındap.
Tüyede kom, atta cal
Kalmadı elge tığındop (s:128)

Çağınınbolısı "külembaysa" atıfta bulunan meşhur "bolıs boldım, mineki" şiirinde, yaşadığı dönemde "bolıs olmak için neler yapıldığını, ne dolaplar çevrildiğini alaycı bir dille göz önüne sermektedir. "Bolıs'ın rüşvetle ve kavim mücadelesi ile elde edilen bir makam haline geldiğini, samimiyetten uzak, riyakar yöneticilerin ortaya çıktığını" şöyle ifade ediyor;

"Ulıklarım söz aytda.
Bas izeymin şıbındap "

Rus yöneticileri karşısındaki çaresizliklerini "atların sineklerden korunmak için yaptığı gibi durmadan baş sallama hareketine" benzetiyor. Bu yöneticilerin ruh halini, ülkenin sömürgeci karşısındaki çâresizlik duygusu ve onların yaşadığı şartlar etkisini acı bir manzara şeklinde betimliyor. Şair bütün bunları eleştirmiş ve onların nedenleri üzerinde düşünmüştür. Toplum hayatının bozuluş, çöküş ve çaresizliğini gören, bütün acılığıyla yaşayan ve duyan, hisseden bir ruh halini yansıtmıştır.

2.Abay'da Ahlâk Konusu

Abay şiirlerinde genel ahlakla ilgili konular, iki temel üzerine oturtulmuştur.

Birinci olarak, kişide bulunması gereken vasıflar *"bes asıl iş":*

İkinci olarak, kişide bulunmaması gereken *"bes düşpan"* insanları iyiye, güzele ve doğruya yöneltmek, topluma yararlı, iyi, ahlaklı fertler yetiştirmek onun her zaman önemli meselelerinden olagelmiştir. Abay'ın eserlerinde, yaşadığı toplumun ahlâk temelleri, kişilik değerleri hasıl olmalı düşüncesi aksetmiştir. Şiirlerinde Kazak toplumundaki kötülükleri, insanlar arasındaki davranış ve ahlâk zayıflıklarını eleştirmiştir. Yaşadığı toplumun insanlarına doğruyu gösterip, yanlış davranışlarından sakındırmak amacıyla yazılan "'Filim tappay maktanba" şiirinde:

"Pes nerseden kaşık bol
Bes nersege aşık bol

Adam bolam deseniz..." mısraları ahlak konusundaki fikirlerini özeti nispetindedir. İnsanda bulunması gereken ahlak temelleri ne olmalı sorusuna şair;

"Tolap, enbek, teren oy, Kanağat, rahim oylap koy-
Bes asıl iş, könseniz..." diye cevap veriyor.

Kerek is bozbalage-talaptılık.
Er türlü öner, minez caksı kılık.

Keybir cigit keledi, közge sınık..." mısralarında her şeyin özüne inilmesini telkin ediyor. Abay'ın gösterdiği insanda bulunması gereken özellikler talep (merak), çalışkanlık, düşünce, akıllı olmak, kanaat ve şefkattir.

"Castıkta bir külgenin bir karalık,
Külki baklam bir körer bişarabk.
Dueli, öner izdelik, koldan kelse
En bolmasa, enbekpen mal tabalık... "
"Enbek etsen erinbey...
Toyadı karnın tilenbey... "

mısralarında toplumdaki en büyük kötülüğün kaynağının cehalet ve tembellik olduğunu söylüyor. Gençlere bunlardan kurtulmanın gerektiğini anlatıyor. Hüner öğrenip, dünyada iyi emeller işlemek gerektiğini, mal mülkü kendisi çalışarak elde etme üzerinde fikirlerini ifade diyor.

"Adaskanm aldı cön, artı sokpak..." şiirinde bu fikri geniş ve açıkça ele alır. Şair bütün toplumu geriye çeken belanın tembellik olduğunu üzülerek belirtir. Tembelliği yoksulluğun kaynağı olarak gösterir. Toplumdaki dış görüntüsünü düzeltmeye çalışan, kibirli gençleri örnek göstererk bu yorumunu açıklamaktadır. Onların yalnız atın terletip, el kidırgan, yani başı boş dolaşan serseri gençleri yeriyor. Böylece;

"Kalık, Sumdık, urlıkpen mal cıyılmas,
Sum nefsin üyir bolsa, tez tıyılmas.
Ziyan Şekpey kalmaysın, onday isten,
Mal keler, mazan keter, ar buyırmas "

mısralarında görüldüğü gibi, üzerinde durulan ahlâk değerlerinden biri de kanaattir. Şairin anlattığına göre kanaat elde bulunana memnun olmak, nefsi sınırlayabilmektir. Onun eserlerinde devamlı görünen ahlâk özelliklerinden biri şefkattir. Adaletli, cömert olma, arkadaşlık, iyilik, dostluk, insanlarla iyi geçinme, izzet, değer, tevazu (alçak gönüllü olmak), bağışlayıcılık insan kalbi ve ruhundan kaynaklanan, insanda bulunması gereken ahlâk özellikleridir.

Gençlere öğüt ve nasihat içeren ve onlarla doğrudan muhatap olarak yazılan şiirleri şunlardır:

"Bir devren kendi küngi bozbalalık'7'Cigitter oyın arzan, külki kımbat","Fıhm tappay maktanba","İnternatta okıp cür'V'Sevler bolsa kendende'Y'Ğaşıktır kumarlık pen ol eke ed", "Ata-anaga köz kuanış'V'Zaman akır castar'V'Talay söz budan burın köp aytkanmın", "Menin sırım, cigitter, emes onay", "Osı kımız kazakka", "Kuanbandar castıkka".

Bu şiirlerinde gençlere, başta adalet olmak üzere, iyi nam bırakmak, her işte aklı rehber e-dinmek, iyilik etmek, sabırlı olmak, söz sanatını anlamak, insanlara iyi davranmak, hünerli ve bilgili insanların değerini bilmek, hüner öğrenmek gibi öğütlerde bulunuyor.

Tembellik, başı boş avare avare dolaşmak ve cahilliğin, yol kesiciliğin, şekle ait gösteriş unsurları övünmeye veya birisi övsün diye giyim kuşamını düzeltmeye çalışmak gibi kötü davranışlardan gençlerin uzak durmasını tavsiye eder.

Şiirlerinde tasvir edilen insan tipinde fiziki güzellikten çok ruh ve mana güzelliğine önem verir. Gençlere evlilik konusunda uyarıda bulunur. Evliliği huzur ve mutluluğun kaynağı olarak görür.

"Cigitter oyın arzan, külki kımbat" şiirinde insanların bu özelliklerini en açık biçimde sergiliyor. Çağının gençlerine sunduğu ahlâk anlayışı, gösterdiği insan tipi hakkında şunları söyleyebiliriz:

İyi ahlâklı, hünerli, dürüst, hoşgörü sahibi, kavga ve çekişmeden uzak, tembellik yolsuzluk, hırsızlık gibi toplumsal hastalıklardan uzak duran ilim sevgisi olan insandır. Bunlar, gösterişten, kibir ve yalandan şiddetle sakınmalarını öğütler:

"Bir cerde birge cürsen basın kosıp, Birini birin söyle sözin tosıp. Birindi birin gizzet, hurmet etis, Turganday beyne korkıp, canın şosıp "

mısralarında gençlerin birbirine hoşgörü, saygı ve sevgiyle davranmaları gerektiğini ifade eden örnektir.

Bunlarla birlikte şiirlerinde güzel ve çirkin huylarla ilgili özellikler: mizah, sakınma, namus, edep, utanma, riyâ, iki yüzlülük, davet, çağrı, ziyafet, bencillikten kaçınma, mal hırsı, gazap, öfke, hiddet, mal ve servet sınırı, kanaat gibi hususlar üzerinde öğüt, nasihat verilmiştir. İnsanlar arasında söz getirip götürme gibi çirkin huyları kınayan Abay, bu davranışın insanları birbirine düşürdüğünü ve bundan sakınmanın gerektiğini tavsiye eder. İnsanda bulunması gerekli, "İnsanın beş düşmanı" sayılan hususlar içerisinde dedikodu ve iftira önemli yer tutuyor;

"Adam bolam deseniz,
Ogan kaygı ceseniz.
Osek, ötirik, maktanşak-
Bes düşpanın bilseniz... " (s:92)

İnsanlığın belirtisi dedikodu ve iftira övünmeden uzak durmaktır diyor. Bunların insanda bulunmaması gerektiğini söylüyor. Yalancılık, dedikodu, övgü hırsı, boş harcama şairin belirttiği kötü huylardır.

"Kazaktın kaysısının bar sanası?
Kılt eter de dapdayın bir calası.
Pısıktıktın belgisi-arız beruv,
Cok tarsa da bes beresi, altı alası... "

Ülke içinde yaygın hale gelen ahlâk bozukluğunun bir örneğinin iftira olduğunu ve bunun pek çok huzursuzluğun kaynağı olduğunu bildiriyor.

O, edebi sanatlar ve uzak çağrışımlar gölgesinde günün olaylarını, çağının haksızlıklarını, huzursuzluklarını dile getirmiştir. Ederlerinde hep olaylara ibret gözüyle bakıp, kendine göre değerlendirmekte, öğüt ve nasihate yönelik bir tarz izlemekte.

Halkın dil zenginliğinden ustaca yararlanabilmesi, tefekküre verdiği önem, akıcı üslubu, rahat ifadesi, çağının olaylarını gerçekçi bir gözle değerlendirerek eleştirmesi, ona üstün bir değer kazandırmaktadır.

Çağının toplum hayatında görülen ahlâk düşüklüğünü, açgözlülüğü, mal ve makam hırsını vb. kötülükleri, bunların getirdiği huzursuzlukları ve çağının bozuk düzenim yerer.

Zaman zaman karamsarlığa kaçan ruh sıkıntılarının, bu kötülükler karşısında ara sıra haklı şikayet ve yakınmaların da görülmesi şairin eserlerindeki önemli özelliklerinden biridir. Şair sık sık umutsuzluğa da kapılmaktadır.

"Adam degen dankım bar.
Adam kılmas halkım bar"

Adımız insan ise de, insanlıktan çıkmış;"halkım var", diye üzülüyor.

"Kacmas dos halkta cok
Aynı mas dos kayda bar"

(Dos gibi dost halkta yok, sadık dost nerede vardır?)

Alda kör gen artta cok,
"Mıskıl ösek ayla bar"

("Hiçbir şeyin değeri yoktur, her yerde dedi-

kodu ve hiledir.")

"Kimse dostlık köp ettim Tadı
boldı bir keyis "

(Kime dostluk etti isem, tadı "incinmektir.") Şair sadece bu özellikleri göstermekle yetinmiyor. Bunların nedenlerini, kaynaklarını ve kurtulma yollarını göstermeye de çalışıyor. O, şiirlerinin bütün bu özellikleriyle çağının temsilcisi ve tanığıdır.

3. Abay'ın Din Anlayışı

a. Abay'a Göre Akıl

İslâm filozofları aklın taksime uygun olduğunu söylemiştir. Bilindiği üzere, Aristo'ya göre akıl, nazari ve amelî olmak üzere ikiye, Farabî'de ise "bilkuvve, bilfiil, müstefad ve fa'al akıl" diye dörde ayrılır. İbni Sina ise bu üç esas kuvveti dörde çıkarıp "Meyulânî bilmeleke, bilfiil ve müstefad akıl" adlarını verir ve bunlara "kudsî akıl" dediği beşinci türü ekler, sezgi gücüne dayanan aklın bu mertebesinden tasavvufa geçer (SUNAR;1967:93).

Yunus Emre Risâletü'n-Nushiyye'sinde üç türlü akıldan söz eder (GÖLPINAR, 1965:298). Onlar "akl-ı maaş", "akl-ı maad" ve "akl-ı külli" olarak tanımlıyor.

1. "Biri akl-ı maaşdur, dünya tertiblerini bildürür" Bu aklın en alt tabakası olup dünya işlerinde yol gösterici ve düzenleyicidir. İnsanların dünyada geçim işini düşünür, düzenler, insanlara önce yardımcı olur, sonra da mutluluğa erişmelerini sağlar.

2. "Biri akl-ı maaddur, ahiret ahvâlin bildürür". Yunus'a göre bu aklın ikinci tabakası olup ilimle, irfanla eğitilmiştir. İnsanın geleceğini kavrayan, ahireti düşünen ve ahiret hallerini düzenleyen akıldır.

3. "Biri de akl-ı küllidir. Allahu Teâlâ marifetin bidürür." İslâm âlimlerince taksim edilen akıl kavramı izleri Abay'ın şiirlerinde, görülüyor. Şair, bir düşünür olarak akıl kavramı üzerinde durmuş ve akıl'a birçok görevler yüklemiştir.

Abay şiirlerinde Yunus Emre'de görülen üç türlü akıl kavramının aksettiğini örneklerle ispatlayabiliriz:

1. Aklın, dünya tertibini bildirip, dünya işlerinde yol gösterici, düzen oluşturucu olarak görülmesine şu mısralar örnek olabilir:

Söz menisin bilseniz

Akıl mizan, ölşev kıl

Aklın bir ölçü, bir düzen sağlayıcı olduğunu bildiren mısralardır.

Kayrat pen akıl col tabar

Kaşkanga da kuyanga

Adilet, şefkat cimde bar,
Sol carasar tuğanga (s: 213)

Şairin, dizelerinde aklı bir rehber ve yol gösterici olarak algıladığı görülür.

Ar, uyattın bir akıl-küzetşisi.

Ar men uyat sınbasa, özge kılık

Arın, alkıh-bulkunnin mertebesi (s: 299)

Bu mısralar, aklın bütün dünya işlerinin doğru, ahlaki yönden gelişmesinde büyük yeri olduğunu belirtmektedir.

"Adalet pen akılga sınatıp körgen bilgenin

Bildirer alıs cakınge solardın söyle değenin (s:250)

Akıl burada da ölçü ve düzenleyici olarak görülüyor.

Aspasa akıl kayrattan,

Terenge barmas, üstirtter (s.: 276)

Yunus'ta bilinen irfanla, ilimle eğitilmiş, geleceği kavrayan ve âhireti düşünen akıl, Abay'ın "Adam-bir bok kötergen boktın kabı."; "Nurlı aspanga tırısıp öskensin sen"; "Cürekte kayrat bolmasa", "ölsem, ornım kara cer sız bolmau ma?"; "Süm dunye tonap catır, isin bar ma?"; "Molga dostın munı cok moldan başka" mısralarında, insanın bilinç ve zihin sahibi olarak ayrıca yaratılışından bahsediyor. İnsanın hayvan-

dan farkı bilinçli olmasıdır. Buna rağmen bu dünyada ne yapıyor? Çoğu içiyor, yiyor, bununla yetiniyor. Öyle ise insanın yiyecek, içecek deposundan ne farkı var?, diyor. "Benimle sen denk misin diye soruyorsun. Bunlar cahilliğin belirtisidir. Bu sebepten şair, insana verilen aklı sadece dünya işleri ve nefs için kullanmamalıdır; ahireti de düşünmek, aklı hüner, bilim öğrenmek için kullanmak gerektigini söylüyor. Bu fikir, aklı irfan ve ilmin kaynağı olarak görmektedir.

Üçüncüsü Alalahu Teâlâ'nın marifetini bildiren akıldır. Allah akılla idrak edilirse de, akıla ışık veren Tanrı nurudur. İslam'ın esaslarına sâdık kalarak yapılan araştırmalar, gösterilen deliller kelam ilmini oluşturdu. Kelâm ilmi de Allah'ı tanıma vasıflarından biridir.. Bilindiği üzere kelâm ilminde marifetin vasıtaları havass (hasseler, duygular) ve akıldır.

Abay, Allah'ı tanımaya kendi düşüncesine göre daha farklı yaklaşmaktadır.

Akıl men havas barlığın bilmendi,
Cürek sezedür", diyor.

Allah'ın varlığını marifet ilminin vasıtaları olan havâss ("havâss-i hamse-ü zâhiri, dıştaki beş duygu: görme, işitme, tatma, koklama, dokunma) ve akıl da bilemez. Ancak kalp hisseder düşüncesindedir. Bu şiirindeki "havass" kavramı ilmi araştırmalarda göründüğü gibi (MERZAHMETOV; 1994: 67) Allah veya Tanrı anlamında değildir.

Abay, marifet için akıl ve havassın yetmeyeceğini ifade ediyor. Tam marifet aşamasında olmak için daha mühim bir şeyin olması gerektiğinden bahsediyor. O, Allah'ı ancak kalple hissedebilmektir.

Abay'ın bütün düşüncesi fikrinin doruk noktası olan kalp konusu neyi ifade eder. Bu bizi Abay'ın dinî düşüncesi ile ilgili yeni bir yaklaşıma götürüyor.

Bu güne kadar bilindiği gibi Abay bir İslam eleştiricisi değildir.

Abay dini görüşlerini şiirlerinde aksettirmiştir. Mârifet konusunda fikrini şu mısralarında ifade ediyor.

Akılga sıymas ol alla,
Ta 'rifa 'ha tilim kıska ah.
Barlığınca şübesiz,
Neye mevcut ol kua
Akü men havas barlığın
Bilmemdür cürek sezedür,
Mutekalemin mantıkin
Beker boska ezediir.

Kelâm ilminde "maksusatte his, makûlatta akıla dayanılır fikri tasavvufta insanın görünen ve görünmeyen alemleri bilmesi için insan ruhunun bedende cisim bulması ve kalbin teşekkül etmesi gerekir", şeklinde yorumlanır.

Tasavvuf düşünürü, Kübrevî tarikatının kurucusu Necmeddin Kübrevî (540-618/1145 b-1221)'nin talebesi, Kübrevî tarikatına mensup Necmeddin Razî) 573-654/1177-1256)'da daha çok Dâye unvanıyla tanınır. Mirşâdül İbad mine'l-mebde'ila'l-me'ad adlı eserinnde tasavvuf düşüncesini ve edebiyatını çok derinden etkilemiştir.

Dâye'ye göre insandaki bilgi organları ancak insan ruhunun beden bulmasıyla mükemmelleşecektir. Ancak o zaman marifet tam olarak bilinecektir. Şu halde nasıl dış dünyayı bilmek için gereken bilme organları, yani görme, işitme, dokunma, tatma, koklama olarak beş duyu varsa, görünmeyen ruhî âlemi (batın) bilmek için de ayrı bilme organları bulunmaktadır. Bunlar nefs, akıl, kalp, sır, ruh ve hafi olmak üzere beş tanedir.

İç âlemleri bilmek (ALGAR; 1982:13) için yukarıda sayılan beş organdan kalp, diğer bilme organlarını kendi içinde ihtiva etmektedir. Abay'da da bu yorumu görüyoruz. "Akıl ve havas (beş duygu) hepsini kavramaya yetmiyor. Marifet tam olarak ancak kalp vasıtasıyla bilinecektir", diyor. Yani tasavvufi anlayışın akislerini görüyoruz ve bu esassız da değildir.

Abay'ın tasavvuf dünyasıyla bağlantısının kaynaklarına doğru inersek, bu fikirlerinin tabii olduğunu görüyoruz. Abay'ın gençliğinde yazdığı şiirlerinden Nevaî, Fuzulî, Sâdi, Cami, Nizami şiirlerin taklit ettiğini biliyoruz.

M. Avezov "Abay'da bir nevi klasik edebiyat ve sufizm şairlerinin etkisi olduğunu belirtiyor. Buna neden olarak Abay zamanındaki mektep ve medreselerde A. Yesevi, Süleyman Bakırgani, Sopı Allayar'ın eserlerinin okutulduğu biliniyor. (AVEZOV: 127-137) Bunu dikkate alırsak

Abay'daki tasavvuf düşüncesinin kaynağı da belli oluyor.

Böylece, tasavvuf kavramlarının şiirlerinde aks etmesinin tabiliğini ispatlayabiliriz. Bu bölgelerde coğrafî olarak tasavvuf cereyanının bulunması o topraklarda daima tasavvufî cereyanın nüfuz ettiği bölgeler olduğunu gösteriyor.

"M. V-VI. yüzyıllarda bütün İslam alemini kaplayan tasavvuf cereyanları Hârizm sahasında da süratle gelişmiş, büyük merkezlerde tanınmış süfîler yetişerek başlarına her sınıf halktan binlerce mürid toplamışlardı. Moğol istilasından önce "Harizm"de büyük bir nüfuz kazanan ve 618'de Moğol istilasından önce dervişleriyle beraber şehit düşen "Kübreviyye" tarikatı kurucusu meşhur "Necmeddin Kûbrâvî ile birçok tanınmış halifeleri sayabiliriz." (KÖPRÜLÜ; 1980:204)

Edebiyat tarihçisi F. Köprülü, Kübreviyye tarikatının Harizm dahasında büyük nüfuz kazandığını ve halk arasında etkili olduğunu belirtiyor. Daha sonra bu sahada VI. Yüzyılın son zamanlarında buralara "A. Yesevi halifelerinin gelmeye başladığım ve İran kültürüne tamamıyla yabancı köy halkı ile göçebe Türkler arasında tarikatlarını yaymaya ve telkin etmeye başladığını ifade ediyor." Bunların mühim bir kısmı esasen Harizm'li olup "Yesf'de tarikata giriş âdabını tamamladıktan sonra memleketlerine dönüyorlardı. Harizm sahasına yeni gelerek İslamiyet'i henüz sathi (yüzeysel) bir surette kabul etmiş veya belki de etmemiş-Türk kabilelerinin İslamlaşmasında bunların tesiri olduğu muhakkaktır. Bu Yesevi dervişleriyle beraber buraya "Ahmed Yesevi" nin Türkçe "Hikmet" leri geliyor ve halkın basit dinî yerlerini okşayan, bu eserler burada da samimî bir karşılık buluyordu. "Hakim Süleyman Ata" yı, çevresinin bu manevi ihtiyacını tatmin için, Şeyhi'nin hikmetlerini taklit ederek, "Hikmet" i yazan ilk ve en mühim takipçisi olarak kabul ediyor.

582 tarihinde vefat etmiş ve "Ak Korgan" a defnedilmiş olan bu sûfî, hayatında Harizm'de büyük bir nüfuz kazanmış, öldükten sonra da menkıbelerinin Orta-Asya ve Volga Türkleri arasında unutulmadığını yazıyor. Yesevi tarzında hikmetler yazmak, bedii ve şahsi bir şey değil, daha ziyade "Yesevilik" tarikatına mahsus âdaba âit olduğu için, şeyhine şiddetle bağlı olan "Hakim Süleyman Ata" onu aynen taklit etmiş ve bu edebi ananeyi ilk defa kurmuş olmak şerefini kazanmıştır. Eserlerinin, sekiz yüzyıldan beri halk arasında devamlı olarak yaşaması bundan dolayıdır." Tasavvuf cereyanının yüzyıllar boyunca halk arasındaki öneminin eksilmemesi ve unutulmaması, kültür devamlılığını oluşturmuştur.

Şu mısrada kelâmcıların mantıki yaklaşımlarını da kabul etmediğini görüyoruz. Şairin bu konudaki fikri şudur:

"Alla degen söz cenil,
Aliağa auız col emes.
Intalı cürek, şın könil
Özgesi hakka kol emes "(s:266)

yani Allah'a kalple yaklaşmaktır. "Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in onun elçisi ve peygamberi olduğunu gönülle tasdik, dille ihrar ve en iyi eylemlerle izhar etmekten fazla anlamının olduğunu tasavvuf düşünürleri ortaya çıkardı. Tasavvuf düşüncesine göre, ruh asıl özden kopmuş olan bir parçadır ve daima o, aslına ulaşmak ister. "Esasen Allah'tan kopmuş bir nur ve kudret cevheri taşıyan bu varlık unsuru, aslına, yani kendi bütününe karşı derin bir çekiliş halindedir. Fakat İlahi ruhun bir beden bulması ile meydana gelen insan vücudunda, nefs denilen, maddî ve maddeci, geçici unsur, bu çekilişi durdurmak, önlemek gafletindedir. (BANARLı1971: 122)

"Onlar Allah'ı unuturlar ve Allah da onları unutur (K. 9: 68)" şeklindeki Kur'an'da bildirdiği gibi tasavvufta ruhlar geldikleri âlemden hiçbir şeyi hatırlamaz olurlar. Onların bu gafletten ve unutkanlıktan uyandınlması gerekir düşüncesini benimsemiştir. (TEKİN, 1991)

Tasavvuf düşüncesine göre bu hatırlama i-manla olur. Bu imanın özü ise aşk ve özlemdir. Sevgi imanın özüdür, aslıdır. Bu arada Abay'ın düşüncesine göre iman nedir, şairin şiirleriyle cevaplamaya çalışalım:

"Mü 'min bolsan, aueli imandı bol,
Bendege iman özi aşadı col
Şın oylan da, tazo oyla bir imandı,
Munafik namaz kılmap pa mağlum goy ol." (s:297)

Şair Mü'min isen imanlı ol diyor ve sonraki

şiirlerinde iman nedir?, onu açıklıyor:

Mahabbat pen caratkan adamzattı,
Sen de süy ol Allanıcannan tetti.
Adamzattın berin süy bavırım dep.
Cene hak colı osı dep addetti.
Osı üç süyüv boladı iman-i gül;
İmanın asılı üç dep sen tahkik bil.
Oylan-dağı, üşevin taratıp bak,
Bastı bayla adına, malın tügil "(s.296)

Abay'ın belirttiği iman-i gül, Allah'ı sev, insanlığı sev gerçek iman budur demektedir. Bu fikri tasavvuf düşüncesinin veya Allah'ı hatırlamanın imanla olacağı, o, imanın özü de sevgi olduğu düşüncesiyle örtüşüyor. Tasavvuf düşüncesinde kalbin yeri, önemi çok büyüktür. Sufiler kalbe çok değer veriyor ve kutsal görevler yüklüyor. Bazı tasavvuf yorumlarına göre "bütün mahlukatın, alemlerin yani kainatın yaratılmasının sebebi ise marifettir. Allah'ı bilmedir.

"Gizli bir hazine idim, bilinmek istedim" - Küntü kenzen mahfiyen-şeklinde ifade edilen bir hadistir. Bu hadis bütün varlığın yaratılış sebebini, Allah'ın kendini bilmek istemesine bağlar. Fakat Allah ancak en mükemmel şekilde insanın kalbinde tecelli ederek kendisini orada temaşa etmiştir (ALGAR, 1982: 132). Kalp, bütün görünen ve görünmeyen âlemlerin özünü kendinde toplamıştır. Asıl olan ruhun bir parçası insan kalbinde tecelli etmiştir. Bu yüzden de marifeti ancak kalp bilebilir. Abay'ın dediği;"Akıl ve havas varlığın bilmeydür, cürek sezedür" demesi, dinî, akılla eleştirerek kavramak değil, tasavvuf düşüncesinde benimsenen Allah sevgisi ve marifeti kalple bilmektir. Kuran'da şöyle der: "Allah onların kalplerinde imanı tespit buyurmuştur" (K: 58:22)

Yunus Emre

Severim ben seni candan içeri
Yolum vardır bu erkândan içeri
Beni bende demen bende değilim
Bir ben vardır bende benden içeri
Nereye bakar isem dopdolusun
Beni sorma bana bende değilim
Suretim boş yürür dondan içeri
Senin aşkın beni benden alıptır Ne
şirin dert bu dermandan içeri

Abay Kunanbay bu fikri şöyle anlatıyor

Akıl men can-men özim, ten-meniki, "Meni"
men "menikinin " mağnası-eki "Men "
ölmekte tağdır cok auel bastan,
Meniki ölse, ölsün, ogan beki.
Malga sat, paydağa sat kılığındı,
Ilayla ılay oymen tunıgındı,-
Sonda ömirden aldamşı bola almassın.
Ol bidirmey urlamak kızıgındı
Adam gapıl dünyeni der meniki
Meniki dep cürgenmin beri omla
Ten kalıp mal da kalıp, can ketkende
Sonda oyla boladı ne seniki

Abay'ın şiirlerindeki tasavvufi düşünce akisleri "Ölse öler tabiat, adam ölmes" şiirinde görebiliriz. Bu şiiri Yunus Emre'nin "Severim ben seni candan içeri" şiiriyle manen benzerlik gösteriyor. Tasavvufi düşünceye göre, insanda can, öteki ten iki hal vardır. İnsanda ten onun görünen tarafıdır. Bu, "sözle görülen, cism ve nesâfeti olan nesnedir" (BANARLI, 1971: 122). İnsanda iki türlü can vardır. Biri, canlıların hepsinde varolan, canlıyı diri tutan ve bu dünyada mevcut olmasını sağlayan kudrettir. Buna hayvanı can denilir. İkincisi insandaki ilahi cevher'dir. Tasavvufi düşünceye göre, asıl olan Nur Allah'ın insana uflemiş ruhudur.

Abay'ın şiirlerinde insan canı hakkında bu iki anlayış ta görülüyor.

"Can" kavramının birincisi, hayvani can hakkındaki fikirleri şu mısralarda görülüyor:

Sanalı can könnedim sözdi ugarlık...
İki kıymet bir canga adilet pe,
Kan kara bir canmın, canı cara(s. 176) (MIRZAHMETOV, 1994:46)

Ölse, öler, tabigat, adam ölmes, Ol birak kaytıp kelip oynap-külmes "Meni" men "menikim " ayrılganın "Öldi" dep at kayıptı önkey bilmes.(s: 227)

"Men" diye açıklayan bedenden ayrılabilen, "akıl men cannan oluşan, can anlamında kullanılıyor. Daima asıl özüne kavuşmak isteyen ve özlem içinde olan ruh bir çalışmada "Mandeist ve maniheist görüşler dahil olmak üzere diğer agnostik görüşlerde bedenden ayrılan ruh bir kuş gibi tasavvur edilir. Esasında ruhun bir kuş gibi tasavvuru agnostik görüşleri aşan ve daha da gerilere ulaşan bir tasavvurdur. Bu görüşlerin bir uzantısı olarak bu tasavvurun hem İslâm tasavvuf edebiyatına, dolayısıyla Türk tasavvuf edebiyatına ve divan edebiyatına girdiğini bildiriyor (TEKİN, 1991:11).

Burada da ruhu kuş olarak sembolize eden en önemli tasavvuf eserlerinden birisi Artar (öl. 1193)'ın Mantıku't-tayr adlı eseridir. İkincisi İbni Sinâ (öl. 1037(nin yazdığı felsefî-mistik eseri Risâletû't-tayr'dır. Maddeden kurtulmuş ve ilahilik kazanmış olarak Allah'ın bulunduğu yere doğru yükselen ruhtur kuş. Canın, ruhun böyle maddi bedenden ayrılabilecek tasavvur şeklinin İslam felsefî-mistik eserlerinde, tasavvufta olduğu biliniyor. Abay araştırıcısı Muhtar Avezov Abay'ın İslamî doğu dünya görüşünden gelen fikir ve görüşlerinin kaynaklarını gösteriyor. Abay bunları medresede okuduğu yıllarda, Orta Asya, Doğu Türkistan, Edil kıyısı halklarına ortak dil olan Çağatayça aracılığıyla okudu. Bu yıllarda dünya tarihini, İslam tarihini, tarihi felsefi eserler ve kısa destanlarla yakından tanıştığını ve iyi bildiğini yazıyor.

İnsanda görülen ten ve ilahi nur'un tecellisi olan "can"a tasavvufta değişik anlam yüklenmiş veya değişik yorumlar getirilmiştir. Bu düşüncelerin birleştiği noktada, asıl; öz olan ruha kavuşmak için engel olan perde, insan nefsidir. İnsanın ruhuyla ilgili tılsımın açılması için insanın kalbinin, nefsinin, ruhunun terbiye edilmesi gerekir. İnsanın kalbi olan bu kapı tam manasıyla doğru bir şekilde açılırsa, güzel ve temiz işler, eylemler nefse ulaşır. Nefsinden kalp, kalpten ruha, ruhtan gayb âlemine ulaşır. Böylece gayb âleminden aşağıya doğru inen Nûr-ı iman (iman ışığı) gönülde (kalpte) kendini gösterir (TEKİN, 1991:20).

Bu hususta bir hadis de vardır: "Kalbimiz müstakim olmayınca, hiç birinizin imanı müstakim olmaz. Her kimin ki dili müstakim değildir, kalbi müstakim değildir. Her kimin ki yaptığı işler müstakim değildir, dili müstakim değildir" Bu açıklamalardan anlaşıldığına göre, engellerin kalkması kalpte iman nurunun tecelli etmesiyle başlamaktadır.

Curektin közi aşılsa

Haktıktın tûşer seulesi (s: 181)

Bu düşüncelerle Abay'ın şiirlerinde fikir birliği görürüz. İmanın aslı, hak yolu, Allah'ı sevmek, insanlığı sevmek diyen şair bunların kaynağı olarak kalbi gösteriyor.

"Kalbin gözü açılmak" söyleyişi buna doğrudan işarettir. İlahi nurun kalpte tecelli etmesini "Hak'ın şulesi" tasvirini kullanarak belirtiyor. Bu fikrini şu şiirlerinde daha geniş açıklıyor:

İşteği kirdi kaşırsa,
*Adamnın hikmet kevdesi,*diyor.

Tasavvufî düşüncesinin birleştiği bir nokta da; insanı dünya varlıklarına, gösterişe, geçici tutkulara yönelten, bütün kötülüklerin kaynağı olan nefsin insanda eğitilmesi ile kemal denilen olgunluğa ulaşma düşüncesidir. "Kalbin temizlenmesi kavramıdır". "Şairin isteği ve insan kalbi kirden arınınca insan gönlü hikmetle dolacak" fikri örtüşüyor.

Kirlegen curek özi üşin

"Tura almas este cuınbay"

mısralarında kalp temizlenmeden olamaz, diye ifade ediyor.

"Nefsini bilen Allah'ı bilir" hadisinde olduğu gibi, nefsin eğitilmesi Abay şiirlerinde her türlü yönle ele alınan konulardan biridir.

Şıraklar, ıntaların "meniki" de, %,,
Ten kumarın izdeysin küni, tüni.
Adalettik, arlılık, mahabbatpen-
Üıı coldasın kabirden arı öfkende-,

mısralarında "meniki" ve "ten kumarı" kavramları buna işarettir. Şiirlerinde pek çok söz ve kavramlara derin anlamlar yüklenmiştir.

Abay, şiirlerinde kalp ve gönül kavramlarına geniş anlamlar yüklemiştir. Bunlar bütün şiirlerinde düşünce ve fikirlerinin bir sistemini oluşturan kavramlardır.

Gazalî (öl. 550/1111) imandan şöyle bahseder. "İmanın üçüncü derecesi âriflerin imanıdır. Bu iman yakın müşahede edilen imandır". Fakat her insanın kalbinde böyle bir iman, böyle bir ışık yanmaz. Kuran'da "Allah onların kalplerini mühürledi" (KUR'AN 2. 6-7) şeklinde belirttiği gibi bu ışık ancak Allah'ın seçtiği insanlara verilir. Bunlar peygamberler başta olmak üzere, veliler, yani evliyalar ve hakiki sufîlerdir, yani seçilmiş insanlardır. Bunlar maddi nefislerinin pisliklerinden kurtularak Allah'a yönelmiş olanlardır. Bir çekirdek halinde varolan iman ancak bu insanların kalplerinde iyi eylemler ve işlerle gelişir. Nitekim Kur'an'da "İstediğine ışık verir" denmesinin sebebi budur (K. 24:35:106). İmam Gazalî'nin belirttiği iman Abay'da nasıl görünüyor:

Hakikat ta din-dağı tereninde(s:263)
Kaygı kelse karsı tur, kulay berme,
Kızık kelse, kızılpa, ongakka erme.
Cüregine sungi de, tübin közde,
Sonan tapkan-şın asıl, tastau körme(s:.265)

Alla degen söz cenil,
Allaga auız col emes.
Intalı curek, şın könil
Özgesi hakim kolemes.(s:266)

KAYNAKLAR

AVEZOW,M 1995 **Abay Kunanbayev,** Almatı.

Abay Ensiklopediya 1995 Almatı

AKTAŞ Şerif, 1986 **Edebiyatta Üslup ve Problemleri,**

BANARLI N.Sami, 1971 **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi.**

BEYSENBİYEVK., 1956 **Mirovozzreniye Abaya Kunanbayeva,** Almatı.

CUMALİYEV K., 1960 "Abay Poeziyasının Tili", Kazak Edebiyatının Meseleleri,"' Almatı.

İSEN Mustafa, 1994 **Acıyı Bal Eylemek,** Akçağ Yay., Ankara.

KÖPRÜLÜ F., 1980 **Türk Edebiyatı Tarihi,** İstanbul.

1989 **Edebiyat Araştırmaları.**

KUNANBAYA, 1961 **Şiirleri ve Destanları,** Almatı

KÜLEKÇİN, 1995 **Açıklamalar ve Örneklerde Edebi Sanatlar.**

KOJEKEYEV T., 1970 Abay Satirik, Almatı.

KENJEBAYEVB., 1954 Abay Kazak Halkının Realist Edebiyatının Negizin Saluvşı, Almatı.

MACİT M., 1996 Divan Şiirinde Ahenk Unsurları.

MIRZAHMEDOV, 1982 Muhtar Avezov Jene Abay Tanuv Problemleri Abay Jürgen İzbenen, Almatı.

1985 Abaydın Akındık Destüri, Almatı.

NURKADOVA, 1968 Türk Halk Şiirlerinin Şekil ve Nev'i Türk Şiirlerinin Vezni. Ankara

ONAY T.A, 1996a

1996b

SÜYÜNŞALİYEV 1954

1956 Abay Kazak Halkının Ulı Akını Jene Agartuvşısı, Almatı. Abaydın Kara Sözderi, Almatı.

TEKİ A. Gönül, 1991 "Feyzi Çelebinin Şem ü Pervanesi" Türklük Bilgisi Araştırmaları, Washington: Fahir İz Armağanın, 1-35.

Halk Şiirinde DİVAN/DİVANİ

Yunus ZEYREK

Edebiyat Öğretmeni

Giriş

Halk şairlerinin milli nazım ölçüsü heceyle söyledikleri şiirlerde nazım birimi dörtlüktür (KÖPRÜLÜ, 1980:80). Bunun hilafına çeşitli görüşler ortaya atılmış, beyit yahut mısra olduğu iddia edilmişse de (DİZDAROĞLU, 1969:22), ilmi çevrelerde kabul görmemiştir. Hatta halk şiiri terimi de muhtelif tartışmalara konu olmuştur. Burada söz konusu tartışmalara girmeden şunu söyleyebiliriz ki, halk şiiri, şehir ve tahsil kurumlarından uzak çevrelerde yaşayan topluluklar .arasında yetişen, nadiren medresede okumuş, *"Pir elinden* bade *içerek dili çözülen yahut da* usta *çırak* geleneği ile yetişen" şairlerin düzüp koştuğu şiirlerdir. Halk arasında bunları söyleyenlere tartışmalara konu edilen ne halk şairi, ne de saz şairi denilmektedir. Halkımız âşık terimini kullanmaktadır. Eskiden "kopuzla *türkü* söyleyen" anlamında ozan denilmiş, XV. asırdan sonra *Azeri ve Anadolu* sahalarında aşık, *Türkmen* sahasında da baksı kelimeleri *ozan* yerine kullanılmıştır (KÖPRÜLÜ, 1934:277,292). Saz çalmayan, fakat az çok tahsili olup da şiir söyleyen şairlere "kalem şuarası" adı verilmektedir. Mesela Dertli bir aşık, Bayburtlu Zihni kalem şuarasındandır (TALAT, 1928:7).

Halk şairleri şiirlerinde hece vezninin en çok 7, 8 ve11'li kalıplarını kullanmışlardır. Bu ölçü ve dörtlük nazım birimiyle, özel ezgilerle söyledikleri şiirler, türleri bakımından mani, koşma, varsağı, semai, destan, türkü gibi adlar almıştır (DİZDAROĞLU, 1969:51).

Halk şairleri bu türlerde çok güzel eserler vermişler, hatta bazı deyişleriyle de şöhret sahibi olmuşlarıdır. Öyle ki zamanla bunlar gerek türkü, gerekse Türk müziği formlarında bestelenerek sevilen müzik parçaları arasına girmiştir. Türkü formunda söylenenleri geçiyoruz; şarkı formundakilere birkaç örnek vermek gerekirse, Aşık Ömer'in -mesela- *"Ey çerh-i sitemger dil-i nalana dokunma...", "Ela gözlerine kurban olduğum Yüzüne bakmaya doyamadım ben..* "Seyrani'nin, *"Hüsne mağrur olma ey yüzü mahım..."',* Mehmet Paşa'nın, *"Siyah ebrulerin duruben çatma...";* Bayburtlu Zihni'nin, *"Vardım ki yurdumdan ayak götürmüş..."* mısralarıyla başlayan şiirleri, radyoların Türk müziği

programlarında en çok sevilen şarkılar arasında olduğunu bilmeyen var mı...

Ne var ki, öteden beri halk ve divan edebiyatı ikiliğinin izleri halk şairlerini de etkilemiştir. Bu durum onları divan şairlerinin kullandığı şekil ve ölçüyü de deneme noktasına getirmiştir. Tabiidir ki, bunda aruz veznini başarıyla kullandıkları söylenemez. Bu hususta Köprülü şöyle der "Klasik edebiyatın tesiri altında, XVII. asırdan başlayarak saz şairlerinin eserlerinde eski sadelik, tabiilik, bir kelime ile halk zevki unsurları azalmağa yüz tutmuştur. Gevheri ve Aşık Ömer bu cereyanın öncüleridir: XV ve XVI asır klasik şairleri yine bestelenip terennüm edilmek için bu tanda manzumeler yazarlardı. XVII. asırdan başlayarak saz şairlerinin yazdıkları divanlar, işte onların tesiri altında ve onları takliden yazılmıştır. Saz şairlerinin aruz vezni i!e de eserler yazmağa başlamaları, yine bu cereyanın bir neticesidir. Divanlar aruzun "failatün, failatün, failatün failün"iyle yazılmış manzumelerdir ki, terennüm edilmeye mahsus olduğu için dördüncü mısraları daima birbiriyle kafiyelidir, veya mükerrerdir." (KÖPRÜLÜ; 1962:199)

Divan nedir?

Divan, esasen toplanılan yer demektir. Bu itibarla eskiden davalara bakmak ve iş görmek için toplanılan meclise "divan" denilirdi. Heybetli ve haşmetli toplantılara "Ebu'I-Müslim Divanı gibi' tabir edilirdi.

Hz. Ömer zamanında Medine'de teşkil edilen hükümet dairesine ve o dairede tutulan vazife, ve maaş defterine de -isimlerin toplanmış olması münasebetiyle- "Divan" ismi verilirdi.

Daha sonra manzum sözlerin topluca yazıldığı kitaba "Divan" denildi. Bu kelime önceleri muhtelif şairlerin seçilmiş şiirlerini toplayan antoloji anlamında kullanıldığı halde sonra mutlaka bir şairin şiir defteri anlamında kullanıldı, Fuzuli divanı, Nef i divanı gibi. Küçük divanlara "Divançe" denir.

Eskiden beri Türk edebiyatı, avam ve havasa mahsus olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Hece veznini kullanmış saz şairlerinin deyişlerine "Halk edebiyatı", araz veznini kullanmış şairlerin manzumelerine de "Divan edebiyatı, Klasik edebiyat, Saray edebiyatı" denildi (Edebiyat Lügati, 1973:35).

"Divan" kavramı hakkında bu kısa bilgileri nazara sunduktan soma esas konumuz itibariyle bizi ilgilendiren halk şiirimizdeki "Divan/Divani" sözünün üzerinde durmamız içabeder.

Erzurumlu Aşık Yaşar Reyhani, divani konusunda, "14,15 ve hatta 16 heceli şiirlerdir" demektedir. Sarıkamışlı Aşık Mevlüt Denizer de, "Çok büyük bir yer düşünün, insanlarla dolu. Ses zor yetişiyor. Böyle bir yerde yüksek sesle söylemek lazım. Sonra sözün çabuk bitmemesi, dinleyicilerin kulak kesilmesi için biraz da uzun olması gerekir. İşte on beş heceli şiir olan divan'ın gerçek anlamı buradadır. "Üstadı olan Aşık İhsani'den söylediği bir divaninin ilk hanesi şöyle:

Hayatına yüz yenilmiş zar ararsan işte ben
Gül yanında kan ağlayan har ararsan işte ben
Yaktı yıktı viran etti feleğin fırtınası
Dolu döğmüş sel götürmüş yar ararsan işte ben.
……

Halk şairleri, divan şairleri tarzında eser vermeye başlamalarından (XVII. asır) itibaren çok kusurlu bir şekilde kullandıkları aruz vezniyle söyledikleri manzumelere divan, yahut *divani* diyorlardı. Türk aşıklık geleneğinin kuvvetli bir şekilde yaşadığı Azerbaycan sahasını da nazara alarak konuyu üç bölüme ayırıp biraz daha yakından inceleyelim.

1.Divani Şekilleri

Manzumelerin şeklini incelerken onların kafiye, ölçü ve yerine göre ezgilerine bakacağız (BORATAV, 1982:156). Divanların asıl ve en yaygın şekli murabba şeklidir (BANARLI, 1971:727). Bununla beraber gazel, muhammes, müseddes, musammat biçimleri de vardır (TALAT, 1928:79). En çok kullanılanı ise murabba, yani dörtlüklerden meydana gelen şeklidir. Bunlar için her ne kadar aruzun üç failatün bir failün kalıbı zikrediliyorsa da incelediğimiz birçok divanda, divan şiirinde geçen aruzun zihaf ve imale kusurlarını da göz önüne aldığımız halde bu

ölçünün layıkıyla kullanılmış olanına tesadüf edemedik. O halde bu şiirlerin veznini anızdan ziyade hecenin 15'li kalıbı saymak daha yerinde olur. Nitekim A. Talat da bu noktaya işaret etmektedir (TALAT, 1928:11).

Aşık şiiri formlarından ve aşıkların en çok müracaat ettikleri şiir şeklidir. Usta aşıklar bunu, "Hak kapısı, aşığın mesleği, edep erkanı" olarak görürler. Bütün aşık meclisleri, destan geceleri, gelenek haline gelmiş bir şekilde divani ile başlardı. Aslında divaniler, dört mısralı, on beş heceli hanelerden teşekkül eden lirik şiirlerdir. Gazelden neş'et ettiğine dair görüşler kabul görmemiştir. Gazeller aa, ba, ca.. şeklinde kafıyelenen beyitlerle söylenirken, divaniler birinci hanenin dört mısraı bir, diğer hanelerin üç mısraı bir ve dördüncü mısraları ise ilk haneyle kafiyelidir (HEKİMOV, 1975).

Divan/divani hakkındaki şu sözler R. Nur'a aittir: "Türk mahsulüdür. Saz şairlerinin ispesyalitesidir. Hususi bir ahengi vardır. Saz ve mistik şiirdir. Bestelidir. Gazel şeklindedir. Aruz vezniyle yazılır" (NUR, 1942:c.l,No:13). Türk şiiri hakkındaki makaleler silsilesinden birinde yer alan bu sözlerden öyle anlaşılıyor ki, Rıza Nur, sadece Dertli'nin şiirlerini inceledikten sonra, "Gazel şeklindedir." hükmünü veriyor. Divanilerde önemli olan şekilden ziyade okundukları makamlardır. Hem aruzla, hem de hecenin 15'li, 11'li, hatta başka kalıplarıyla yazılabilirler.

Şunu belirtmeliyiz ki, bizim edebiyat kaynaklarında aruzlu halk şiirleri bahsinde yer alan bu tür, Azerbaycan kaynaklarında "15 heceli" olarak nitelenmektedir. Bizce de böyle demek yerinde olur. Zira biraz yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu şiirlerde aruz oldukça zayıftır. Onları zorla aruza uydurmanın bir anlamı olmasa gerektir. Bununla beraber bu türün bütün örneklerinde ortak olan ve tartışılamayan özellik, genellikle on beş heceli ve ağır söyleyişli olmalarıdır.

Anadolu halk şairlerinin dörtlüklerden meydana gelen divanlarına kafiye şemalarıyla birlikte birer de örnek verelim:

1. aaaa/bbba/ccca...

Ne acayib ruz imiş, cana, ne bayram günleri
Mah-ndar azmeder seyrana bayram günleri
Nice aşıklar gelir kurbana bayram günleri
Can verir biçareler canana bayram günleri.

Yürü hey hercai dilber kaddimi dal eyleme
Aklımı başımdan alıp beni abdal eyleme
Öldür aşıklarını, gel, böyle işgal eyleme
Padişahlar mail olmaz kana bayram günleri.

Der la Mecnuni: Güzel, düştüm mahabbet rakına
Kuh-i Kaf olsa dayanmaz ben fakıyrin ahına
Ey saba bizden selam et ol güzeller şahına
Dahil olsun meclis-i irfana bayram günleri.

2. aaba/ccca/çççа...

Dilbera kıl merhamet şeyda gönül gamlanmasın
Gönlümüz kılma perişan didemiz nemlenmesin
Hiç ne mümkündür efendim gül cemalin seyreden
Bülbül-asa yanılıp payinde sersemlenmesin.

Sun '-i üstad-ı ezel veçhindedir ilme 'l-yakin
Mülk-i hüsnün şahı sensin şimdi bedr-i mehcebin
Sen Süleyman-ı zamansın ey cemal-i hur-i ayn
Vaslın ile şad olanlar nice Hatem 'lenmesin.

Bulmak istersen efendim iptidadan iştihar
Eli bağlı benden oldum sen edersin iftihar
Bağ-ı hüsnün gülşeninden, sür rakibi şehriyar
Beyn-i uşşaka gelüp bir dahi ademlenmesin.

Gel efendim nare yakma Gevheri-i bendeni
Saye gibi yerlere salma garib efkendeni
Hak-i payinden cüda kılma garib şermendeni
Padişahım adem içre adımız kemlenmesin.

Buna bir de *Azeri* sahasından örnek verelim:

Elestiden beli deyen sübhan'a baş endirir

Mehemmed'e tabe olan Gur'an 'a baş endirir
Özü birdi, adı min bir, vehdehüel la-şerik
Ehli mö min görebilmez, pinhana baş endirir.

Ölmeyince bu sevdadan çetin dönem usanam
Hegigetden ders almışam, terigetten sözı ganam
Şah-ı merdan sayesinde elm içinde ummanam
Deryaların gaydasıdı ummana baş endirir.

Biçare Aşıg *Elesker, olma elme* nabeled
Danışmanda doğru *danış,* sözün çıhmasın gelet
Çoh gazansan, az gazansan, beş arşın ağdı helet
Mal-dövlete baş *eğdiren* efsane baş *endirir. (VELİYEV, 1988:540)*

(Beli:evet, min:bin; ganmak: anlamak; gayda: **usul;** ağ: beyaz; **elm:ilim)**

3. abab/cccb/çççb...

Bir onulmaz derde düştüm bu imiş hükmi kaza
Hiç kabul etmez ilacı zahmimiz emlenmesün
Meskenim güzelce yorun çünkü Hak'dandır kaza
Ehl-i hüccac ah edince göz nice nemlenmesün.

Darbıma dağlar dayanmaz kadir idim kuvvete
Bulmadı Lokman Bacı çare yoktur illete
Müjdeci başım götürmez kem haberim
Devlete Nazlıdır Sultan efendim işitip gamlanmasun.

Yetdi ardımdan ecel serheng'i yolum bağladı
Ah-ı hasret, vah-ı firkat yaktı siynem dağladı
Bilmedi ahvali hüccac-i müsulman ağladı,
Nar ile bağrı hacer mi göz nice nemlenmesün

Ser-nigun oldu işiten eşkıyalar ünümü
Beyt-i harem Ka 'betullah 'a çevirdim yönümü
Çağırın gelsün yanıma Kethüda Halil 'imi
Yerime tuğumu çeksün, adımız kemlenmesün.

Katibi der yenilendi yine bu derdim benim
Umarım kim Padişahım dağıtmaz ordum benim
Kethüda 'ma tuğumu ver beldesün yurdum benim
Gayrı defter(-i) vüzerada yerimüz mimlenmesün.

Beş mısralık hanelerden meydana gelmiş muhammes divana Aşık Ömer'den bir örnek:

Gerçi olmuştur mukarrer herkes kar ayrılık
Görmemiştir hiç dahi bir böyle düşvar ayrılık
Hey meded yaktı benim başıma odlar ayrılık
Olmasun hiç kimseler sana giriftar ayrılık
Kime derdim ağlayım der bende de var ayrılık.

Huy edindim kendime ah-ü nedamet etmeyi
Her kimi görsem ana halim hikayet etmeyi
Aleme raz-ı derunumdan rivayet etmeyi
Bilmez idim taliimden ben şikayet etmeyi
Gelmeseydi başıma tekrar betekrar ayrılık.

Kime feıyat ideyim ey çarh-i zalim bi-eman
Kani ya noldu bana yar olduğun devr-i zaman
Tir-i maksudum atılmaz kaddim dmuşken keman
Kimseler bilmez benim halim yaman oldu yaman
Hey ne müşkil derd imiş alemde dostlar ayrılık.

Sureta Mecnun 'a döndüm ağlarım zar-ü zelil
Bin bir adım hürmetiyçün kıl inayet ya Celil
Rahmet eylefazl-ü lutfun kuluna eyle delil
Bir garib iklime düştüm gezerim üryan melil
Vüs'at-i dünyayı kıldı başıma dar ayrılık.

Ey Ömer kar etti mış-i cam-ı firkat aynıma
Şadilik dönderdi yüz gelmez ferahlık yanıma
Ağlamaktan uyhu girmez çeşm-i hun-efşanıma
Destime taş aldırup aheng içun efganıma
Tabl-ı sinem döğdürür her lahza her bar ayrılık.

Usta aşıklar başlıca şu tür divanileri söylerlerdi: Gıfılbend divani, cığalı divani, divani mersiyye, divani hayriyye (öğütleme-üstadname), divani muhammes beyanı hal tarihi manzume,

divani muhammes tecnis, divani müseddes, zincirleme divani, divani eliflam vs.. Bunlar bilhassa Doğu Anadolu halk şairleriyle Azerbaycan aşıkları tarafından söylenirdi. Hepsine örnek vermek yazımızı haddinden fazla uzatacağından birkaçına kısa örnekler verelim:

Divanilerin mısraları ortadan bölünerek sekiz mısralık haneler (bentler) teşkil olunabilir. Durakları: 4+4+3+4=15; yahut, 4+4+4+3=15 şeklinde iken bu defa duraklar: 1,3,5,7. mısralar 4+4; 2,4,6,8. mısralar 4+3, yahut 3+4 şeklinde olur:

Aşıg olan cevab versin
Söylesin dersini görüm
Hegigetten var heberi
Meydana gelsin görüm!
Bellidirse aşıgların
Yetmiş iki yoluna
Hem divani hem tecnisi
İmtahan versin görüm

Bir hanenin bir mısraı hangi sözle bitiyorsa, sonra gelen mısrada aynı söz mısranın ilk sözü oluyor; bu kaide şiirin sonuna kadar devam ediyor. Bu tür divanilere de zincirleme divani deniliyor:

Getdi elleri ihtiyarın ah elersen, gel deyer
Gel deyer, gel igtidarın cehd eler, ister eser
İster eser, gel deyer, indi seni tenzil eler
Sed hazaran onda yetmeı Eleger'in dengine!

Altı mısralı, on beş heceli lirik şiir formu olan divani müseddes, Azeri aşıklarında ilk hanenin mısraları birbiriyle kafiyeli, sonraki hanelerin ilk beş mısraı birbiriyle, altıncı mısra ise ilk haneyle kafiyelidir: aaaaaa, bbbbba... Anadolu aşıklarında ise ilk hanenin mısraları kendi arasında kafiyeli sonraki hanelerin ilk dört mısraları kendi aralarında, son iki mısraları ise ilk haneyle kafiyelidir. Aşık Ömer'den iki hane:

Gah dur bin şevk ile mesrur ider aşk ademi
Gahi s§'atır gehi mehcur ider aşk ademi
Gah zulmette olur pür-nur ider aşk ademi
Gah olur şah-ı Süleyman mur ider aşk ademi
Gah hak-i paler içre Tur ider aşk ademi
Gahi dünyada begayet hör ider aşk ademi.

Gahi gam ayine-i dilde değildir cilvedar
Gah bir ma'sum dur aşk gah dur bi-ihtiyar
Ademe bin türlü suretle görünür aşikar
Saki-i devran elinden geh içirir zehr-i mar
Geh safa camın sunup meyhor ider aşk ademi
Cür 'a-i aşktan yine mahmur ider aşk ademi

On beş heceli mısralan ortadan kırılarak alt alta gelen, muhammes üzerine kurulan 'Divani muhamme tarihi manzumeler, sosyal acıları ağıt edasıyla işleyen türdür. Attı hanesi muhammes divani, yedinci hanesi ise altı mısralıdır. Bu haneye "Mühür bendi" deniliyor ve tarih de belirtiliyor:

Ey mahal gulag asın
Basıbdı tufan *Göğnüğü*
Subhu şam gelire *düşüb*
Eyledi viran Göğnüğü
Bu zalim afat dağı
Ahıttı cövlan Göğnüğü
Bu bela söndürüpdür
Sünbül-i reyhan *Göğnüğü*
Gör neçe lal *eyledi*
Bülbül-i şeyda *Göğnüğü*

……

Göğnüğün *bu zulmüne*
Ölke demiş *gurban* feda
Çin *ü çılpak lerzeleşib*
Çıhartdılar arşa seda
Hılasdı bir azacıg
Galan canlar oldu eda
Neylesin Molla Cuma
Takdirinmiş belki *Huda!*
Min *üç yüz iyirmi* sekiz *(1910)*
Eyledi ferman *Göğnüğü*
Recebül müreccebde

Gıldı perişan *Göğnüğü (HEKİMOV, 1975).*

(Mahal: yer,yurt; subhu şam: sabah akşam; lerzeleşme: titreşme; hılas:kurtuluş)

Bir çeşit müstezat olan ayakll/yedekli divanlar ki, bu divanların mısraları arasına *failatiin/failün* parçasının ilave edilmesiyle meydana gelir (DİZDAROĞLU, 1969:125).

Mübtela-yi aşk olaldan buldu lezzet canımız
Var bizim cananımız
Pak olur her bezmde güller gibi meydanımız
Her dem ü devıanımız
Gelse nadan neş 'e bulmaz bezmimiz varestedir
Aşk ile şayestedir
Can içinde gizlidir her an bizim mihmammız
Böyledir irfanımız.

Mağz-ı Kıır'an'dır muhakkak der tarik-i Mevlevi Ey
Pesendi Mesnevi
Hüccet-i kat'ı olubdur serteser peymanımız Var
bizim imanımız.

Gazel şeklinde yazılmış bir divani için de Posoflu Zülali'den bir örnek:

Biz bu zıdmetler içinden çıkarız bir gün olur Şarka
garba yıldırımlar çakarız bir gün olur.

Kara bulutlar içinden parlayıp şimşek atar
Gök gürülder dolu yağar bakarız bir gün olur.

Kars Batımı Kafkas elinden çevrilen hisarları
Vuruben milli külünkle yıkarız bir gün olur.

Türkiye 'nin güneşinden, bir kıvılcım alırız
Bir cehim olur cihanı yakarız bir gün olur.

Anadolu 'dan Hind ü Çin 'e geçeriz Temür gibi
Himalaya dağlarını çalkarız bir gün olur.

Dağıstan Kırım Kazan İran ü Turan Kaşgar 'ı
İttihadın zenciriyle sıkarız bir gün olur.

Türk doğarız Türk yaşarız Türk gezeriz her zaman
Devrilen Moskof elinden çıkarız bir gün olur.

Der Zülali Dicle Fırat Ceyhun Araslar gibi Cuş
eder deryalara hep akarız bir gün olur.

Belli başlı kaynaklarda tarif edilip örnek verilen divanları Kars ve Azerbaycan aşıklarında daha değişik şekillerde de görebiliyoruz. Onlar bu değişik tarza Şeki/Sicilleme diyorlar. Prof. V. Veliyev bunu şöyle ifade ediyor: "Üstat şairler değişmelerde şairlik istidatlarını göstermek için de divaniye müracaat ederlerdi. Malumdur ki divani şiir şeklinin her bendi dört mısradan ibarettir. Lakin bu formanın kalıbını bir deyişme esnasında Çıldırlı Aşık Şenlik bozmuş, her bendi on yedi mısradan meydana gelen bir sicilleme divani söylemiştir (VELİYEV, 1988:9-10) Tamamı üç bent olan bu divaninin birinci bendini Prof. A. Caferoğlu'nun Toplamaları'ndan alıyoruz:

Ey yanşah düşün sözünü seni müşgül hal eylerem
Gunıdu nıtgı nefesin elfazın lal eylerem
Min tümennikfıetini endiri bir pul eylerem
Geh gurar gurar imtihan olu ezim galmagal eylerem
El içinnen itiğin'salı mesganını çöl eylerem
Kafdar küsdü sigirrisen gışdarını şil eylerem
Ormanda meşe samsan çıngılda çaggal eylerem
Ters pelek yapılı gaban ağzı bağlı mal eylerem
Geh atar sahrayı düze geh nahırda kal eylerem
Geh diyer torvakeş deve fah galtavan fil eylerem
Gatar heyvan zümresine har himara döl eylerem
Cismine vurar palanı endemini çul eylerem
Bend eder tablahan'ya yem suyunu bol eylerem
Boynuna tahar yurarı çalbadara gul eylerem
Enter meymun şebek zozo çarpananı zil eylerem

Er'ölmüş arvat miseili döydürürem dizdlerine
Beykar goca garı kimi mehlil goyar dul eylerem.
……..

Şeki/Sicilleme hakkında M.F. Kırzıoğlu da şu bilgileri vermektedir: "Kuzey Azerbaycan'da Şirvan ilinin Şeki şehrinden etrafa yayılan bir deyiş biçimidir. Divan edebiyatının Terci-i bend'i gibi her hanenin son yaprağından başka, bütün mısraları kafiyeli ve en azından on mısralı ve çoğundan on altı mısralı, üç haneden dokuz haneye değin yedili, sekizli, dokuzlu ve on altılı (on altı heceli) deyiştir. Halk edebiyatının en güç nazım örneği olan Seki'yi en becerikli söyleyen ve güzel parçalar bırakan Kağızmanlı Hıfzi'dir (1918'de Ermeniler şehit etti)" (KIRZIOĞLU, 1962).

Osman Cemal Kaygılı divanilerin 6+5=11l'li hece ölçüsüyle de söylendiğini belirtiyor (DİZDAROĞLU, 1969:124). Sarıkamışlı Aşık Mevlüt Denizer bize "divani" örneği olarak Aşık Sümmam'nin şu şiirini çalıp söyledi, bu şiir hece vezniyledir:

Uyandım gafletten oldum perişan

Bir nur doğdu alem oldu hürişan
Selam verdi bana üç hub dervişan:
Lisanları bir hoş sedası tek tek,

Aldılar abdesti uyandım habdan
Dadiler. Aslımız hak ü türabdan
Okuttular üç harf yeşil kitaptan
Okudum harfini noktasın tek tek.

Okudum harfini zihnim bulandı
Yaralarım göz göz oldu sulandı
Baktım çar köşede kadeh dolandı:
Nuş ettim pirlerin badesin tek tek.

İçtim badesini gördüm rengini
Tam on sekiz sahat sürdüm cengini
Yar yüzünde saydım on beş bengini
Halhalin altında noktasın tek tek.

Dediler: Sümmani gel çekme elem
Adamı çürütür derd ile verem
Seninçin dünyada kavuşmak haram
Böyle yazmış kalem hudasın tek tek.

II.Konuları

Gözden geçirdiğimiz divanilerde başlıca şu temaların işlendiğini gördük: Sevgi, dert, ızdırap, ayrılık, halden şikayet, kahramanlık. Bu hususta V.Veliyev şunları söylüyor: "Halk şiirinde epik temalar işlenirken divani tarzına müracaat edilir. Bundan başka zamandan şikayet, sosyal müesseselere karşı itirazlar da divanilerin konuları arasındadır. Halk şairleri hak, adalet uğrunda mücadele etmek, şer kuvvetlere karşı divan tutmak, felsefi umumileşmeye götürmek ve saadete kavuşmak için dövüşmek vs. temasını liro-epik levhaları, coşkun hisleri divani şeklinde aksettirmişlerdir. Mesela (Kurbani'den):

Felek sennen elleşmeğe bir bele meydan ola
Açıla haggın gapısı edalet-divan ola
Men gelmişdim mürşidimin derdine deva gılam
Ne bileyim men gelince hak ile yeksan ola.

Sevgi teması işleyen divanilerde hayata iyimser bakmak, zorluklara galebe çalmak azmi üstünlük teşkil ediyor. Üstat sanatkarlar deyişmelerde, herbe-zorbalarda, vücutnamelerde öz sevgilerinin şiddetini, felsefi mazmunlu şiir söyleme kabiliyetlerini, şairlik istidatlarını göstermek için divaniye müracaat ediyorlar" (VELÎYEV, 1988).

Kitaplarında divani konusuna geniş yer veren Mürsel Hekimov, "Divaniler, kavga-döğüş ruh haliyle söylenirler. Bilhassa aşık karşılaşmalarında rakibin şuurunu karıştırmak, onu sarsmak ve bir çeşit içinden çıkılmaz vaziyete sokmada sanatkarın hassasiyet, ariflik ve açıkgözlülüğünün işaretidir." demektedir (HEKİMOV).

Gerçekten de yukarıda gazel şeklindeki divaniye örnek verdiğimiz Posoflu Zülali'nin şiiri epik bir divani örneğidir. Aynı şairin 1945'te Ruslar'ın Kars ve Ardahan'ı istemeleri üzerine söylediği dörtlüklerle yazılmış şu koçaklama divanisi de yiğitçe bir karşı koyma niteliğindedir:

Bir karış toprağa verseler cihanı vermeyiz
Parçalasalar eflaki asumanı vermeyiz

Kalbimizde damla icarıdır vatanın her parçası
Göle 'yi Sarıkamış 'ı Kağızman 'ı vermeyiz.

Bir zerreden bir kütleyiz bir ülkede yaşarız
Yediden yetmişe dek serhatlara koşarız
Bir ayak toprak alsalar biz iki dağ aşarız
Dünya alt üst olmayınca bu vatanı vermeyiz.

Der Zülali çek bayrağu orduyla arş ileri
Biz öyle Türk oğluyuz ki dönmeyiz asla geri
Ciğerimizde saklarız Posot Şavşat Çıldır 'ı
Artvin 'i o güzel Kars 'ı Ardahan 'ı vermeyiz.

III.Ezgileri

A. Talat'tan: "Saz şairlerince hususi *bir ahenkle okunan divanın ismi de bu* ahenkten meydana *çıkmıştır. Gazel ve divanları ayırmak için şekilden ziyade* **manaya, bilhassa teganniye** *dikkat etmek ,şarttır.* **Gazel aşk ve sevdayı, gönül** acıları *ve duyguları dile getirdiği halde, divan lakaydi ve laübaliliği ifade* eder" (TALAT). **Gerçekten de A.Talat'**ın **kendi kitabına aldığı divan örneği divanı vasıflandırmasına uygundur:**

Ey hamamcı bu hamama güzellerden kim gelir Ne bileyim ey efendim günde yüz bin can gelir! **Halbuki bizim yukarıda verdiğimiz örneklerde "laubalilik ve lakaydi"den söz edilemez.**

Anadolu halk şairleri saz çalarken hususi bir beste ile okudukları divanların *"Hafdi,* **Orta, Konya, Yenikapı" gibi muhtelif havaları vardır. Aralarındaki fark yazılışta değil, rast, uşşak, karcığar gibi makamlarla bestelenmiş olmasmdandır(MEVLEVİ, 1973:36).**

Harbi bir edayla söylenen divaniler, yumuşak sadalı güzellemelerin zıddıdır. Osmanlı divanisi döğüş, cenk sahnelerini hatırlatırken, baş divani, ağır, gamlı ve sitemlidir (HEKİMOV).

KAYNAKLAR

BANARLI, Nihad Sami 1971 **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,** İstanbul

BORATAV, P.N. 1982 **Folklor ve Edebiyat,** İstanbul

HEKİMOV, M. 1975

DİZDAROGLU, Hikmet 1969 **Halk Şiirinde Türler,** Ankara

1987 **Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatından Hususi Kurs,** Bakü

KIRZIOĞLU, Fahrettin M. **Aşıg Şe'rinin Növleri,** Bakü

1962 **Halk Edebiyatı Deyimlerimiz,** Türk Dili

KÖPRÜLÜ, M. Fuad 1934 **Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar,** İstanbul

1962 **Türk Saz Şairleri,** Ankara

1980 **Türk Edebiyatı Tarihi**

NUR, Rıza 1942 **Tanrıdağ, C.l,No:13**

MEVLEVİ, Tahir-ül 1973 **Edebiyat Lügati,** İstanbul

TALAT, Ahmet 1928 **Halk Şiirinde Şekil ve Nevi,** İst.

VELİYEV, Vagıf 1988 **Azerbaycan Edebiyatı İncileri**

Kitap Dünyasından:

ŞAİR MAHTUM KULU HAKKINDA KİTAPLAR

Doç. Dr. Lyubov A. TATLIYEVA
Azadı Diller Ens. Öğr. Gör.

Türkmen Türkçesinden Aktaran
Yusuf AKGÜL

Ünlü Türkmen şairi Mahtum Kulu'nun popülerliği onun talihli oluşundan gelir. Şiirlerine duyulan ilgi ve istek ebediyen sürecektir. Şairin çeşitli dillere çevrilen şiirleri binlerce insan tarafından okunmakta olup, ünü Türkmenistan sınırlarını aşarak umumi anlamda bütün Türk milletine mal olmuştur.

Bu ilginin kaynağım, henüz şair hayatta iken tespit etmeye çalışan sevenleri, Mahtum Kulu'nun edebi kişiliğini, hayat mücadelesine ve feodalizm devrindeki Türkmen toplumunda meydana gelen ihtilaflara bağlı olarak açıklamışlardır. Devirlerin geçmesi ve nesillerin değişmesi Mahtum Kulu'nun şiirlerinin değerini hiç değiştirmemiş, bu müstesna abideler varlıklarından hiçbir şey kaybetmeden korunup gelmişlerdir.

Zaman gösterdi ki, Mahtum Kulu'nun edebi üreticiliğine olan ilginin ana sebebi, şairin düşüncesine ve ruhuna tesir edebilmesinden kaynaklanmaktadır. Şair, Türkmen halkıyla birlikte komşu Doğu halklarının folklor ve edebiyatı ile de yakından ilgilenmiştir. Sanki Mahtum Kulu'nun insan kalbini etkilemek için kullandığı bir "sır" var gibidir. Ve şair bu niteliğinden şiirlerinde ustaca faydalanmıştır. O, şiirle insan istikbalinin aydınlığını, yaşayışının güzelliğini ve Türkmen halkına "ümitli olmak" gerektiğini anlatıyordu.

Türkmen nazmında ilk olarak düşüncelerini aydınların dili ile değil de, halkın diliyle yazıya geçiren Mahtum Kulu'nun şiirlerinde ülkenin sıkıntıları, vatanın düştüğü ölüm hastalığı, beyler arasındaki kavgalar, yabancı istilacılara karşı yürütülen başkaldırı hareketleri...gibi konular yer almaktadır. Vatansever şair, "Türkmen beyliklerini birleştirmek düşüncesinin savaşçısıdır. Şiirlerinde de yabancı işgalcileri yenebileceklerine dair "ümit" dolu seslenişleri vardır.

Milli-manevi temaların yanı sıra dünyevi güzelliğe de gereken değeri veren şairin şiirlerinde "kadın güzelliği"nin de yer aldığını görüyoruz. Böylece şair yönüyle Mahtum Kulu'da insan sevgisine dayanan etkileyicilik ve felsefeye dayalı "akılcı fikirlenme" birbirini bütünleştiriyor.

Mahtum Kulu Avrupa'da XIX. yüzyılda tanınmaya başlandı. Bunda A. Hodake Boreyko, N. Samoyloviç, Y. Bertels, A. Posteluyevskiy gibi alimlerin çalışmaları ve ilmi yayınları önemli derecede etkili olmuştur.

Mahtum Kulu kendisini "Türkmenin" adlı şiirinde, "Mahtum Kulu Sözler Dili Türkmenin" mısralarıyla tanıtmakta, halkının ve devrinin bütün problemlerini ve sosyal hayatını derin bir biçimde şiirlerinde anlatmaktadır. O halkının dili, daha doğrusu ruhudur.

Şairle ilgili veya şairi ilgilendiren olaylar artık eski devirlerde kaldı. Şiirlerindeki sosyal realite de kısmen değişti. Fakat her yeni kuşak Mahtum Kulu'da kendisinden, kendisine yakın bir şeyler bulabiliyor. Çünkü onun şiirlerinde insan sevgisine ve yüksek hümanizm duygusuna ait fikirler fışkırmaktadır. İşte bütün bunları göz önüne alan Türkmen yazarları kendi eserlerinde, şairimizin "edebi tip'ine yer vermişler, Mahtum Kulu pek çok edebi eserin, romanların, hikayelerin, denemelerin kahramanı olmuştur.

Ünlü Türkmen yazarı T. Taganov'un "İncili Hazine" adlı hikayesinde, Mahtum Kulu'nun hayatında önemli yer tutan Asrrabat hanına esir olması konu edilmektedir. Köydeşleri Mahtum Kulu'nun şiirlerine "İncili Hazine "adını vermektedirler. Hikayede Mahtum Kulu, asırların nazım kültürünü kendisinde toplayabilen derin düşünceli bir şahsiyet olarak gösterilmektedir.

Bu eserde Mahtum Kulu halk hayatını anlatırken, Benli ile karşılaşırken veya tek başına kaldığında, esir düştüğünde hep şiirle ve şiirsel duygularla içice sarmaş dolaştır. Şair düşmanlarına şöyle seslenir:

"Ayaklarımı kırsanız bile diz çökmeyeceğim. Şiirlerimi ateşe atsanız da onlar yanmayacaklardır. Tıpkı kuşlar gibi dünyaya uçacaklar ve yaşayacaklardır. Ne yaparsanız yapın, boşuna. Çünkü ben onları yaşamaları için ürettim..."

Arkadaşları-dostları sevgili şairlerini esirlikten kurtarırlar, fakat kara bir haber mutluluklarını unutturur. Mahtum Kulu; Benli'yi ebediyen kaybetmiştir. Çünkü o, zengin bir adamla evlendirilir. Artık Mahtum Kulu'nun şiirleri üzüntü ve ayrılık yüklüdür. O artık Firaki (Pıragı)dır (TAGANÖV, 1995).

K. Kurbansahtov "Davet" adlı hikayesinin konusu Mahtum Kulu'nun padişah tarafından İran'a davet edilmesidir. Şair padişahın davetini kabul etmez. İran istilacıları da Mahtum Kulu ve arkadaşlarını esir ederler. Zorlu bir savaştan sonra arkadaşları kendilerini rehin bırakmak suretiyle şairi geri alırlar. Mahtum Kulu kurtulur, ancak obasına dönmez. Kendisini kurtaran arkadaşlarını kurtarmak için geri döner.

Hikayede Mahtum Kulu keskin zekalı, mert, istidat sahibi, halkını seven ve onun istikbali için çalışan, sözüne sadık, dostluğa vefalı bir şahsiyet olarak tanıtılmaktadır (KURBANSAHATOV, 1965).

H. Durdıyev'in "Mahtum Kulu Hakkındaki Düşünceler" adlı kitabında, şairin ömrü ve üreticiliği ile ilgili 12 deneme yazısı yer almaktadır.

"Kutsal Kaynak" başlıklı birinci deneme yazısında, yaşlı bir bahşinin yeğenini Mahtum Kulu'nun üreticilik pınarıyla tanıştırdığı hikaye edilmektedir. "Şairin Çağrışı" başlıklı ikinci deneme edebi araştırmalar, şairin üreticilik tarihi, ilk şiir kitabının yayınlanması gibi konularda bilgiler verilmektedir. "Dahiyi Meydana Getiren Asırlar" başlıklı yazıda da Mahtum Kulu'nun yaşadığı çağ, hayat hikayesi ve bazı tarihi olaylar ele alınmaktadır: Yazar H. Durdıyev, bu denemenin bir yerinde "Türkmen topluluğunun yaşayış imkanları ve çektikleri zorluklar içerisinde Mahtum Kulu gibi büyük bir şairin doğması ve yetişmesi harika bir olgudur", diyor.

Yazarın "Vaaz Etme Misyonu" başlıklı denemesinde ise şairin topluma ve toplum hayatına gösterdiği ilgi anlatılmaktadır. Yazara göre, şair dünyevi tefekkür noktasından hareke ederek insanların akıllarına, vicdanlarına hitap etmek suretiyle namus duygularını harekete geçirmeye ve onları uyarmaya çalışmıştır.

Şiirlerinde insanın mükemmelliğe ulaşmasının çok zor olduğunu ifade eden Mahtum Kulu, fikirlerini kendi hayatında uygulayarak halkına yol gösterir. O halk için dini bir önder olmakla birlikte, "büyüklüğün" de sembolü idi (DURDIYEV, 1988).'

Tanınmış Türkmen yazar ve şairi Berdi Kerbabayev "Mahtum Kulu" adlı manzum piyesini şairimizin 250. Doğum günü münasebetiyle düzenlenen kutlamalarda takdim etmiştir.

Berdi Kerbabayev bu eserinde, Mahtum Kulu'nun hayatından birkaç kesiti tarih tablosu üzerinde tasvir etmektedir. Hive Hanı ve İran Şahı Türkmen halkım boyun eğdirmenin hesapları içindedir. Türkmen boylarının birleşmesini ve vatanın düşmanlardan korunmasını asıl tema olarak alan piyeste Mahtum Kulu hem üstat bir

şair, hem de bir halk adamıdır. O halkın içinde ve halk için yaşıyordu. Bütün çalışmaları ve gayretleri, bütün fikirleri halkla ilgilidir, halka yöneliktir. O mertliği ve hitabetleriyle soydaşlarına mücadele ilhamı veriyordu. Zafer kazanmak zor oldu. Arkadaşları vefat etmiş, Benli esir olmuş, şairin kitapları ve şiirleri de yakılmıştır.

Seyirci üzerinde etkileyici izler bırakan piyes, Mahtum Kulu'nun mücadelesi ve edebi kişiliğine karşı hayranlık duyguları uyandırmıştı (KERBABAYEV, 1960).

Türkmen romancısı ve oyun yazarı K. Kulıyev "Mahtum Kulu" adlı romanının yardımıyla çağdaş okuyucuyu XVIII. asra götürmektedir. Yazar Mahtum Kulu'nun çektiği sıkıntılarla birlikte Türkmen halkının toplumsam bağımsızlık savaşını de bu eserinde ele almıştır. Roman 2 bölümden ibarettir. Bu bölümlerde Türkmen klasik şairi Mahtum Kulu'nun felsefi ve hümanist düşünceleri tasvir edilmektedir.

Romanın birinci bölümü "Mahtum Kulu'nun Gençliği" adım taşıyor. Bu bölümde Mahtum Kulu tıpkı diğer arkadaşları gibi kendi hayatını yaşamakta, fakat yetenekleri ve becerileri onu arkadaşları arasından sıyırarak seçkin bir konuma getirmektedir. Genç Mahtum Kulu'ya herkes saygı duyuyor, köyünün yaşlıları onu meşveretlere çağırarak düşüncelerine başvuruyorlar, teklif ve görüşlerini dinliyorlar.

Romanda Mahtum Kulu'nun Benli'ye duyduğu sevgiyi anlatan bölümler de etkileyicidir. Şairin sevdalısı çok güzel ve melek gibi bir kız imiş. Mahtum Kulu Hive'nin ünlü medreselerinde eğitim almış, hayatının her gününü bilgi almak, dünyanın iyilik ve kötülüklerini anlamak ile geçirmiş. Bunların hepsini onun şiirlerinde bulabiliriz. Başına felaketler gelmiştir: Kardeşinin esir edilmesi, annesini ölümü, Benli'nin evlendirilişi...Ancak hayat kendi akışı içinde akıp gidiyordu. Mahtum Kulu tarlada çalışıyor, işi başından aşkın olmasına rağmen kağıt kalemi elden bırakmıyordu. Roman sayfaları şairin hayatı ile ilgili şiirlerle doludur.

Mahtum Kulu'nun başına nice çetin ve güç durumlar gelmiş olsa da, geleceğin daha güzel ve daha sevindirici olacağına dair inanç romanın birinci bölümünde tekrarlanıp duruyor.

Romanın ikinci bölümüne "Sıkıntılı Günler" adı verilmiş olup, bu bölümde 60 yaşındaki Mahtum Kulu'nun hayatı anlatılmaktadır. Benli'ye olan trajik sevgisi, babasının ve iki oğlunun ölümü artık geçmişte kalmıştır. Yani artık ne ümit kalmıştır, ne de mutluluk...Sadece yaşlılık vardır ve onu gitgide kuşatmaktadır.

Bu bölümde ayrıca İran Şiilerinin Türkmen topraklarına yaptıkları yağma ve baskın hareketlerinden söz edilir. Köylüler düşmanlarından öç almak için yürüyüşe geçerler. Onlarla birlikte 60 yaşındaki Mahtum Kulu da yürümektedir. Bu yürüyüşte Mahtum Kulu kaybolan ağabeyini bulmanın heyecanı içindedir. Ayrıca bu yürüyüş ona kendisinin sadece kendi ülkesinde değil, komşu ülkelerde de tanındığını gösterir. Romanda yazar, Türkmen tabiatım da özgün bir tarzda tasvir etmektedir.

KAYNAKLAR

DURDIYEV, H. 1988 Hakkında Düşünceler, Denemeler, Bilim Ocağı.

KERBABAYEV, B. 1960 Mahtum Kulu, Piyes.

KURBANSAHATOV, K. 1965 Mahtum Kulu Davet, Hikaye.

KULIYEV, K. Mahtum Kulu, Roman.

TAGANOV, T. 1995 İncili Hazine, Hikaye

Kitap Dünyasından:

TÜRK-BULGAR DİL İLİŞKİLERİ KONUSUNDA DEĞERLİ BİR KİTAP

Alf Grannes, Turco-Bulgarica. Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian, Turcologica, Band: 30, Herausgegeben von Lars Johanson, Harrassowitz Verlag 1996, Wiesbaden, IX+320 s.

Doç. Dr. Hayriye (Süleymanoğlu) YENİSOY

A.Ü.D.T.C.F. Bulgar Dili ve Ed. B. Öğr. Üyesi

Türkçe'nin Balkan dillerine etkisi geçen yüzyılın ikinci yarısında bilim adamlarına araştırma konusu olmaya başlamış ve ilk eserler 1880'lerde yayımlanmıştır. Fr. Miklosich "Die türkischen Elementen in den südost-und osteuropâischen Sprachen" (Wien, 1888) başlıklı eserinde konuyu daha geniş bir çerçevede ele alarak Türkçe'nin Doğu ve Güney - Doğu Avrupa dilleri üzerine yapmış olduğu etkiyi incelemiştir. 1930 ların başında Danimarkalı dilci K. Sandfeld Türk-Balkan dil ilişkilerini konu seçerek "Linguistique Balkanique" (Paris, 1930) eserini yazmış ve bu eser BALKANOLOJİ nin başlı başına bir bilim dalı olarak gelişmesinin başlangıcını oluşturmuştur.

Türkçe'nin Bulgar diline etkisi Bulgar dilcileri ve yabancı bilim adamlarınca araştırılmaktadır. Bu etkiyi araştıranlardan biri de Norveçli dilci Alf Grannes'tir. Araştırmacının bu alanda ilk yayımlanmış makalesi "Les el6ments d'origine turque dans la langue du plus celebre roman bulgare du XIX siele, "Sous le joug" d'ivan vazov" (Oslo, 1969) başlığını taşımaktadır. Bundan bir yıl sonra da "Etudes sur les turcismes en bulgare" (Oslo 1970) başlıklı araştırması bir kitap halinde basılmıştır. Bu eserde Bulgarcanın eksik dağarcığındaki Türkçe unsurların fonetik tahlili yapılmış, birtakım kelimelerin de etimolojik açıklamasına gidilmiştir. 1970'li yılların başından bu yana araştırmacının bu konuya ilişkin bir hayli makalesi dilcilik dergilerinde ve bilimsel derlemelerde yayımlanmıştır.

1996 yılında A.Grannes'in Türkçe'nin Bulgarcaya etkisini içeren 320 sayfalık bir kitabı yayımlandı Eserde kısa bir ön söz ve 12 başlıkta verilmiş araştırmalar yer almaktadır.

Ön sözde söz konusu kitaptaki makaleler de dahil, bu alanda araştırmaların sırf Slavistler tarafından yapıldığı ve bu yüzden de araştırmalarda birtakım eksikliklerin bulunmasının doğal olduğu vurgulanmakta, bununla ilgili de T. Kowalski'nin 1932'de söylemiş olduğu fikri hatırlatılarak Oryantalistler tarafından bu konuda çok az yapıldığına,onların katkılarının da sadece Slavistlerin hatalarını göstermekten ibaret olduğuna dikkati çekmektedir. A. Grannes, bundan önce değişik makalelerindeki ve yararlandığı sözlüklerdeki hataları düzeltmeyi de amaçladığını bildirmektedir.

Araştırmacının da kaydettiği gibi, kitaptaki makalelerin çoğu XIX. yüzyılın Bulgar dili ve XX. yüzyılın Bulgar dilini ele almaktadır. Bulgar konuşma dili geçen yüzyıl, özellikle Doğu Bulgaristan'da Türkçe'nin güçlü etkisi altında bulunmuştur. XIX. yüzyıl sanat eserleri de bu güçlü etkiyi yansıtmaktadır.

Dili arındırma eğilimleri ve toplum yaşamındaki değişiklikler, XX. yüzyıl boyunca Türkçe'nin etkisinin azalmasını sağlamıştır. Buna rağmen dilin diyalektikleri ve argolarında itiraf edildiğinden yine de daha çok Türkçe'nin etkisi bir gerçektir. Totaliter rejimlerin ortadan kalkması ve Pazar ekonomisinin, açık toplum unsurlarının faaliyete geçirilmesi de dil durumunu etkiledi. Bu, sadece yabancı, özellikle İngiliz- Amerikan dillerinden kelimelerin alınmasıyla değil, aynı zamanda yazı dilinde ağız ve argolardan da kelimelerin kullanılmasında liberal bir tutum izlenmektedir. Lengüisik purizme karşı bir tepki olan bu sürecin Bulgarcada da izlenmesi mümkündür.

Turkish influence on Bulgarian(s. 1-30) başlıklı makale önsözden hemen sonra geliyor. 1988'de Folia Slavia'da çıkmış makalenin genişletilmiş bir biçimidir. Kitabın bu birinci yazısı genelleştirici bir nitelikte olduğu için, üzerinde daha ayrıntılı durmayı uygun bulduk.

Makalede Osmanlı döneminde Türk kültürünün ve Türk dilinin Bulgarlara etkisinde daha belirgin nedenler olarak şunlar gösterilmekte:

1.Türk askeri ve idari personelin varlığı

2.Bulguristan'm birçok bölgesinde, özellikle Doğu Bulgaristan'da Türklerin yoğun bulunması

3.Balkan halklarından bir bölümünün islamlaştırılması ve böylelikle Balkanlarda Türk İslam kültürü ve Türkçe'nin etki alanının genişlemesi

4.Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet dili olan Türkçe'nin yüksek prestiji. Türk dili, büyk ve etkili doğu (oryantal) medeniyetinin dili (Langue de civilasatioh) olmuş, Bulgarca ise önemsiz prestijli, yerel bir ağız durumunda bulunmuştur deniyor. Burada bir parantez açarak bu düşünceyi ortaya attığı için A. Grannes'in kimi Bulgar bilginleri tarafından eleştirildiğini, ancak araştırmacı daha sonraları yazdığı makaleleriyle de kendisinin bu düşünceyi ortaya koymakla haklı olduğu-nu inandırıcı bir biçimde örneklerle gösterdiğini hatırlatmalıyız.

Türkçe'nin Bulgarlar arasında yayılmasında geniş ölçüde bulunan bilengüizm (iki dillilik) önemli rol oynamıştır. Doğu Bulgaristan'da ve Türklerin yoğun olduğu öteki bölgelerde Bulgar halkı, özellikle erkekler iki dili de çok iyi biliyordu, deniyor ve günümüzde de Bulgar ağızlarında Türkçe alıntıların sayısının oldukça yüksek olduğu vurgulanıyor.

Yazıda Türkçe'nin Bulgarca üzerine yaptığı etkileri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra özet olarak bu etkinin dilin alt sistemlerindeki yeri şöyle sıralanıyor:

Leksik sistem; Dilin kelime dağarcığı yabancı dil etkilerine açıktır. Çağdaş Bulgar yazı dili sözlüğünde Türkçe alıntılar sayıca beşinci yerde bulunduğuna işaret ederek, Bulgarca' daki Türkçe alıntıların küçümsenildiği, kimi Bulgar araştırmacılar tarafından bu alıntıların sayısı azaltılarak verildiği, örneğin K. Popov'un Bulgarcadaki Türkçe alıntıların sayısı iki bini aşmadığı düşüncesinin pek inandırıcı olmadığı kaydedilmekte. Geçen yüzyılın seksenli yıllarında Petko Slaveykov'un hazırlamış olduğu Türkçe alıntılar sözlüğünde bunların sayısı on bin dolayındadır. Ancak ne yazık ki, bu sözlük bugüne kadar yayımlanmamıştır denilmekte, bu güne kadar Bulgarcadaki Türkçe alıntılar sözlüğünün yazılmamış olmasının da üzücü bir olay olduğu vurgulanmaktadır.

Semantik bakımdan; Türkçe alıntılar Balkan dillerinde yemek adlarından başlayarak ayıp sözlere kadar yayılmıştır. Bugün de Batılı turistler Bulgaristan'ı ziyaretlerinde yemek adlarının Türkçe kökenli kelimelerden ibaret olduğunu görünce hayrette kalmaktadırlar.

Türkçe alıntıların büyük bir bölümü de soyut kavramlar olduğu unutulmamalıdır.

Anlam bakımından genel olarak Türkçe a-lıntılar Türkçedeki anlamlarını Bulgarcada da korumuşlardır.

Paralel Kelimeler (dubletler);Yapılan araştırmalar göre, başka dillerdeki alıntı kelimeler olduğu gibi, Bulgarcadaki Türkçe alıntılar da Bulgarca kelimelerle paralel kullanılmış ve dubletler oluşturmuşlardır. Örneğin Bulgarca 'grija'-Türkçe 'kahır' Bulgarca 'prozorets'-

Türkçe 'pencere' vb. Osmanlılar döneminde bazı kavramların Bulgarca ve Türkçe kelimelerle ifade edilmesinin kaçınılmaz olduğu da belirtilmektedir.

Makalesinin bundan sonraki bölümünde de A. Grannes özel isimler-kişi adları ve yer adları konusunu ele alıyor. Bulgarların Hristiyan dinine hizmet ettiklerinden dolayı kişi adlarında Türkçe'nin etkisi görülmediğini yazıyor. Türkçe kökenli kişi adlarından Kurti, Karo, Sevda, Sultana vb. örnekler dışında Türkçe'nin etkisi görülmemektedir. Ancak soyadlarda durum başkadır. Bugün de Bulgarların soyadlarında Türkçe'nin güçlü etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Hatta olumsuz nitelik ve olumsuz belirti bildiren soyadlarının sayısının da az olmadığına işaret edilerek Berbatov, Bitliev, Iribacakov gibi soy adları örnek gösteriliyor.

Sentaks alt başlığında da Türkçe kelime birleşmeleri, isim tamlamaları örnek tutularak Türkçe kurallara uygun Bulgarca kelime birleşmeleri yapıldığı açıklanmaktadır. Bulgarcada kelime birleşmesini oluşturan kelimeler arasında cins (eril, dişil ve orta cins) bakımından ve teklik-çokluk bakımından uygunluk gerektiği halde bunların bir çoğunda böyle uygunluğun bulunmadığı da Türkçe'nin bir etkisi olarak gösterilmektedir: Serbez adam (eril), serbez kadın (dişil), serbez çocuk (orta cins); serbez kızlar (ikinci kelime çoğul) gibi örneklerde kelimeler arasında söz konusu uygunluk yoktur, çünkü Türkçe'den geçmiş serbest sıfatı Bulgarcada da değişmezliğini korumuştur.

Kitaptaki ikinci makale Les turcismes dans l'oeuvre de Dobri Vojnikov (1833-1877), le premier drama turge bulgare (s.31-84) başlığını taşıyıp ilk önce Universitet i Bergen, Russisk İnstitutt, Skrifter 7, Bergen 1992'de yayımlanmıştır. Geçen yüzyılın ortalarında yaratıcılığını sürdüren ve Bulgar edebiyatında ilk Bulgar dram yazarı olarak yerini alan Dobri Voynikov'un kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verildikten sonra sanatçının kullanmış olduğu Türkçe kelimeler alfabetik bir sırayla sıralanmış sonra da bunların lengüistik stilistik açıdan değerlendirilmesine geçilmiştir. Türkçe alıntıların özellikleri ve sık kullanılışları (frekansları) bakımından da bilgi verilmektedir.

Bu yazıyı izleyen üçüncü, dördüncü ve beşinci makalede ise İvan Vazov'un eserlerindeki Türkçe alıntılar söz konusudur. İvan Vazov Türkçe kökenli alıntılara her nekadar da olumsuz baksa, yine bunlarsız eserlerini yazamadığı bir gerçektir. Kitaptaki üçüncü makalenin başlığı The attitude of the great Bulgarian vvriter ivan Vazov towads Turkish loamvors in his mother tongue: A balanced view of a delicate matter olup 85-98. sayfaları kapsamaktadır. Makalenin başında İvan Vazov'un çağdaş Bulgar edebi dilinin biçimlendirilmesindeki rolü üzerinde durulmuş, daha sonra yazarın dilindeki Türkçe kökenli alıntılar imla ve anlatım bakımından ele alınarak bilgi aktarılmıştır.

İvan Vazov'un "Esaret Altında" başlıklı romanının dili değişik yönlerden ele alınarak bir çok araştırmacı tarafından değerlendirilmiştir. Romanda yazarın kullanmış olduğu Türkçe alıntılar da bir kaç araştırmaya, birkaç doktoro tezine konu olmuştur. Les turcismes dans le plus celebre roman bulgare, Sous le joung d'İvan Vazov (s. 99-119)başlığmı taşıyan dördüncü makalede A. Grannes'in de adı geçen romanda rastlanan Türkçe alıntılar üzerinde durduğu görülüyor. Makalenin ilk yayımlandığı yer, Nors Tidsskrift for Sprogvitenskap, 23, 1969, s.l47-170'tir. Ancak daha sonra genişletilerek, roman üzerine yapılmış yeni araştırmalar da değerlendirilmiş ve makalenin bu varyantında ilginç sonuçlara varılmıştır. Romanda kullanılmış Türkçe alıntılar söz bölükleri olarak gruplaştırılmış ve istatistik veriler gösterilmiştir. Beşinci makalede yine İvan Vazov ile ilgilidir: Les elements turcs dans la prose epistolaire d'İvan Vazov (s. 120-134) başlığını taşımaktadır. İlk basılan yer: Cahiers balkanigues, 12, Linguistique, ANALCO, Paris, 1988 (s.211-235). Bu makalede de Türkçe kökenli kelimeler ele alınmıştır.

Altıncı makalede 1920 Terde Şumnu Bulgarlarının dilinde rastlanan Türkçe alıntılar araştırılarak, bunların alfabetik sıraya göre listesi yapılmış ve her birinin açıklaması verilmiştir.

Yedinci, sekizinci dokuzuncu ve onuncu makalelerde ise Türkçenin kelime türetici -lık (-lik, -luk, -lük) eki araştırma konusu olmuştur. Bulgarcada günümüzde de Türkçe -cı (-ci, -çi), -lık (-lik) ve -lı (-li) ekleri ile yeni kelimeler türetilmektedir. Alf Grannes dört makalesinde de -lık

ekini araştırır ve bu hem Türkçe kökenli hem de Bulgarca kökenli kelimelere eklenerek yeni kelimelerin türetildiğini, bu ekin Bulgarcada çok işlek bir ek olduğunu pek çok örnekle göstermektedir.

Loan compounds in Bulgarian reflecting three types of Turkish izafet -constructions (s.250-258) başlıklı makalesinde ise Alf Grannes Türkçe izafetin yapılış kuralları, izafet türleri ve anlamları üzerinde durarak Bulgarcada izafetlerin de yerini göstermektedir. Bu yazı A. Grannes, 1981 (23 Mayıs-3 Haziran) yılında Sofya'da düzenlenen Birinci Uluslararası Bulgaroloji Kongresinde bir bildiri olarak okumuş ve büyük tartışmalara neden olmuştu. Daha sonraları araştırmacının bu makalesi üzerine sekiz eleştiri yayımlanmıştır. Bildiride birinci ikinci ve üçüncü türlü izafet hakkında bilgi verilmiş,birçok örnekle de Bulgarcada da bunların varlığı sergilenmişti. A. Grannes, verilen sorulara ve yapılan konuşmalara tatmin edici cevap vererek tamlamalardaki (izafetlerdeki) vurgunun Bulgarcada da yerini koruyup korumaması, izafetlerin fonetik ve morfolojik açıdan Bulgarcada adaptasyonu, Slav dillerindeki tamlamalarda tamlanan başta, tamlayanın sonda bulunduğu, Türkçede ise tam tersi-tamlayan başta, tamlanan ise sona geldiği vb.,sentaktik bağlantının tanılamayı oluşturan iki kelime arasında nasıl gerçekleştirildiği hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve Kongreye katılanlar tarafından alkışlanmıştı.

Kitabın sonunda da Le redoublement de type turc àm-initial dans les langues des Balkans et du Caucase (s.259-286) başlıklı makale bulunmaktadır. Türkçe'de sık kullanılan ve 'm' sesinin ikinci kelimenin başına getirilmesiyle yapılan ikilemeler bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Türkçe'de at-mat, çocuk-mocuk, filan-milan gibi ikilemeleri kısaca açıkladıktan soma araştırmacının Balkan dillerinde, Kafkas dillerinde, Rusça ve Ukraynacada bu ikilemelerin durumunu pek çok örnekle sergilediği görülmektedir. Bulgar bilgini Benü Tsonev'in: "Türkçe'nin etkisini şu ikilemlerde seziyorum. Örneğin çakı-makı (nojçeta-mojçeta), pestil-mestil. İkinci kelime her zaman 'm' ile başlar. Türkçe'de de böyledir." Fikrini tekrarlayarak bu tip ikilemelerde bir çok dilde Türkçe'nin etkisi bulunduğu sonucuna varılmaktadır.

Kitabın son bölümünde kısaltmalar ve geniş bir bibliyografya yer almakta, en sonunda da kitapta verilmiş Türkçe kelimeler bir araya toplanarak alfabetik sırayla bir sözlük halinde okuyucuya sunulmaktadır.

Bu önemli ve değerli eseri yazdığı için Alf Grannes'i içten kutluyor ve bundan soma sadece Slavistlerin değil, Türkologların da Türk-Balkan ve Türk-Slav dil ilişkileri konusunda daha aktif olmalarını diliyorum.

Dergi Yayın ilkeleri

- Dergiye gönderilen yazıların başka bir yerde yayınlanmış veya yayınlanmak üzere gönderilmiş ya da daha önce kongrede tebliğ ve özeti sunulmuş çalışmalar olması durumunda, belirtilmek koşulu ile, Yayın Kurulu tarafından uygun görülmesi halinde yayınlanabilir.

- Gönderilen yazılar standart daktilo kağıdının bir yüzüne iki satır aralıklı olarak daktilo ile yazılmalı ve sayfanın iki yanından 3' er cm. boşluk bırakılmalıdır. Yazıların diskette verilmesi tercih edilir. Elde yazılmış yazılar kabul edilmez.

- Gönderilen yazılar mümkünse Türkiye Türkçesi ile yazılmalıdır. Değişik alfabe ve dillerde (Kiril, Arapça, Farsça vb.) gönderilen yazılar yazı kurulu gerekli görürse Türkiye Türkçesine aktarılacaktır.

- Şekil, fotoğraf, grafik, çizim ve şemaların tümü numaralandırılarak yazıda yeri geldikçe belirtilmelidir. Ayrıca makale yazarının adı, şekil numarası, başlığı, varsa alt yazısı yazılarak ayrı bir zarf içinde gönderilmelidir.

- Yazı içinde gönderme yapılan dipnotlar metin içinde gösterilmeli; ayrıca kaynakça düzenlenmelidir.

- Yazı kurulu bütün yazıların redaksiyonunu ve gerek gördüğünde yazıdaki fikrin bütünlüğünü bozmamak kaydıyla kısaltılmasını yapabilir.

- Dergi yayın ilkelerine uygun gönderilmeyen yazılar yayın kurulunca dikkate alınmayacaktır.

- Dergide yayınlanacak her makalenin yazarına telif ücreti ödenir ve ayrıca iki adet ücretsiz dergi gönderilir.

- Gönderilen yazılar yayınlansın veya yayınlanmasın yazarlarına geri verilmez.

- Dergide yayınlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

- Yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

bilig Yayınları

*** Göroğlu-Türkmen Halk Destanı** (8 cilt)
Dünyada ve Türkiye' de ilk defa tam metin
(Türkmen ve Türkiye Türkçesi ile)
Uluslararası Mahtumkulı-1997 Ödülü
Hazırlayan: Annagulı NURMEMMED.

*** Altın Arığ-Hakas/Türk Destanı**
(Hakas ve Türkiye Türkçesi ile)
Hazırlayan : Dr. Fatma ÖZKAN

*** Yüzyılların Kavşağında**

Nursultan NAZARBAYEV

*** Kazakistan-Türkiye** (Rusça)

*** Muhtar Awezov**
Hazırlayan : Dr. Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Hikayeler-**Muhtar Awezov
(Kazak ve Türkiye Türkçesi ile)
Hazırlayan : Dr. Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Makaleler-**Muhtar Awezov
Hazırlayan : Dr. Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Abay Yolu-Muhtar** Awezov (2 cilt)
Hazırlayan : Dr. Zeyneş İSMAİL-Ahmet GÜNGÖR

*** Folklor Yazıları-**Muhtar Awezov
Hazırlayan : Dr. Ali Abbas ÇINAR

*** Özbekistan 21. Yüzyılın Eşiğinde**
İslam KERİMOV

*** Baykal'dan Balkan'a**
Rahmankul BERDİBAY

*** bilig-3 aylık Bilim ve Kültür Dergisi**

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :	
ADRES :	
TELEFON-FAKS :	
Havale Makbuzunun Târihi:	
Abone Bedeli (TL / Döviz):	

☐ ***Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.***
☐ ***Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb* 402680 *No'lu hesaba USA Doları Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.***

Yazışma Adresi: *Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA*
Telefon : *0.312. 215 22 06(3Hat)*
Faks : *0.312. 215 22 09*
Abone Bedeli: Yühk Yurtiçi 2.400.000 TL.; Yurtdışı *80£ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)*

İmza

ABONE FORMU

bilig

ADI SOYADI :	
ADRES :	
TELEFON-FAKS :	
Havale Makbuzunun Târihi:	
Abone Bedeli (TL / Döviz):	

☐ ***Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb. 2026391 No'lu hesaba TL Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.***
☐ ***Vakıfbank Bahçelievler/ANK Şb* 402680 *No'lu hesaba USA Doları Olarak Ödedim. Havale Makbuzu ektedir.***

Yazışma Adresi: *Taşkent Caddesi 10. Sokak No:30 Bahçelievler - ANKARA*
Telefon : *0.312. 215 22 06(3Hat)*
Faks : *0.312. 215 22 09*
Abone Bedeli: Yühk Yurtiçi 2.400.000 TL.; Yurtdışı *80£ (Yurtdışı göndermelerde nakliye eklenir)*

İmza